

ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԵՐԿԵՐԻ
ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Ա

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ-
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱԶԳԵՆ Ա
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿԵՐԻ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ Ա
(ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2008

ՀՏԴ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Ա - 519

Ա - 519 **ՎԱԶԳԵՆ Ա , ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**
ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ: Հատոր Ա, Ուսումնասիրություններ. - Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, 384 էջ:

ԳՄԴ 86.37

ISBN 978-99930-75-92-9

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008 թ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԱՍԻՆ*

(Մտածումներ)

«*L' homme est né libre*» (մարդը ազատ ծնած է): Այս խոսքով կը սկսի Ժ.ժ. Ռոլանդի «*Du contrat social*»-ը, որուն մեջ, ինչպես հայտնի է, հեղինակը կը պաշտպանե մարդուն անհատական ազատության բնականությունը՝ ընկերային ու քաղաքական իմաստով: Ռոլանդի համար ընկերությունը, հետևաբար և ազգերը, մարդոց ազատ կամքով ու որոշումով կազմված իրականություններ են: Մարդկային ընկերությունը, հավաքական կյանքը անհատներու միջև կնքված տեսակ մը պայմանագրության արդյունքներ են: Նախ անհատներ գոյություն ունեցած են, որոնք, իրարու հանդիպելով, մղված զանազան պահանջներե, որոշած են միասին ապրիլ: Հիմնած են, ուրեմն, ընկերությունը՝ իրենց մեջ աշխատանքի բաժանում և պաշտոններու բաշխում կատարելով ժամանակի ընթացքին:

Ռոլանդի գաղափարը հաղթանակեց ֆրանսիական հեղափոխությունում:

«*Les hommes naissent et demeurent libres*»[†] խոսքով մը կը սկսի մեծ հեղափոխության հռչակած «Մարդու իրա-

* Գրված է 1938 թ. հոկտեմբերին, Պուբրեշում: Տպագրվել է Մ. Պոտուրյանի խմբագրած «Գաղութահայ տարեգրքում» (Ա. տարի, 1939, էջ 33-50), Կ. Պալճյան ստորագրությամբ:

Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 15-31, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

† Մարդիկ ծնվում և մնում են ազատ (ֆրանս.):

վունքներու հայտարարութիւնը» («Déclaration des droits de l'homme», 1789): Այդ օրվնէ սկսյալ՝ կը տարածվի ամեն կողմ ու կը խորանա անհատապաշտութեան գաղափարը ընկերային-քաղաքական կյանքին մեջ, որպէս տեսակ մը գիտական ու նաև բարոյական ճշմարտութիւն:

ԺԹ դարուն համար մարդը անհատ մըն էր: Ֆրանսիական հեղափոխութիւնը հռչակած ու նվիրագործած էր այդ անհատ մարդու իրավունքները:

Այդ անհատը, սակայն, իրապէս գոյութիւն չուներ. ան վերացական մարդն էր, ընհանուր գաղափարը, զոր տրամաբանութեամբ կառուցեր էին քանի մը երազապաշտ մտածողներ: Ամեն մարդ անհատ մըն էր, ո՛չ ավելի, ո՛չ ալ պակաս: ԺԹ դարու մարդ-անհատը ավելի մտքի պահանջք մըն էր, քան իրականութեան: Անշուշտ, պահանջք մը նաև ընկերային արդարութեան զգացումի, որ խորապէս վիրավորված ժԼ դարուն տիրող կարգերուն և մթնոլորտին մեջ՝ գաղափարական հիմնավորումներ կը փնտուր կազմակերպված ձևով պոռթկալու համար: Ու անշուշտ որ, պատմականորեն կարելի չէ անտեսել այդ անհատականութեան գաղափարին դերը ընկերային-տնտեսական կյանքի զարգացման ու դեպի ավելի արդար հարաբերութեանց ստեղծման տեսակետէն: Թեև խորքին մեջ այս վերացական անհատին ազատութեան սկզբունքը օժանդակը եղավ տնտեսական ազատական դրութեան (Libéralisme économique) ստեղծման, որ համապատասխանեց արդեն գլուխ բարձրացուցած ու տիրապետելու ձգտող դասակարգին՝ բաղքեցիկութեան: Որովհետև, ինչպէս ռուսներ ընկերաբան ՇԹ. Ջելեթին գիտել կու տա. «Քաղքենիութիւնը բույս մըն է, որուն արմատները կը մեկնին փոխանակութեան հարաբերութիւններէ, և որուն ճյուղերը կը զարգանան ընկերային ազատ մթնոլորտի մը մեջ» (St. Zeletin, «Năsterea burgheziei române», 1925):

Տակաւ, սակայն, կյանքի նոր պայմաններու և նոր երևույթներու ճնշման տակ, իրականութիւնը ինքզինքը պարտադրեց: Նոր մտածողութիւնը և նոր գիտութիւնը սկսան պեղել իրական մարդը ու գտնել զայն իր կենսաբա-

նական, հոգեբանական ու ընկերային պայմաններուն մեջ, որոնց մեջ կ'ապրի ան դրապես:

Հիրավի, մարդը միաժամանակ կենսաբանական, հոգեբանական և ընկերային էակ մըն է:

Կենսաբանական, որովհետև իր մարմնով ու խոր բնազդներով կապված է անքակտելի կերպով անասնական կյանքին:

Հոգեբանական, որովհետև մարդուն մեջ անասնականը գերազանցված է նոր իրականություն մը, ջղային դրություն հեղաշրջումի մը հետևանքով, որով մարդուն բոլոր բնազդներն ու *automatisme*-ները, վերածվելով գիտակցական երևույթներու, գիտակցական ապրումներու, կազմած են իր մեջ միավոր մը ու տված են անոր ինքնություն գագացումը՝ «եսի» գագացումը: Մեկ ամբողջական, ինքնուրույն, գագացող, գիտակցող ու գործող էակ մը ըլլալու գագացումը, ուրեմն, հիմունքն է մարդու հոգեկան կյանքին, ու ժամանակի ընթացքին ստացած բարդություններով ու զարգացումներով կը ներկայացնէ մարդուն հոգին իր խորություն, իր տարածություն և իր՝ դեպի գանազանություն (*différenciation*) ձգտող հարատև վազքին մեջ:

Վերջապես՝ մարդը նաև ընկերային էակ մըն է, ընկերային իրականություն մը, որովհետև ան, ի բնե, կ'ապրի հավաքականության մեջ: Ի հառաջագունե մարդը ընկերային է:

Իրապես, մարդը իր անհատական «եսի» գագացումը շատ ուշ գտած է. իր վայրենի վիճակէն իսկ ան պատկանած է ընկերություն մը՝ գլաւիս, ու երկար դարեր ապրած է իր գլաւի հավաքականության գիտակցությունը՝ նախքան իր անհատականության գիտակցությունը ունենալը: Հավաքական «եսը» միակ իրականությունը, միակ հոգեկան միջոցորտն է եղած, որուն մեջ ապրած են նախապատմական մարդիկ ու, այսօր ալ, դեռ շատ մը վայրենի ցեղեր: Այսօր ալ դեռ այդ ցեղերը, ինչպես կը վկայեն զանոնք ուսումնասիրող ընկերաբանները, գուրկ են իրենց սեփական, անհատական «եսի» գագացումէն ու չեն գիտեր իրենք զիրենք գանազանել շրջապատէն*:

* Այս խնդիրներու շուրջ ժամանակակից գիտուններն՝ ֆրանսացի Lévay

Այդ գանազանելու գործը կատարված է շատ դանդաղ կերպով, մինչև որ մարդը գտած է ինքզինքը, իր անհատականության զգացումը: Ատոր համար է, որ նոր ընկերաբանները կ'ըսեն, թե նախ՝ ընկերությունը գոյություն ունեցած է, և հետո՝ անհատը:

Այսինքն՝ Ռուսոյի տեսության ճիշտ հակառակը:

Իրապես, սակայն, մարդը գտած է դեռ ինքզինքը, գտած է դեռ իր ճշգրիտ տեղը այս կյանքին մեջ: Կարելի պիտի ըլլար նույնիսկ քաղաքակիրթ ազգերու պատմությունը գրել՝ մարդկային իրականությունը և անոր կյանքի բոլոր երևույթները դիտելով այս ինքնաճանաչումի աստիճանավոր զարգացման տեսակետեն:

Մարդը կը շարունակե դեռ ինքզինքը փնտռել, ինքզինքը գտնել ու ճանչնալ:

***

Շատ մը ժամանակակից մտածողներու համար անհատական «եսի» զգացումի ու գիտակցության կատարելագործված վիճակը այն է, ինչ որ իրենք աճճԱՎորություն կը կոչեն: Անձնավորությունը պետք է նկատել, կ'ըսեն, բնություն իրականություններեն մին և ամենաբարձր նպատակը բնության բոլոր մյուս իրականություններուն:

Անձնավորությունը, որուն հասած է մարդկային ցեղը (*espèce*), հանձին տիպար մարդ անհատներու՝ կը բխի նաև նյութական և օրկանական պայմաններու զուգորդումեն ու բարդացումեն, որոնց մեջեն անցած է օրկանական կյանքը ընդհանրապես և մարդկային հոգեկան-բարոյական կյանքը մասնավորապես:

Brühl-ը հռչակավոր դարձած է իր «Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures» (1920), «La mentalité primitive» (1923) և «L'âme primitive» (1927) գիրքերով:

Այսպիսով, անձնավորությունը կը դառնա, կարծես, տիեզերական ուժին գերագույն նպատակը ու գոյություն բարձրագույն գաղաթը:

Այս գիտական տեսակետը առաջնորդած է շատ մը մտածողներ փիլիսոփայական նոր տեսություններու և կառուցումներու, որոնց մեջ տեղ պետք է տալ ուսման փիլիսոփա Գ. Ռըտուլեսքու-Մոդուլին, որ իր տեսությունը կը կոչե իսկ « Էներժետիկ անձնավորականության փիլիսոփայություն» (*Filosofia personalismului energetic*).

Արևմտյան մտածողներեն կարելի է հիշել Renouvier («*Le personnalisme*», 1903), W. Stern («*Persönlichkeit als Wissenschaft*», 1930), W. Ehrlich («*Stufen der Persönlichkeit*», 1930) և ուրիշներ: Կարելի է հոս ավելցնել նաև նորագույն մեծ ընկերաբաններեն շատերը, որոնք իրենց մտածողությամբ մոտ են անձնավորության գաղափարին՝ հակառուսոյական իմաստով: Այսպես են Ֆրանսացի ընկերաբան Emile Durkheim, ավստրիացի O. Spann և գերմանացի W. Sombart: Այս վերջինը մանավանդ, իր վերջին գործով՝ «*Le socialisme allemand*» (1938).

Բոլոր այս մտածողները իրենց մտքերու դրությունց մեջ թեև կը տարբերին իրարմե ու տարբեր ձևով կ'ըմբռնեն անձնավորության գաղափարը, և սակայն, խորքին մեջ բոլորը կ'ուզեն գերազանցել ուսոյական, քաղքենիական անհատականության գաղափարը ու հասնիլ ավելի խոր կերպով, ավելի օրկանական, ավելի ֆուգգիոնալ կերպով ըմբռնված մարդ-անհատի տիպարին:

Այսպիսի ուսումնասիրություն մը հետաքրքրական կ'ըլլա մանավանդ անոր համար, որ կարգ մը գիտություններ մեկնելով տարբեր կետերե, ուսումնասիրելով կյանքի տարբեր բնագավառներ, տարբեր երևույթներ ու մարդկային կյանքին տարբեր երեսները՝ կը հասնին, գրեթե, նույն տեղը կամ, ավելի ճիշտ, իրենց եզրակացությունները իրարու կը համաձայնին, իրար կը լրացնեն ու կը տանին մեզ միևնույն գաղափարին մարդկային էության մասին, մարդը և տիեզերքի մեջ անոր տեղը գտնելու ու հասկնալու

միևնույն ձևին: Այս գիտություններեն են, մանավանդ, նորագույն կենսաբանությունը, հոգեբանությունը և ընկերաբանությունը, և նույնիսկ՝ բնագիտությունը:

Այս հոգեվածին մեջ մենք պիտի բավականանանք քանի մը գծեր ու մտածումներ տալով միայն՝ առանց լրիվ բան մը ներկայացուցած ըլլալու հավակնություն:

Գոհ պիտի ըլլանք սակայն, եթե մեր այս քանի մը էջերով հաջողինք ինքնամփոփման ու խորհրդածություն մղել հայ ընթերցողը, որ, ղժբախտաբար, այնքան՝ կլանված է անցողակի և հոգևոր կյանքի համար ո՛չ նշանակալից հոգերով:

***

Նոր ձևով ըմբռնված անձնավորության գաղափարը, ուրեմն, պետք է կարծել, որ կը նույնանա անցյալ դարու անհատականության գաղափարին հետ: Այդ անհատականության գաղափարը կրնանք նկատել պատմականորեն կազմավորվող անձնավորության գաղափարին զարգացման աստիճաններեն մին, սակայն ո՛չ նույն բանը:

Անհատականության գաղափարը այնպես, ինչպես բնորոշեցին Փրանսիական հեղափոխության գաղափարաբանները ու կարծեցին ատով գտած ըլլալ մարդուն «եսին» կատարելագույն ու բարձրագույն վիճակը, էջը համապատասխաններ իրականության, էջը համապատասխաններ մարդու կենսաբանական, հոգեբանական ներքին պայմաններուն և ոչ ալ, մանավանդ, ընկերային կյանքի պայմաններուն ու ձգտումներուն:

Կարելի է վերացական բնորոշումներով կամ զգացական ցանկություններով մարդկային «եսը» կառուցանել: Պետք էր նախ հաշվի առնել անոր բնության պայմանները, անոնցմե մեկնիլ ու անոնց հիման վրա հասնիլ նոր իրականության մը, որ «կառուցված» չըլլար, այլ ըլլա՛ր բնական արդյունքը, ծաղկումը և պտղավորումը խորքեն և հեռուներեն եկող ուժերուն:

Մեր ժամանակները այսպես ահա սկսած են ըմբռնել մարդու հոգիին ու անոր «եսին» կատարելագործված վիճակը, գոր կը կոչեն անձնավորություն:

Անցյալ դարը հավատաց, որ մարդու ինքնաճանաչման ու ինքնակատարելագործման ուղին անհատական ազատության ուղին է, և, հետևաբար, անհատի անկաշկանդ ազատությունը՝ մեծագույն իտեալը կյանքին: Ազատ անհատը՝ տնտեսական-քաղաքական իմաստով, կը դառնար, այսպեսով, բարձրագույն նպատակը ամբողջ գոյություն: Կար, անշուշտ, նաև այն հավատքը, որ տնտեսական-ընկերային ազատությունը բնականորեն կ'ենթադրե բարոյական-հոգևոր ազատության ծնունդը ու զարգացումը:

Մեր դարը, սակայն, իր գիտությունը ու մտածողությունը, որոնց արմատները, անշուշտ որ, անցյալն ալ կուզան, համոզված է, որ մարդ-անհատը, ինքն իր անհատի սահմաններուն մեջ, ի վիճակի չէ բարձրանալու ստեղծագործ գծի մը վրա ու, հետևաբար, ի վիճակի չէ մարդկային իրական ազատության հասնելու:

Անհատը ինքնիրեն ու ինքն իր մեջ ձգված՝ կ'այլասերի: Մ. Վանտեն Պրուք իրավամբ կը նկատե, թե անհատապաշտությունը ընկերությունը կը վերածե փոշիի կույտի մը, որ առաջին փոթորիկին կը վերածվի ցեխի:

Այն, ինչ որ կը պատահի բույսի մը, երբ արմատախիլ ընես, կամ կենդանիի մը, երբ իր միջավայրը փոխես, նույն բանը կը պատահի մարդ-անհատին, երբ սխալ հասկացված ազատության մը գաղափարը արմատախիլ կ'ընես զայն իր միջավայրեն, իր բնական հավաքականությունեն, իր օրկանական-հոգեկան աշխարհեն:

Ամեն իրական ազատություն տրված է հավաքականության մը սահմաններեն ան: Անկե դուրս ազատությունը անկում է, այլասերում է ու անասնացում: Ընկերաբանները առիթ չեն փախցներ ապացուցանելու համար, թե «Ազատությունը ընկերային իրականություն մըն է», իսկ Կյոթե դեռ անցյալ դարուն կ'ըսեր. «Միայն օրենքը կրնա մեզի ազատություն տալ» («Nur das Gesetz kan uns Freiheit geben»):

Այդ «օրենքը» կը բխի մարդու կենսաբանական, հոգեբանական ու ընկերա-բարոյական բնույթէն:

Կարելի չէ ազատիլ ժառանգաբար մարդուն փոխանցված կենսաբանական-հոգեբանական պայմաններէն. կարելի չէ այդ կլասքի ձև դարձած իրականութիւններէն խուսափիլ: Այս ճշմարտութիւնները լավ ծանոթ են արդէն մանկավարժութեան, որ իր բոլոր գործելակերպերուն մեջ կը հիմնվի այդ իրողութեանց վրա՝ ձերբազատված ըլլալով տղուն հոգին «չիներու» ու գլուխը «լեցներու» հին պատրանքներէն:

Վերջապէս, կարելի չէ նաև ազատիլ հավաքականութեան մը կյանքի ձևերէն, որոնք արդէունք են ընկերութեան մը բնավայրի, ցեղային ու հոգեկան պայմաններուն ու անոնց դրսևորման, այսինքն՝ պատմութեան և մշակույթին, որոնք տվյալ ընկերութեան մը առարկայացած արժեք-իրականութիւններն են:

Բնակավայր, ցեղ, ոգի և պատմութիւն ու մշակույթ՝ այս բոլորը ահա՛ օրկանապէս կը կազմեն մարդ-անհատին կլասքի աշխարհը (*Lebensraum*):

Պ. Ռուստ՝ ժամանակակից մտածող մը, կը գրէ. «Մարդը ազատ սավառնող իրականութիւն մը չէ, այլ ան ներգործող էակ մըն է, որ իր ամբողջութեան մեջ և, հետևաբար, նաև իր մասնավոր գործունեութեանց մեջ, ի սկզբանէ կապված է իր աշխարհին հետ և անով բնորոշված: Ամեն մարդն ունի իրականութեան մեջ չ'ապրիլ. մեր իմացականութիւնը կը սիրէ դրոշմը այն իրականութեան, որուն մեջ մենք կ'ապրինք: Մարդուն կապը իր իրականութեան ամբողջութեան, իր արջան և պատմութեան, իր համայնքին հետ պատահական չէ, այլ այդ մեր ճակատագիրն է, որուն առջև պետք է ինքզինքնիս զգանք խոնարհ ու հպարտ միաժամանակ» (B. Rust, «Nationalismus und Wissenschaft»):

Այս բոլոր բնական պայմանները խորտակելու ամեն փորձ կա՛մ գուտ ցնորք կը մնա վերացական ու երևակայական գոյութեան մը մեջ, ու կյանքը իր գիտցածին պէս, իրեն հատուկ տրամաբանութեամբ կ'ընթանա, և կա՛մ, եթէ

ուղեւ անպայման կտրել այդ կապերը ու «փորձդ» տանիլ մինչև «իրականացում», կը պատահի անխուսափելին, այսինքն՝ այլասերում: Դուն, որ կ'ուղեիր կյանքի կատարին հասնիլ ու թեւեր առած՝ դեպի բացարձակ ազատութիւն մեծ ուսումը իրականացնելու կը պատրաստվեիր, հանկարծ կ'իյնաս շղթաներուն մեջ քու իսկ սանձարձակած ուժերուդ, քու բնազդներուդ ու կիրքերուդ, որոնք այժմ անպատակ դարձած՝ իրենց վրեժը կը լուծեն՝ քեզ տանելով դեպի կազմալուծում ու անհոգութիւն:

Կը վերադառնաս այն վիճակին, ուրկէ մենք բոլորս ծնած ենք, կ'ըսես քրիստոնյա ամենամեծ փիլիսոփան՝ սուրբ Ավղոստինոս իր հռչակավոր համարձակ խոսքով. «*Intra feces et urinam nascimur*»:

Որովհետեւ կյանքին նպատակը օրենքը միայն կու տա, անհատական սանձարձակ ազատութեան մեջ նպատակ չկա:

Իսկ առանց նպատակի՝ մարդկային կյանքը, մշակութային ստեղծագործ կյանքը հնարավոր չէ:

Մարդը ինքնին իր մեջը բավարար ու կատարյալ էակ մը չէ: Մարդը միակ կենդանին է, որ իր անկատարելութեան խոր զգացումը ունի ու այդ պատճառով կը ձգտի դեպի կատարելութիւն, դեպի գեթ հարաբերական ինքնաբավարարում: Ահա ատոր համար է, որ մարդը միշտ անկայուն է ինքն իր մեջ: Ան իրմե դուրս սկզբունք մը կը փնտռէ, որուն կառչի ու ինքզինքը ամբողջացնէ, ինքզինքը անկատար զգալու գիտակցութենէն ազատի ու այսպեսով փրկվի:

Իսկ այդ սկզբունքը, որ մարդուն գիտակցութեան մեծ փրկութիւնը կը բերէ, կազմված է այն բոլոր բարձր նպատակներէն, զոր ընկերային-հավաքական կյանքը կու տա:

***

Նույն այլասերումին կ'ենթարկվին նաև անոնք, որոնք թեև նախ իրենց կամքեն անկախ արմատախիլ կ'ըլլան իրենց բնավայրեն, իրենց պատմական-հոգեկան միջավայրեն, սակայն նոր միջավայրի մը ու մթնոլորտի մը մեջ, փոխանակ իրենց հոգիին մեջ պահելու հայրենի, ցեղային մթնոլորտը, որ բնական ու հարազատ է իրենց, և ապրելու անոնց մեջ, կ'ուզեն օտար կյանքը և օտար հոգին ընդօրինակել ու փոխադրվիլ այդ «նոր» իրականությունը մեջ: Շատ մը օտարացող հայ անհատներու պարագան ճիշտ այս է, գոնե առաջին սերունդին համար: Բոլոր անոնք, որ կ'ուզեն դուրս ելլել հայու ցեղային մթնոլորտեն ու ազգային արժեքներու աշխարհեն, կ'իյնան աննպատակ կյանքի մը մեջ, ուր չկա հոգեկան «օրենքը»: Շատ-չատերը այսպիսիներեն՝ ազնիվները, շուտով կը զգան, թե ինչքան միևնույն են, ինչքան օտար իրենց «նոր» կյանքին մեջ ու իրենց սեփական հոգիի մթնոլորտին մեջ իսկ: Այդտեղ կը սկսի անբուժելի ու անհատակ ողբերգությունը այդ մարդոց:

Ուրիշներ, սակայն, այդ ողբերգությունեն, կրավորականներքին ողբերգությունեն դուրս կ'ելլեն: Ասոնց համար կը սկսի ավելի «ծանր» ողբերգություն մը՝ «հաճույքներու», հարստություններու ու զանազան անխոստովանելի «զբաղումներու» ձևին տակ: Եվրոպային և ամբողջ աշխարհին մեջ քիչ չէ թիվը միջազգային *excroc*-ներու, գեղձարարներու, մաքսանենգներու, հաշիշի «գործ» ընողներու և լրտեսներու, որոնց մասին հաճախ կը լսենք, որ ծագումով հայ են: Այսպիսի «հայ ծագումով» այլասերածներու անուններ հասած են նույնիսկ եվրոպական գրականության մեջ:

Այլասերումը կրնա, սակայն, երբեմն ալ բարձր ձևեր ստանալ: Երևի, այդ կախում ունի անհատի հոգեկան-բարոյական աշխարհի ուժերեն: Բացառիկ անհատականությունը պարագային, այս ներքին ողբերգությունը կրնա

տանիլ հոգիի ուժերու բարձր դրսևորումներու՝ կյանքի բարձր արժեքներու իրականացման բլանի մը վրա:

Հավանաբար, շատ մը «հայ ծագում» ունեցող մեծ մարդոց պարագան այս է, այսինքն՝ իրենց մեծությունը ծնած է այդ մեր հիշած ողբերգութենեն կամ, առնվազն, իրենց այդ ողբերգությունը ազդած է իրենց «մեծության» բովանդակության, խորքի կամ ձևի վրա:

Խիստ հետաքրքրական պիտի ըլլար, հատկապես, ուսումնասիրել այդպիսի ծագումով հայ «մեծ» մարդոց կյանքը ու, Ֆրոյտն ալ օգնության կանչելով, երևան հանել մեր մատնանշած ողբերգության (գիտակցական կամ անգիտակցական) ստացած ձևերը (որպես ազդեցություն) անոնց կյանքին և մանավանդ գործին մեջ:

***

Պատմականորեն ստույգ է, որ մարդը աստիճանաբար ազատագրում մը ապրած է իր միջավայրեն ու հավաքականութենեն: Տեսանք, թե ինչպես այսօր ալ վայրենի ցեղերու մոտ անհատը գուրկ է իր զգացումեն, իր սեփական «եսի» գիտակցութենեն:

Պարզ է, ուրեմն, որ անհատականության գիտակցության հասնիլը ու այդ գիտակցության աստիճանավոր զարգացումը անհրաժեշտորեն պետք է նկատել մարդկային կյանքի հառաջադիմության քայլերը:

Արդ, այդ մարդը, որ հազիվ դարերու ճիգեն հետո կրցավ ինքզինքը գտնել, իր «եսը» կազմել ու ազատագրել իր գիտակցությունը, իր զգացումները ու կամքը հավաքականության տիրապետության շղթաներեն, այսօր կրկին պետք է, ուրեմն, վերադառնա՞ իր նախնական վիճակին: Կրկին պետք է ինքզինքը տարրալուծե՞ ու կորսվի՞ հավաքականության մշուշին մեջ:

Անշուշտ, ո՛չ: Խնդիրը այսպես պետք չէ հասկնալ: Եվ արդեն այդ վերադարձը անկարելի պիտի ըլլար: Մարդկային

բնութիւնը դարերու ընթացքին իր անցած ճամբան, աստիճանական զարգացման հանգրվաններու հետքերը կը պահէ իր մեջ, սակայն այդ ճամբուն վրա ետ չի կրնար երթալ:

Ճշմարտութիւնը այն է, որ անհատի ազատագրում, «եւսի» ազատագրում ըսելով՝ պետք է հասկնալ գիտակցականացումը և բանականացումը այն հարաբերութեանց, որ կան անհատի ու ընկերութեան միջև և բնավ երբեք խզումը այդ կենսաբանական, հոգեբանական ու ընկերա-բարոյական կապերուն:

Հին մտայնութիւնը կ'ըսեր անհատին. «Եղի՛ր ա՛յն, ինչ որ պետք է ըլլաս», ու այդ «պետք է»-ն կը կապեր վերացական գաղափարներու կամ զգայապաշտ ցանկութիւններու՝ առանց նախօրոք ծանոթ եղած ըլլալու մարդկային կյանքի խոր արմատներուն և անոր բնութեան պայմաններուն:

Նոր մտայնութիւնը՝ հիմնված գիտութեանց նորագույն արդիւնքներուն վրա, որ երկար ատենէ ի վեր կը պեղէ, կը քննէ ու լույս կը սփռէ մարդուն կյանքին զարդ թագուն այդ իրականութեանց վրա, նախ կ'ըսէ.

«Եղի՛ր ա՛յն, ինչ որ ես»: Հետո կ'ըսէ. «Եղի՛ր ա՛յն, ինչ որ կրնաս ըլլալ»: Եվ ատկէ վերջ միայն կարելի կ'ըլլա ըսել. «Եղի՛ր ա՛յն, ինչ որ պետք է ըլլաս»:

Եթէ գործնականին մեջ այս պատվերները կիրառել ուզենք, պետք է նկատենք, որ առաջին պատվերին կը համապատասխանէ ինքնաճանաչումի հոգեկան գործողութիւնը, երկրորդ պատվերին՝ ինքնաքննադատութեան գործողութիւնը, իսկ երրորդին՝ ինքնակերտումի գործողութիւնը:

Առաջին գործողութիւնը կ'ենթադրէ բացարձակ անկեղծութիւն մը, հերոսական անկեղծութիւնը ինքզինքդ ճանչնալու այնպէս, ինչպէս որ իրապէս ես, և ո՛չ այնպէս, ինչպէս կը սիրես կարծել, որ ես: Որպէսզի կարենաս երկրորդ և երրորդ գործողութեանց հասնիլ, այսինքն՝ ինքնաքննադատութեան ու հետո ինքնակերտման, անհրաժեշտ է, ուրեմն, նախ այդ անկեղծ ինքնաճանաչումը: Առանց անկեղծութեան՝ ամեն բան կը ձախողի: Ու չկարծվի, թէ այնքան դուրին բան է ինքզինքը ճանչնալու այդ անկեղ-

ծուլթյունը ունենալը: Այդ հնարավորութիւնը, պիտի ըսեմ, այդ հոգեկան ուժը կախում ունի մեծ չափով մարդու ստացած դաստիարակութենէն: Մակերեսային դաստիարակութիւն մը, արտաքին փայլ ունեցող դաստիարակութիւն մը կը տանի դեպի ինքնակեղծում ու կը ցամքեցնէ ինքզինքդ ճիշտ ճանչնալու անկեղծութեան աղբյուրները: Հաճախ այդ աղբյուրները այնքան կ'անհետին, որ այդպէս սխալ դաստիարակված անհատը ինքն ալ չի գգար ինքզինքին կեղծումը, ինքն ալ անկեղծորէն կը հավատա իր կեղծ վիճակին իրականութեան: Իրական դաստիարակութիւն մը պետք է ծածկէ բնութիւնը և անոր իրական կողմերն ու թագուն ծալքերը: Ավելին, պետք է գանոնք փնտռէ ու դուրս, լույս աշխարհ բերէ: Այսպէս միայն, բացարձակ անկեղծութեամբ միայն կարելի է իրականացնել ինքնաճանաչումը:

Երկրորդ գործողութիւնը՝ ինքնաքննադատութիւն, կ'ենթադրէ հոգեկան ուժ, քաջութիւն և սուր հստակատեսութիւն՝ ինքզինքդ քննելու ու դատելու, ներսիդ լավն ու վատը իրարմէ գատելու:

Իսկ երրորդ գործողութիւնը, որուն քիչերը միայն կրնան հասնիլ, կ'ենթադրէ հոգեկան մեծ ուժեր՝ կառուցանելու համար բնութեան իրականութիւններէն ամենէն հոյակապը ու ամենէն գեղեցիկը՝ բարոյական կերտումը ինքզինքիդ, մշակութային արժեքներու ուղիով, Ռավաքականութեան ծառայելու գիտակցութեամբ:

Ինքնակերտումը իսկական Վահագնյան վերածնունդ մըն է:

Ինքզինքը այսպէս կերտած մարդը, իր կյանքի վերջավորութեան, հավանաբար, կ'ապրի Փառաստեան այն վսեմ պահը, երբ բավարարված իր ստեղծած գործէն՝ կրնա գոչել ինքն ալ:

«Կանգ առ, վայրկյան, քանզի դու շա՛տ գեղեցիկ ես»*:

Գրականութեան մեջ կը հանդիպինք երեք տիպարներու, երեք հանճարեղորէն ստեղծագործված հոգեկան աշխարհներու, որոնք, մեր կարծիքով, կրնան ներկայացնել ու

* Ֆաուստին խոսքերը. «Verweile doch, du bist so schön»:

մարմնացնել վերև հիշված երեք հոգեկան վիճակները, գիտակցության պայքարի այդ երեք հանգրվանները՝ ինքնակերտումին հասնելու ի խնդիր:

Առաջինը Էտիբն է, որուն գիտակցությունը կ'երթա մինչև ինքնաճանաչում՝ առանց ինքզինքը այդ «ճակատագրեն» ազատել փորձելու: Էտիբը մարդն է, որ չարը կ'ընե առանց գիտնալու, հետո, սակայն, իր մեջ ծնելով մեղքին գիտակցությունը՝ ինքնաճանաչում, կը սկսի իր հոգեկան կյանքին անդարմանելի ողբերգությունը, զոր դատապարտված է ապրիլ, որպես ճակատագիր, մինչև մահ:

Երկրորդը Գարամագովներն են (բացի Ալյոշայեն), որոնք սկիզբեն իսկ գիտակցությունը ունին իրենց մեղքերուն, որոնք ամեն վայրկյան ինքզինքնին պեղելու, քննելու ու դատելու մարմաջը ունին, որոնք ինքզինքնին դատապարտելու և տանջելու իսկ հաճույքը կ'ուզեն ապրիլ ի խնդիր իրենց հոգիի փրկության ու «նոր կյանքի» մը արշալույսին: Եվ, սակայն, չեն հաջողիր ինքզինքնին տիրապետելու: Գարամագովները անդադար գիտակցությունը ունին իրենց հոգիի այն երկու անդունդներուն, որոնցմե մին դեպի վեր կը բարձրանա, մյուսը դեպի ցածը կ'իջնե:

Երրորդը Ֆաուստն է, որ կը հաջողի հասնիլ ինքնակերտումին՝ պայքարի ու իր ստեղծագործած «գործի» շնորհիվ: Ֆաուստը չ'ենթարկվիր ճակատագրին և ոչ ալ գոհացում կը ստանա իր հոգիին սահմաններուն մեջ՝ տառապանքի միջոցով փրկությունն փնտռելով:

Ֆաուստը մարդն է, որ կը պայքարի ճակատագրին ու ինքզինքնին դեմ: Ֆաուստը մարդկային գիտակցության և կամքի ուժերու միջամտության հաղթանակն է: Ան ինքզինքն դուրս կ'ելլե ու հասարակաց բարիքին մեջ, ընկերության երջանկության մեջ կը գտնե փրկությունը:

Էտիբ կը հպատակի ճակատագրին:

Գարամագովները կը փնտռեն փրկությունը:

Ֆաուստը կը գտնե ու կ'իրականացնե զայն:

***

Իտեալ անձնավորութիւնը այն անհատն է, որ առանց իր բնական կապերը խզել ուղեւոր, ընդհակառակը, հերոսական անկեղծութիւնը կ'ունենա լավ ճանչնալու ինքզինքը, իր իրական բնութիւնը, իր հոգիին ծալքերը, իր ձգտումները, մեկ խոսքով՝ իր բովանդակ «եսը», և կը զարգացնէ, կը մշակէ իր այդ «եսի» ուժերը՝ դեպի բարոյական-մշակութային ու իր հավաքականութեան բարիքին տանող գործածութիւն մը տալով անոնց: Որովհետեւ չմոռցվի, որ ամեն բնական հակում բարոյական գծի մը վրա կարելի է բերել ու դարձնել զայն իրական ուժ:

Ինչ կը վերաբերի իր ընկերային բնութեանը, անձնավորութիւնը հնարավոր կ'ըլլա միայն իր հարազատ հավաքականութեան մեջ. ան կը նույնանա հավաքականութեան հետ. ան կը նույնանա հավաքականութեան ապրումներուն հետ ու իր «եսը» գիտակցորեն կը ցոլացնէ, կը մարմնացնէ բյուրեղացած ու համադրական ձևով, ամբողջ այդ հավաքականութեան գիտակցութիւնը, հույզերն ու կամեցողութիւնը:

Մինչդեռ, անքաղաքակիրթ մարդու ու նախապատմական ցեղերու պարագային, «եսի» գիտակցութիւնը հավաքական գիտակցութիւնն իսկ է, ու անհատը կը մասնակցի հավաքական կյանքին՝ առանց իր «եսի» գիտակցութեան, անձնավորութեան պարագային անհատը հավաքական կյանքին կը մասնակցի գիտակցորեն, իր ազատ կամքով՝ հավաքականը եսականացնելով:

Առաջին պարագային «եսը» գոյութիւնն չունի, անհատը հավաքականութեան գերին է, ու իր դերը՝ կրավորական. երկրորդ պարագային «եսը» իր հզորագույն աստիճանին հասած, ընդգրկած է հավաքականութեան բովանդակ հոգին ու յուրացուցած անոր հույզերը, մտածումներն ու կամեցողութիւնը՝ դառնալով այդ հավաքականութեան տիպար ներկայացուցիչը, անոր ֆունկցիոնալ համադրական մեկ միավորը ու անոր միջ, ստեղծագործ ուժն իսկ: Հետեւաբար, անձ-

նավորութիւնը գերազանցապէս ներգործող ու ստեղծագործ է:

Ֆաուստյան անձնավորութեան իտեալն է հոգեկան ուժերու խոյանքը դեպի ինքնաճանաչում մինչև խորը հոգիին, դեպի ինքնաիրականացում ու ինքնավերակերտում:

Նորագույն մարդու այդ խոյանքը զմայլելի կերպով տված է Ֆր. Շիլլեր իր հետեյալ տողերուն մեջ.

Անհոգնաբէկ դեպի հառա՛ջ պետք է վազես
Ու կանգ չառնես պիտի երբեք դուն պարտասուն,
Եթէ երբեք կատարյալը տեսնել կ'ուզես,
Պետք է, որ միշտ դուն տարածվիս դեպի հեռուն...
Մինչև աշխարհն հոգիիդ մեջ ամբողջանա,
Պետք է իջնես դեպի խորունկը իրերուն,
Որ գաղտ իմաստը էության քեզ երևա: –
Հարատե՛՛ր, – նպատակին ա՛ն կը տանի,
Լրութիւնն է, որ կը հանգի պայծառության,
Ու խորն է, որ ճշմարտութիւնը կը նստի* ...

(«Կոնֆուցիուսի ասույթներից»):

***

Այսպէս հասկցված անձնավորութիւնը մեր օրերու մեծագույն իտեալն է:

---

* «Rastlos Vorwärts mußt du streben,
Nie ermüdet stille stehen
Willst du die Vollendung sehen,
Mußt ins Weite dich entfalten...
Soll Sich dir die Welt gestalten.

In die Tiefe mußt du steigen,
Soll sich dir das Wesen zeigen.-
Nur Beharrung führt zum Ziel,
Nur die fülle führt zur Klarheit ,
Und im Abgrund wohnt die Wahrheit»

(«Spruch des Konfuzius»)

Անձնավորութեան այս գաղափարը, որ արդյունքն է, մանավանդ, ժամանակակից հոգեբանութեան ու մանկավարժութեան, սկսած է արդեն իր այս գիտութեանց սահմանները անցնել ու առաջնորդ գաղափար դառնալ նաև ուրիշ գետիներու վրա, ինչպես են ընկերային, քաղաքական և, նույնիսկ, տնտեսական կյանքը:

Նորագույն ազգային-հավաքապաշտ շարժումները և, մեր կարծիքով, նաև տնտեսական-հավաքապաշտ շարժումները (սովիեթիզմ), անկասակած որ, իրենց սերմերը ստացած են անձնավորութեան շուրջ նորագույն գաղափարներէն: Որովհետև ակներև է, որ մարդ-անհատի անձնավորութիւնը պայմանավորող օրկանական հավաքականութիւնը ազգային համայնքն է: Իսկ ազգային համայնքը ինքն ալ տեսակ մը հավաքական անձնավորութիւն է:

Սակայն ոչ միայն այսպես կոչված «totalitaire» պետութիւնները, այլ դեմոքրատիկ պետութիւններն ալ հետու չեն անձնավորութեան գաղափարէն, և շեշտը անհատին վրա դնելով՝ անոնք ալ իրապես կը ձգտին ստեղծել ու բնորոշել իրենց սեփական ազգային-հավաքական անձնավորութեան տիպարը:

Ազգային կարգապահութիւնը ըսվածը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ այդ հավաքական անձնավորութեան գիտակցութիւնը:

Այս իմաստով բոլոր այսօրվան կյանքոտ ժողովուրդները կ'ընթանան դեպի բնական ազգայնականութիւն մը՝ մեջն ըլլալով, գուցէ, նաև Խորհրդային Միութեան ժողովուրդները (ո՛չ սակայն «խորհրդային ազգը», որ գոյութիւն չունի):

Ռեալիզմը-Մոդուլ տեղ մը կը գրէ.

«Ազգայնականութիւնը, քաղաքական բլանի վրա, կը նշանակէ պետութեան կազմակերպումը համաձայն ազգի անձնավորութեան:

Պետական ձևը ազգին հոգիին հետ առնչութիւն չունեցող մեքենա մը չէ, որ կարելի ըլլա ամեն տեղ կիրառել: Ամեն ազգ իր պետական ձևը ունի և միայն այդ մեկը իրեն հարմար է»:

Հավաքականության մը մշակույթն ալ արդեն պայմանավորված է այս ներքին կարգապահութենէն:

Ամեն մշակույթ արդյունք է հասարակության մը կյանքի ուժերու ներքին ներդաշնակության ու հավասարակշռության:

Հավաքական կյանքին մեջ ալ, ինչպես արվեստին մեջ, անհրաժեշտ է «միավորութիւնն զանազանության մեջ, և զանազանութիւնն միավորության մեջ» սկզբունքին իրականացումը:

Մեր ժամանակները, կը թվի, թե կ'ընթանան դեպի ընկերային-քաղաքական նոր հավասարակշռութիւն մը, որ սակայն գտնված չէ դեռ ոչ մեկ տեղ:

Թե ո՞ր ժողովուրդը պիտի հաջողի առաջինը ըլլալ այս «նոր հավասարակշռութիւնը» գտնելու պայքարին մեջ, թե ե՞րբ և ինչպե՞ս պիտի իրականանա այդ նոր կյանքը, հարցումներ են, որոնց վերջնական պատասխանը, անշուշտ որ, միայն ժամանակը պիտի տա:

Ակներև է, սակայն, որ կյանքը կ'երթա դեպի դրութիւն մը, որ պիտի ըլլա հավաքապաշտ-ընկերվարական և ոգեպաշտ:

***

Կը թվի, թե անհատ անձնավորության և հավաքական ազգ անձնավորության միջև կա այն հարաբերութիւնը, ինչ որ կա բնության մեջ միքրոքոզմի և մաքրոքոզմի միջև, կամ, ավելի պարզ՝ բույսի մը հունտին ու իր ամբողջության միջև:

Հավաքականը գոյութիւն ունի, ի հառաջագունէ, անհատին մեջ ճիշտ այնպես, ինչպես հունտին մեջ որպես կարելիութիւն գոյութիւն ունի ամբողջ ապագա բույսը:

Այս տեսակետները իրենց խորքին մեջ, անշուշտ, նոր չեն. տարբեր ձևերով կը գտնվին նաև անցնող դարերու մտածողներու գործերուն մեջ:

Այսպես՝ Հնագույն փիլիսոփայություն մեջ կը հանդիպինք Արիստոտելին, որ նույն միտքերը կը հայտնե իր «Քաղաքականություն» գրքին մեջ: Ահա՛ այդ նշանավոր դարձած հատվածը.

«Պարզ է ուրեմն, որ իր բնությունը պետությունը նախագոյ է, քան ընտանիքը, քան մեզմե ամեն մեկը, որովհետև մարմինը պետք է գոյություն ունենա նախքան իր մասերը, և ոչնչացնելով մարմինը՝ իրենց գոյությունը պիտի չպահեն ո՛չ ոտքը, ո՛չ ձեռքը, այլ պիտի մնան անուճով միայն, ինչպես որ ձեռք կարելի է անվանել քարե ձեռք մը. ամեն բան կը հատկանշվի իր կոչումով և իր այդ կոչումը իրագործող ուժով. այնպես որ, եթե անոնք նույնը չեն մնացած, կարելի է ըսել, որ այդ բաները նույն բնությունը ունին, այլ կարելի է ըսել, որ միայն անունը ունին: Հետևաբար պարզ է, թե պետությունը գոյություն ունի անհատեն առաջ, որովհետև տրված ըլլալով, թե անհատն ինքն իրեն բավարար չէ, ան հանդեպ պետության նման է մարմնի մը մասնիկին, իսկ մյուս կողմե, եթե չի կրնար կամ պետք չունի մասնակից ըլլալու ընկերության իր ինքնաբավության պատճառով, այն ատեն ան անդամը չէ պետության, այլ կամ անասուն մըն է և կամ աստված մը»:

Խորքով, նույն հիմնական տեսակետին վրա կանգնած են մեր օրերու գրեթե բոլոր մեծ ընկերությունները նաև դեմոքրատիկ երկիրներուն մեջ: Բնական է, խոշոր տարբերություններ ալ կան մեկեն մյուսը:

Ահա՛ քանի մը նախադասություններ ժամանակակից Փրանսացի մեծագույն ընկերաբան էմիլ Տյուրքեյմեն, որ դեռ պատերազմեն առաջ նույն տեսակետները կը զարգացներ՝ իր երկրին մեջ առաջ բերած ըլլալով արդեն ամբողջ հոսանք մը, որ կը կոչվի «Ecole sociologique française»:

«Ըսողներ պիտի ըլլան, թե քանի որ ընկերությունը կազմող միակ տարրերը անհատներն են, ուրեմն ընկերային երևույթներու ծնունդի պատճառները միայն հոգեբանական կրնան ըլլալ:

Այսպես դատելով՝ նույնպես շատ դյուրավ կարելի է պնդել, որ կենդանի բջիջին մեջ նյութական մոլեքուլներե գուրս ուրիշ բան չկա: Միայն թե անոնք ընկերակցած են, և այդ ընկերակցությունը պատճառն է այն նոր երևույթներուն, որոնք կը հատկանշեն կյանքը և որոնց սերմը անկարելի է գտնել ընկերակցած տարրերեն որևէ մեկուն մեջ: Այսինքն՝ ամբողջությունը նման չէ իր բաղկացուցիչ մասերու գումարին. ան տարբեր բան է, ու անոր հատկությունները կը տարբերին զինքը բաղկացնող տարրերուն հատկություններեն»:

«Ընկերությունն ալ անհատներու պարզ գումար մը չէ, այլ ընկերակցությամբ անոնց կազմած դրությունը ուրույն (spécifique) իրականություն մը կը ներկայացնե, որ իր մասնավոր հատկությունները ունի»:

Անհատական հոգիները հավաքվելով, իրար թափանցելով, ձուլվելով՝ ծնունդ կու տան գոյություն մը, հոգեկան, եթե կ'ուզեք, որ, սակայն, նոր տեսակի հոգեկան անհատականություն մը կը ներկայացնե: Ուրեմն, այս հավաքական անհատականության մեջ և ո՛չ թե անոր բաղկացուցիչ միավորներու մեջ պետք է փնտռենք անմիջական և պայմանավորող պատճառները այն երևույթներուն, որ հառաջ կու գան այդ հավաքականության մեջ: Հավաքականությունը կը մտածե, կը զգա, կը գործե բոլորովին այլ կերպ, քան իր անդամները առանձին-առանձին առնված: Ուրեմն, եթե այս վերջիններեն մեկնինք, ոչինչ պիտի հասկնանք հավաքականության մեջ պատահածներեն: Ուրիշ խոսքով՝ հոգեբանության և ընկերաբանության միջև կա այն նույն խրամատը, որ կա կենսաբանության և բնագիտության ու տարրաբանության միջև:

Հետևաբար, քանի անգամ որ ընկերային երևույթ մը բացատրված է ուղղակի հոգեբանական երևույթով մը, կրնանք առաջուց վստահ ըլլալ, որ բացատրությունը սխալ է:

«Ուրեմն, հակառակ այս մտածողներուն*, մենք կ'ըսենք, թե ընկերային կյանքը բնական է, ոչ որովհետև անոր աղբ-

* Խոսքը Ժ. Ժ. Ռուսոյի, Դոբսի, Սպենսերի մասին է:

յուրը կը գտնենք անհատին բնութիւն մեջ, այլ որովհետեւ ան կը բղխի ուղղակի հավաքականութեան էութենէն, որ ինքն իր մեջ *suigeneris* բնութիւն մըն է. որովհետեւ ան կը բղխի այն մասնավոր գործողութենէն, որուն կ'ենթարկվին մասնավոր գիտակցութիւնները՝ իրարու ընկերակցելով, և որմէ հառաջ կու գա նոր տեսակի գոյութիւն մը»:

***

Անհատը, ուրեմն, երբ գիտակցական ձևով իր մեջ կը գտնե այդ օրինական կարելիութիւնները, կը մշակե ու կը զարգացնէ զանոնք և այսպէսով կը դառնա իր հավաքականութեան ֆունգցիոնալ մեկ իրականութիւնը, ահա այդ ատեն ան հասած կ'ըլլա «անձնավորութիւն» մը կոչվելու վիճակին:

Ահա՛ գաղտնիքը նաև այն իրողութեան, որ մեծ արվեստագետներու գործին մեջ կենդանի կերպով ներկա են այն հավաքականութիւնները, որոնց ծոցէն ծնած են իրենք: Եվ ասիկա՝ անկախ արվեստագետին կամքէն և, հաճախ նույնիսկ, իր կամքին հակառակ:

Ահա՛ թե ինչու կ'ըսվի, թե արվեստի բոլոր գլուխգործոցները անհրաժեշտորեն «ազգային» են... Մեծ արվեստագետները եղած են միաժամանակ անձնավորութիւններ, արվեստագետ-անձնավորութիւններ: Որովհետեւ անձնավորութիւն կարելի է ըլլալ կյանքի ամեն ասպարեզին մեջ, գործունեութեան ամեն գետնի վրա:

Պետք է, սակայն, կարծել, որ անձնավորութիւնը տաղանդի կամ հանճարի հետ կապված է: Եթե մեծ արվեստագետը, մեծ գիտնականը, մեծ կրօնական դեմքը կամ մեծ փիլիսոփան ու մեծ քաղաքագետը անձնավորութիւններ կը դառնան իրենց հանճարի ու ստեղծագործ *intuition*-ի ուղիով, շնորհիվ, բայց, մանավանդ, գիտակցութենէն անդին գտնվող ուժերու մղումով, ինչ-որ բացառիկ պարագաներ են ու մարդկային բացառիկ տիպարներ՝ կազմված հոգեկան բարձր համադրութիւններու բլանի մը վրա, որոնց

զաղտնիքը, գուցե, մարդկությունը երբեք պիտի չկարենա գտնել, մարդկանց ստվար մեծամասնությունը, սակայն, անձնավորություններ կրնան դառնալ իրենց նկարագրով, իրենց ինքնակերտումի բարոյական ճիգով:

Նկարագիրը իր լրիվ ու ճշմարիտ իմաստին մեջ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ այն արահետը, որ կը տանի մարդը դեպի անձնավորություն:

Ահա՛ այն հատկանիշները, զոր կ'ենթադրե իսկական բարոյական նկարագիր մը.

«Բարոյական նկարագրի մը գլխավոր հատկանիշներն են՝ կամքի ուժ, դատողության ցուցանիշներ, զգացումի արթնություն և ոգևորվելու կրակ: Կամքի ուժ ըսելով՝ չի հասկացվիր բնազդի կույր մղումը, այլ այն ուժը, որ ի գործ կը դրվի հարկ եղած պահուն: Կամքի ուժ չունին ո՛չ համառները և ո՛չ ալ հախուռները (*impulsiv*), այլ անվախ ու հարատև գործողները: Դատողության հստակությամբ՝ նկարագիրը կը ստանա տեականության և նախատեսության հատկությունները: Զգացումի նրբությունը վառ կը պահե մարդկանց հանդեպ սերը և կ'ազատե մարդը ռուզիսի: Ոգևորություն կրակը, վերջապես, կը փոթորկե հոգին և կու տա գոհաբերության ուժը»: (C. Rădulescu-Motru, «Psihologie», 1929):

Հասուն ու կազմված մարդուն մեջ, տեղ մը, նկարագրի ու «անձնավորության» հատկանիշները կրնան նույնանալ իրարու հետ:

Ավելորդ է ըսել, թե ի՛նչ մեծ կարևորություն ունի ժողովուրդի մը կյանքին համար նկարագրի կազմությունը, այն բարոյական, անհատական ու հավաքական առաքինություններու մշակումը, որ ազգին կու տա ոչ թե «անհատներ», այլ «անձնավորություններ»:

Որովհետև թե՛ արվեստի գետնին վրա, թե՛ գիտության ու տնտեսության մեջ, ինչպես պատերազմի դաշտին վրա, հաղթանակները անկարգով կը շահվին:

Պուքրեշ, հոկտ. 1938

**ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ
ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ ՎԵՊԻՆ ՄԵԶ***
(Վերլուծական փորձ)

Ա.

Համաշխարհային համբավ ունեցող վիեննացի գրագետ Ֆրանց Վերֆել 1933-ին հրատարակեց իր վեպերու գլուխգործոցը՝ «Մուսա Լերան քառասուն օրը»:

Հեղինակի մասին մենք՝ հայերս, շատ բան չենք գիտեր: Գիտենք, սակայն, թե ան մեծ, անզուգական ծառայութիւն մը մատուցեց հայ ժողովուրդին: Ծառայութիւն մը, որուն համար հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չկրնա հավա-

---

* Գրվել և առանձին գրքով հրատարակվել է 1940 թվականին, Պուրբեշում (62 էջ), Կ. Պալմյան ստորագրությամբ: Վերանայվել է 1986-ի վերջերին, ըստ որում, բնագրի մեջ կատարվել են սրբագրություններ և աննշան կրճատումներ: Վերջինիս հիման վրա պատրաստվել է նաև աշխատության ամսագրային տարբերակը, որը ռուսերեն թարգմանությամբ և խմբագրական առաջաբանով տպագրվել է «Дружба народов» («Ժողովուրդների բարեկամություն») ամսագրում, Մոսկվայում (1987, N 8, էջ 227-234): Վեհափառ Հայրապետի այս երկասիրությունը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և առանձին գրքույկով ու փոքրիկ առաջաբանով լույս տեսել Փարիզում, 1987-ին (հրատ. Սարգիս Պետոյանի), հետևյալ տիտղոսաթերթով. *Garabed Baldjian*, (Catholicos Vasken Ier). Les Arméniens du Moussa-Ler, Paris, (էջ 43):

Ֆ. Վերֆելի «Մուսա Լերան քառասուն օրերը» վեպից կատարված բառացի քաղվածքները առնված են այդ երկի առաջին հայերեն թարգմանությունից, որ կատարել է սփյուռքահայ մտավորական Եր. Անդրեասյանը (լույս է տեսել 1935-ին, Երկու գրքով, Սոֆիայում):

Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 35-73, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

սար չափով մը իր երախտագիտութիւնը հայտնել այս մեծ մարդուն՝ Ֆրանց Վերֆելին:

Մեծ եղեռնի մասին ոչինչ չունինք նույնքան արժեքավոր, ինչքան այս վեպը: Ջարմանալի է և, սակայն, իրական, թե մեր գրագետները և բանաստեղծները, որոնցմէ ումանք նույնիսկ ապրած են այդ տարագրութեան սև օրերը, ցարդ չեն կրցած տալ պատկերը այն ողբերգութեան, զոր ապրեցաւ մեր ժողովուրդը:

Ճիշտ է, մեր հետպատերազմյան գրականութիւնը լեցուն է հիշողութիւններով, նկարագրութիւններով, և, սակայն, անկեղծ ըլլալու համար պետք է խոստովանինք, թե անոնք ոչ մեկ մնայուն արժեք կը ներկայացնեն:

Որովհետև միայն արվեստը կրնա դեպք մը անմահացնել:

Որովհետև միայն արվեստը հավիտենական կենդանութեան գաղտնիքը գիտէ:

Որովհետև միայն արվեստը կրնա տալ ճշմարիտը և իրականը ավելի իրական, քան թե ինքը իրականութիւնը:

Ըսված է, թե եթե պատահի, որ Ֆրանսական ժէ դարու մասին բոլոր պաշտոնական տեղեկութիւնները, բոլոր պատմական արձանագրութիւնները, վերջապես բոլոր հետքերը անհետանան, միայն Մոլիերի գործը բավական պիտի ըլլար վերակենդանացնելու այդ դարը իր ճշմարիտ և իսկական դիմագծով:

Մենք, այո՛, Մեծ եղեռնի մասին ունինք բազմաթիւ հիշողութիւններ, պաշտոնական փաստաթուղթեր, օտար վկայութիւններ, և, սակայն, այդ բոլորը կը տժգունին այն կենդանի գործին առաջ, որպիսին է Ֆրանց Վերֆելի ստեղծագործութիւնը:

Ֆրանց Վերֆելի հայերը հավետ պիտի ապրին աշխարհի գիտակցութեան մեջ անկախ հետ այսու պատահելիքներէն: Եվ թո՛ղ շատ զարմանալի չլի, եթե ըսենք, որ գուցէ օր մըն ալ գա, երբ հայն ու թուրքը հավասար հափշտակութեամբ կարդան այս վեպը՝ ողբալով իրենց նախահայրերու ճակատագիրը, որ թեև նույն հողէն շինված մարդեր, չեն ճանչցեր զիրար, ու փոխանակ իրար սիրելու և Աստուծո՛ իրենց պարգևած կյանքը իմաստուն և գեղեցիկ կերպով

ապրելու՝ անոնք ատեր են իրար, ու մեկը փորձեր է մյուսին հոգիին լույսը մարել և անոր արյունն ալ քամել:

Մեծ է արվեստի ուժը: Օ՛, եթե մարդկության և պետությանց ղեկավարները դաստիարակված ըլլային արվեստի բարձր հասկացողությամբ, գուցե մեր ճակատագիրն ալ տարբեր ըլլար:

Եվ, սակայն, այդ օրը պիտի գա: Մարդկայնորեն դատելով՝ ան պետք է, որ գա, քանի որ մարդկային անհրաժեշտությունն մըն է:

Մոլորությունը չունենանք՝ խորհելու, թե Ֆրանց Վերֆելի վեպը գրված է թուրքին դեմ, որ հակաթուրք բրոքազանտին ծառայող գործ մըն է: Ո՛չ: Չեմ կարծեր, որ Ֆրանց Վերֆել թուրքին թշնամի է, և չեմ կարծեր, որ ան իր մեծ վեպը գրած է այդ գիտակցությամբ:

Խորհիլ այդպես, պիտի նշանակեր վեպին արժեքը չհասկնալ և հեղինակը վիրավորել:

Ֆրանց Վերֆել շատ մեծ արվեստագետ մըն է՝ իր ստեղծագործության մեջ չառաջնորդվելու համար «բրոքազանտի» նպատակներով:

Հայ ժողովուրդի ողբերգության մեկ պահը Ֆ. Վերֆելի համար մարդկային բարձր արժեք ներկայացնող տարերային երևույթ մըն է, զոր ան իր հանճարով անմահացուցած է: Իրեն համար, արվեստի տեսակետեն, նույնքան արժեք կը ներկայացնե թուրքը, ինչքան հայը: Այսպես, ինչպես Շեյքսպիրի տրամներուն մեջ, օրինակ, Յակոն նույնքան մարդկային է, ինչքան Օթելլոն, և ինչպես որ Օթելլոն Օթելլո չէ և չի կրնար ըլլալ առանց Յակոյին, նույնպես և Հայը Հայ է, որովհետև ճակատագիրը անոր դեմ հաներ է թուրքը՝ մին ընելով նահատակ, մյուսը՝ նահատակող, և, սակայն, երկուքն ալ հավասարապես խաղալիքներ իրենց ճակատագրին ձեռքը: Երկուքն ալ հավասարապես մարդեր են, որոնք իրենց վիճակված ձևով կը տառապին:

Վեպին աշխարհը դժոխք մըն է, ուր մարդիկ կը տանջվին: Հայը կը փրկվի, սակայն, մեռնելով, իսկ թուրքը մեռնիլ ալ չի կրնար:

Վեպին մեջ հայն ու թուրքը մարդկային հոգիներու երկու բեռներ են: Հեղինակը կրցած է հասնիլ այդ բեռներուն, թափանցած է անոնց էութեան ու տված անոնց հոգիները իրենց իսկ իսկուլթյամբ:

Ֆ. Վերֆել ինքը բնավ չի փորձեր բան մը փոխել մեկուն կամ մյուսին հոգիեն, բնավ չի փորձեր դատել մեկուն կամ մյուսին վարմունքը: Ֆ. Վերֆել միայն կը դիտե այդ հայ-թուրք աշխարհը, կ'ապրի զայն խորապես ու մարդկութեան ընծա կու տա հոյակապ ողբերգութեան մը կենդանի պատմութիւնը:

Վերֆելի վեպը, ինչպէս ամեն մեծ գործ, կրնա իր պահասները կամ նույնիսկ թերի կողմերը ունենալ՝ գեղարվեստական զանազան տեսակետներե դիտված. սակայն ինչ որ վեպ մը մեծ կ'ընէ, անոր իրական կյանքը տալու ուժն է: Եվ իրոք, Վերֆելի «Մուսա լերան քառասուն օրերը» ամբողջ աշխարհ մըն է, կյանքի հոյակապ կառուցվածք մը: Ամուր, իրական, ճշմարիտ ու կենդանի աշխարհ մը՝ բարձունքներով ու խորխորատներով, խավարով ու արևով, թանձր ամպերով ու վարդագուլյն հորիզոններով:

Աշխարհ մը, որուն մեջ են անցնելով՝ կը զգաս, թե, կարծես, կյանք մը ևս ապրեցար ու դարձար ավելի՛ մարդ և, մանավանդ, ավելի՛ հայ:

Բ.

Հայաստան, 1915-ին ...

Հայ աշխարհին մեջ՝ գաղթ, սով, մահ:

Հայը գոհն է, թուրքը՝ դահիճը:

Քաղաքակիրթ աշխարհը՝ հանդիսատես:

Պատմութիւնը՝ դատավոր:

Իսկ Աստված, ո՞վ գիտե՞ ի՞նչ կը խորհի:

Հայ ժողովուրդը պետք է մեռնի: Այս է պատգամը ուժովին:

Ու ան, ջլատված, անդամալուծված ու առանց ուժի, գլուխը կը խոնարհե ճակատագրին առաջ ու ճամբա կ'ելլե ղեպի մահ:

Պետք է մեռնիլ: Սակայն ինչպե՞ս մեռնիլ: Ահա՛ հարցում մը, որ կը բռնկի հոս, հոն ու ամեն տեղ:

Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Վանի և Մուսա լեռան յոթը գյուղերուն մեջ կը թնդա այս հարցումը ու կը փոթորկե բոլոր հոգիները, արևելքցիի համբերատար ու ճակատագրապաշտ հոգիները:

Մուսա լեռան ստորոտը գտնվող յոթը գյուղերու ավելի քան հինգ հազար հայերը հավաքված են Յողոնուղի մեջ՝ Գաբրիել Բագրատյանի ամարանոցին առաջ, ու իրենք իրենց հարց կու տան՝ ինչպե՞ս մեռնիլ:

« - Ինչպե՞ս մեռնիլ... - գոչեց պատվելի Արամ Թովմասյան, - ես գիտեմ, թե ինչպես պիտի մեռնիմ: Ո՛չ իբրև անպաշտպան ոչխար մը, ո՛չ թե Տեր Ջորի ճամբաներուն վրա, ո՛չ թե տարագրության կայանի աղբյուրներուն մեջ, ո՛չ թե անոթի, ծարավ կամ ժանտաբույր աղբերու մեջ, ո՛չ, ես պիտի մեռնիմ տանս սեմին վրա, զեմ ի ձեռին, և ինձի Քրիստոս պիտի օգնե, որուն խոսքը ես կը քարոզեմ: Եվ ինձի հետ պիտի մեռնի կինս և անձինս ալ անոր մեջ...»:

Հայ մարդուն կ'երկրորդե հայ ըմբոստ կնոջ ձայնը. Մայրիկ Անթառամ ծերունի բժիշկ Ալթունիի կինն է, որ ահա՛ տիրական ոգիով մը կը գոչե.

«Ես կին մըն եմ և հոս կը խոսիմ հանուն բոլոր կիներուն: Ծատ իսկ վշտակրած եմ ես: Քանի-քանի՜ անգամներ մեռած է սիրտս: Երկար ժամանակե ի վեր մահը ինձի համար կարևորություն չունի: Երբեք պիտի չսարսիմ, երբ գա: Բայց պիտի չսուզվիմ վհատության մեջ, ճամբուն վրա պիտի չսատկիմ, պիտի չփտիմ, ո՛չ, ո՛չ: Չեմ ուզեր ողջ մնալ տարագրության ունե կայանի մեջ, անպատիվ մարդասպաններու և նույնքան անպատիվ անդիմադիր զոհերու մեջտեղ, ո՛չ, ո՛չ: Մե՞նք՝ կիներս, չենք ուզեր այսպես, ո՛չ, մե՞նք ո՛չ: Ու եթե այրերը այնքան վատ են, մե՞նք՝ կիներս, միս մի՞նակ պիտի պաշտպանենք մեզ և պիտի քաշվինք Մուսա լեռ... Գաբրիել Բագրատյանի հետ»:

Արամ Թովմասյանի և Մայրիկ Անթառամի պատասխանը պատասխանն է բոլորին: Հետևաբար՝ ինքնապաշտպանություն մինչև վերջին մարդը, մինչև արյան վերջին կաթիլը:

Մեռնիլ, սակայն պատվով մեռնիլ:

Հինգ հազար հայեր, կազմակերպված ու քիչ թե շատ զինված, կը բարձրանան Մոլսա լեռ, ուր կը կարողանան ինքզինքնին պաշտպանել քառասուն օր՝ ցույց տալով հերոսական դիմադրություն շատ ավելի ուժեղ և լավ զինված թշնամիին դեմ:

Հայերը գիտեն, որ ի վերջո, պետք է պարտվին. գիտեն, որ իրենց փորձածը անկարելի է, կը կռվին, սակայն, մոլեգնորեն, առանց իսկ տրամաբանելու, այն թաքուն հավատքով, որ պետք է արդարությունը գա ու զիրենք փրկե. այն կամքով, որ պետք է հաջողին անկարելին իրականացնել:

Ու ահա՛ անգամ մը ևս կ'ապացուցվի, որ արյամբ կարելի է հնարավորին սահմանեն անդին անցնիլ, դեպի գերագույն կարելիություններու աշխարհը և ատով ալ՝ դեպի հավիտենականություն, դեպի անմահություն:

Հիրավի, քառասուն օր անհավասար կռիվե վերջ ժողովուրդը կը փրկվի՝ մոտ հինգ հարյուր զոհ տալե վերջ:

Արյան գնով կը կատարվի անիմանալին, կու գա փրկությունը, իսկ հերոսներու գործը կ'արձանագրվի պատմություն մեջ:

Գ.

Վերֆելի վեպը, անշուշտ որ, իրապաշտ վեպ մըն է և, մանավանդ, հոգեբանական մեծ վեպ մը: Վեպը կենդանի գործ մըն է ո՛չ թե նկարագրություններով ու պատկերներով, ո՛չ ալ տիպարներու արտաքինով, այլ տիպարներու հոգիով, ավելի ճիշտ՝ անոնց կյանքով ու գործքով:

Վեպը ապրող ու գործող հոգիներու աշխարհ մըն է:

Վերֆել իրապես մեծ է ճշմարիտ հոգիներ ստեղծելու մեջ: Կասկած պետք չէ ունենալ, թե ան գրական տաղան-

դին կողքին բացառիկ հնարավորությունը ունի՝ հոգիներ ճանչնալու և հասկնալու: Յրանց Վերֆել մեծ հոգեբան մըն է ու իր վեպը կառուցած է կենդանի հոգիներով:

«Մուսա լեռան քառասուն օրերը» կ'ապրի և պիտի ապրի հեղինակին ստեղծած տիպարներով, որոնք հարազատ մարդեր են, հարազատ հայ մարդեր:

Հիրավի, անհավատալի կը թվի, թե օտար գրագետ մը այսքան խոր ու կատարյալ ձևով ճանչցած ու հասկցած է հայուն հոգին, մինչև հետին մանրամասնություններն ու նրբությունները:

Համաշխարհային գրականության մեջ մեծ գրագետներեն քիչերը միայն կրցած են ժողովուրդի մը հոգին ապրեցնել իր բոլոր խորություններով, բարդություններով ու հակասություններով, ինչպես Յրանց Վերֆելը հայ ժողովուրդի զանազան տիպարները կ'ապրեցնե իր վեպին մեջ:

Տոսթոյևսքիին մասին, որ հոգեբանական վեպին մեծագույն վարպետն է, Շտեֆան Յվայկ կ'ըսե, թե եթե գայն կարգաս, ինքզինքդ ավելի լավ կը ճանչնաս որպես մարդ: Առանց չափազանցելու կարելի է ըսել, թե Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրերը» կարգալով՝ ինքզինքնիս ավելի լավ կը ճանչնանք իբրև Հայ:

Այս տեսակետեն մեզի՝ գաղութահայ երիտասարդության համար, որ այնքան կը տառապինք հոգեկան անբովանդակվածներն՝ հայկական իմաստով, ու այնքան անձանոթ ենք հայուն հոգիին հարազատ գույներուն, Վերֆելի գործը հայտնություն մըն է, որ մեր հոգին կը լեցնե ու ստուգություն մը կուտա անոր: Մեզի համար վեպին մթնոլորտը նաև գյուտն է կորսված ու վերագտնված աշխարհի մը, որ հիմա ահա՛ այնքան մտերիմ, այնքան տաք և կենդանի է մեզի համար:

Դ.

Բայց ովքե՞ր են Յրանց Վերֆելի հայերը:

Վեպին տիպարները սովորական մարդեր են, սովորական հայեր: Գրեթե անոնցմե ոչ ոք հերոսի խառնվածք ու-

նի: Գուցե, բացի Չավուչ Նուրհանեն և Սարգիս Կիլիկյանեն: Վեպին մեջ ապրողները նորմալ մարդիկ են, սովորական հայեր, նույնիսկ միջակ մարդիկ, որոնք բնականոն պայմաններու մեջ ազգային կյանքին մեջ են աննշմար պիտի անցնեն: Խաղաղ ժամանակներու մեջ «անուշ ջուրի» ազգային գործիչները, հավանաբար, պիտի կասկածեին իսկ անոնց հայրենասիրության և զոհաբերության ոգիին վրա: Եվ, սակայն, այս հանդարտ, բարեպաշտ, պահպանողական ու համբերատար մարդիկ՝ արտաքինապես զուրկ բացառիկ հոգեկան կարողություններե, ճակատագրի մեկ ծանր պահուն գիտեն և կրնան ուժգնորեն ցեղին ոգին մարմնավորել և արժեցնել զայն առավելագույն չափով:

Անշուշտ, Ֆ. Վերֆել լավ ըրած է, որ վեպին հերոսները զատած է սովորական հայերե. ատով վեպն է, որ ավելի կը շահի:

Շատ ավելի դժվար է գրագետի մը համար սովորական մարդուն մեծ գործեր ընել տալ, քան թե սկիզբեն բացառիկ և արտասովոր անհատականություններ զատել ու անոնց հանձնել մեծ դերեր: Առաջին ձևը շատ ավելի տաղանդ և հոգեբանի հանճար կ'ենթադրե, իսկ վեպը կը դառնա ավելի կենդանի, ավելի իրական կյանքի գույներով և ատով ալ՝ ավելի արժեքավոր:

Բայց նույն պատճառով վեպին ազգային արժեքն ալ կը բարձրանա ընթերցողին աչքին, քանի որ այդ մեծ գործերը կատարող հայերը ոչ թե բացառիկ հայեր են, որոնց մեջ կ'ապրին ցեղին տեղական արժեքները ու ի հայտ կու գան հավաքական վտանգի պահուն:

Կը նշանակե, թե օտար Վերֆելը այդպես է ճանչցեր Հայը:

Այս պարագան մեծապես մխիթարական ու հուսադրիչ է մեզի՝ նոր սերունդիս համար, որ երբեմն առիթներ ունինք կասկածելու հայուն բարոյական ուժերուն վրա: Վերֆել շատ լավ է ճանչցեր հայ մարդը: Այո՛, գրեթե միշտ, Հայը կըրցած է ընել անհավատալին և անսպասելին:

Հայու մասին ունեցած առաջին տպավորությունը միշտ սխալ է: Միայն, երբ գիտես անոր հոգիին խոր ծալքերը ճանչնալ, այն ատեն կը համոզվես, որ ան ընդունակ է բացառիկ բարոյական թռիչքներու: Արդարեւ, այս չէ՞, արդ՝ յոք, գաղտնիքը հայ ազգի գոյատեման: Դարեր շարունակ կեղեքված, հալածված, կազմալուծված, ստրկացած, կոտորված, ցրված, և սակայն, հակառակ այս բոլորին, ան կ'ապրի. և կ'ապրի լրիվ կյանք մը, իմացյալ կյանք մը՝ մտքի, զգացումի, կամեցողութեան անսպառ ու միշտ նորոգվող ուժերով:

Այո՛, բոլոր հայերը թաքուն կերպով իրենց մեջ կը կրեն իրենց ազգային հավաքականութեան մեծ արժանիքները, ու Ֆ. Վերֆել իր վեպին մեջ այն է, որ կ'ապացուցանե աշխարհին:

Ե.

Հետաքրքրական է, թե Վերֆել ինչպե՛ս կը տեսնե թուրքը:

Անմիջապես պետք է ըսենք, թե վեպին մեջ թուրքը ներկայացված չէ միայն բացասական ձևով: Եվ ատիկա կարելի ալ չէր և ոչ ալ ուղիղ: Վերֆել թուրքը չի ներկայացներ պարզապես որպէս ոճրագործներու ժողովուրդ, այլ կը տեսնե անոր մեջ նաև գիտակցութիւն, խիղճ և մարդկայնութիւն:

Վերֆելի վեպին մեջ ջարդերը կազմակերպողը թուրք ժողովուրդը չէ, այլ իթթիհատը, այսինքն՝ «եվրոպականացած» թուրքը, այն թուրքը, որ Արևմուտքէն սորված է անգիջողութիւն և անհանդուրժողութիւն, այն թուրքը, որ սնած է Եվրոպայի «գիտական» սառն ոգիով, այն թուրքը, որ կ'ուզե սիստեմատիկ և մեթոդով գործ տեսնել ու մեկ անգամ ընդ միշտ «մաքրել» հին հաշիվ մը... «ռասիոնել» կերպով: Մեկ խոսքով՝ այն թուրքն է, որ լքած իր արևելյան հայեցողութիւնը, լքած իր հավատացյալի խիղճը՝ կը դառնա Արևմուտքի մարդը, շահի ու հաշիվի քաղքենի

մարդը՝ առանց, անշուշտ, եվրոպացիի դարավոր մշակույթի գիտակցութենեն և քրիստոնեական խիղճեն բան մը կարենալ առնելու:

Իթթիհատը թուրքն է, որ կ'ուզե եվրոպականացած ազգ դառնալ: Արևմտյան ազգային քաղքենիական գաղափարն է, որ մուտք կը գործե թուրքին գիտակցության մեջ՝ քանդելով այնտեղ ամեն բան, որ հին թուրքը ուներ որպես հավատք ու խիղճ՝ առանց տեղը նոր բան դնել կարենալու:

Իթթիհատական թուրքը այլևս խիղճ չունի, այլ՝ ծրագիր, ազգային-պետական «բարձր շահեր», քաղաքական-բանթուրանական ծրագիրներ, զոր պետք է իրականացնե:

Ու իթթիհատը կը ծրագրե ու կը հրահանգե հայ ժողովուրդի մահը տեսակ մը գերագույն գիտակցությամբ, որ ազգային մեծ իտեալի մը կը ծառայե: Իսկ ջարդերու հեղինակները կը հավատան պատմության մեջ իրենց անմահանալուն:

Զ.

Վեպին գլխավոր հերոսը Գաբրիել Բագրատյանն է: Երիտասարդ հայ մտավորական մը, 35 տարեկան, որ իր կյանքը անցուցած է Ֆրանսա, ամուսանացած է Ֆրանսուհի Ժյուլիեթի հետ և որմե ունի 13-14 տարեկան զավակ մը՝ Ստեփան:

Գաբրիել մեծցած է, ուրեմն, Բարիզի մեջ. հոն ուսում առած է (Sorbonne) և հոն ալ ապրած՝ նվիրվելով հնագիտության և գեղարվեստի պատմության:

Մինչ իր եղբայրը՝ Ավետիս, իրմե 15 տարի ավելի մեծ, կը մնա հայրենիք ու կը զբաղի առևտուրով՝ շարունակելով իրեն ժառանգ մնացած գործը՝ առանց մոռանալու իր եվրոպաբնակ եղբորը՝ Գաբրիելին, ղրկելու իր բաժինը:

Ավետիս տարօրինակ մարդ մըն է. թեև ինքն ալ Եվրոպա տեսած և ուսած, սակայն «բնավ աչք չունի Եվրոպայի: Մինակությունը փնտռող մըն է»: «Իր միակ նախասիրությունը որսն է, և

Յողոճությունքն ճամբա կելլե որսալու մինչև Տավրոսի լեռնաշղթան և Հորան»:

Գաբրիել, սակայն, կը մնա Եվրոպա ու տակավ կը դառնա եվրոպացի, մանավանդ, Ֆրանսուզիին հետ ամուսնանալեն վերջ: «Այս ամուսնությունը իրեն հետ կը բերե ա՛լ ավելի խորունկ փոփոխություն մը: Ֆրանսուզիին միշտ իր կողմը կը տաշե: Հիմա Գաբրիել ֆրանսացի է ավելի քան երբեք: Վերացական իմաստով միայն հայ, եթե կարելի է այսպես ըսել: Սակայն ինքզինքը բոլորովին չի մոռնար և իր գիտական հոդվածներն մին կամ մյուսը հայ թերթերու կամ հանդեսներու մեջ կը հրատարակե: Իր տասը տարեկան զավակը՝ Ստեփան ևս, հայ ուսանող մը կ'ունենա իբրև ուսուցիչ, որպեսզի իր հայրերուն լեզվին մեջ ալ կրթվի: Սկիզբները Ժյուլիեթ շատ ավելորդ կը նկատե ասիկա, նույնիսկ վտանգավոր: Բայց, որովհետև երիտասարդ Սամուել Ավագյանի անձեն կ'ախորժի, կը դադրեցնե իր ընդդիմությունը»:

Պալքանյան պատերազմին Գ. Բագրատյան՝ որպես թուրք քաղաքացի, կը մասնակցի պատերազմին իբրև կամավոր: «Պոլսո պահեստի սպաներու վարժարանին մեջ անապարանքով ուսում առնելե վերջ գնաց Պուլաչիրի ճակատամարտին մասնակցելու, իբրև սպա»:

Այս բաժանումը իրեններեն մոտ մեկ տարի տևեց: Հետո անմիջապես վերադարձավ Բարիզ: «Բարիզ վերադառնալով ու այլևս ամեն բանե քաշվելով՝ ինքզինքը իր ներքին ընտանեկան կյանքին տվավ: Խորհող մըն է, վերացական մարդ մը: Իրե՞ն ինչ թուրքերը: Իրե՞ն ինչ հայերը: Ան կը խորհի միայն, թե ինչպե՛ս ընե ֆրանսական քաղաքացիություն ձեռք բերելու համար»:

Ուրեմն՝ Գ. Բագրատյանի համար սկսեր էր անվրդով կյանք մը քաղաքակրթության մեծ կեդրոնին՝ լույսի քաղաքին մեջ: Իսկ Ժյուլիեթ ամեն ճիգ կը թափե, որ մուսուլմաններն ինչ, որ հայկական է: «Ժյուլիեթ ամեն բանի մեջ իր արյունը պարտավորիչ կ'ըներ: Իր զավկին աչքերը միայն չէր կրնար փոխել»:

Գաբրիել անտարբեր էր միայն այս բոլորին հանդեպ ու հաշտված էր իր «ֆրանսական» կյանքին, և չունեիր դիմադրելու ո՛չ մեկ զգացում, ո՛չ իսկ բնազդական:

Սակայն «Ավետիս Բագրատյանի ստիպողական մեկ անասկը ճակատագիրը հեղաշրջեց»:

Երեց եղբայրը, ծանր հիվանդանալով, կը պահանջե, որ Գաբրիել շուտով Պոլիս գա ու ստանձնե գործին ղեկավարութիւնը և իրենց հարստութեան հսկողութիւնը:

Գաբրիել ճամբա կ'ելլէ անմիջապէս, մանավանդ որ ժյուլիեթն ալ նվազ նախանձախնդիր չէր իր շահերուն:

Ուրեմն՝ ճամբա կ'ելլեն նաև ժյուլիեթ, Ստեփան և ուսանող Ավագյան:

Գաբրիել իր եղբայրը Պոլիս չի գտներ: Կ'երթա ետևեն Պեյրուէ՝ առանց գայն հոն ալ գտնելու: Ավետիս Բագրատյան մեկներ էր Յողոնուլուք՝ իրենց պապերու տան մեջ մեռնելու:

Երբ Բագրատյան ընտանիքը կը հասնի Պեյրուէ, կը պայթի մեծ պատերազմը, որ ստիպե զիրենք մնալ Թուրքիա:

Գ. Բագրատյան, ի վերջո, կը մեկնի Յողոնուլուք՝ իր հայրենիքը՝ այդ խաղաղ ու գեղեցիկ գյուղին մեջ ապրելու համար մինչև պատերազմին վերջանալը:

Է.

Գաբրիել Բագրատյան Յողոնուլուքի մեջ: Մուսա՛ լերան ստորտը: Իր ծննդավայրը: Իր մանկութեան օրրանը: Իր կյանքի առաջին պատկե՛րը:

Օրերը կ'անցնին: Կու գա 1915-ը: Հայկական 1915-ը: Շշուկներ, նախազգացումներ, խորհրդավոր տարածայնութիւններ:

Եվ ահա՛ հայկական աշխարհը կը մթազնի, ու մահվան ուրվականը կը ցցվի ամեն հայ շինականի պապենական տան շեմին:

Կը սկսի տեղահանութիւնը՝ կառավարութեան ծրագրի համաձայն: Տեղահանութիւն, որուն հրահանգված նպատակն է ժողովուրդի բնաջնջումը, երեխաներն ալ մեջը ըլլալով:

Թուրք կառավարությունը կը խորհի այս առիթով և այս ձևով արմատական կերպով լուծել Հայկական հարցը:

Գույժը կը հասնի Յողոնուրք: Գ. Բագրատյան անհանգիստ կը դիմե գյուղին վարդապետ Տեր Հայկազունին: Կը խորհրդակցին ու կ'որոշեն անտեղյակ ժողովուրդին պարզել իրականությունը և ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցները վտանգին դեմ:

Հանդուգն Բագրատյանի միտքը կը սկսի արդեն ծրագրել:

Ինչպե՞ս մեռնիլ: Ինչպե՞ս դիմավորել մահը, որ արագ ու ստույգ քայլերով կը դիմե ահա իրենց գյուղերը:

Արդեն շաբաթներե ի վեր Գաբրիել կը զգա, որ մթնոլորտը ավելի ու ավելի կը թունավորի, կը զգա, որ բան մը կը պատրաստվի այս անպաշտպան ժողովուրդին դեմ:

Կը խորհի ինքնապաշտպանություն մասին: Հաճախ կը բարձրանա Մուսա լեռան վրա:

Մուսա լե՛ռը: Օ՛, ինչե՛ր կը զարթնուն իր մեջ ամեն մեկ քայլափոխին:

Ի՞նչ կը փնտռե ինք այդտեղ: Ի՞նչ բան: Չի գիտեր:

Ու օր մը, սահայն, երբ այսպես աննպատակ կը թափառեր՝ առանց որևէ մտածումի, իրեն համար տեսակ մը անձանոթ վերացումի մը մեջ, հանկարծ զգացում մը կը զարթնու իր մեջ: Զգացումը, թե իր մեջ նոր մարդ մը սկսած է ծնիլ: Այդ զգացումը ակնթարթի մը մեջ կը լայնանա, , կը տարածվի հոգիին մեջ ու կը համակե իր ամբողջ էությունը: Ու կը կազմվի միտքը, թե հիմա է, որ կը հասկանա , թե ո՛վ է ինք:

«Մարդ չի գիտեր, թե ո՛վ է, միգչև որ փորձվի»:

Այս նախադասությունը ահա վեպին ծանրություն կեդրոնը կը կազմե: Հոս է, որ Գ. Բագրատյանի մեջ տեղի կ'ունենա հոգեկան մեծ հեղաշրջում մը, որուն վրա կը բարձրանա վերածնած Գ. Բագրատյանը, որ իր նոր հոգիի ուժով կը հաղթե ճակատագիրը:

Ահա, ուրեմն, բարիզաբնակ Գաբրիել Բագրատյան վերջապես կը գտնե, ինչ որ կը փնտռեր Մուսա լեռան վրա. կը

գտնե ինքզինքը, կը սկսի ճանչնալ իր մեջ Ավետիս Բագրատյանի թոռը:

Հոգիի խորունկ ընդերքներուն մեջ թաքնված ուժ մը, որ զարդ կը գտնվեր գիտակցութեան լուսավոր շրջանակէն անդին, ահա կը բարձրանա Բագրատյանի գիտակցութեան մակերեսը. կը տիրե մյուս բոլոր մտքերուն ու զգացումներուն ու կը դառնա մղիչ ուժը անոր ամբողջ կամքին ու բոլոր ձգտումներուն:

Այս վայրկյանէն սկսյալ՝ Բագրատյան այլևս, ավելի քան երբեք, գիտե իր ընելիքը: Իր մեջի նոր մարդը կ'ուզե անգուսպ կերպով ապրիլ սկսիլ իր այս կյանքը: Կ'ուզե նվիրվիլ իր հայրենակիցներու ճակատագրին ու անոնց հետ բաժնել տառապանքն ու մարտիրոսութիւնը:

Ոչ մեկ ուժ չի կրնար զինքը քակել իր այս մղումէն: Իր ամբողջ էութիւնը, իր մարմնի ու հոգիի ամեն մեկ բջիջը կը մղե զինքը դեպի իր նոր ճակատագիրը:

Գ. Բագրատյան այլևս նոր մարդ մըն է: Իսկական հրաշք մըն է, որ կը կատարվի անոր էութեան մեջ: Հեղաշրջում, որպիսին կը հանդիպինք առասպելներու մեջ:

Կը հիշե՞ք «Թրիսթան և Իզուլտի» հյուսիսային առասպելը, զոր անմահացուցած է Վահները իր հռչակավոր երաժշտական տրամով:

Ասպետ Թրիսթան մեծցած է Իզուլտի հետ միասին, նույն պալատին մեջ:

Իրարմե բաժնվելէն տարիներ հետո, Թրիսթան կու գա՝ զայն հարս տանելու Մարք թագավորին:

Թրիսթան և Իզուլտ իրարու հանդեպ ոչ մեկ համակրական զգացում չունին: Ավելին, ճանապարհին առաջաստանավին մեջ իրարու կը թշնամանան այնքան, որ Իզուլտ կը հրամայե իր սպասարկող հավատարիմ կնոջ թույն տալ Թրիսթանին ու իրեն, որպեսզի երկուքն ալ մեռնին: Այդ կինը, սակայն, Պրանկենան, փոխանակ թույնի՝ սրվակին կու տա սիրո՛ սրվակը, ու Թրիսթան ու Իզուլտ կը սիրահարին իրարու հանկարծական, ուժեղ բռնկումով մը: Երկուքին մեջ ալ կը զարթնու անծանոթ ու անիմադրելի ուժ մը,

որ կը մղե զեպի մյուսը: Իզոյտը թեև կ'ամուսնանա թագավորին հետ, սակայն իր սերը զեպի Թրիսթան կը տանի զիրենք զեպի անկում և, ի վերջո, զեպի մահ: Այդ կախարհական հեղուկը, ուրեմն, հանկարծակի կերպով կը փոխե երկուքին ալ ճակատագիրը, կը դարձնե զանոնք նոր մարդեր, որոնք բոցավառ բռնկումի մը մեջ կը սպառեն իրենց ամբողջ հոգին ու կյանքը:

Այս առասպելին պատմածը հաճախ տեղի կ'ունենանաև իրականութեան մեջ՝ փոխելով երբեմն ժողովուրդներու կամ պետութիւններու ճակատագիրը, երբեմն ալ մեծ անհատականութիւններուն:

Իրական օրինակ մըն ալ հիշեցնելու համար մտաբերենք Մարիա Սոյուարտի ողբերգութիւնը: Սկզբնական թագուհին իր ամուսնութենէն (սիրային ամուսնութիւն մը) հազիվ մեկ տարի հետո կը սիրահարի իր սպարապետին՝ Պոթուելին: Այս անդիմադրելի ուժը զինք կը մղե զեպի սպանութիւնը իր ամուսնույն: Հետո նույն պատճառով Մարիա Սոյուարտ կը ստիպվի լքել գահը և իր զավակը: Ան կը կորսցնե ամեն բան ու, ի վերջո, պարտված իր գլուխը կու տա էլիզապետ թագուհիի դահիճին:

Այս երկու մարդկային ողբերգութիւնները մեզի կը ցուցնեն ուժը հոգեկան զարթնումներու, որոնք բացառիկ պայմաններու մեջ ի հայտ կու գան՝ ծնունդ տալով հոգեկան «հրաշքներու»:

Նույնանման «հրաշք» մըն է նաև Գ. Բագրատյանի հոգեկան հեղաշրջումը, որ անվանեցինք ինքնաճանաչում, ինքնահայտնաբերում:

Թեև տարբեր բովանդակութեամբ, սակայն հոգեկան նույն երևույթն է, որ կը կրկնվի Գ. Բագրատյանի մեջ:

Բայց ի՞նչ է այս «հրաշքը» Գագրիելի պարագային: Ի՞նչն է, որ իր մեջ զարթներ ու հիմնովին փոխե էր ամբողջ էութիւնը: Հիմա, կարծես, տարբեր մարդ ըլլար ան:

Ինք, որ ցարդ երբեք չէր կրցած համակրութիւն մը գոյացնել իր մեջ «արևելքի» եղբորը հանդեպ, կը տեսներ, թե ինչքան սխալ էր ու այժմ սկսեւ էր զայն հասկնալ ու սիրել:

Գաբրիել փոխվել էր նաև հանդեպ ժյուրիից: Թեև երբեք չէր դադարած կինը սիրելի ու կը հարգեր զայն, թեև ժյուրիիցի մարմնի ամեն մեկ մասը իրեն ծանոթ էր ու մտերիմ, և, սակայն, հիմա զայն կը զգար իբրև իրմե դուրս, իրմե օտար, անհաղորդ մարմին մը:

Բայց Գաբրիել իր մեջ նոր մարդը տեսավ օր մը, մանավանդ, երբ իր զավկին՝ Ստեփանին, հանդիպեցավ Մուսա լեռան վրա:

Այստեղ՝ իր նախահայրերուն հողին վրա, Գաբրիել, կարծես, ավելի ճանչցավ, ավելի լավ հասկցավ զայն:

«Հայր և որդի Արևելքի մե՛ջ: Ասի չի բաղդատվիր եվրոպացի ծնողքին ու իրենց զավակներուն միջև հարևանցի հարաբերության հետ: Հայրը տեսնողը հոս Աստվածը տեսած կ'ըլլա: Որովհետև հայրը վերջին անգամն է այն անընդհատ անխախտական շղթային, որ մարդիկը Ադամին հետ և ասով արարչագործության ծագումին հետ կը կապե: Նույնպես զավակը տեսնողը Աստվածը տեսած կ'ըլլա: Որովհետև զավակը ամենեւնի վերջին անգամն է, որ մարդիկը կը կապե վերջին դատաստանին, բոլոր իրերու վախճանին և փրկագործության հետ»:

Ահա՛ քանի մը խոր զգացումներ, հիմնական հեղաշրջումներ, որոնք կը դրսևորեն այն «հրաշքը», որ տեղի կ'ունենա Գաբրիելին ներաշխարհին մեջ:

Ինչպե՞ս եղավ այս հրաշքը: Ուրկե՞ կու գա: Ի՞նչ իմաստ ունի ան:

Արյան ձա՞յնն է, որ կը խոսի այժմ Գաբրիելի մեջ, հողի՞ն ձայնը, խղճի զարթնո՞ւմը, աստվածային հայտնությո՞ւն, ճագատագի՞ր:

Ինչ բառ ալ գործածենք, սակայն, ու ինչպես ալ փորձենք մեկնել, այս «հրաշքին» հոգեբանական հիմքը կը մնա նույնը, և գիտական իմաստով՝ ճշմարիտ, իրական երևույթ մըն է, որ կը բացատրվի ենթագիտակցության տեսությամբ:

Այսօր գիտությունը մեզի կը սորվեցնե, թե մարդ էակը չի ծնիր առանց հոգեկան ժառանգության, այնպես, ինչպես կը կարծեին 19-րդ դարու associationniste հոգեբանները: Այլ ամեն մեկ նորածինին մեջ կան սերմերը բոլոր այն

բնագղղներուն, մտածելակերպերուն, գործելակերպերուն, ճգտումներուն ու, նույնիսկ, չիրականացած իղձերուն, զորս անոր նախնիքները սերունդեսերունդ իրենց հոգիներուն մեջ կրեր ու սնուցեր են:

Այս բոլոր՝ ցեղեն ժառանգված հոգեկան տարրերը բարդ ու խորունկ արմատներ կը տարածեն մարդուն հոգիին անձանոթ աշխարհին մեջ, ենթագիտակցութեան մեջ, ուր և թաքնված կը մնան, առանց որ ենթական իսկ զգա անոնց գոյութիւնը իրեն մեջ: Անոնք անհատին օրկանական, անգիտակից հիշողութիւնը կը կազմեն՝ թաղված հոգիին մուտք խավերուն մեջ:

Հաճախ, սակայն, այդ թաղված ու թաքուն ուժերը ի հայտ կու գան ուղղակի կամ անուղղակի կերպով: Ամբողջ կյանք մը քեզի հետ կ'ապրին անոնք մեջդ, ու ոչինչ չես գիտեր անոնց գոյութեան մասին. հանկարծ, սակայն, պահը կու գա, երբ անոնք կը գարթնուն ու մուտք կը գործեն գիտակցութեանդ մեջ: Կը պատահի հրաշքը: Մեջդ ամեն բան գլխիվայր կը շրջի, և անսանձելի ուժ մը քեզ կը տանի դեպի նոր ու ավելի ճշմարիտ իրականացումը ինքզինքիդ:

Այդ ուժը այնքան անսանձելի կ'ըլլա, ինչքան այդ տարրերը ավելի հին սերունդներեն կու գան: Այնքան ավելի գորավոր պոռթկում մը կ'ունենան, ինչքան ավելի խոր թաղված կը գտնվեին մեջդ: Ու այնքան ավելի տարերային ու փոթորկող կ'ըլլան, ինչքան անոնցմե փախչիլ փորձեր էիր կյանքիդ ընթացքին:

Գաբրիել Բագրատյան ինքն ալ իր մեջ կը կրեր այդ ժառանգութիւնը: Իր աներևույթ նախնիքները իրենց մտածումներով ու զգացումներով, իրենց իղձերով ու մղումներով անձայն կ'ապրեին իր ենթագիտակցութեան մեջ: Ան իր ամբողջ կյանքի տևողութեան 25 տարիներ Ֆրանսայի մեջ հեռացեր էր այդ բոլորեն ու զրկեր էր ինքզինքը այդ թաքուն ուժերուն ասպարեզ տալու հնարավորութենէն: Ավելի ու ավելի խոր թաղեր էր գանոնք՝ պահ մը կարծելով, որ ինք այլևս պատրաստ է կատարյալ, ի ծնե Փրանսացիի մը պէս ըլլալու:

Եվ սակայն, ճակատագրի մեկ անսպասելի դարձվածքով ան կ'իյնա Մուսա լերան ստորոտը՝ իր նախնիքներուն հայրենիքը, ուր պետք է ենթարկվի իր արենակիցներու բախտին, հայ ժողովուրդի «Ժանիքավոր ճակատագրին առաջ՝ ճակատ առ ճակատ», ինչպես պիտի ըսեր Ավ. Ահարոնյան:

Ու ահա այս գործավոր և անսպասելի ցնցումը մոգական հարվածի մը պես իր մեջ կը զարթեցնե իր նախնիքները:

Գ. Բագրատյանի մեջ կ'արթննան իր նախահայրերը ու կը գործեն իր միջոցով:

«Թրիսթան և Իգոլտի» առասպելին մեջ հոգեկան զարթնում պատճառողը դյուլթական ըմպելին է, Գաբրիել Բագրատյանի մեջ այդ մոգական ուժը հայրենի աշխարհի բնությունն է և, մանավանդ, ազգային-հավաքական վտանգի գերագույն մեկ պահը: Կը զարթնու Բագրատյան ընտանիքի վերջին շառավիղը: Գաբրիելի մեջ կը ժայթքին բոլոր նախնիքներուն կուտակած ուժերը՝ լափող ու այրող բոցի մը նման:

Ը.

Նոր Գաբրիել Բագրատյանը այլևս համակ ծրագիր է, համակ կամք է ու անտեղիտալի ուժ:

Տեր Հայկազունին հետ կը կազմակերպեն ամեն բան: Կը գտնե նաև անհրաժեշտ մարդիկը, որոնք մեծապես օգտակար կ'ըլլան բոլոր աշխատանքներուն և կռիվներուն: Մուսա լերան ստորոտի յոթը դյուլթերու ժողովուրդը՝ շուրջ հինգ հազար հայեր, կ'որոշեն ու կբարձրանան լեռ՝ թուրքին չհանձնվելու, այլ դիմագրավելու անխախտ կամքով:

Տեր Հայկազունը՝ այս դյուլթացի վարդապետը, բարձրագույն հեղինակություն է, բարոյական ու դրական ղեկավարը բոլորին, իսկ Գաբրիել Բագրատյան՝ զինվորական ուժերու ընդհանուր պետը, որ պիտի կազմակերպե ու ղեկավարե ինքնապաշտպանությունը:

Մեր ժողովուրդի հոգեբանության տեսակետեն հետաքրքրական է այն պարագան, որ թեև Գաբրիել Բագրատյանի ձեռքն է ամբողջ ուժը, և ան է ընդհանուր հրամանատարը, սակայն ժողովուրդին պետք էր մնա Տեր Հայկազուն: Իսկ Բագրատյան ենթակա է ոչ միայն Տեր Հայկազունին, այլ նաև ժողովուրդի և կովողներու ներկայացուցիչներե կազմված խորհուրդին, ուր կ'առնվին բոլոր կարևոր որոշումները:

Ուրեմն, նույնիսկ այսպիսի բացառիկ պահու մը, երբ, ավելի քան երբեք, խոսքի ատենը չէ ու, ավելի քան երբեք, մեկ կամքի առաջնորդության անհրաժեշտությունը կա, հայ ժողովուրդը կը մերժե ինքզինքը վստահիլ մեկ մարդու և կ'ուզե մաս առնել այն բոլոր որոշումներուն, որոնցմով պիտի առաջնորդվի իր կյանքը: Այստեղ ալ ահա կը հանդիպինք հայուն անհատապաշտության: Ու Բագրատյան ավելի լավ կը հաջողի այս ձևով, քան պիտի հաջողեր այլ կերպ: Որովհետև մենատիրություն չհաստատելով՝ ավելի կը շահի ժողովուրդի վստահությունը. ազատորեն, կամովին ավելի հլու, հպատակ կը դառնա Հայր: Ամեն ատեն, երբ Մուսա լերան վրա դժգոհություն մը ծայր կու տա՝ նախանձողներու և էնթրիկաններու կողմե հրահրված, և մարդիկ կը սկսին անվստահություն ցույց տալ և դժգոհիլ այս «Ֆրենկեն», Գաբրիել Բագրատյան և Տեր Հայկազուն կը հիշեցնեն այդ մարդոց, որ իրենք ազատ են՝ իրենց ուզած ճամբան բռնելու ու հեռանալու իրենցմե:

Եվ այս ձևի վերաբերմունքի զարնվելով՝ այդ դժգոհները կը դառնան կրկին հնազանդ և կարգապահ, կը հպատակին պետերուն և օրենքներուն իրենց ազատ կամքով:

Տեր Հայկազուն հայ գյուղացի հոգևորականի զարմանալի տիպար մըն է: Մտավոր բացառիկ կարողություններ չունի ան, արտաքուստ՝ սովորական հավատացող մը: Խիստ արտաքինով, եռանդուն, սակայն հանդարտ ու քիչ մըն ալ ճակատագրապաշտ: Առաջին ակնարկին բնավ կարելի չէ հավատալ, որ այս խոնարհ ու օրինապահ հովիվը կրնա դառնալ այն ըմբոստը, որ ժողովուրդին գլուխը ան-

ցած՝ կը կռվի պետութեան դեմ: Տեր Հայկազուն իր բոլոր իսկական զգացումները ու մտքերը պահելով հանդերձ՝ արևելքցիի հատուկ խորամանկութիւնը ունի ինքզինքը ծածկելու հարկ եղած ատենը: Եվ սակայն այս մարդը, որ գիտե լռել, հանդուրժել ամեն ինչի, որ համբերութեան մեջ կը տեսնէ գերագույն իմաստութիւնը, այժմ, երբ բաժակը լեցված ու սկսած է հորդիլ, կը փոխե իր կերպարանքը՝ կը դառնա վճռական ու հանդուգն: Ան, ավելի քան որևէ մեկը, գիտե իր ընելիքը, անսահման փորձառութիւնը ունի հայկական գործերուն, կը ճանչնա իր շրջապատը, ամբողջ էութեամբ նվիրված է իր ժողովուրդին ու նույնացած անոր ճակատագրին հետ:

Ֆրանց Վերֆելի վեպին ամենեն լրիվ և կատարյալ հայր Տեր Հայկազունն է:

Ոչ միայն որպէս հայ, այլ որպէս մարդ ալ, ան ամենեն կատարյալ, ամենեն ինքն իր մեջ ներդաշնակ տիպարն է: Իր մեջ ոչինչ կա անբնական, արտասովոր կամ հերոսական:

Իր պայծառատեսութեամբ, իր զգաստութեամբ, իր չափավոր ոգևորութեամբ և իր կամքի գործերով ան կը հանդիսանա մեզի որպէս հավասարակշիռ մարդու մը տիպարը:

Թեև արտաքուստ պարզ, սակայն իրականին մեջ Տեր Հայկազուն վեպին ամենեն բարդ տիպարն է: Ամենեն բարդ հոգին ունի և սակայն, միաժամանակ, ամենեն միակտուրն է ու ամենեն ներդաշնակը: Իր բարդութեան մեջ ամենեն ավելի միավորութիւնը ունի: Դժվար է Տեր Հայկազունին հոգին վերլուծելը:

Ան հարազատ հայկական տիպար մըն է, որուն նմանը կարելի չէ գտնել ուրիշ ժողովուրդի մը մեջ: Տեր Հայկազուն արդեւունքն է հայ ժողովուրդի դարավոր փորձառութեան, դարավոր գրկանքներուն ու հալածանքներուն, դարավոր խուլ ինքնապաշտպանութեան պայքարներուն: Ան միաժամանակ հոգևոր հավատացյալ հովիվ է, ժողովուրդի նրբամիտ ու խորամանկ ղեկավար և անվախ հայդուկ:

Տեր Հայկազուն կը ճանչնա իր ժողովուրդին թերությունները և հատկությունները մինչև վերջին մանրամասնությունները և գիտե պարսավել, նույնիսկ խիստ պատժել առաջինները ու հրահրել և քաջալերել հատկությունները:

Մուսա լերան վրա տեղավորման առիթով վեպին հեղինակը ի հայտ կը բերե նաև հայուն ավանդապաշտությունը: Ավանդապաշտ է, մանավանդ, Տեր Հայկազունը: Միասին վեր կը բերե եկեղեցվո բոլոր սուրբ գիրքերը և առարկաները՝ վերը եկեղեցի շինելու համար: Միասին կ'առնե ափ մը հող գերեզմանեն, որպեսզի վերը մեռնողները նույն հողին մեջ թաղվին: Նույնպես, որպեսզի ժողովուրդին բնականոն կյանքի զգացումը ներշնչե, կը կարգադրե, որ առաջին իսկ օրն ամեն ընտանիք հերիսա պատրաստե:

Ահա՛ թե ինչպես կը նկարագրե Վերջել հերիսայի պատրաստությունը:

«Հերիսա կը կոչվի Հայոց մեկ ազգային կերակուրը՝ անհիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Սերունդներու հիշողութենէ ծլած-ծաղկած ամեն հին բանի պէս՝ այս կերակուրը և իր պատրաստութիւնն ալ կրօնական և հանդիսական շունչով մը պարուրված է: Այս իսկ էր պատճառը, որ հերիսատոնի մը պարզ հիշատակութիւնը անգամ վստահութիւն տարածեց հուսահատ ժողովուրդին մէջ: Արդ, այս կերակուրը, մարդկային խոհանոցին բոլոր մշտն փոփոխութիւններուն անման, զանազան պարզ մասերէ կը բաղկանա՝ գառնուկի մսի կտորներ, ճարպ, հոշված կոճիկներ և կորկոտ, ամենքը իրար խառնված: Բայց կարևորը նշան էր, այլ այն, թէ հերիսան տոնական կերակուրը մըն էր, որ կը պատրաստվեր կալի հունձքի շաքարներուն, սեպտեմբերէն մինչև Վարդավառ... Հերիսային հանուրը ո՛չ միայն ուտելուն մէջ էր, այլ և ավելի, երկար տևող պատրաստութեան արարողութեան մէջ: Ամբողջ գիշեր թոնիրին մէջ, չափավոր կրակի մը վրա պիտի բռնվէր և եփ պիտի գար կամաց-կամաց: Առավոտուն ջուրը արդէն շոգիացած էր պտուկին մէջ, և կը մնար միայն ամուր մը իրար եկած զանգված մը: Երիտասարդութեան հանուրը, սակայն, հիմա կը սկսէր: Տունին տղաքը և աղջնակները սովորական ժամէն շատ առաջ կ'արթնան, կ'ելլեն՝ հերիսա զարնելու թնոցով, որ տարին տասներկու ամիս հոն, անկյունը պահված է. զանգվածը պետք է շատ աղվոր ծեծվի, ինչպես ուրիշ երկիրներու մէջ կ'ըլլա

չորցված ձողաձուկին համար: Այս ամենը փոքր և տնույն մասն էր միայն ավանդական և համբավյալ գվարճություններում, որոնք կապ ունին հերիսայի տոնին հետ»:

Տեր Հայկազուն, որ «գործնական մարդ և միանգամայն հոգեբան» մըն էր, հերիսայի միջոցով ժողովուրդին տվավ այն զգացումը, թե «մեր տունն էնք»:

Երբ խնդիր դրվեցավ, թե ինչպե՛ս պիտի բնակի ժողովուրդը լերան վրա, Գ. Բագրատյան, որ ավելի վերացական մարդ էր, կ'ուզեր ժողովուրդը զանազան մասերու բաժնել ու ըստ այնմ տեղավորել զանոնք, որպեսզի կյանքը դառնա ավելի «սխտեմաթիք»: Տեր Հայկազուն, սակայն, կը հակառակի և կ'որոշե, որ ամեն ընտանիք տեղավորվի այնպես, ինչպես վարն էր՝ առանց իրարմե բաժնվելու, հարգելով ամեն մեկու նախասիրությունները: Տեր Հայկազուն գիտե, որ հայը անհատապաշտ է, ու պետք է հարգել զայն: Թեև ծայրահեղություններ ալ տեղի կ'ունենան, որոնք կը ցուցնեն ոչ միայն հայուն անհատապաշտությունը, այլ նաև եսասիրությունը ու հավաքական շահերուն համար անհատական զոհողություն ընելու անընդունակությունը: Մուխթար Քիպուսյանը, օրինակ, որ ամենեն հարուստն է և ամենաշատ ոչխարներ ունեցողը, մինչև վերջ կը հակառակի և դժգոհ կը մնա հավաքական տնտեսության դեմ, որ, անշուշտ, միակ հարմար և հնարավոր ձևն էր տվյալ պայմաններուն մեջ:

Կյանքը կը սկսի Մուսա լերան վրա ու կը տևե քառասուն օր: Այդ տաժանելի օրերու ընթացքին հայ մարտիկները քանի մը անգամ կռիվներ կը մղեն, որոնց ընթացքին ի հայտ կու գան հերոսական բազմաթիվ գործեր: Կարելի է ըսել, թե ամեն մեկը կ'ընե անսպասելին և անիմանալին:

Զմայլելի հոգիի և ամուր անհատականության տեր հայ երիտասարդներ են Ավագյան և Թովմասյան: Ժիր, խելացի ու ժողովուրդին նվիրված՝ միշտ պատրաստ առանց գանգատի և հպարտությունից որևէ ծանր ու վտանգավոր գործ ստանձնելու:

Հայ աղջկա բացառիկ և, միաժամանակ, այնքան հայկական, ազամանդյա տիպար մըն է Ջեյթունցի Իսկուհին:

Բայց կարելի էր չհիանալ ծերունի բժիշկ Պետրոս Ալթունիի վրա, որ իր ծանր պարտականության վրա է մինչև վերջին պահը իր կնոջ՝ Մայրիկ Անթառամի հետ:

Անշուշտ, սակայն, ամենեն քաջը ու հերոսի խառնվածքովը Չավուշ Նուրհանն է, որ բոլոր կռիվներուն մեջ առաջին կռվողն է, և որուն երբեք թշնամիին գնդակը չի դաչիր: Ան միշտ ուրախ է, երբեք հոգնած ու պատրաստ՝ առյուծի մը պես նետվելու թշնամիին դեմ: Այդ պատճառով Մուսա լերան խորհուրդը պաշտոնապես «Էլետո» տիտղոսը կու տա իրեն, այսինքն՝ «առյուծը»:

Պակաս չեն, սակայն, բացասական տիպարները: Սխալ պիտի ըլլար, եթե Վերֆել միայն հայուն լավ կողմերը տար: Մեծ արվեստագետ մը երբեք չի կրնար մարդկային բնության մեջ միայն հրեշտակներ տեսնել:

Հայուն կամ հայոց մեջ, անշուշտ որ, բացասական գիծեր կան. բնավորության հիվանդագիտ մղումներ, որոնք չէին կրնար ի հայտ չգալ Վերֆելի վեպին մեջ, քանի որ հեղինակին նպատակն է հայ ժողովուրդը ներկայացնել այնպես, ինչպես ան կա իրականության մեջ:

Թերությունները պահելով, ծածկելով երբեք չեն կորսվիր: Այնպես որ, նաև բարոյական տեսակետեն ավելի դաստիարակչական է զանոնք լույս աշխարհ բերել ու մերկացնել արևուն դեմ: Այսպեսով ավելի շուտ կրնանք ազատիլ անոնցմե: Կամ, ավելի ճիշտ և անկեղծ խոսելու համար ըսենք, թե լավ ճանչնալով մեր թերությունները, կրնանք անոնց դրական գործածություն մը տալ: Որովհետև դժվար թե կարելի ըլլա արմատացած թերութենե մը ազատիլ: Անոր ուղղությունը և գործածությունը, սակայն, կարելի է փոխել: Բազմաթիվ բնավորության և բնազդային բացասական ըսված գծեր կամ մղումներ կան, որոնց կարելի է դրական գործածություն տալ:

Ահա թե ինչո՞ւ բնավ պետք չէ վախնանք, որ Վերֆել այսքան փայլուն հատկություններու և մեծ քաջագործու-

Թյուններու մթնոլորտին մեջ մուծած է այնքան աղտոտ և զգվելի արարքներ ու այնքան հոգեկան անկումներ:

Վեպին բացասական տիպարներեն ամենեն հետաքրքրականները, մանավանդ, վարժապետ Հրանդ Ոսկանյանն է և Սարգիս Կիլիկյանը: Հրանդ Ոսկանյան մեծխոսիկ, պոռոտախոս և ինքզինքին հիացումը ունեցող կիսամտավորական մըն է: Միաժամանակ նախանձող ու վախկոտ հոգի մը, որուն գենքերն են բամբասանքը և էնթրիկը: Չի կրնար հանդուրժել, որ ուրիշներ գործի առաջին գծին վրա ըլլան, ու ինք մնա աննշմար: Մանավանդ, սրտին կը դնե, երբ Ֆրանսուհի ժյուլիեթի համար ալ կը մնա աննշմար: Թեև դրական գործ կատարելու անընդունակ, սակայն ժողովներու մեջ գիտե քննադատել, մտքերը պղտորել և ամբոխավարական և նենգ ձևերով փորձել ցեխ նետել ուրիշներուն վրա: Ամեն մեկ դժվարություն կամ դժբախտություն, որոնք այդ պայմաններուն մեջ, անշուշտ, անխուսափելի են, Ոսկանյան կը փորձե գործածել օրվան ղեկավարներուն դեմ՝ զանոնք հանցավոր հանելու միտումով:

Ոսկանյան այն հայն է, որ կ'ուզե եղածը քանդել՝ առանց տեղը բան մը շինել գիտնալու:

Ու զարհուրելին այն է, որ այն նենգ Ոսկանյանը կը դավե Գ. Բագրատյանի և Տեր Հայկազունի դեմ, որոնք ամբողջ հոգիով ու մարմնով նվիրված են ժողովուրդի կյանքին կազմակերպության և պաշտպանության:

Օրինակ, երբ երեսուներորդ օրը մուխտարներու անփութության պատճառով մնացած ոչխարները թուրքերուն ձեռքը կ'իյնան, ու ժողովուրդը կը մնա առանց մսի, տեր Հայկազուն ժողովի կը հրավիրե խորհուրդը՝ պարսավելով մուխտարներու արարքը, անոնց անհոգությունը և անփութությունը. առիթը օգտագործելով՝ Ոսկանյան վիճաբանությանց այնպիսի ընթացք մը կը պարտադրե, որ խորհուրդին մեջ կը սկսի դժգոհություն մը ծայր տալ Բագրատյանի հանդեպ:

Չայներ կը լսվին, թե անոթի պիտի մեռնին այժմ, ու ատոր պատճառը Բագրատյանն է, որ ինքնապաշտպանու-

Թյունը ծրագրեց: Հարուստ մուխտարներեն ոմանք կը սկսին զղջալ, որ թուրքին հետ լեզու չգտան, ու այսպեսով կառավարութեան վրեժը հրավիրեցին իրենց վրա:

Չեն պակսիր նաև այնպիսիներ, որոնք, դրդված Ոսկանյանե, դիտել կու տան բացառիկ դյուրությունները, որոնց մեջ կ'ապրի Փրանսուհին՝ Բագրատյանի կինը: Ոսկանյան և բամբասող կիներ կը տարածեն շշուկը, որ, իբր թե, Ժյուլիեթի բնակած տաղավարին մեջ մեծ քանակութեամբ ընտիր ուտեստեղեններ կան և այլն:

Ժողովին մեջ, բացի Ոսկանյանի զգվելի կեցվածքեն, ի հայտ կու գա նաև հայուն դյուրահավատությունը և հակումը՝ գոհիկ կասկածներ սնուցանելու իր մեջ:

Տեր Հայկազունն է սակայն, որ դրությունը փրկել գիտե. ան առյուծի պես կը նետվի այդ վիճաբանութեան մեջ և կտրուկ ու խիստ քանի մը խոսքե հետո կը վերահաստատե կարգապահությունը՝ խորհուրդեն ընդմիջտ վտարելով էնթրիկան վարժապետը՝ Հրանդ Ոսկանյանը:

Այս վտարումեն հետո Ոսկանյան այլևս վճռական թշնամին է և՛ Տեր Հայկազունին, և՛ Բագրատյանին: Այս նպատակով կը մոտենա մյուս անկարգապահին՝ Սարգիս Կիլիկյանին, որուն հետ կը կազմակերպե այն խայտառակ և տմարդի ելույթը, որուն, կարծես, մարդ գժվար թե կրնա հավատալ:

Սարգիս Կիլիկյան շատ ավելի բարդ և հետաքրքրական տիպար մըն է, ու կ'արժե անոր վրա քիչ մը ավելի կանգ առնել: Եվ այնքան հետաքրքրական է, ինչքան անոր բացասական կողմերը ավելի հայկական ձև ունին, քան Ոսկանյանի պարագային, որ ավելի մարդկային բացասական տիպ մըն է:

Ս. Կիլիկյան իր անցյալով որբ մըն է, որուն աչքերուն առջև հոշոտված են իր ծնողքը, և ինքը թուրքին յաթաղանեն ազատված է շնորհիվ այն բանին, որ սպանված մայրը իր վրա ինկած է, ու վախեն անոր փեշերուն տակ պահված մնացած է մինչև վտանգին հեռանալը:

Դուրս գալով մորը դիակին տակեն՝ փախած է գյուղեն և երկար թափառելով՝ անցած է Կովկաս, ուր ապրած է իր պատանեկությունը ու երիտասարդությունը՝ առանց իրեն համար դիրք մը շինելու: Միշտ մնացած է անընկերային ու անհրապույր մարդ մը, միշտ դժգոհ, թափառաշրջիկի հոգեբանությամբ: Կովկասի մեջ առիթներ ունեցած է բանտն ալ պառկելու:

Պատերազմը սկսելով՝ զինք տարած են զինվոր, սակայն ինք փախած ու եկած է հոս՝ «Մուսա լեռ»՝ թաքնվելու:

Ահա այս դասալիք Սարգիս Կիլիկյանն է, որ ուրիշ դասալիքներու հետ միասին կը մտնե Մուսա լեռան համայնքին մեջ՝ կռվելու համար թուրքին դեմ: Նշանակալից է, որ Կիլիկյան առաջին օրեն աչքի կը զարնե կարգ մը քաջագործություններով: Նույնիսկ թրքական մեծ հարձակումի մը ընթացքին իր հնարամտությամբ ու քաջությամբ կռվի ճակատներեն մեկը կը փրկե՝ աննախընթաց կորուստ պատճառելով թշնամիին: Ասոր վրա Բագրատյան զինքը հրամանատար կը կարգե ու իրեն կը հանձնե ճակատներեն մին:

Կիլիկյանի հոգին, սակայն, մութ և անհասկանալի կողմեր ունի՝ ընդունակ ըլլալով անակնկալ վարվելակերպերու: Ե՛վ դրական, և՛ բացասական իմաստով: Ամեն կողմե վեր, սակայն, Կիլիկյան անկարգապահ մըն է, այսինքն՝ իր գործերուն մեջ քմահաճույքով առաջնորդվող մը: Որովհետև ահա այս առաջին քաջագործության կը հաջորդե անակնկալ մը. հայտնապես, դիտումնավոր կերպով չի պաշտպաներ իրեն հանձնված ճակատը՝ արգիլելով զինվորները կռվել: Թեև այս արարքը ճակատագրական չ'ըլլար ընդհանուր պաշտպանության համար, որովհետև երկրորդ գիծը կը կռվի ու կը փրկե դրությունը, սակայն բազմաթիվ հայ կռվողներու կյանքը կ'արժե:

Սարգիս Կիլիկյան ինչո՞ւ կ'ընե այս բանը: Հայտնի չէ և ոչ ալ բացատրելի: Ինքն ալ չի գիտեր:

Գ. Բագրատյան, սակայն, չի կրնար անպատիժ թողուլ զայն: Պատիժը մեղմ է՝ քանի մը օրվան շղթայակապ բանտարկություն:

Այս բանտարկութենեն ազատելեն հետո, սակայն, այլևս կրնաք երևակայել Կիլիկյանի ոխը հանդեպ Բագրատյանին և բոլորին: Փոխանակ ընդունելու իր սխալը ու իր մեղքը բանտարկությունով քաղած ըլլալու գիտակցությունը ունենալու, և կամ թուրքին դեմ կռվելով ու զոհվելով՝ ապացուցաներ իր հայրենասիրությունը, Կիլիկյան, ընդհակառակը, այժմ դարձած է անիշխանական մը, որ պատրաստ է ամեն բան ընելու՝ առանց որևէ խղճի խայթի:

Ս. Կիլիկյան անկարգապահ և անկազմակերպ հոգի ունեցող հայու տիպարն է, որ կրնա հավասարապես ըլլալ և՛ հերոս, և՛ դավաճան:

Խառնվածքով կարող էր հերոս դառնալ, սակայն, իր կյանքի պայմաններու բերումով, հոգիին մեջ արմատ նետած ու տարածված են թունավոր բույսերը հուսալքություն, դառնություն, նախանձի, մարդատեցություն և անիշխանություն:

Ս. Կիլիկյան անճակատագիր հայն է, որ, հակառակ իր բնածին ընդունակություններուն և ցեղային բարի ուժերուն, չի գիտեր զանոնք իր կյանքին մեջ բարձր նպատակի մը համար կազմակերպել ու անոր ծառայեցնել:

Ս. Կիլիկյան ուրեմն, որ պահ մը հերոս էր, այժմ ահա, Մուսա լերան վրա կը դառնա հավաքական կյանքեն վտարված մը:

Ու այստեղ Հրանդ Ոսկանյան իր դավադիր ձեռքը կուտա Ս. Կիլիկյանին. անոնք այլևս միայն չարիք կրնան հասցնել այս հուսահատ ու մահվան մոտեցող ժողովուրդին:

Դեպք մը ևս կու գա գենք դառնալու չարագործություններուն ձեռքը:

Մուսա լերան վրա, սկիզբեն ի վեր, կը գտնվեր հույն մը՝ Մարիս, որ բարեկամացած էր Բագրատյան ընտանիքին և, մանավանդ, ժյուլիեթին:

Այդ տաժանելի և հուսահատ օրերուն, երբ Գաբրիել այնքան զբաղված էր ու հաճախ, օրերով չէր կրնար գալ իր կինը տեսնելու, ժյուլիեթ իր ժամանակը կ'անցըներ Մարի-

սի հետ: Ժյուլիեթ, անշուշտ, իսկական Ֆրանսուզի մըն էր, և բնական է, որ այս օտարին հանդեպ իր վարվելակերպով ու վերաբերումով բնավ չէր հասկցվեր իր շուրջիններեն: Թեև Ժյուլիեթ երբեք անհավատարիմ կին մը չէր եղած ու իր ամուսինը կը սիրեր անկեղծ ու խոր սերով մը: Եվ այդ էր պատճառը, որ ինք եկավ Մուսա լեռ՝ իր ամուսնույն կողքին մեռնելու, հակառակ որ, իբրև Ֆրանսուզի, հնարավորություն ուներ փրկվելու:

Ժողովուրդը, սակայն, այս բոլորը կ'անտեսե. խորհրդավոր, կասկածոտ ու խորամանկ աչքեր կը հետևին Ժյուլիեթին ու Մարիսին: Ծայր կու տա բամբասանքը: Հայ կիներն ու պառավները, ի տես այս «ֆրանսուզի» կյանքին, կը գայթակղին, ու դժգոհության ալիքը ավելի ու ավելի կը տարածվի: Կը սկսին խոսիլ «Բագրատյան ընտանիքի խաչատուկության» մասին: Շատեր ոտք չեն դներ այլևս անոնց տաղավարներուն կողմը՝ գայն նկատելով պիղծ վայր: Երբ Ժյուլիեթ կ'անցնի, ամեն մարդ խույս կու տա ու չի նայիր անոր: Եվ հայերը չեն հասկնար, թե ինչպե՛ս Գաբրիել կը հանդուրժե այս բոլորը ու չի սպաններ իր կինը:

Նույնիսկ Տեր Հայկազուն խորքին մեջ այսպես կը գգա:

Այս ժողովուրդը, ուրեմն, որ գրեթե անոթի է և հուսահատ, որուն կյանքին օրերը մատներու վրա կարելի է համբել, դեռ սիրտ ունի և հոգեկան կորով՝ պարսավելու ու ցեխ նետելու ընտանիքի մը հասցեին, որմե միայն բարեգործություն տեսած է և այժմ ալ անոր շնորհիվ է, որ դեռ ազատ կ'ապրի իր պատվով:

Բայց այս երևույթը իր մյուս երեսն ալ ունի: Կը ցուցնե մեզի հայ ժողովուրդի նամուսի և ընտանեկան սրբության ամուր գագոցումը, որ իր հետ կը ծնի ու կը դիմանա մինչև մահվան վերջին վայրկյանը:

Ուրեմն թշվառության ու հուսահատության ամենեն ծանր պահուն իսկ հայը չի գիտեր հանդուրժել ու զիջիլ, երբ խնդիրը կը վերաբերի ընտանեկան պատվի գագոցումին:

Ու երբ վեպը կը կարդաս ու այսպե՛ս կը ճանչնաս հայ ժողովուրդը, չես գիտեր, թե արգահատի՞ս այս գավառացի,

Թշվառ ժողովուրդի նեղմիտ ու մոլեռանդ մտայնության, թե՞, ընդհակառակը, զմայլիս անոր բարոյական, կրանիթյա ընթռնումներուն վրա, որոնք դիմացեր են դարեր շարունակ՝ անաղարտ պահելով հայուն «պատվի» համբավը:

Ոսկանյան ու Կիլիկյան, ուրեմն, այս զենքն ալ կը գործածեն՝ շահագործելով բարեմիտ ժողովուրդին զգացումները: Ու կը սկսին դավել: Ոսկանյան անհայտ դավադիրն է՝ միշտ ծածուկ և աներևույթ, մինչ Կիլիկյան՝ հայտնի դավադիրը, որ իր շուրջ հավաքած է քանի մը արկածախնդիրներ ևս: Առաջին արարքնին է հարձակիլ Ժյուլիեթի վրանին վրա՝ ուտելիք գտնելու համար: Իսկ երկրորդ արարքը, որ զարհուրելի է հղացումով ու գործադրությունով, տեղի կ'ունենա նույն օրը: Քառասուներորդ օրն է, այսինքն՝ բացարձակ սովի երրորդ օրը: Հիրավի, այլևս ժողովուրդը ուտելիք չունի, և թշնամին պաշարած է լեռը, թեև չի համարձակիր կրկին հարձակում գործել: Հուսահատությունը հասած է գագաթնակետին: Կը մնա մեռնիլ՝ կա՛մ անձնատուր ըլլալով թշնամիին, կա՛մ անոթութենե: Ոմանք կը մտածեն անձնասպանություն գործել՝ նետովելով ժայռեն վար: Կյանքը այլևս կը սկսի տեղի տալ, ու ամենքը արդեն կը զգան, թե ինչպես աներևույթ մահը կոկորդին ավելի ու ավելի կը սեղմե: Ահա այդ օրն է, որ Տեր Հայկազուն կ'որոշե հանդիսավոր պատարագ մատուցանել: Վերջի՛ն պատարագը:

Երբ արարողությունը դեռ չէ ավարտված, հանկարծ Կիլիկյան ու իր խումբը կը հարձակին խորանի վրա ու կրակի կու տան: Կը բռնեն Տեր Հայկազունը, կը կապեն սյունին՝ խայտառակ հայհոյանքներ տեղալով անոր երեսին: Ժողովուրդը սարսափահար կը ցրվի շվարած: Տակնուվրայություն մըն է կը սկսի, ժխոր մը, ուր ամենքը կը ճչան, կ'ոռնան, ու ոչ ոք չի հասկնար, թե ինչ կը պատահի:

Ժողովուրդը, արդեն անոթութենե անասնացած և մահվան սարսափեն հոգեպես կազմալուծված, ի տես այդ անակնկալ հարվածին, կարծես, կը խելագարի՝ կորսնցնելով իր հավասարակշռությունը ու ըրածին գիտակցությունը:

Կը հասնի Գ. Բագրատյան, ատրճանակը ձեռքին տեղ կը բանա ժխտրին մեջեն ու կը վագե դեպի խորան: Կը սկսի կռիվ: Մինչ այդ, սակայն, լուրը կ'երթա կովողներուն, ու Ավագյան գինյալ ուժերով կը հասնի եկեղեցվո հրապարակը, կը փրկե Բագրատյանը ու շղթայակապ կ'ընե հանցավորները՝ մեջը ըլլալով անոնց ղեկավարը՝ Ս. Կիլիկյան:

Ու այս անճակատագիր հայը՝ Սարգիս Կիլիկյան, իր կյանքը կը վերջացնե դավաճանի մը մահով: Բագրատյան կը գնդակահարե գայն:

Թ.

Վեպին մեջ իրենց առանձին կյանքը ունին քանի մը պատանիներ ալ, որոնք կը մարմնացնեն հայ պատանիին հոգեկան թռիչքները և անզուգական կորովն ու քաջությունը:

Եթե ժողովուրդներ կան, որոնց մեջ ցեղին առավելագույն դրական կողմերը ի հայտ կու գան հասուն մարդոց կամ ծերերու սերունդին մեջ, կարծեք, հայոց մեջ այդ առավելագույն դրական գիծերը առատորեն կը գտնենք հայ պատանիին մոտ: Հայ պատանին արդյոք ավելի^օ անազարտ ու խտացած կերպով կը ներկայացնե հայուն դրական կողմերը:

Վերֆելի ստեղծած հայ պատանիներն են, մանավանդ, Հայկն ու Ստեփանը:

Ստեփանը՝ որդին Գաբրիելին և Ժյուլիեթին, 14 տարեկան, հայու աչքերով պատանի մըն է: Թեև, գրեթե, Փրանսացած էր, և սակայն, երբ ընտանյոք Յոզոնոլուք հաստատվեցան, ան սկսավ նմանիլ ուզել գյուղի իր հասակակից պատանիներուն: Նախ՝ նետեց իր եվրոպական զգեստները ու հագավ հայ գյուղացիի հագուստը և սկսավ ապրիլ անոնց կյանքը՝ հակառակ մորը բացարձակ դժգոհության:

Ստեփան ևս իր հորը նման կը փոխվի, մանավանդ որ իր տարիքը ճիշտ այն շրջանն է, երբ տղուն հոգիին բոլոր

ակերը կը սկսին հոսիլ ու տարածվիլ դեպի ընկերային միջավայրը:

Այդ շրջանին տղան իր սահմաններեն դուրս կ'ելլե՝ ընդգրկելու համար իր շրջապատը ու ճշտելու համար նաև ինքզինքին իրական սահմանները:

Ստեփան բուռն կերպով կ'ուզե նույնանալ իր շրջապատին հետ ու նմանվիլ իր հասակակիցներուն և, մանավանդ, իրմե քիչ մը մեծերուն:

Այս նմանվելու գզացումը իր մեջ այնքան կը գործնա, ինչքան գյուղին չարքաչ տղաքը վրան կասկածով կը նային ու զինքը կը նկատեն փափուկ եվրոպացի մը:

Ստեփան ամեն գինով կ'ուզե փոխել այս մտայնությունը, կ'ուզե ցուցնել, թե ինք ալ կրնա ընել այն ամենը, ինչ որ կ'ընեն անոնք, և նույնիսկ ավելին. ան կամքը ունի զանոնք գերազանցելու:

Գյուղին ամենեն ուժեղ ու չարքաչ պատանին Հայկն է՝ կովկասուհի Շուշիկի որդին, որ Ստեփանին կենդանի իտեալը կը դառնա:

Այս Հայկը առասպելական Սասունցի Դավիթին հարազատ մեկ հաջորդն է:

Ահա՛ թե ինչ գեղեցիկ կերպով կը ներկայացնե վերջել այս գմայլելի հայ պատանին.

«Հայկ ըստ ինքյան տիպար մըն էր: Իր տասնչորս տարեկանին արդեն իսկ չափահաս Հայ լեռնականի մոայլ էությունը կը մարմնացներ: Իր ջղուտ միհարությամբ, դանդաղ և քիչ մը առաջ ծուած քալվածքովը, իր վար կախած ծանր ու խոշոր ձեռքերովը տիրական հպարտությունը կը հանդիսանար ինքն իրեն մեջ ամրապինդ հաստատված մախացեղի մը: Հայտնապես կը տարբերեր պատանի հրոսախումբին անդամներուն մեծագույն մասեն իր արևելքցիի մարմնական աշխուժությամբ ու կայտառությամբ: Հայը իր ցրված քաղաքներուն մեջ կրնա խորամանկ Ողիսակսի մանիլ, - առանց պատճառի չէ, որ Ողիսականը իր հերոսի մկարագիրը ձուլած է խորամանկությունն ու հայրենագրկությունն, - կորիզ հայը՝ բարձրավանդակներու հայը չհնազանդող է, անհամբեր է և բարձրամիտ: Իր այս գրգռիչ հատկություններուն, ինչպես նաև աշխա-

տության ու գործունեության իր մեծ բաղձանքին դիմացը կա՛ թուրքին հայեցողական, ծուլ լրջությունը»:

Ի տես Հայկին հպարտության ու արհամարհանքին՝ Ստեփան ուղղակի կը տառապեր:

«Հպարտ մարդիկ հաճախ կը նվազեցնեն մյուսներուն անձնասիրության զգացումը: Հայկ ևս կը նվազեցներ Ստեփանին անձնասիրության զգացումը»:

Ինքն էր հանցավորը, որ պատանի Բագրատյան ինքզինքը հազար կտոր կ'ըներ, միշտ «հարազատ» ըլլալու համար: Մռայլ ու սկեպտիկ Հայկին՝ իր մասին գաղափար կազմելու համար, Ստեփանին տեսչն էր քաջագործություններով հիացնել զայն: «Մտածումեմ ուղեղը կը հոգնեցներ. Աստված, ի՞նչ ընեմ, որ Հայկին ցուցնեմ»:

Տակավ, սակայն, Ստեփան կը հաջողի դառնալ Հայկին նման: Նույնքան և գուցե ավելի հանդուգն, կորովի ու քաջ, միշտ պատրաստ ամենավտանգավոր գործը կատարելու՝ իր կյանքն իսկ վտանգի տակ դնելով: Եվ ահա ան մեկ քանի անգամներ կ'անցնի թշնամիին սահմանը: Առաջին անգամ Հայկին հետ, բայց իր ծրագրով, կ'երթան ու ահագին քանակությամբ միրգ կը հավաքեն լեռան ստորոտեն: Երկրորդ անգամ մը մինակ կ'իջնե վար, կ'երթա իրենց տունը ու վեր կը բերե Իսկուհիին Ս. Գիրքը՝ մահվան ստույգ վտանգներե ազատվելով: Իսկ այս պատանիներուն երրորդ քաջագործությունը երկրորդ մեծ կռիվեն հետո, գիշերով վար իջնելին է, որուն արդյունքը ա՛յն կ'ըլլա, որ հայերը կը գրավեն թրքական թնդանոթ մը, որ մեծապես օգտակար կը դառնա իրենց ինքնապաշտպանության:

Այս քաջագործություններով Ստեփան այլևս կը դառնա «հարազատ» հայ գյուղացի պատանի, Հայկի նման:

«Տղուն նորք ճակատին վրա Մուսա լերան մեկ բիրտ աստվածը իր մութ կնիքը կոխած էր»:

Ստեփանին վերջին քաջագործությունն է իր փախուստը Հայկին ետևեն՝ անոր ընկերանալու համար դեպի Հալեպ: Մուսա լեռան կառավարման խորհուրդը Հայկը սուրհանդակ նշանակած էր Հալեպեն օգնություն խնդրելու համար:

Կես ճամբան, սակայն, Ստեփան կը հիվանդանա ու կը ստիպվի մենակ վերադառնալ: Թուրքերը զայն կը բռնեն ու տանելով Յողոնոլուք՝ իրենց իսկ տունին առաջը կը սպաննեն: Մեկ քանի պառավներ կ'առնեն Ստեփանին դիակը ու կը տանին լերան վրա, ուր կը թաղվի պատշաճ արարողությամբ:

Ժողովուրդը մինչ այդ Գ. Բագրատյանին կը նայեր դեռ որպէս օտարականի՝ հակառակ անոր անսահման անձնագոհութեան և գերմարդկային գործերուն: Այժմ «Ստեփանիմ մահը վերջնականապէս մոտեցուց ժողովուրդը «օտարական» Գաբրիելին»:

Հայ գյուղացին, ուրեմն, դեռ թերահավատ էր ու կասկածոտ Բագրատյանի հանդեպ, և սակայն անոր որդավուն նահատակութիւնը ժողովուրդին համար շոշոփելի ապացույցը եղավ, որ ա՛ն ալ հայուն ճակատագիրը կը բաժնէ:

Ժ.

Քառասուներորդ օրը կը պատահի անսպասելին ու անհավատալին: Ֆրանսիական Կիչեն մարտանավը պատահաբար կը նշմարե կրակը, որ տարածվեր էր Մուսա լերան վրա, և ուրիշ քանի մը նավերով կու գա ու կը փրկե ամբողջ ժողովուրդը:

Հայերը կը լքեն Մուսա լեռը՝ հոն ձգելով 430 մեռյալ ու միասին ունենալով 17 նոր ծնյալներ այդ քառասուն օրերու ընթացքին:

Ամեն մարդ կը փրկվի առաջնորդությամբ Տեր Հայկազունին, որ մինչև վերջին պահը միշտ իր ժողովուրդին կորովի ղեկավարն է: Հիմա՛ ալ ան կ'երթա ժողովուրդին հետ՝ միշտ անոր ծառայելու համար:

Կը փրկվին բոլորը, բացի մեկէն: Գաբրիել Բագրատյան կը մնա լերան վրա: Օգտվելով շփոթութեան պահէ մը՝ խույս կու տա ու աննկատ կերպով կը փախի վեր՝ լերան վրա:

Բագրատյան ապրեր էր իր ամբողջ կյանքը այդ քառասուն օրերու ընթացքին: Ապրեր էր, այո՛, ամբողջ կյանք մը: Իր մեջ ծներ ու մեռեր էր ամբողջ աշխարհ մը՝ հայ աշխարհը, որ պահ մը զարթներ էր իր մեջ:

Իր իսկ հոգիին մեջ զարթնած նոր ուժերը սպառած ու քամած էին իր էությունը: Այդ տարերային բռնկումը, որ հանկարծ տիրացեր էր իր մտքին, կամքին ու բոլոր զգացումներուն, այրեր էր ողջ էությունը ու հանգեր:

Նախնիքները, որ զարթներ էին իր մեջ, այլևս իրենց գործը կատարեր էին, ու Գաբրիելի գոյությունը այստեղ, ա՛յս կյանքին մեջ աննպատակ կը մնար:

Վերադառնալ ժյուլիեթի՞ն, կյանքի՞ն: Բայց ատոնցմե ինք շատոնց հեռացած է: Շատոնց այդ Բագրատյանը մեռած էր իր մեջ վերջնականապես: Ներքին անորոշ բնազդ մը զինքը կը մղեր դեպի վեր՝ լերան վրա և միայն հոն: Հո՛ն, որովհետև իրեն համար միայն հոն հնարավորությունը կար ազատ ըլլալու:

«Ընդհանուր ազատության առաջին վայրկյանը զինքը տոգորած էր սա՛ գաղափարը, թե իրեն համար չէ կյանքի այդ վերադարձը, ա՛յն պատճառով, որ բուն Գ. Բագրատյանը, ինչպես որ այս քառասուն օրերուն ընթացքին մեջտեղ ելած էր, պետք էր իրապես ազատվեր»: «Նախասահմանության բարձունքեն ստրկության մե՞ջ իյնալ՝ նոր շնորհի սպասելու համար»: «Իր արյունին ճակատագրին, իր ազգին ճակատագրին մասնակցեցավ»: «Իր հայրենի ժողովուրդին կոհվը մղեց»: «Կանուխեն ինքզինքը անիրավորեն զգացած էր իբրև «վերացական մարդ», իբրև « մարդ ըստ ինքյան»: « Բայց բուն մարդը ըլլալու համար հարկ էր, որ ինքը համայնքին փարախեն անցներ: Ասոր համար է, որ ինքզինքը ազատ կը զգա հանչափս: Տարերային, բնազդային մեկուսացում»: «Միայն երկուքն են հոն՝ Աստված և Գաբրիել Բագրատյան: Եվ Գաբրիել Բագրատյան, շնորհիվ Աստուծո, ավելի իրական է, քան բոլոր մարդիկը և բոլոր ժողովուրդները»:

Բագրատյան կը թափառի լերան վրա՝ առանց որևէ մտածումի, առանց որևէ ճշգրիտ զգացումի:

Բնազդորեն, իր քայլերը զինքը կը տանին դեպի Ստեփանին գերեզմանը: Հոն իրիկունը թուրքական գնդակ մը

կը ջախջախես իր գանկը: Գաբրիել Բագրատյան «կառչելով փայտին՝ փրցուց գայն հետը ինկած ատենը: Եվ զավակին խաչը պատկեցավ իր սիրտին վրա»:

Գաբրիել Բագրատյան կը մեռնի, մինչ ժողովուրդը փրկված կը դիմե դեպի նոր կյանք:

Գաբրիել Բագրատյան հրեղեն ասուպ մը կը դառնա, որ ճեղքելով հայոց 1915-ի մթագնած երկիրն քը՝ պահ մը զայն լուսավորելե հետո կ'ըյնա թանձր խավարին մեջ, հայ ժողովուրդի վրիժառու աստվածներու անձանոթ աշխարհին մեջ:

ԺԱ.

Ինչ որ պետք է վրիպի մեր մասնավոր ուշադրութենեն, ա՛յն է, թե Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ գլխավոր դերակատար Գաբրիել Բագրատյանը գաղութահայ մըն է: Գաղութահայ են նաև Ստեփանը և ուսանող Ավագյանը:

Ֆ. Վերֆել ստեղծած է իտեալ գաղութահայը: Ոչ այն գաղութահայը, որ մեծխոսիկ ու լայն շարժուձևերով՝ ազգասիրության ու հայրենասիրության վրա առտու-իրիկուն կ'երդնու... խոսքով կամ ... գաղափարով, այլ գաղութահայու տիպար մը, որ լուռ ու մունջ ապրելով գաղութի մը մեջ՝ երբեք չի պարծենար մեծ-մեծ խոսքերով, բայց երբ գերագույն պահը կու գա, ներկա է այնտեղ՝ հայրենի հողին վրա՝ պաշտպանելու և մեռնելու համար իր ազգին ու հայրենիքին պատվին ու ազատությանն ի խնդիր:

Ըսված է, թե Րաֆֆի հայ ազատագրության հերոսները ու հեղափոխական տիպարները կանխած է իր վեպերուն մեջ, տիպարներ, որոնք հետո կյանքեն ծնան:

Արդյոք պիտի կարենա՞նք ըսել, թե Ֆրանց Վերֆելն ալ իրականությունը կը կանխե իր վեպին մեջ՝ ստեղծելով այն գաղութահայերը, որոնք իրապես պիտի ծլին մեր գաղութներուն մեջ ու պիտի ծաղկին և պտուղ տան հայրենի հո-

ղին վրա: Պիտի ծնի՞ն արդյոք իրական Գաբրիել Բագրատ-
յաններ, Ավագյաններ ու Ստեփաններ, որոնք անոնց ձևով
կամ այլ ձևերով կարենան ստեղծել իրենց նախահայրերու
աշխարհին մեջ կյանքի և արժեքներու նոր կոթողներ, ի
փառս հայ հոգիին և իր կյանքի ուժին:

Մանավանդ որ, գաղութահայ Գ. Բագրատյանը, հայրե-
նիք դառնալով, Արևմուտքեն հետը կը բերե կարգ մը
հատկութիւններ, որոնցմէ համեմատաբար զուրկ է հայ
գյուղացին:

Հատկութիւններ, զորս Գաբրիել ձեռք բերած է Եվրո-
պայէն ու կը կիրառե զանոնք իր երկրին մեջ, հօգուտ իր
ժողովուրդին: Այդ դրական կողմերն են՝ ավելի գործնա-
կան և աքթիվ ոգի, իրապաշտ հայեցողութիւն, հավատք
սեփական նախաձեռնութեան վրա, հավատք ու լավատե-
սութիւն մարդկային բարի ուժերուն վրա, արհամարհանք
արևելյան ճակատագրապաշտ մտայնութեան հանդեպ:
Վերջապէս՝ կազմակերպիչ և կարգապահ ոգի:

Ահա՛ կարգ մը հատկութիւններ, զորս Բագրատյան իր
մեջ կը կրե առավելագույն չափով ու ատով զգալի կերպով
կը տարբերի իր շրջապատեն՝ մեջն ըլլալով, նույնիսկ, Տեր
Հայկազունը:

Գաբրիել Բագրատյան, զինված Եվրոպայէն ստացած
կամ Եվրոպայի մեջ զարգացուցած այս դրական հատկու-
թիւններով, գիտական մեթոտիք ոգիով ու նաև եվրոպա-
կան թեքնիքով, առավելագույն չափով կրնա ծառայել իր
ժողովուրդին. առավելագույն ձևով կրնա իրագործել
ձգտումները ու կամքը իր մեջ զարթնած ու իր մեջ գործող
նախահայրերուն. առավելագույն հաջողութեամբ կրնա
ճակատիլ վտանգին դեմ ու փոխել իրերու ընթացքը՝ ար-
տաքին ուժերը հպատակեցնելով իր գործող կամքին:

Մենք հաճախ թյուր հասկացողութիւն ունինք Եվրոպա-
յի հանդեպ: Մեր մեջ կան երկու ծայրահեղութիւններ: Կան
ոմանք, որոնք բացարձակ կ'արհամարհեն ամեն ինչ, որ ա-
րևմտյան քաղաքակրթութեան և մշակույթի արդյունքն է,
ու կը համառին փակված մնալ իրենց պատյանին մեջ:

Կան ուրիշներ ալ, որոնք հանկարծական ոստումով մը երես կը դարձնեն այն ամենուն, ինչ որ հայկական է, ու կը սկսին ապրիլ մակերեսային, թեթև կյանք մը, որ իր անունը կ'առնէ Եվրոպայի քաղաքակրթության թափթփուքներէն:

Մանավանդ մեր նոր սերունդին մեկ ստվար մասին մեջ է, որ տարածված է այս տգետ և հիվանդագին ըմբռնումը:

Աստիճ «Եվրոպականացում» ըսելով՝ կը հասկնան ճազն ու պարը, աժան վեպերը, թեթև հաճույքները, confort moderne-ը, սխալ հասկցված սբոռը, իրենց ազգային բարքերը արհամարհելը, հայ լեզուն չգործածելը և այլն, մեկ խոսքով, իրենց հայկական համայնքի ծոցէն ու կյանքէն մեկուսացումը:

Ու այս երկու ծայրահեղ վերաբերմունքները, հակառակ արտաքին երևույթներուն, ավելի իրարու մոտ են, քան թե իրարմէ հեռու: Որովհետև իրականութեան մեջ այն մարդը ու մանավանդ այն հայը, որ ինքն իր պատյանին մեջ քաշված կ'ապրի՝ արհամարհելով մշակութային շրջապատը, շատ հաճախ մեկ ծայրահեղութենէն կ'իյնա մյուսը: Եթէ այդ բանը իրեն չպատահի, անպայման կը պատահի իր զավակին:

Նկատելի է, որ այն հայ մարդը, որ այդ արհամարհական և անհաղորդ կեցվածքը ունի հանդեպ արևմտյան մշակույթի բարիքներուն և կ'ուզէ իր զավակն ալ նույն վիճակին մեջ պահել, հանկարծ որոշ տարիքի մը իր երիտասարդ տղան կամ աղջիկը ձեռքէն կը փախի ու կը դառնա այնքան օտար հայութեան հանդեպ, ինչքան իր հայրը օտար մնացեր էր Եվրոպայի հանդեպ:

Շրջապատեն բացարձակ մեկուսացումը, կյանքի արտաքին աղբյուրներէ կամովին զրկվիլը անխուսափելիորեն կը տանի դեպի այլասերում:

Առողջ ճամբան, ուրեմն, մեկուսացումին մեջ չէ, այլ, ընդհակառակը, Եվրոպայի մշակույթին, իսկական մշակույթին հաղորդակից ըլլալուն մեջ:

Եվրոպայի մշակույթ ըսելով, սակայն, չենք հասկնար այն մակերեսային մտայնությունները կամ թեքնիք բա-

րիքները, զոր Եվրոպան կու տա մեզի, այլ այն տեական և կենդանի արժեքները, որոնք Արևմուտքի հիմունքները կը կազմեն ու փառքը միաժամանակ:

Չենք ըսեր՝ բնական է, որ հայ երիտասարդը մասնակից չըլլա իր շրջապատի հաճույքներուն և քաղաքակրթութեան թեքնիք բարիքներուն, բայց մենք կը պնդենք, թե պետք է ատով միայն գոհանալ, պետք է տեսնել Եվրոպականությունը լուրջ կարգի բարիքներու մեջ: Մանավանդ որ անոնք են, որ հայը կ'օտարացնեն ու ազգային հարազատ, բնական հոգին կը տժգունացնեն, կ'այլսերեն, և ոչ թե արևմտյան իսկական մշակույթը:

Ճշմարիտ մշակույթը չ'օտարացներ, այլ, ընդհակառակը, կը զորացնէ քու մշակույթը: Ան կը մոտեցնէ մեզ մեր ազգային, սեփական, մնայուն արժեքներուն: Եթէ հայը, իր ազգային արժեքներով զինված, ծանոթանա Արևմուտքի մշակույթի հրաշալիքներուն ու գնահատել գիտնա գանոնք, չի կրնար չսիրել ու չհպարտանալ հայ մշակույթի հրաշալիքներով:

Եթէ հայ երիտասարդը ճանչնալ ու հասկնալ սորվի եվրոպական երաժշտութիւնը, գրականութիւնը, պատմական-քաղաքական դեպքերը և այլն, այն ատեն ավելի լավ գնահատել պիտի գիտնա իր սեփական ազգին երաժշտութիւնը, գրականութիւնը, պատմութիւնը և այլն:

Անշուշտ, կ'ենթադրենք, որ հայ երիտասարդը նախ իր ազգային արժեքներու մասին հստակ գաղափար մը պիտի ունենա:

Բայց, մանավանդ, կ'ենթադրենք այն խոր զգացումը, որ անհատը կը կապէ իր ցեղային համայնքին, առանց որու ոչ մեկ իրական արժեք կրնա ներկայացնել այդ անհատը ո՛չ իր ազգին և ո՛չ ալ օտար ազգի մը համար:

Մեր երիտասարդութիւնը, մանավանդ երիտասարդ մտավորականութիւնը, պետք է լավ ըմբռնէ սա իրողութիւնը, թե մշակութային անհատը, բարոյական մարդը անհրաժեշտորեն կապված պետք է մնա օրկանական ամբողջութեան մը, այսինքն՝ իր ժողովուրդի համայնքին, և

Թե այդ իր բնական ու մտերիմ շրջանակեն դուրս կը սկսի այլասերումը ոչ միայն ազգային, այլ նաև մարդկային տեսակետեն, որովհետև եթե քու սեփական ազգեդ հեռանաս, ուրիշ ազգի մեջ երբեք իրապես չես կրնար մուտք գործել:

Մարդը ինքն իր մեջ բավարար ու կատարյալ էակ մը չէ: Մարդը միակ կենդանին է, որ իր անկատարելության խոր զգացումը ունի ու այդ պատճառով կը ձգտի դեպի կատարելություն, դեպի գեթ հարաբերական ինքնաբավարարում: Ահա ատոր համար է, որ ան միշտ անկայուն է ինքն իր մեջ: Ան իրմե դուրս սկզբունք մը կը փնտռե, որուն կառչի ու ինքզինքը ամբողջացնե, ինքզինքը անկատար զգալու գիտակցութենեն ազատե ու այսպեսով փրկվի: Այդ սկզբունքը, որ մարդուն գիտակցության մեծ փրկությունը կու տա, իր բնական համայնքն է, իր ազգային հավաքականությունն է իր նախնիքներու բնակավայրին մեջ, ազգային հայրենիքին մեջ:

Անհատը ազատ չէ իր համայնքը ու իր ազգը ընտրելու: Ատիկա կը ժառանգվի: Ատիկա դրոշմված է արյունին ու ջղային դրության մեջ: Ատիկա ճակատագիր է:

Ազգեն խույս տալու ամեն փորձ կը տանի դեպի այլասերում: Բոլոր անոնք, որոնք փոխանակ իրենց հոգիով իրենց հայրենի, ցեղային մթնոլորտին մեջ մնալու, փոխանակ ազգային արժեքներու աշխարհին մեջ ապրելու, կ'ուզեն ուսումնով մը օտար կյանքը ու օտար հոգին կապկել, անհրաժեշտորեն աննպատակ ու բռնագրոսիկ կյանքի մը մեջ կ'ընան, ուր չկա հոգեկան ոչ մեկ «օրենք»: Ու անոնք շուտով կը զգան, թե ինչքան մինակ են, ինչքան օտար են իրենց այդ «նոր» կյանքին մեջ ու իրենց սեփական հոգիի մթնոլորտին իսկ մեջ:

Այստեղ կը սկսի անբուժելի ու անհատակ ողբերգությունը այդ մարդոց:

Այդպիսի անազգ մարդոց դասակարգեն հաճախ դուրս կու գան անհատներ, որոնք կը դառնան միջազգային տիպեր՝ պատրաստ ամեն անխոստովանելի գործեր կատարելու:

Բուն արևմտյան մշակույթը հոս չէ, որ կը տանի մեզ:

Արևմտյան իսկական մշակույթի բարիքները ըսելով կը հասկնանք գիտությունները, լուրջ գրականությունը, թատրոնը, երաժշտությունը, մարմնակրթանքը և այլն: Նաև՝ բարոյական, ընկերային, քաղաքական ըմբռնումները, հղացումները և այլն:

Անշուշտ, հայն ալ իր բարոյական մեծ առավելությունները ունի, բայց այդ չի նշանակեր, թե ան պետք է ինքզինքը կատարելագործե՝ օրինակ առնելով Արևմուտքի մարդէն ալ:

Ռուսներն հոգեբան Ռըտուլեաքու-Մոդու այսպես կը հատկանշէ Արևմուտքի մարդուն բարոյական դիմագիծը. «Բարոյական նկարագրի եվրոպական տիպարին հատկանիշներն են՝ կամքի ուժ, դատողության հստակություն, զգացումի նրբություն և ոգևորվելու կրակ: Կամքի ուժ ըսելով չի հասկցվիր բնագրի կույր մղումը, այլ այն ուժը, որ ի գործ կը դրվի հարկ եղած պահուն: Կամքի ուժ չունին ո՛չ համառները և ո՛չ ալ հախուռները (*impulsiv*), այլ անվախ ու հարատև գործողները: Դատողության հստակությամբ նկարագիրը կը ստանա տեականության և նախատեսության հատկությունները:

Զգացումի նրբությունը վառ կը պահէ մարդկանց հանդեպ սերը և կ'ազատե մարդը ուրթինե: Ոգևորության կրակը վերջապես կը փոթորկէ հոգին և կու տա զոհաբերության ուժ» (C. Rădulescu—Motru. “Curs de Psihologie”, 1929):

Ամբողջ արևմտյան մշակույթը կը նպաստե այս տիպի բարոյական նկարագրի կազմության:

Գ. Բագրատյան Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ այսպիսի նկարագիր մըն է:

Հիրավի, ան իր կամքի ուժով, դատողության հստակությամբ, զգացումի նրբությամբ և ոգևորվելու ներքին կրակով կը գերազանցե իր շրջապատը:

Բագրատյան իտեալ տիպարն է այն հայուն, որ Եվրոպայի բուն մշակույթի ակեն հագենալով, Եվրոպայի քաղաքակրթության բարիքներով ու գիտելիքներով զինվելով, նաև իր հոգեկան, ցեղային ներքին ուժերը արևմտյան

մարդուն հատուկ հավասարակշռված ու ներդաշնակ կերպով կազմակերպելով՝ կու գա իր ազգային հավաքականութիւն մեջ արդյունավորելու այդ բոլորը:

Իր նոր միջավայրին մեջ Բագրատյան կը դառնա իր ժողովուրդին արժանավոր ներկայացուցիչը:

Նույնանալով այդ ժողովուրդին կյանքին հետ՝ պահ մը կու գա, երբ ինքը կը մարմնացնէ այդ ժողովուրդը կատարելագոյն չափով:

Ու եթէ, ինչպէս հոգեբանները կ'ըսեն, անձնավորութիւնը պատասխան մըն է աստիճան առ աստիճան կառուցված այն հարցերուն, զոր ճակատագիրը մարդուն առաջ կը դնէ ընկերային դեպքերու ու երևույթներու միջոցով, այդ պարագային պետք է եզրակացնենք, թե Գաբրիել Բագրատյան այնպէս, ինչպէս կա Վերֆելի վեպին մեջ, տիպար անձնավորութիւն մըն է, մարդկային բարոյական լուսավոր կատար մը:

Ֆառուստյան բարոյականի հայ տիպար մըն է ան: Ինքզինքը նվիրած հավաքականութիւն մը՝ իր կյանքի իմաստը կը գտնէ ա՛յդ հավաքականութիւն ծառայելուն մեջ՝ իր սեփական «եսը»-ը լուծած հավաքական «ես»-ին մեջ, իր գերագոյն երջանկութիւնը կը գտնէ ա՛յդ հավաքականութիւն երջանկութիւն մեջ. վերացած ու այլևս այս երկրային կյանքէն բաժնված՝ իր հոգիի փրկութիւնը կը գտնէ այդ ամբոխին կյանք պարգևելուն մեջ:

Եվ Ֆառուստին պէս իր նպատակին հասնելու համար Բագրատյանն ալ չի հպատակիր ճակատագրին, այլ կը պայքարի անոր դեմ ու կը փոխէ իրերու «բնականոն» ընթացքը: Կը կերտէ ուրիշ ճակատագիր մը:

Բագրատյան գերզաստանի վերջին շառավիղը՝ Գաբրիել, կու գա՛ իր ժողովուրդին ծոցին մեջ ու հանուն ա՛յդ ժողովուրդին, հանուն ի՛ր նախնիքներուն, դասական, զմայլելի պատասխան մը կու տա ճակատագրին՝ 1915-ի հայուն ասավոր ճակատագրին:

Պատասխան մը, որ կ'արձանագրվի հայոց պատմութիւն մեջ:

Պատասխան մը, որով հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս մուտք կը գործե հավիտենականութեան մեջ:

ԺԲ.

Այս քանի մը խորհրդածութիւններուն նպատակը չէր Վերֆելի գործը քննել արվեստի տեսակետէն, այլ մեր նպատակն էր ճանչնալ հայերն այնպէս, ինչպէս ապրեցան Մուսա լերան վրա:

Մենք՝ հայերս, մեր նախնիքներով հպարտ ըլլալու բազմաթիւ գորավոր պատճառներ ունինք՝ սկսյալ նախաքրիստոնէական շրջանէն մինչև մեր օրերը: Ու, առանց վարանումի, մեր հպարտութեան կոթողներէն մին պետք է նկատենք նաև Մուսա լերան հայերու, ինչպէս նաև շապինգարահիսարցիներու, ուրֆացիներու, վանեցիներու պայքարները:

Ազգ մը չ'ապրիր միայն իր նյութական բարիքներով, չ'ապրիր միայն իր մտքի և զգացումի արտահայտութիւններով, ինչպէս են արվեստներն ու գրականութիւնը, չ'ապրիր միայն հանճարեղ անհատներու գործերով, այլ կ'ապրի նաև իր պատվի և արժանապատվութեան զգացումներով, իր «մենք»-ի գիտակցութեամբ և գոհաբերութեան ոգիով, իր ազատ և հպարտ ապրելու կամքով, մեկ խոսքով՝ իր բարոյական նկարագրով:

Վերֆելի հայերը այդպիսի հայեր են:

Ահա թե ինչո՞ւ կ'արժե, որ մենք ծանոթանանք անոնց, մանավանդ որ այդ հայերը կը ներկայացնեն ոչ թե պատահական անհատականութիւններ, այլ հարազատ հայեր, որոնք իրենց մեջ կը կրեն հայ ժողովուրդի, դարերուն դիմացած հայ ժողովուրդի բարոյական դիմագիծը՝ տոկուն, առողջ, վեհ և գեղեցիկ ձևերու մեջ:

Եթե գաղութահայը, մանավանդ երիտասարդ գաղութահայը, որուն հայկական դիմագիծը ավելի ու ավելի կ'աղո-

տի, լավ ճանչնա բուն հայը, հարազատ հայը, մենք վստահ ենք, թե իրեն համար հայտնություն մը պիտի ըլլա ատիկա ու միաժամանակ նոր իտեալ մը:

Եվ, գուցե, ի տես այդ կենդանի նոր պատկերին, իր մեջն ալ բան մը պիտի շարժի ու զարթնու, նոր ճառագայթ մը պիտի իջնէ հոգիին մեջ:

Ամեն գաղութահայու մեջ Գաբրիել Բագրատյան մը կա:

Այդ բանը Յրանց Վերֆելն է, որ մեզի կ'ըսէ, որուն համար մենք հավետ երախտապարտ պիտի ըլլանք անոր:

Մեր օրերու՝ վտանգի ու երկունքի ճակատագրական այս օրերուն, երբ ժողովուրդները իրենք իրենց մեջ կը փակվին և կը խորանան, ինքզինքնին կը փնտռեն՝ իրենց խորունկ արմատները գտնելու և այնտեղէն թարմ ու անմեռ ուժեր ստանալու համար, Վերֆել ահա մեզի կ'ընծայէ վեպ մը, ուր մենք այդ բոլորը կը գտնենք գրեթէ պատրաստ: Կը մնա, որ գիտնանք զանոնք ճանչնալ ու արժեցնել:

Ինչ որ ալ ըսվի, ինչ որ ալ պատահի, հայ ժողովուրդը, հայ հայրենիքը, այս երկուքն ալ հաղթականորեն պիտի դիմագրավեն, ու ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ պիտի իրականանա «առ անիմանալին ի մեզ և վեր քան զմեզ»:

Որովհետև, եթե դժբախտությունը և մարտիրոսությունը հայ ժողովուրդի ճակատագիրն է, պետք է լավ գիտնանք, որ տոկալն ու հաղթահարելն ալ, ապրիլն ալ անոր ճակատագիրն է:

Այլևս ակներև է, որ հայ ժողովուրդը դատապարտված է ամեն գնով ապրելու: Մեր այս փոքրիկ ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնը՝

— Հավատա՛նք հայ մարդու բարոյական ուժերուն: Հավատա՛նք հայ հայրենիքի ապագային: Եվ հպարտություն՝ հայ ըլլալնու համար:

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ՈՐՊԵՍ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ*

Նվեր ծնողքիս

ՀԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այսօր, երբ մարդկությունը խելահեղորեն նետված է զարհուրելի պատերազմի մը մեջ, երբ մահն ու ավերը հորիզոնե հորիզոն կ'արշավեն, երբ քաղաքականության և մշակույթի հազարամյա սկզբունքներն ու արժեքները, կարծես գահավեժ, դեպի անդունդ կը գլորին, մարդ կանգնած այս քառսին մեջ՝ հենարան մը կը փնտռե, ապահով կետ մը, ստուգություն մը մտածման ու զգացումի, որուն բեղմնավորումով ծնունդ առներ նոր մարդ մը՝ ավելի բարի, ավելի արդար, ավելի ազատ:

---

* Գրված է 1942-1943 թթ. ընթացքում: Առաջին անգամ առանձին գրքով լույս է տեսել 1943-ին, Պուքրեշում (158 էջ), Կ. Պալճյան ստորագրությամբ:

Չիշյալ հրատարակությունն ունի նաև ռումիներեն անվանաթերթ ու բովանդակության ցանկ, իսկ Խորագրից հետո բերված է նաև ենթավերնագիր՝ «Ուսումնասիրություն XIX դարու հայոց գերագույն պատրիարքի ու կաթողիկոսի հասարակական-մանկավարժական հայացքների», որ հայերեն բնագրում բացակայում է:

Երկրորդ անգամ, անփոփոխ, տպագրվել է 1987-ին, Նյու-Յորքում, «Ս. Վարդան» մատենաշարով:

Երրորդ անգամ վերահրատարակվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում 1988 թ. «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 77-188, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

Մարդը դարձնել ավելի ազատ, ավելի արդար ու ավելի բարի, – ահա՛ մեծագույն հեղափոխությունը, զոր կարելի է երևակայել:

Ահա՛ մեծագույն հեղափոխությունը, որուն համար մարդիկ դարեր բազմաթիվ, ուս–ուսի տված՝ կը մաքառին, միշտ դեպի առաջ կը քալեն, նոր ու նոր ճամբաներ կ'որոնեն:

Ահա՛, վերջապես, մեծագույն հեղափոխությունը, որուն համար մարդկային հսկա ուժեր ու արժեքներ, մտածման ու տքնության տիտաններ սերունդե–սերունդ կը տառապին, կը պայքարին, կը զոհվին՝ միշտ հավատալով մարդկության գալիք երջանկության:

Ու լավ պետք է գիտնանք, որ եթե զինվորական պատերազմներեն ոմանք ևս կը ձգտին այդ նույն երջանկության ի խնդիր նոր ուղիներ բանալ ու նոր գետին պատրաստել, և սակայն, այդ մեծագույն հեղափոխության ձգտող պայքարը հարատև է, և ամեն բան առաջ աշխատանքի ուժը, մտածումի գյուտը և զգացումին ազնվությունն են, որ դրական նպաստներ կը բերեն ու տակավ կը հասունցնեն մարդկային կյանքի հեղաշրջումը:

Այս հսկա աշխատանքին մեջ, առաջին գծին վրա, կանգնած է դաստիարակության գործը:

Դաստիարակության գործին նվիրվող բոլոր մեծ դեմքերը նպաստ մը կը ներկայացնեն այն մեծ հեղափոխության տեսակետեն, որուն այնքան ծարավի է մարդկությունը մանավանդ այսօր:

Օ՛, ինչ երջանիկ պիտի ըլլար մարդկությունը, եթե միայն դաստիարակչական գործով իրականանար երկնային դրախտը: Եթե մանկավարժությունը ամենազոր եղած ըլլար, անշուշտ, մարդկությունը շատոնց փրկված պիտի ըլլար այն ցավերեն, որ այսօր ալ կ'այրին: Պետք է միամիտ ըլլանք: Այս մեծ հեղաշրջման հարցը չափազանց բարդ է ու իր մեջ կը պարփակե բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք կապված են բոլոր այն երևույթներուն հետ, որ աղերս մը ունին մարդուն անհատական ու հավաքական կյանքին բնույթին հետ:

Եվ սակայն, դաստիարակչական գործը, այնուամենայնիվ, այն զենքերեն մին է, որ գետեղված կռվի ճակատի առաջին գծին վրա՝ համառ հետևողականությունով մը կը պայքարի հպարտորեն ու տակավ, ճիշտ է՝ շատ դանդաղ, և ո՛չ միշտ ու ամեն տեղ նույն չափերով կը հասնի շոշափելի, դրական արդյունքներու:

Մանկավարժը մարդ մըն է, որ գիտակցութիւնը ունի մարդուն ու անոր կյանքին անկատարութեան, բայց, միաժամանակ, կը հավատա անոնց բարելավման և զինված գիտութեամբ ու անսահման սիրով ու նվիրումով՝ կանցնի գործի:

Մանկավարժը միայն դպրոցի մեջ երեխա կըթողը չէ: Մանկավարժը կըթողն է, դաստիարակողն է առհասարակ: Որովհետև միայն երեխան չէ, որ պետք է դաստիարակել: Դաստիարակին գործը երեխայով կը սկսի, բայց կանգ չ'առնէր երեխայութեան շրջանի վերջավորութեանը: Դաստիարակչական գործը միայն երեխաներու համար չէ: Ավելին, դաստիարակչական գործին բուն նպատակը երեխայութեան շրջանէն անդին կը գտնվի. անոր նպատակն է հասուն մարդոց ընկերութիւնը բարեփոխել:

Գիտենք, շատ շատերու համար դաստիարակութիւնը երեխայական շրջանի համար «հնարված» միջանկյալ աշխատանք մըն է, որուն նպատակն է՝ երեխան հեռու պահել կարգ մը հոռի ունակութիւններէ ու անոր տալ վարվելակերպի և բարեկրթութեան որոշ սկզբունքներ ու սովորութիւններ: Այդ միջանկյալ շրջանի երեխան պետք է ըլլա քաղաքավար, պետք է ըլլա բարի, պետք է ըլլա ճշմարտասոս, արդարամիտ և այլն, և այլն: Այս բոլորը, սակայն, մինչև որ տղան «հասուն» դառնա ու «ճանչնա իրականութիւնը»: Ատկէ հետո մեր նախկին երեխան, այժմ հասուն մարդ դարձած, կը սկսի նոր շրջան մը ապրիլ, երբ մինչ այդ իր սորված դաստիարակչական սկզբունքները կը ծալլեն ու կը նետեն մեկդի, որպէս այլևս անպետք գործիքներ, ու կը նետվի կյանքի մեջ. և հաճախ կը սկսի խոսիլ, մտածել ու գործել երեխայական շրջանին իր խոսածին, մտածածին ու գործածին ճիշտ հակառակը:

Դաստիարակութեան այս քաղաքներ, «տաքուկ» ըմբռնումը գրեթե այսօր ալ տակավին տիրող ընդհանուր կարծիքն է: Նույնիսկ կրթական գործին ծառայողներեն շատերը գործնականին մեջ նույն ըմբռնումը ունին: Ու մեքենան կը գործե այսպես... Ի հեճուկս մանկավարժական նվիրագործված սկզբունքներու և ճշմարտութիւններու:

Ինչ խոսք, որ այսպէս ըմբռնված դաստիարակութիւնը կեղծ դաստիարակութիւն մըն է: Դաստիարակութիւնը կը դառնա երեխաներ վախեցնելու տեսակ մը, կազմակերպված սուտ կամ, եթե կ'ուզեք, տեսակ մը առասպել՝ երեխան որոշ շրջան մը խաբելու համար կյանքի իրականութեան առջև: Դաստիարակութիւնը կը դադրի անկեղծ, լուրջ և հիմնական աշխատանք մը ըլլալէ ու կը կորսնցնէ իր բուն իմաստն իսկ և բնական դերը:

Այս կեղծ դաստիարակութեան նկատմամբ է, որ կարելի է արդարացի նկատել Պեռնար Շոուի խոսքը, թե «Դաստիարակութեանը հասուն մարդոց կազմակերպած պաշտպանողական է երեխաներու ընդդէմ»:

Ճշմարիտ դաստիարակութիւնը, սակայն, ինչպէս ըսինք արդեն, նպատակ ունի հասուն մարդը բարեփոխել և, առհասարակ, ընկերութիւնը հեղաշրջել:

Կարելի է ըսել, թե դաստիարակութիւնը երեխայութեան շրջանին կը սկսի ցանել, պատանեկութեան շրջանին կը մշակէ՝ հասուն մարդոց կյանքեն քաղելու համար:

Հասուն մարդոց ընկերութիւնն ու դպրոցական գրասեղաններուն վրա նստած երեխաներն ու պատանիները մեկ ամբողջութիւն մըն են՝ իրարմէ անբաժանելի: Նույն օրկանական կյանքն է, որուն մեջ ո՛չ բաժանում կա և ո՛չ ալ ընդհատում, ուր դաստիարակութիւնը պետք ունենար կանգ առնելու:

Մանկավարժը կ'աշխատի այդ ամբողջութեան համար, կը մտածէ, կ'որոնէ ու կը պայքարի մարդուն ու ընկերութեան համար:

Ահա այս պատճառով, մանկավարժութիւնը «դպրոցական գիտելիք» մը չէ միայն, այլ ընկերային գիտութիւն

մը, մարդկային ընկերութիւնը բարենորոգելու և կատարելազործելու աշխատանքին նվիրված առաքելութիւն մը, որուն կ'աշխատակցին հոգեբանն ու բարոյագետը, ընկերաբանն ու պետական մարդը:

Մանկավարժներ են ոչ միայն անոնք, որ զուտ դպրոցական, մանկավարժական խնդիրներով զբաղված են, այլ մանկավարժներ են, օրինակ, նաև Մոնդեյն, Կյոթե, Թոլսթոյ, Ռապինտրանաթ Թակոր, Սբիրու Հարեթ և այլն:

Անմիջապես ըսենք, որ արդեն բոլոր մեծ մանկավարժները, որոնք զբաղված են մանուկներու դաստիարակութեան և ուսուցման հարցերով, միաժամանակ եղած են նաև ընկերային մանկավարժներ, այսինքն՝ իրենց վերջնական իտեալը եղած է մարդկային ընկերութիւնը բարենորոգել ու հեղաշրջել:

Այսպես եղած են մեծն Բեստալոնցին, Ժ. Ժ. Ռուսոն, Սբենսերը և բոլոր ԺԹ. դարու և մեր ժամանակներու մեծ մանկավարժները:

***

Ամեն տեղ, ուր ընկերութիւնը վերանորոգելու, հեղաշրջելու անհրաժեշտութիւնը կա, այդտեղ պահանջքը կը ստեղծվի գերազանցապես մանկավարժական աշխատանքի մը. իսկ այդ գործը մտածողներն ու կատարողները պետք է կոչենք ընկերային մանկավարժներ կամ ժողովուրդի դաստիարակներ:

Պատկերացնենք պահ մը մեր աչքերուն առաջ այն ընկերային, տնտեսական, մշակութային տխուր վիճակը, որուն մեջ կորսված էր հայ ժողովուրդը Հայաստանի գավառներուն մեջ, հին Թուրքիո հետադեմ, խավար ու ճնշող մթնոլորտին մեջ:

Հայ գյուղացին կորսնցուցած էր իր մարմնական ու հոգեկան առողջ կորովը ու դարձած էր անփուլթ արևելքցի մը, հետադեմ՝ անընդունակ հառաջադիմութեան նոր հորիզոն մը տեսնելու:

Դարերու դաժան լուծը, բռնութիւնը, կեղեքումները, հալածանքները, կոտորածները և նվաստացումները հայ շինականը դարձուցեր էին հուսաբեկ ու ճակատագրապաշտ:

Բայց այդ նույն գյուղացիին մեջ չէին կրնար բոլորովին կորսված ըլլալ հայ ժողովուրդի ցեղային ու հոգեկան, բարոյական ու մշակութային ընդունակութիւններն ու կարելիութիւնները:

Հուսահատ, չվարած, հետադեմ, ինքզինքը կորսնցուցած, ստուգութենէ մը զուրկ հայ գավառացի ժողովուրդը պետք ունէր առաքյալի մը շունչին ու խոսքին, հեղափոխականի մը շարժումին ու կենդանի գործին, որպէսզի իր մեջ զարթնէին իր ազնիվ արյան առողջ ուժերը, ու նոր թուիչք առնէին իր ոսկի հոգիին թեւերը:

Սխալած պիտի չըլլանք, թե այդ մեծագույն հեղափոխականը մեր մեջ Խրիմյան Հայրիկը կը հանդիսանա թե՛ իր գրականութեամբ, թե՛ իր կենդանի խոսքով, թե՛ իր գործով:

Խրիմյան վստահ է, թե հայ գյուղացին ունի թե՛ մարմնական, թե՛ հոգեկան բոլոր հնարավորութիւնները՝ զարգանալու համար նախ ինք, ապա զարգացնելու համար իր տնտեսութիւնը, իր արտադրութիւնը և այսպիսով բարձրացնելու համար իր նյութական ու բարոյական կյանքի մակարդակը: Պետք է միայն զայն արթնցնող մը գտնվի, զայն լուսավորող մը, առաջնորդող մը, որպէսզի ան զարթնու իր դարավոր քունեն, թմրութենեն ու հավատա ինքզինքին և իր սեփական ուժերուն:

Ահա՛ թե ի՞նչ կը խորհի Խրիմյան հայ գյուղացիի մասին և ի՞նչ կ'առաջարկէ.

«Դու գիտե՞ս ու կը ճանաչե՞ս մեր արևելյան ժողովուրդը, որ առանց գիտության բնապէս ճարպիկ է, և այնչափ գոեճիկ չէ, որ չգիտնա յոր ազատության և հառաջադիմության պայման: Այո՛, կան կարծիք և մարդիկ, որք տիրապետական ոգին փայփայելով՝ միշտ կը խոսին և կը համոզեն այսպէս, թէ դեռ մանուկ է մեր աշխարհ, դեռ չգիտե կարդալ և գրել, դեռ ընտրություն չունի, ո՞րպէս կարե որոշել յոր հայրենաց շահն, բարին ու չար, անպետն ու պիտանին, ոսկին ու պղինձ, արծաթն ու կապար:

Այսպես, երբ զքեզ իբրև անուս և անընդունակ մանուկ մը կը դատեն, ժողովորդ, ո՞վ է մեղավոր, դո՞ւ, թե քո սնանիչ դասակներ, որք, իբրև օտարամայր, կաթ և ուրիշ զօրացուցիչ կերակուր խնայեցին քեզ. ցամաք հացով և կորյակով սպրեցար, սրտիդ ու լերդիդ արյուն ցամաքելով՝ ողջ կյանքդ ծյուրեցավ: Տակավիճ պաշտե՞ս քու հին կարծիքն և ասես, որ «Մեր աշխարհն անոր օրենք չի սիրեր, մենք հնության մեջ ծնանք, պետք է հնության մեջ մեռնինք, զի հնություն մեր խանձարուրն է, պետք է նաև մեր պատանք լինի»: Մի՛ հավատար, ժողովորդ. այդ վարդապետությունը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է: Հանե՛ք այդ հնոտի հանդերձներ, ո՛վ հնասեր ժողովուրդ, հանե՛ք ձեր անձեն ու փոխեցեք, ինչպես կը փոխե օձն յուր շապիկ» («Ժ. Խ.»)*:

Ահա այս քանի մը տողին մեջ իսկ Խրիմյան ի հայտ կու գա որպես հեղափոխական բարենորոգիչ հայ ժողովուրդի:

Մեր կարծիքը այն է, որ մենք բավարար չափով մը չենք ճանչնար Վասպուրականի Արծիվը:

Շատ–շատերու համար Խրիմյանը պատմական դեմք մըն է միայ, որ «իր ժամանակին» դեր մը կատարած է ու կարգ մը «խրատական» գիրքեր գրած գավառական ժողովուրդին համար:

Ոմանք, ճիշտ է, կը գնահատեն գիրքը նաև որպես բանաստեղծ, որ տեղ մը ունի հայ գրականության մեջ: Իսկ ընդհանուր կարծիքը այն է, որ Խրիմյան գերազանցապես հեղափոխական գործիչ մը եղած է՝ քաղաքական իմաստով: Ու մեր ժողովուրդի հիշողության մեջ կ'ապրի «երկաթե շերեփի» պատմությունով:

Անժխտելի է, անշուշտ, թե Խրիմյան, որպես բարձրաստիճան եկեղեցական ու հայ ժողովուրդի ղեկավար, պատմական դեմք մըն է ու որոշ դեր կատարած է պարագաներու թելադրանքի տակ, քաղաքական կյանքի մեջ՝ ազգային և միջազգային գետնի վրա:

* Այստեղ և հետագա էջերում, Խրիմյան Հայրիկի երկերից քաղված հատվածների աղբյուրները նշված են հետևյալ համառոտագրություններով:
«Դ. Ը.»-«Դրախտի ընտանիք»:
«Ժ. Խ.»-«Ժամանակ և խորհուրդ յուր»:
«Պ. Թ.»-«Պապիկ և թռնիկ»:
«Ս. Ս.»-«Սիրաք և Սամվել» (խմբ.):

Մենք կը կարծենք, սակայն, թե Խրիմյան ոչ թե սովորական քաղաքական-վարչական գործիչ մը եղած է, այլ հեղափոխական մը՝ իր ավելի լրիվ իմաստով, իր ամբողջական իմաստով:

Խրիմյան երազած ու մտածած է, ձեռնարկած ու աշխատած է հայ ժողովուրդը վերականգնել, վերանորոգել՝ հեղաշրջելով, բարելավելով անոր տնտեսական, ընկերային, քաղաքական ու բարոյական, մշակութային կյանքը գիտության ու սիրո ուժով, իսկական մեծ դաստիարակի մը ոգով:

Ուրիշ խոսքով՝ Խրիմյան մեզի համար գերազանցապես ընկերային մանկավարժ մըն է իր ժամանակին համար ու շատ մը տեսակետներե, նաև մեր ժամանակներու համար:

Այն քաղաքական գործունեությունը, զոր ունեցած է ան, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մեկ մասնիկը իր ավելի մեծ շրջանակ ունեցող մտահոգություններուն: Եթե հայ ժողովուրդը այդ շրջանին ունենար ուրիշ զիվանագետ կղերականներ ու քաղաքական գործերը վարող անձնավորություններ, Խրիմյան, գուցե, այդ գետնի վրա գործելու անհրաժեշտությունը երբեք չզգար ու նվիրվեր հայ ժողովուրդի ներքին կյանքի բարենորոգման գործերին:

Համենայն դեպս, ուրիշ եկեղեցականներու նկատմամբ, ինքը՝ Խրիմյանը, նույն դիտողությունը կ'ընե հետևյալ գանգատական խոսքերուն մեջ.

«Ավա՛ղ, թոռնիկ, մեր արդի առաջնորդներ, գիտես, թե մի քաղաքական պաշտոնյա դարձած եմ: Բու՛ն եկեղեցվո պաշտոնություն, դպրոց, կրթություն, ուսումն և այլն բարձիթողի եղած եմ» («Պ. Թ.»):

Չենք գիտեր, գուցե ինքը՝ Խրիմյանը, բոլորովին համաձայն չըլլար մեր տեսակետին, ինչ կը վերաբերի իր անձին, ու տարված իր հախուռն նկարագրի ձգտումներեն՝ չզիջաներ հրաժարիլ քաղաքական կյանքի ընծայած անցողական փառքերեն. հրաժարում մը, որ, գուցե, թե՛ իր և թե՛ իր ազգին օգտին ըլլար:

Սակայն, փակելով սույն հարցը, որ, անշուշտ, վիճելի խնդիր մը կը մնա, մենք բավարարվինք հաստատելով այն

պատմական իրականությունը, որ իրիմյան ստիպված էր քաղաքական իմաստով ալ գործելու, որովհետև վերջ ի վերջո հայ ժողովուրդի կյանքի բարելավման պայմաններեն մին ալ անոր քաղաքական-վարչական կյանքի բարենորոգումն էր այնպիսի պահու մը, երբ սուր կերպով կը դրվեր հայ գյուղացիին գեթ կյանքի ու ինչքի ապահովութեան հարցը:

Իրիմյան վարչագետ մը չէ, ոչ ալ դիվանագետ մը: Ան բուն հեղափոխականի խառնվածք ունի և, ի տես հայ գյուղերու թշվառութեան և հետադիմութեան, իր ձայնը կը բարձրացնէ առանց վարանելու ու կ'աղաղակէ, կը պահանջէ, որ Պոլսո մեջ նստած մարդոց սիրտը շարժի, ու ազգի դեկավարները աշխատին գավառներու կյանքը բարենորոգել: Իրիմյան կը պահանջէ լույս և գիտութիւն տանիլ հայ գյուղացիին խրճիթեն ներս, հայ գյուղացիին արտին վրա:

Ահա թե ինչո՞ւ, 1870-ին, երբ ինք Պոլսո պատրիարք է, հետևյալ կարծիքը կը հայտնէ Ազգային ժողովին մեջ, սահմանադրութեան մասին.

«Մեր ազգային օրենքը խմբագրվել է մայրաքաղաքին մէջ և այնպիսի անձերու հեղինակությամբ, որոնք ավելի Եվրոպան կը ճանչնան, քան Հայաստանի աշխարհացուցը, և այսպէս՝ մեր Սահմանադրութիւնը Եվրոպիո գաղափարաց վրա ձուլվել է ավելի, քան թէ Հայաստանի: Օրենսդիրը պարտավոր էր քննել այն ժողովրդական վիճակը, պիտուքն ու բարքը, որոնք օրենք սահմանելու միայն կոչված էր, և այդ ժողովուրդը միայն Վոսիորի մէջ չէր բնակել, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին՝ Հայաստանի հեռավոր գավառներուն մէջ, երբ տակաւին այս կերպով խմբագրված Սահմանադրութիւնը մը մայրաքաղաքին մէջ անգամ գործարկված ատեն դժվարութիւններ կը ծագին, մտածելու է, թէ գավառներու մէջ ի՞նչ հիմ կը բռնէ և ի՞նչ արդյունք կ'ունենա»:

Բայց զինք հասկացող չկա. Պոլիսը իր հորիզոնէն անդին չի կրնար տեսնել. ու ահա երեք տարի չլրացած՝ իրիմյան կը հրաժարի պատրիարքութենէ (1873-ին)՝ իր 3 օգոստոս թվակիր հրաժարականը սկսելով սահմանադրական խոսքերով.

«Իմ հրաժարելուս առաջին պատճառ ձանձրութիւնն և հոսսահատութիւնն է. գործելու համար եկա և բան մը չգործեցի»:

Ահա՛ հեղափոխականը, ահա՛ ընկերային բարենորոգիչը, ահա՛ ժողովրդի դաստիարակը Խրիմյանի մեջ:

Ամեն բանե առաջ, ամեն բանե վեր՝ Խրիմյան հայ ժողովուրդի մեծ դաստիարակն է:

Հասկանալու համար Խրիմյանի՝ մեծ դաստիարակի մոգական ուժը ու այն խոշոր ազդեցութիւնը, զոր ունեցած է, հարկ է հիշել իր մեկ ուրիշ հիմնական հատկանիշը, հատկանիշ, որ Խրիմյանին կու տա առաքյալի շունչ, մարդոց հոգիներեն ներս թափանցելու ու փոթորկելու անսահման կարողութիւն: Այդ իր բանաստեղծի զգայնութիւնն է, որ քիչ մանկավարժներու տրված է:

Խրիմյան մանկավարժութեան մեջ չէ, որ բանաստեղծ է, որովհետեւ երբեք իր դատողութիւնն ու մտածումը չեն շեղիր իրենց բնական ուղիեն, և բանաստեղծական թռիչքը երբեք չ'այլափոխեր իր մտքին ճշգրտութիւնը ու հստակութիւնը:

Խրիմյան, սակայն, մեծ դաստիարակ մըն է, որ իր ձեռքին մեջ ունի բացառիկ միջոց մը ևս, մոգական գործիք մը ևս՝ դաստիարակչական խոսքը ավելի ջերմ, ավելի թափանցող, ավելի մատչելի ու հրահանգիչ դարձնելու համար:

Արվեստագետի թռիչքն ու առաքյալի շունչն են, որ իր խոսքը կը դարձնեն տաք ու գունավոր, իր խրատը՝ համոզիչ, իր պատվերը՝ հրահանգիչ, իր սաստը՝ ազդու:

Թո՛ղ բնավ տարօրինակ չթվի, եթե ըսենք, թե ապագային դեռ շատ պիտի խոսվի ու գրվի Խրիմյանի մասին ո՛չ որպէս «պատմական դեմք», այլ որպէս դաստիարակը հայ ժողովուրդին: Պիտի խոսվի, մանավանդ, անոր այժմեութեան մասին:

Եվ, գուցե, պիտի մնա ընդմիշտ «այժմեական», որպէս Հայրը հայ մանկավարժութեան:

Սույն աշխատութիւնը, զոր կը հրատարակենք, զուտ գիտական գործ մը չէ բնականաբար: Մեր նպատակն է երևան հանել ու համադրական ձևով մը ներկայացնել Խրիմյանի դաստիարակչական մտքերը՝ տալով անոնց այն «այժմեակա՛նության» արժեքը, որուն իրապես արժանի են անոնք:

Խրիմյանի մանկավարժական գրականութիւնը մեզ հմայեց առաջին էջերէն իսկ, ու հափշտակությամբ կարդացինք անոր ամբողջական գործը: Դաստիարակչական երկեր կը նկատենք մանավանդ հետևյալ գործերը, զոր մեր ձեռքին տակ ունեցանք. «Պապիկ և Թոռնիկը», «Դրախտի ընտանիքը», «Սիրաք և Սամվելը» ու իր շրջաբերականներն ու կոնդակները:

Դժբախտաբար, մեր ձեռքին տակ չկրցինք ունենալ իր բոլոր շրջաբերականներն ու կոնդակները և ոչ ալ իր հոգւածները, զոր զետեղած է իր ժամանակի մամուլի էջերուն մեջ: Այս բոլորը, բնական է, պետք է անբաժան մասերը նկատել իր դաստիարակչական գրականության, և հետևաբար մեր ներկա աշխատութիւնը կը տուժե այն չափով, ինչ չափով որ այդ գրութիւնները ևս անհրաժեշտ էին մեր Մեծ Դաստիարակին ամբողջական պատկերը մեր աչքերուն առաջ ունենալու համար:

Կարդալով Խրիմյանի դաստիարակչական գրականութիւնը՝ մեզ տարօրինակ թվաց, թե ինչպե՞ս է, որ ցարդ, իր մասին գրված գիրքերուն մեջ, համեմատաբար շատ քիչ կը խոսվի և կամ բնավ չի խոսվիր դաստիարակչական տեսակետէն:

Ինչքա՛ն շատ հեռացուցեր ենք մեր աչքերուն առջևէն այն գմայլելի հայելին, որ Խրիմյանի գործն է:

Խրիմյան նախազգալով այդ՝ հետևյալը կ'ըսէ մեր ժողովուրդին.

«Ժողովուրդ հայոց, քեզ համար Ակարեցի Դրախտի ընտանիքը. կ'աղաչեմ, որ իբրև հայելի, դնես աչքիդ հանդէպ, հայիս ու տեսնաս հիվանդ ու հյուծյալ կերպարանք» («Դ. Ը.»):

Ու արդյոք երբ և իցե մեր ժողովուրդը ուշի-ուշով և լրջորեն նայած է այդ աստվածային հայելիին մեջ:

Մենք կը տարակուսինք:

Այս փաստը և ուրիշ նմաններ մեզ այն համոզման կը բերեն, թե մենք՝ այսօրվաններս, չենք ճանչնար մեր մեծ արժեքները կամ սխալ ու կիսկատար կերպով կը գնահատենք զանոնք:

Ո՞վ գիտե, դեռ ի՞նչ մտածումի ու զգացումի գոհարներ կան մեր հազարամեայ մատենագրութեան մեջ, որոնք թաքնված կը մնան մոռացութեան փոշիին ներքե:

Մեր նոր սերունդներու սեպուհ պարտականութիւնն է, ամեն բանե առաջ, այդ անցյալը պրպտել: Նախ մեր արժեքները պետք է գտնել, անոնցմով հաղորդվիլ, անոնցմով բեղմնավորել մեր հոգին, անոնցմով կառուցանել մեր գիտակցութիւնը, ու այնպես ծնիլ մշակույթի աշխարհին մեջ:

Որովհետեւ, հիրավի, կը բավե, որ ուշադրութեամբ և համբերութեամբ մոտենաս այդ արժեքներուն, ու ինչպես մոգական զավագանով մը առասպելական ժայռին զարկած ըլլայիր, հանկարծ կը բացվի ոսկիի ակը, ուրկէ կենաց ջուրը կը ժայթքի հորդառատ:

Այսպես է Խրիմյանի դաստիարակչական գործը: Ահա թե ինչո՞ւ այս աշխատութեան հեղինակը կ'ուզէ մեր բոլորիս գիտակցութեան մեջ արթնացնել սեր և հետաքրքրութիւն դեպի այդ գանձը, որպեսզի երբե՛ք, երբե՛ք չմոռանանք այն ոսկի խոսքերը, այն ոսկի մտքերը, որ մեզի՝ Հայ ժողովուրդին համար գրված են մեծ մարդու մը և մեծ հայու մը կողմէ, որուն նմանը շատ քիչ կ'ունենա որեւէ քաղաքակիրթ ժողովուրդ:

Գիտենանք մեր մեծ արժեքները ճանչնալ ու հպատակիլ անոնց, որպեսզի մեր ամբողջական ինքնութիւնը պահենք: Խրիմյան ինք ալ մեզ կը թելադրէ.

«Հայրական ու կրթական դասերս խնամքով պահե հուշդ, միշտ հիշե, թե ես քանի՞ խնամով ու սիրով խոսեցա քեզ. ես քու սերմնացան մշակն եմ, որդյակ, այս իմ սև-սև գրեր, իբրև մի-մի ցորենահատիկ, սրտիդ և պարարտ երկրիմ վրա ցանեցի այժմիկ. երկիմք յուր սրտով և անձրևով բուսուցանե, և Աստված անեցուցանե» («Ս. Ս»):

Խրիմյան սովորական մարդ մը չէ և ոչ ալ սովորական մանկավարժ մը: Առանց վարանումի կրնանք ըսել, թե ան մեծագույն դաստիարակներեն մին է ոչ միայն հայկական չափերով, այլ անոր գործը կրնա փառավոր տեղ մը գրավել աշխարհի մեծ մանկավարժներու շարքին, որպէս ինքնատիպ ստեղծագործ:

Դաստիարակ Խրիմյանը համեմատելով կարգ մը համբավ ունեցող մանկավարժներու հետ, չես կրնար չտեսնել ու չհաստատել, թե անոնք ինչքան փոքր կը թվին հայ դաստիարակին առողջ մտքերուն ու հզոր շունչին քով:

Մենք վստահ ենք, թե մեր այս համեստ աշխատությունը առաջին փորձերեն մին պիտի ըլլա միայն, ու հետագային ուրիշներ պիտի գան, պիտի տքնին դեռ վարպետին գործին վրա՝ վերջին խոսքը ըսելու համար Խրիմյանի մասին, որպէս հայ ժողովուրդի դաստիարակ:

Խրիմյանը ուսումնասիրել ու գայն սիսթեմաթիք վերլուծման մը ենթարկել դյուրին գործ չէ:

Դժվար է Խրիմյանի մտածումը «սիսթեմի» մը վերածել, նախ, որովհետև ինքը՝ գործը, ձևականորեն սիսթեմատիք չէ, «գրություն» մը չէ: Խրիմյան տեսակետներ, սկզբունքներ չունի, անոր համար անջատ հարցեր, խնդիրներ գոյություն չունին: Մտածումը երկրաչափական չէ, ձևական օրենքներ չի ճանչնար, ոչ ալ չոր տրամաբանական դասավորումներ:

Խրիմյան կը մտածե միաժամանակ մտքով ու սրտով ու կը խոսի բանաստեղծի զգայնությամբ՝ պատկերներով ու գույներով և առաքյալի շունչով:

Անոր գաղափարները հատանված չեն (*fragmentat*), այլ ամբողջական. ամեն մեկ մասնիկ-գաղափարի մեջ իր ամբողջական մտայնությունը կը ցոլա:

Խրիմյանի մտածելակերպը վերլուծական (*analitic*) չէ, անոր միտքը կը գործե ոչ թե տարրալուծելով, այլ համադրելով:

Զինքը առաջնորդողը վերացական գաղափարները չեն, այլ կոնկրետ իրականությունները՝ այնպես, ինչպես անոնք կան իր զգայարանքներուն, իր սրտին ու դատողության առաջ:

Վերև ըսինք, թե Խրիմյան կը մտածե ոչ միայն մտքով, այլ նաև սրտով. պետք է ավելցնենք՝ ան կը մտածե նաև իր զգայություններով: Խրիմյան խիստ առողջ մարդ մը եղած է՝ սուր ու կենդանի զգայարանքներով, որոնցմով ճանչցած է իր շրջապատը, բնությունը, մարդիկ և դեպքերը: Մտածողներ կան, որոնք իրենք իրենց մեջ փակված՝ կը խոկան ու կը ստեղծագործեն: Խրիմյան այդ դասակարգին չի պատկանիր. անոր ամբողջ ջղային դրությունը մեկ-մեկ բաց դուռներ են, ուրկե իր ներսը կը թափանցե ամեն ինչ: Արտաքին աշխարհեն ներս խուժած այդ տվյալները, սակայն, իրարմե անջատ տարրեր չեն մնար, այլ Խրիմյանի հոգիին մեջ այդ բոլոր զգայական ու գաղափարական տվյալները իրար կը շաղախվին ինքնուրույն ձևով, ու անոր զիտակցություն մեջ կը ստեղծվին համադրական իրականություններ՝ ներդաշնակ, գունավոր, իրական ու կենդանի:

Ահա թե ինչո՛ւ համարձակ փորձ մըն է այս հանճարեղ մարդուն գործը տարրալուծել, անոր մտքերը դասավորել ու սխիթեմատիք ձևով գանոնք ներկայացնել:

Այդ պատճառով իսկ մենք չփորձեցինք գուտ սխիթեմատիք, վերացական դասավորումներու ենթարկել Խրիմյանի դաստիարակչական մտքերը, այլ որոշ չափով հետևեցանք հեղինակին համադրական մտածումին՝ առանց շատ միջամուխ ըլլալու անոր ընթացքին:

Այս ձևով, կը կարծենք, թե ավելի կենդանի ու հարազատ ձևով կրցինք ներկայացնել Խրիմյանի միտքն ու ոգին, իսկ մյուս կողմե՝ ավելի մատչելի դարձուցինք զանոնք մեր ընթերցող հասարակության:

1942, սեպտեմբեր,

Պուրբեշ

Ա.
ԽՐԻՄՅԱՆ ՈՐՊԵՍ ՄՏԱԾՈՂ

Ժողովուրդի դաստիարակի նպատակն է հեղաշրջում առաջ բերել այդ ժողովուրդի կյանքին մեջ դաստիարակչական աշխատանքով, կրթական միջոցներով՝ բարձրացնելու համար ժողովուրդը դեպի ավելի լուսավոր ու ազատ գիտակցութեան մը, դեպի ավելի բարոյական ըմբռնումներու հորիզոնի մը, դեպի մշակութային ավելի բարձր արժեքներու հասկացողութեան և նաև՝ դեպի տնտեսական ավելի բարգաւաճ ու ընկերային ավելի արդար վիճակի մը:

Խրիմյան իր դաստիարակչական գրականութեան մեջ ոչ մեկ տեղ չ'առաջադրեր իրեն այս նպատակը պարզ ու լրիվ կերպով մը, որովհետև ինչպես ըսինք արդեն, անոր մտածումը վերացական տվյալներով չի գործեր: Մենք, սակայն, շատ գորավոր կը զգանք իր՝ հայ կյանքը հեղաշրջելու բուռն տենչը, իր գրածներուն առաջին էջեն մինչև վերջինը: Միչտ, ամեն տեղ, Խրիմյան կը մտածե, կը գրե, կը խոսի ու կը գործե դաստիարակի մը հարազատ միտումովն ու տենդովը:

Ժողովուրդի դաստիարակի մը մտքերը, ծրագիրներն ու մտավոր և հեռավոր նպատակները, բնական է, սերտ կապ ունին տվյալ ժողովուրդին պատմական, ընկերային, մշակութային զարգացման աստիճանին հետ: Կարելի է ըսել, թե ամեն ընկերութիւն իր դաստիարակը ունի՝ համաձայն իր պահանջներուն ու հեղաշրջման ձգտումներուն ու հնարավորութիւններուն:

Հետևաբար, որևէ մեծ դաստիարակի մտքերը քննելու ու գնահատելու առթիւ, երբեք պետք չէ մոռացութեան տանք

տվյալ ժողովուրդի ընկերային, տնտեսական ու մշակութային մակարդակը:

Մտքերը, գաղափարները, բարենորոգման ծրագիրները բացարձակ արժեքներ չեն, այլ զանոնք պետք է դատել պատմական զարգացման տվյալ պայմաններու առնչությամբ:

Խրիմյանի դաստիարակչական մտքերեն ոմանք, գուցե, մեզի հետադիմական թվին, սակայն իր ժամանակին համար և, մանավանդ, հայ գավառական իրականության համար անոնք ոչ միայն հառաջդիմական են, այլ ուղղակի հեղափոխական:

Խրիմյանի շրջանին, այսինքն՝ ժԹ դարու երկրորդ կեսին, հայ ժողովուրդը բաժանված էր երկու մասերու, երկու դասակարգերու: Հայ գյուղացի, գավառացի ժողովուրդը, որ ստվար մեծամասնություն կը կազմեր, և հայ քաղաքացին, հայ քաղքենի դասակարգը, որ համախմբված էր մանավանդ մեծ քաղաքներու մեջ ու կը զբաղեր վաճառականությամբ ու արհեստներով:

Ուրիշ դասակարգություն չուներ: Ո՛չ ազնվականություն և վրոպական իմաստով, և ո՛չ ալ կղերը առանձին դասակարգ մը կը կազմեր:

Կղերը ավելի գյուղացի էր:

Խրիմյան, սակայն, այս ընկերային շերտավորման մասնավոր ուշադրություն չի դարձներ և ոչ ալ ընկերային դասակարգային զարգացման:

Նախ՝ որովհետև ինքը՝ Խրիմյան, գյուղացի մըն է ու իր դասակարգի մտային աշխարհին դուրս չ'ելլեր կամ չ'ուզեր ելլել:

Եվ երկրորդ՝ որովհետև հայ կյանքը այդ հին թուրքիո հետադեմ մթնոլորտի մեջ քարացած վիճակ մը ունի՝ վերջին դարերու ընթացքին անփոփոխ և անհաղորդ՝ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջադեմ շարժումներուն ու ընկերային շերտավորումներուն:

Հայ գյուղացին կ'ապրի գրեթե միջնադարյան դրության մը մեջ, իսկ քաղքենի առևտրական դասը՝ նույնպես:

ԺԹ դարու երկրորդ կեսին է, որ հայ կյանքն ալ կը սկսի շարժիլ, հույլ մը լուսավորյալ երիտասարդ մտավորականներու նոր գաղափարներու ազդեցութեան տակ:

Արեւմտահայ վերածնունդն է:

Ու այդ վերածնունդի մեծ դեմքերէն ու մտքերէն մին կը հանդիսանա Խրիմյանը, որպէս ժողովուրդի դաստիարակ:

Ըսինք, թե Խրիմյան գյուղացի է ու գյուղացի ժողովուրդէն զատ ուրիշ դասակարգ չուզեր տեսնել: Քաղքենի դասը իրեն համար բուն հայ հողէն տրված դաս մըն է՝ անհարգատ ու մոլորած: Ծիչդ է, հոս-հոն խրատներ ու պատվերներ կու տա նաև հայ քաղաքացի դասակարգին և կ'ընդունի անոր գոյութեան իրավունքը, բայց, կարծես, այդ կ'ընէ բռնազբոսիկ կերպով, տեսակ մը հարկադրանքի տակ: Իր ամբողջ մտահոգութեան առանցքը հայ գավառացին է, և եթէ ուժ ունենար, բոլոր մեծ քաղաքներուն հայ քաղքենի դասակարգը բռնի պիտի քշել տար գյուղ՝ հող մշակել սորվեցնելու համար:

Խրիմյան չ'ուզեր տեսնել և հասկանալ, թե ընկերային շերտավորման ընթացքը անիվ մըն է, որ կարելի է նաև դարձնել:

Ժողովուրդի մը դաստիարակը, որպէսզի իր նպատակին հասնի, անհրաժեշտորեն պետք է հստակ ու որոշ ըմբռնում մը ունենա նախ մարդու մասին առհասարակ, երկրորդ՝ մարդկային ընկերային մասին, և երրորդ՝ կրթական ու գիտական միջոցներու ուժին ու արժեքին մասին:

ա. Ըմբռնում մարդու մասին

Խրիմյան շատ իրապաշտ կերպով կ'ըմբռնէ մարդը իր բնութեամբ ու էութեամբ:

Հակառակ որ կրօնական մըն է, հակառակ որ ռոմանթիք շրջանի մը կը պատկանի ու զգայապաշտ միջնորդի մը մեջ կը շնչէ ան, մարդկային բնութեան իրականութիւնը կը տեսնէ իրապաշտի մը պէս, ու հաճախ՝ գիտնականի մը պէս: Երբ Խրիմյան կ'ըսէ՝ «Մարդույն սիրտ իբրև երկօրակ մի աղբյուր է. մերթ չարութիւն կը բխի և մերթ՝ բարութիւն», ան գիտա-

կան ճշմարտություն մը կը պարզե բանաստեղծական պատկերով մը:

Խրիմյան միամիտ լավատես մը չէ ուրեմն, ինչպես ուրիշ մանկավարժներ:

Եթե անոր ըմբռնումը համեմատենք, օրինակ, Բեստալոցցիի մը կամ Ռոսոյի մը ըմբռնումներուն հետ, պիտի հաստատենք, թե շատ ավելի արդիական ու գիտական հիմունք ունի Խրիմյանինը:

Խրիմյան չի հավատար, ինչպես Ռոսոն կը կարծե, թե մարդ ի բնե բարի է, և ընկերային կյանքն է, որ զայն խաթարած ու ալլասերած է:

Ավելին, ան կը խորհի արդի գիտունի մը պես: Առանց գիտական հետազոտությանց, ան բնազդով ու խորը թափանցելու իր կարողությամբ, մարդուն մեջ կը տեսնե բոլոր անոր հոռի կողմերը, որ ժառանգաբար եկած ու նստած են անոր մեջ, անհիշատակ ժամանակներե ի վեր: Եվ իսկական դաստիարակի մը ցավով կը հստատե թե՛

«Մարդ ի բնե չարի՞ն հակամետ է: Կը ճանաչէ զբարի՞ն, բայց ինքն դեպի չարն կը հակամիտի»:

Ասիկա նախադասություն մըն է, որուն նմանը քիչ կարելի է գտնել միջազգային գրականության մեջ իսկ:

Խրիմյանի իրատեսությունը ավելի առաջ կ'երթա և ո՛չ միայն մարդուն բնության մասին: Այն իրապաշտ է նաև դաստիարակչական գործին առջև կանգնած դժվարությանց նկատմամբ: Ան գիտե, թե մարդը կարելի չէ դյուրավ հեղաշրջել, ան գիտե, թե առհավական արմատները, զոր մարդ կը ժառանգե իր նախնիքներեն, չե՛ն անհետիր, չե՛ն կերպարանափոխվիր մեկ օրեն մյուսը: Ան գիտե, թե պետք կա երկար, երկա՛ր մշակումի, սերունդե-սերունդ հետապնդված մշակումի, որպեսզի մարդ բարձրանա իր «երկրաքարչ» վիճակեն:

Այդ գործի դժվարության ակնարկելով է ահա, որ Խրիմյան կը գրե.

«Որչա՛րի դժվարին և անհնարին է կապարի անան երկրի վերա ծանրացած, երկրաքարշ մարդ այնչափ գերագույն բարության վերածել և կարծել, թե նա կարող է բարի լինել, ինչպես է Աստված և հրեշտակ»:

Մարդու մասին այս իրապաշտ ըմբռնումն է ահա, որ կը կազմե իր մտածման հիմունքը:

բ. Ըմբռնում ընկերային կյանքի մասին

Այստեղ ալ իրիմյան նույն իրատես մտածողն է:

Մարդկային հավաքական կյանքը ևս իրեն համար և՛ լավ է, և՛ չար: Ընկերությունը բնական կերպով ստեղծված իրականություն մըն է, զոր ոչ ոք չէ շինած լավ կամ վատ, արդար կամ անարդար, ազատ կամ ստրկական: Ինչպես մարդ անհատը, ընկերությունը ևս, ընկերային կյանքը ևս «մի խառնուրդ է. չարն ու բարին միասին կ'ապրին, ինչպես ցորենն ու որոմն ի միասին կը բուսնին և կ'աճին» («Պ. Թ.»):

Ուշադրություն դարձնենք. չարը ոչ միայն «կ'ապրի», այլ նաև՝ «կ'աճի»: Ահա մեր հավաքական կյանքի ողբերգությունը, զոր իրիմյան հստակորեն կը տեսնե ու կը խոստովանի հանդարտությամբ:

Հանդարտությամբ, որովհետև ան չ'ողբար, չի գանգատիր այդ ճակատագրեն, չի հուսահատիր այդ վիճակեն, այլ կը նմանի այն մշակին, որ նախ՝ կ'ուզե իրապես ճանչնալ իր մշակելիք հողը այնպես, ինչպես բնությունն է գայն ձգեր իր բոլոր թերություններով, առավելություններով ու հնարավորություններով: Եվ ստուգել հետո այդ բոլորը, ան՝ գիտությամբ գինված ու աշխատանքի սիրով տոգորված կը սկսի մշակել ու ազնվացնել այդ հողը, գատել սերմը, սերմանել ու հետո խնամել այն, ինչ որ կը բուսնի՝ լավագույնը հնձելու համար:

Իրիմյանի ընկերային այլ և այլ խնդիրներու մասին ունեցած հայացքները ավելի լավ հասկանալու համար, պետք է միշտ նկատի ունենանք անոր մտածելու ու իր միտքը արտահայտելու հստակ ձևը, որուն մասին խոսեցանք մեր հառաջաբանին մեջ:

Խրիմյան վերացականորեն չի մտածեր, իրեն համար խնդիրները տիեզերական ձևով չեն դրվիր, այլ ան իր շրջապատի, իր միջավայրի մարդն է՝ կանգնած հայ աշխարհի իրականությունից անառ, ու կը զգա, թե իր կոչումը այդ աշխարհի մեջ գործելն է, կյանքը հեղաշրջելն է:

Խրիմյանի աշխարհայացքը ևս, ուրեմն, հայ ժողովրդի կյանքի պայմաններեն անդին չ'անցնիր:

Անոր տևական, զորավոր մտահոգություն անարկան միայն և միայն հայ ժողովուրդն է:

Ամեն բանե առաջ, ան իր ժողովուրդին կը ցանկա ազատություն:

Կը զգա, որ առանց այդ պայմանին այլևս անհնար է, որ հայ շինականը իր կյանքը շարունակե իր հայրենիքին մեջ:

Խոսքը քաղաքական լայն ազատություն մասին չէ դեռ: Ան կը պահանջե, որ նախ՝ կյանքի ապահովություն ստեղծվի, ապա՝ աշխատանքի արդյունքը ազատորեն վայելելու հնարավորություն, և, մանավանդ՝ կրթելու, քաղաքակրթության բարիքներեն օգտվելու ազատություն:

Իր «Ժամանակ և խորհուրդ յուր» գործին մեջ ահա թե ի՛նչ կը խորհի Խրիմյան այս խնդրին մասին:

«Քո մահն ու վախճան մոտ էր. անագան, ուրեմն, զգացիմ խորհրդական բժիշկներդ, անապարեցիմ դեղ և դարման տանիլ քեզ համար, որպեսզի հնացյալ ծերությունդ երիտասարդանա, և դու նոր կյանքով վերածնիս:

Քո դեղն ու դարման ի՛նչ է, գիտե՞ս, ո՛վ ստրկացած, մահամերձ ժողովուրդ. ազատություն և քաղաքկրթություն է, և այն է միակ, որ պիտի բառնա գլխեդ կոփահարիչ հարվածներ, որ քո ազատ ուղեղը ճնշելով ցնդեց. ո՛հ, չթողուց երբեք, որ դու ազատ խորհիս, ազատ խոսիս, ազատաբար ճանչնաս քո պարտքն և քու իրավունք, զոր կը սահմանադրե անբռնադատ օրենք»:

Խրիմյանի հայ աշխարհը գավառն է, հայ գյուղացիին աշխարհը: Անոր համար գյուղն ու գյուղացին ոչ թե հայ ժողովուրդին մեկ մասն են, այլ բուն ինքը ժողովուրդը իր ամբողջությունից, իր հարազատություն ու լրիվ արժեքին

մեջ: Նույնիսկ, կարելի է հստակորեն նկատել Խրիմյանի արհամարհանքը քաղաքի ու քաղքենի դասին նկատմամբ:

Խրիմյանի համար կա մեկ հարստություն՝ աշխատանքը, և մեկ ազնվականության ապացույց՝ բարի քրտինքը շինականին արդար ճակտին վրա:

Խրիմյան կը գրե.

«Ձի մարդն այս աշխարհիս վերա գործավոր մշակ մի է, քանի որ կյանք ունի, աշխատություն՝ իր բնական ու բարոյական պարտքն է»:

Իսկ ուրիշ տեղ մը՝ «Գիտցիր դու, որ Աստված զմարդիկ հավասար ազնվական ստեղծեր է և նույնիսկ կը համարի. ոչինչ զանազանություն չկա ազնվականին և ժողովուրդին միջև (Ս. Ս.):

Եվ նաև՝

«Բոլոր երկրագնդիս երեսը բնակող մարդկային ընկերության ամենամեծ մասն միշտ ժողովուրդ է. և նա է ծներ ամեն կարգի ազնվականաց և իշխանավորաց դասն. կայսր, թագավոր, իշխան, պալատացի՝ ամենքն ևս ժողովուրդի զավակներն են, զի ժողովուրդն է բուն արմատ և մայր ամեն կարգի և վիճակի մարդոց:

Աշխարհիս մեծագույն, շինարար մասն ժողովուրդն է, դաշտային գյուղերու բնակիչ աշխատավոր և հաց վաստակող, մշակ ժողովուրդն է. մնանապես, քաղաքներու բնակիչներն մեծ մասամբ ժողովուրդն է: Խիստ փոքրագույն մասն կը կազմեն ազնվական կարգն, որք, ընդհանրապես, մայրաքաղաքաց և քաղաքներու մեջ կը բնակին:

Ժողովուրդ մարդակային ընկերության մեջ բուն մարդոց կյանք և պիտույք կազմող և պատրաստող ամենախոր և պիտանի, օգտակար մասն է»:

Եվ սակայն՝

«Ժողովուրդի մեծագույն մասն երկրիս վրա միշտ կարոտ ու չարչարված կյանք կը վարե: Նա ոչ միայն արևելքին մեջ, այլև արևմտյան քաղաքակրթության աշխարհին մեջ, ուր լույս տարածված է, տակավին ժողովուրդին մեծ մասն ծանր աշխատության և կարոտության մեջ կը մաշի: Ես լսեր եմ և գիտեմ, թե Եվրոպիո գործավոր մշակներու կյանքը շատ դառն է, որոց ապրուստ միայն օրական պարենն ու հացն է, գործավորին համար գանձ ու ապագա չկա, գործավոր կը մնա, և գործարանապետ անհուն հարստության տեր կը լինի:

Այս աշխարհիս դատաստանն է՝ ո՛վ որ ոսկեգանձ ունի, ո՛վ կալվածատեր է, ո՛վ որ իշխան է և կը տիրե, նա աշխարհիս աչքին դատաստանով ազնվական կը համարի:

Իսկ արդար վաստակով և ուղիղ աշխատությամբ հարստացած ազնվականներ շատ հազվագյուտ են աշխարհիս վերա: Եթե որոնենք այսպիսիներ, կը գտնենք առավել վաճառական, արհեստավոր և երկրագործ կարգերուն մեջ. իրոք, մեծահարուստ ազնվական լինելու համար պետք չէ անգլիացի լորտերուն չափ անհուն ոսկի և հող ունենալ. վասնզի ճշմարիտ ազնվականության հատկանիշ միայն հողն ու ոսկին չեն, որ սոսկ նյութական հարստություն կը կազմե, այլ առավել մեծ է հոգևորն և բարուց ազնվականություն, որ բարոյական առաքինության օրենքներ կը պահե, որ ժողովրդասեր է և ամբարհաված լինելով՝ չի՛ մեծամտիր, որ ազահելով, ժլատելով՝ ձեռք չի՛ կծկեր, այլ յուր հարստության ոսկին հասարակաց բարվույն համար առատ կը սփռե. որ առանց փառասեր ոգվոց կը մեծագործե ուղիղ և բարի նպատակով ժողովուրդի հառաջադիմության համար, որ լուստ տուներ ու դպրոցներ կը կանգնե, գրատուններ կը հաստատե, հեղինակ-մատենագիրներ կը քաջալերե, գործարաններ կը բանա, ազգին աղքատ և պարսպ որդիներուն համար գործ կը գտնե և այլն:

Իսկ անիրավությամբ և զրկանք հարստացած ազնվականաց գործն ի՞նչ է:

Այդպիսի սուտանուն ազնվականաց ճանապարհ շատ բազմադիմի է աշխարհիս վերա: Ոմանք հարստահարելով, հափշտակելով կը հարստանան, ոմանք դիպվածով կը հարստանան, զոր բախտ կը համարեն, և հանկարծ, մի ավուր մեջ մեծնալով՝ ազնվական կը դառնան. միայն թե այն հարստության գանձեր, զոր մարդ առանց աշխատության, դյուրությամբ կը գտնե, շատ բնական է, որ զայն դյուրությամբ կը կորուսանե:

Մի՛ կարծեր, թե ընդարձակ հողն ու ոսկին և անուն զմարդն ազնվական կ'անեն, եթե նորա ոգին ընչաքաղցությամբ ստրկացած է և զուրկ մեծանձնական առաքինութենեն: Կան մարդիկ, որք թեպետ մեծահարուստ չեն, այլ իրենց չափավորության մեջ առավել կը մեծագործեն, քան համբավյալ ազնվականն:

Իսկ դու, անանուն որդյակ իմ, որ ազնվական չես ծներ, այլ շինական ժողովուրդին մի հասարակ զավակն ես, ջանացիր փոքրկությանդ

մեջ փոքրիկ ազնվական լինել. ո՛չ գանձ ունես և ո՛չ մեծ կալվածատեր ես, որ ոսկովով և հարստությամբ մեծագործես. բայց դու գրով, ուսումով և կրթությամբ մեծագործես» («Ս. Ս.»):

Ջարգացնելով նույն մտածումը՝ Խրիմյան կը հասնի ավելի բուռն եզրակացութուններու:

«Արդար է այն մարդ, որ միայն յուր քրտանց հացով կ'ապրի. անիրավ է այն մարդ, որ, առանց աշխատության, ուրիշի քրտանց հաց կ'ուտն լի գրկանքներով. և ո՞վ կարող է չափել այն բազմադիմի գրկանքներ, որ կը լինին արևուն տակ, աշխարհիս վերս, և գրկյալներուն դասը ամենամեծ մասն կը կազմեն» («Պ. Թ.»):

Մեր ընթերցողին ներկայացուցինք այս երկար հատվածը՝ տալու համար Խրիմյանի դատելու կերպը և, մանավանդ, այդ դատումի խստութիւնը՝ մարդը մարդուն կողմէն չահագործվելու դրութեան դեմ:

Կարդանք նաև հետևյալ տողերը, ուր Խրիմյան ի հայտ կու գա որպէս ծայրահեղ ու արմատական հեղափոխական՝ քրիստոնեական հանդարտ խրատի մը ձևին տակ:

«Եթէ մարդն ինքնին ազատ իրավունք ունի յուր տնկած և դարմանած պարտեզին ծառերն հատանել, քանի՞ առավել աշխարհիս դրախտ տնկագործող Արարիչը տիրապէս իրավունք ունի հատանել այն ասպարդղուն մարդատունկեր, որք ոչ միայն հակառակ կը վարին տիրական վճռույն դեմ, այլ և տիեզերքի բնական օրինաց դեմ շատ մեղապարտ կը լինի մարդ, երբ կը դիտն ու կը տեսնա, որ երկինք ու երկիր կը շարժին և կը գործեն անդադար՝ միշտ արդյունավորելով այս մեծաշահ դաստակերտ թե՛ ի պետս մարդույն և թե՛ ի փառս բարեխնամ Արարչապետին» («Ս. Ս.»):

Ընկերային կյանքի շերտավորման մասին Խրիմյանի ըմբռնումը նույնպէս իրապաշտ է կամ, եթե կ'ուզեք՝ բնապաշտ. կ'ընդունի, թե գոյութիւն ունեցող դասակարգային շերտավորումները բնական են, ու բնութեան օրենքն իսկ կը հարկադրէ այդ դրութեանը:

«Մարդոց կյանքն անհավասար է. որն հարուստ է, որն աղքատ է, որն իշխան է, որն հասարակ ժողովուրդ է, որն տեր է, որն ծառա է, որն տանուտեր է և որն մշակ է: Ահա այս անհավասարություն է, որ մարդիկ իրարու հետ կը կապեն և մի ընկերություն կը կազմեն. ժողովուրդ իշ-

խանին հետ կը կապէ, ծառայն՝ տիրոջ հետ, աղքատն՝ հարուստին հետ» («Պ. Թ.»):

*Սակայն, անշուշտ որ, այս ընկերային, բնական գրու-
թյան մեջ Հայրեկի ամբողջ սիրտը աղքատին, շինականին,
«Հասարակ ժողովուրդի» կողքին է անվերապահորեն:*

*Այս պատճառով է, որ Թերզիպաշյան իր «Արծիվը իր
բույնին մեջ» գրքին մեջ կը նկատե.*

«Հայրիկ առհասարակ չէր սիրեր հարուստները: Հարուստին հետ
ան իր կաշիին մեջ չէր: Ոչ մեկ հարուստին հետ ան մտերմության կապ
ունեցած էր: Ընկերվարական մըն էր ան Քրիստոսի տեսակէն: Հա-
րուստը անոր համար մեղավոր մըն էր»:

*Բայց առավել ևս հատկանշական են հետևյալ տողերը,
զոր Խրիմյան ինքը կը գրե և որոնք այնքան հստակորեն
կը ցուցնեն անոր մտածումին խորքը.* «Լիկուրգոս Սպարտացի՝
մեծ օրենսդիր, ուզեց այդ բնական օրենքին դեմ կովիլ ու ջնջել զայն. օ-
րենքով ոսկին և արծաթ հալածեց յուր աշխարհէն, որպէսզի ազահու-
թյան ընչաքաղցութիւնը բառնա հարուստներու սրտէն, և հասարա-
կաց սեղան հաստատելով օրինադրեց, որ աղքատ և հարուստ միևնույն
սակավապէտ սեղանին վրա հավասար ընկերութեամբ ուտեն զհաց: Օ-
րենք դրավ, որ հարուստները հայրենի կալվածները երկրի ընդհանուր
ժողովուրդի վերա, իբրև հավասար ժառանգութիւն, բաժին լինին. և
այսպէս, բոլոր սպարտացի ժողովուրդ, իբրև մի ընտանիք և գերդաս-
տան կազմելով՝ կը հավատար այդ բանավոր օրենսդիր, թե կարող եղև
անհավասարության օրենքը իսպառ եղծել յուր աշխարհէն: Ուստի
մտաբերեց երթալ ի Դերբիս, պատգամ ընդունիլ, թե արդյոք յուր օ-
րենքներ դիցն առաջ հաճոյ էլեր ե՞ն . ու երբ իմացավ թե խիստ հաճելի
թվեր են դիցն անդ, կամակար մեռավ, որպէսզի յուր օրենքը նվիրա-
գործելով՝ կենդանի պահի աշխարհի մեջ:

Երանի՛ թե Լիկուրգոսի մտան, Անգղիո մայրերը ան օրենսդիր մը
ծնեին, որ էլներ, լորտերուն աշխարհագրավ կալվածներ հավասար
բաժներ մշակ ժողովուրդին վրա, ինչպէս Լիկուրգոս, որ օր մը, հնձոց
ժամանակ, տեսնելով արտերուն մեջ հավասարաբաժին ցորենի խոր-
ձեր, ասաց. «Ահավասիկ եղբարցս՝ հավասար ժառանգութիւն»: Թե-
րևս, կ'անկարկեր հանճարեղ օրենսդիր, թե այլևս կովելու, զրկելու, բա-
ժանելու պատճառ չէ մնացեր» («Ս. Ս.»):

Նկատի ունենալով Խրիմյանի բարձրաստիճան կղերական հանգամանքը, այդ օրերուն հայ ժողովուրդի տնտեսական-ընկերային հետադեմ վիճակը ու Թուրքիո քաղաքական մթնոլորտը, բնականաբար, կարելի էր ավելին սպասել, ինչ կը վերաբերի ընկերային հարցերուն:

Կրկենք սակայն, որ Խրիմյանի համար գյուղն ու գյուղացին են հայ աշխարհի կեդրոնը: Հոն, գյուղի մեջ է դրախտը, ինչպես և բուն դրախտն ալ, իրեն համար, կրկին, տեսակ մը գյուղ է, արտ է:

«Պապիկ և Թոռնիկի» մեջ, երբ պապիկը կը մեռնի, անոր վերջին աղոթքը հետևյալն է.

«Ուրեմն, կ'աղաչեմ, բարի հրեշտակ, ինձ համար բարեխոս եղեք. ես տուն, օթևան չեմ ուզեր, ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատության սորված. երկնից արքայության դաշտեմ միայն փոքրիկ արտիկ մը կ'ուզեմ, վարուցան անեմ» («Պ. Թ.»):

Երկնքի արքայութիւնը՝ այդ գյուղ է, հող է, արտ է, վարուցան է:

Գյուղական դրախտային աշխարհին մեջ կյանքն ու մահը իրար խառնված են, ու մահը տխուր չէ: Մահկանացուն երբ իր հոգին կ'ավանդե, այդ կը նմանի բնութիան մեջ պատահող մեկ որևէ բարի երևույթին:

«Ահա՛ հոգիս առ, բարի հրեշտակ: Այնչափ զվարթ և դյուրությամբ տվալ պապիկ յուր հոգին, ինչպես խնձոր մը ծոցեմ հանելով, ութուն երկու տարի կյանքի ծառեմ կախվելով՝ բոլորովին կարմրած, հասունացած էր: Խնձոր ծառեմ կաթուկ արած՝ հրեշտակ հասալ վերեմ, առեց, թոսալ» («Պ. Թ.»):

Մահը կորնչում մը չէ, այլ բարի երևույթ մըն է: Մեռնիլ ըսել՝ չէ անհետանալ, ընդհակառակը, կը նշանակե վերջնական միացումը հողին հետ, գյուղին հետ, ուր կը հանգչին բոլոր պապերը: Մահը անհրաժեշտ ու բնական ճամբորդութիւն մըն է դեպի ուրիշ աշխարհ մը, դեպի պապերու աշխարհը: Գերեզմանատունը այդ անմահ աշխարհին խորհուրդն է, ուր ամեն շինական, ի վերջո, պետք է հանգչի ուրախ և գոհ:

Այդ կ'երևա հետևյալ տողերեն, որ գրված են գերեզմանաքարի մը վրա:

«Առճակու Շեն գլուղի գգիր Կագոն եմ ես, օ՛խ, ի՛նչպէս հանգիստ պսոկած եմ հողին տակ, ականջներս տնջացեր են» *և այլն* («Պ. Թ»):

Եզրափակելով ըսենք, որ ընկերային աշխարհայացքի տեսակետեն՝ Խրիմյանը գյուղացիի աշխարհայացք ունի. աշխարհն ու բուն կյանքը կը տարածվին հորիզոնին վրա մինչև հոն, ուր որ մշակելի հող կա: Հողն է բուն հարստությունը: Առողջ կյանքը միայն այն է, որ հողեն կը բուսնի: Միակ ազնվականությունը աշխատանքի ազնվականությունն է, և անկախ, թե մարդ ընկերութեան մեջ ի՛նչ դեր կը կատարե, – մշակ, արհեստավոր, վաճառական թե իշխան, – անոնք հավասարապես ազնվական են:

Թեև կ'ընդունի ընկերային կյանքին մեջ գոյութիւնն ու նեցող անհավասարութեան բնակութիւնը, սակայն կ'ընդվզի, երբ այդ անհավասարութիւնը ծնունդ կու տա անարդարութեան ու ստրկութեան:

Խրիմյանը կը փափագի, որ մարդիկ թե՛ իրենց անհատական կյանքի մեջ, թե՛ իրենց հավաքական կյանքի մեջ, ինչպէս նաև ազգերը՝ իրենց պատմական կյանքի ընթացքին, ճանչնան իրենց չափն ու սահմանը: Ան կը հիշե բնութիւնը, որ իր օրենքներով, իր կարգուկանոնով ու տեական հավասարակշռութեամբ կրնա օրինակ ծառայել մարդոց ու պետութեանց համար:

Ահա՛ հատված մը իր դաստիարակչական զմայլելի էջերեն, ուր օրինակ կը բերե բնութիւնը. տողեր են, ուր Խրիմյան կ' գիտնական է, կ' բանաստեղծ, կ' սրամիտ քննադատ:

«Սրատես ես, որոյակ իմ Սամվել, աչքդ բաց, նայե տիեզերքին վերա. դարձիր դու, խորապէս մտաքննի եղիր, զի տեր Աստված յուր պետական աթոռը երկնից մեջ դնելով՝ բոլոր տիեզերքը բնական և հավիտենական օրէնքով կը կառավարե. յուր օրէնքներն անշարժ և անփոփոխ են, և ոչ ոք կարող է զայն շրջել կամ խախտել. ինչպէս աշխարհիս դրական և քաղաքային անհաստատ օրէնքներ, զորս միույն մարդ կը գրե և մյուսն կ'եղծանէ:

Բնական օրենքով կը դառնա արևը, կը ծագի առավոտ, լույս կու տա տիեզերաց, հերեկոյն ի մայր կը մտնէ: Արևը մեր կյանքին և ժամանակին չափն ու կշիռն է: Կ'որոշէ մեր օրեր, տարին ու դարեր: Թո՛ղ այս՝ յուր լույսով և ջերմությամբ կը կենդանացնէ մեր աշխարհ, մարդիկ նորա լուսույն տակ կը գործեն. եթէ անլույս մնան, կը դադարին:

Բնական օրենքով՝ գիշերավար լուսին մերթ կը նվազի և մերթ կը լրանա, կը մեռնի և դարձյալ կը ծնի, յուր շրջանն երեսուն օր է. և այս թվով կը չափէ ամիսը, և տասներկու ամիսով մի տարին կը բոլորէ: Երկնակամարին այս երկու մեծ լուսավորներ մեզ անմահ բանավոր մարդ չեն, բայց բնական օրենքով գիտեն կատարել Աստծո կամբ:

Աստղագետ չեմ, որ երկնից բովանդակ համաստեղությանց վերա ճառեմ և ծանոթություն տամ քեզ, թե որպե՞ս տիեզերքի անհուն տարածության մեջ կը շարժին, կը դառնան, մերթ կ'երևին, մերթ կ'աներևութանան, և այս ամեն անսպասք ընթացքը բնական օրենքով կը կատարեն և երբե՛ք զիրար չեն դիմահարեր:

Ղու կը տեսնա՞ս, մարդիկ աշխարհիս վերա կը շրջին, շատ անգամ իրենց գլուխը իրարու զարնելով կը պատռեն: Երանի՛ թե մարդոց գլուխներն ևս ճանչնային յուրաքանչյուր իրենց սահմանն ու շրջան»
(«Ս. Ս.»):

Քայց Խրիմյան շատ լավատես չէ այս ուղղությամբ: Ան օրինակներ բերելով պատմութենեն՝ կը նկատե, թե մարդիկ դեռ հեռու են այդ չափի, սահմանի ու հավասարակշռության գիտակցութենեն:

Ու կը գրե.

«Կարդա՛ հնախոս պատմություններ և կը տեսնաս, որ մեծամեծ աշխարհակալներ եկան այս աշխարհ, խոտվության մեջ թողին, իրենք գերեզմանին մեջ խաղաղություն գտան: Նոքա իրենց զորությամբ ու սրով բնավ չկարեցին խաղաղություն տալ երկրին, այլ, մանավանդ, երկրին երեսը արյունով լվացին և սոսկալի բռնության տակ ջախջախեցին մարդուն ազատության կյանքը:

Եկան վերջին դարեր և, մանավանդ, իննետասներորդ դարը, զոր քաղաքակրթության դար կը կոչեն և հորում ես և դու ծնանք ու կ'ապրինք. կ'ասեն, թե մարդույն հառաջադիմության քայլեր քիչ մնաց, որ մինչև կատար հասնին: Քաղաքային և աշխարհի կառավարության համար դիվանագետներ ժողովեցան, մեծամեծ, սովար օրինագիրքեր

շինեցին և երկրի խաղաղություն մշտնջենապես պահելու համար դաշ-
նակցություններ կոեցին: Եվ ի՞նչ էր անոց բոլորի նպատակը, մարդկա-
յին ընկերական կյանքը հավասար բարվոքելը՞, թե մեն մի գահեր ի-
րենց երկրի շահը առավել հոգալու: Այդ իրավունք է, գիտենք, բայց ա-
ռանց ընկերին և ազգերու իրավունքը խլելու:

Այժմյան աշխարհիս վերասիրող մեծ աշխարհակալ՝ շահն է:

Ո՛հ, որչա՞փ հեռու են իրարմե դիվանագիտություն և Ավետարան,
խաչն ու Կրուպի թնդանոթ:

Քաղաքակրթություն դեռ մահ կը բերե, դեռ մարդոց համար սպա-
նության գործիքներ կը հնարե, քուն և հանգիստ չունին աշխարհիս տի-
րապետներ ու դիվանագետներ: Վիշապի մամն տուտի վերա կեցած՝
կը ֆշշան, կը սպառնան և ի՞նչ կը խնդրեն. պատերազմ. անշուշտ, գի-
րար կլանելու համար» («Ս. Ս»):

*Այս բոլորի պատճառը, սակայն, ըստ Խրիմյանի, արտա-
քին չէ, այլ բուն մարդկային բնության մեջ կը գտնվի.
մարդուն էութենեն կը բխի, անոր անկատար էութենեն է,
որ ծնունդ կրնար առնել մութ, անհավասարակշիռ ու վայ-
րագ մղումներ, զորս առողջ բանականությունն ու բարո-
յական սկզբունքները միասին, չեն կրնար կասեցնել կամ
չեզոքացնել: Որովհետև «դեռ մարդն անհալ և անկատար հանք մի
է»:*

*Ու Խրիմյան չի՛ հավատար հրաչքներու, չի՛ խորհրդ, որ
այդ «անհալ ու անկատար հանքը» իր կերպարանքը կրնա
դյուրավ փոխել:*

«Ավա՛ղ մարդկային թշվառաբախտ ընկերության. ո՞վ գիտե, դեռ
քանի՞ ժամանակ, քանի՞ դարեր աշխարհ յուր ազգերով, ժողովուրդով
պիտի հեծեն աղիողորմ, երկրիս մեծամեծ պետական ծովեր պիտի
խոռվեն. այդ ալիքներ կոհակներ պիտի հանեն. այդ ինքնահնար հրա-
բուխներ, ինչպես գրեցի, միշտ պիտի բորբոքին, շարժեն երկրագունտ,
աշխարհ սասանեն, ջրով ու մոխրով ծածկեն ժողովուրդոց կյանքը» («Ս.
Ս»):

*Եվ սակայն, Խրիմյան կը հավատա, որ պիտի գա այն օրը,
երբ մշակվելով, մշակվելով՝ մարդը պիտի ազատի իր ան-
սանձ և կույր բնազդներեն ու մղումներեն, և հստակ գի-
տակցությամբ մը կարգ-կանոն պիտի դնե իր կյանքին մեջ:*

«Աշխարհիս պատահար քուրալին մեջ, այսինքն՝ կրակի և յուր արյան մեջ, նա դեռ պիտի հալի ու մաքրվի, մինչև որոշվին ընտրյալներ, մինչև զա ճշմարիտ քաղաքակրթության ոսկեդար, հորում աշխարհիս վարիչներ անկեղծ սրտով և անխաբ մտքով ընդունին ընկերության և խաղաղության ոգին: Մեռնին, երթան աշխարհիս երեսեն խոովարար և անարդար տիրապետող ոգիներ: Այն օրն միայն հավատանք, որդյա՛կ, որ Ռավթի գուշակությունը կը լրանա. «Եղիցի խաղաղութիւն ընդ ամենայն երկիր եւ ի վերայ գլխոց լեռանց» («Ս. Ս»):

Խրիմյան չի բավականանար վերացական այս քանի մը մտքերով, այլ գործնապես ալ առաջարկներ կ'ընէ ճշտելու համար մարդուն և իր փոխհարաբերությունները, որոնք պետք է ապահովեն մարդու ազատությունը և ժողովուրդի և պետութեան առողջությունը:

Այդ օրերեն մինչև մեր օրերը, բնականաբար, շատ բան փոխված է, և սակայն մենք հետաքրքրական կը նկատենք ստորև ներկայացնել այդ տողերը, որոնց մեջ հստակորեն կը զգաս այն ոգին, զոր Խրիմյան կ'ուզէ ստեղծված տեսնել գործնական կյանքին մեջ, ինչ որ ալ ըլլա պետութեան վարչաձևը ու ժողովուրդները ղեկավարելու եղանակը:

Ինչքան ալ աշխարհը նորոգվի, միշտ գոյութիւն պիտի ունենան մեկ կողմեն անհատը՝ իր իրավունքներով ու ձգտումներով, և մյուս կողմեն ընկերութիւնը, պետական իշխանութիւնը՝ իր պահանջանքներով ու նպատակներով: Եվ, հետևաբար, միշտ ալ գոյութիւն պիտի ունենա անհատի և հավաքականութեան, մարդու և իշխանութեան փոխհարաբերութեան հարցը, որ պետք է ըլլա, անշուշտ, ազատ և արդար փոխհարաբերութեանց դրութիւն մը:

Չմոռանանք, որ եթէ անհատը ներքին հակումը ունի երբեմն ծայրահեղութեան երթալու ու որևէ իշխանութիւն ժխտելու, պետութիւնն ալ, իշխանութիւնն ալ, շատ հաճախ, ներքին ձգտումը ունի, անհատը շղթայելու և իր ուժը չարաչար գործածելու անգոր անհատի դեմ:

Եթէ անհատին ծայրահեղութեանց տարված իրավունքները կը տկարացնեն պետութեան մը և ազգի մը ներքին միավորութիւնը և միակամութիւնը, չմոռանանք նաև, որ

«ամեն բան պետութեան համար», «անհատը միջոց, ու հայրենիքը՝ նպատակ» և այլ կարգախոսները հաճախ տիրապետողներու ոգին ու շահն են, որ կը ստեղծեն, ու այսպեսով՝ մարդկային հավաքական կյանքը կդառնա տեսակ մը բանտ, ու մարդիկ՝ ապերջանիկ էակներ, անվերջ շահագործված և անիրավված:

Ահա այս հարցին առջև կանգ կ'առնեն Խրիմյան ևս ու իր հասկացած ձևով՝ համառոտ պատկեր մը կու տա մեզի անհատի և ընկերութեան իրավունքներու և պարտականութեանց մասին, զոր մենք ալ կը ներկայացնենք այստեղ, գրեթէ, ամբողջութեամբ՝ գաղափար մը տալու համար, թե ինչպէս կը հասկնա ան լուծել սույն խնդիրը:

«Իշխանություն յոր հաշիվն ու համար միայն Աստուծո չի տար, այլ և ժողովուրդին, երբ ինքն սահմանադրապես ընտրված է: Իշխանության մեծ ու նվիրական պարտքն է արդարություն սիրել և օրինաց իրավացի վճիռը արդարությամբ ի գործ դնել, առ այս կը հաղորդէ Սոդոմոն, որ դատավոր և թագավոր էր Աստուծո ժողովուրդին. «Սիրեցէ՛ք զարդարութիւն, որ դատէք զերկիր»»: Իշխանության պարտքն է երկրին խաղաղության համար հսկել. հանապազ հոգալ ժողովուրդի բարօրության, բարգավաճման ու հառաջադիմության համար՝ ուղղապես խորհելով, որ իշխանության աթոռը ժողովուրդի պատվանդանին վրա հաստատված է, և երբ ժողովուրդ կործանի, անշուշտ, իշխանությունն ևս կանգուն չի մնար: Իշխանության իրավունքն է չափով և արդարությամբ ժողովուրդէն հարկեր պահանջել, բայց երբեք դատաստան և իրավունք չէ, որ ծանր բեռներով ժողովուրդին թիկունք մինչև ի գետին կորացուցանէ: Եթէ այսպէս ջլատէ ժողովուրդին ուժն և ոգին, ինքն ևս իր զորութենէն կը թափի, զի ով չի գիտեր, թէ ժողովուրդն իբրև գործող անդամ կը համարվի կառավարության. երբ անդամներ ուժաթափին, զլուխն ևս անորա հետ կ'ուժաթափվի. այնուհետև կը կորուսանէ յոր խորհուրդ, կը հիվանդանա առաջնորդող զխոյն առողջ ուղեղն, և հայնժամ ժողովուրդին և իշխանության զորություն միապէս կը սպառվին, և երկրի վերա կը հասնի և կը տիրէ աղետաբեր վիճակ:

Իշխանությունն՝ երկրին և ժողովուրդին երաշխավորող, հավատարիմ ավանդապահն է. այնպէս պետք է պահել այդ սուրբ ավանդը, որպէս թէ յոր կյանքն է, յոր փառքն են, յոր կենդանատու հոգին և զո-

րությունն: Իշխանության գործություն և հաստատություն արդար և հավասար օրենքն է»: Ուստի յուր ամենամեծ պարտքն է, որ երկրին օրենք անաչառ ճշտությամբ, հավասարապես գործադրե տկարին և զորավորին վերա, իշխանին և ժողովուրդին վերա, չի թողուլ, որ զորավորներ հետտեն օրենքին դեմը, և նոքա, որ կարգչալ են օրենք պաշտպանելու, նոքա զեղծանեն օրինաց մեջ և առ ոչինչ համարեն զայն:

Իշխանություն, իբրև օրինաց վրեժխնդիր ու նախանձավոր, յուր պարտքն է երկրին, ժողովուրդին և առավել վարիչ պաշտոնյաներու մեջեն օրինաց զեղծումներեն առհասարակ բառնալ. ապա թե ոչ՝ զեղծումներ հաճախելով, ի վերջո, իշխանությունը կը բառնան և կը մատնեն զայն օտարին ձեռք. վասնզի ներքին զեղծումներն զհայրենիք ավելի կը դավաճանեն, քան թե օտար թշնամիք:

Իշխանություն պետք է առաքիճության պաշտպան հանդիսանա և մոլություն սանձահարե, յուր մեծ, նվիրական պարտիքն է չը թողուլ երբեք, որ ժողովուրդին կյանք և բարք սպականող զեղծումներ տարածին երկրի մեջ, իբրև տարափոխիկ հիվանդություն, որ, ի վերջո, մահ և կորուստ կը սպառնան ընդհանուր իշխանության երկրին: Միայն կրոնի պաշտոնեից քարոզն ու խրատ բավական չէ հետտող ժողովուրդին կամք նվաճել, այլ պետք է նաև իշխանության սաստն ու սուր, որ ձեռնհաս կը լինի զեղծումներ քաղաքային օրենքով բառնալ:

Իշխանության պարտիքն մեծ է իմաստությամբ տնտեսել երկիրը, չի թողուլ, որ յուր հարստության զետեղը երթան, թափին օտար ծովերու մեջ, ի վերջո, երկրին ջուրը ցամքի, դառնա ծարավ մի անապատ. երկրին հարստության զետեր երկրին մեջ պահելու համար պետք է զայն շրջապատել օրենքով և այն միջոցներով, զոր քաղաքային տնտեսություն կ'ուսուցանե:

Եթե իշխանության գործություն կը հավելու երկրին հարստությունը և բարգավաճանք, ուրեմն յուր ձեռնհասության պարտիքն է ժողովուրդին առաջ հորդել հառաջադիմության ճանապարհ, բառնալ ամեն խոչ և խոթեր, հորմե ժողովուրդ խուսափելով՝ կանգ կ'առնու շահավաճառության առաջ, նավարկություն բանալ, լեռներ և ձորեր հարթել, արվեստ և արվեստագետներ քաջալերել, երկրագործ ժողովուրդին ազատություն և սպահովություն տալ, որ երկիրը մշակելով արդյունավորե: Քանի որ շահավաճառության մեջ յուր երկրի բերքն ուրիշ երկիրներե ընդունված բերքերուն հետ հավասարակշռություն չունի, պետք է օրեն-

քով հաստատել և զսպել ժողովուրդին վայելչասիրության ցանկությունը, որ յուր երկրի բերքով շատանա, սակավապետ կյանքի մեջ վարժելով զայն. թեև ընդհանուր վաճառականության օրենք ազատ է, բայց յուրաքանչյուր իշխանության ազատ իրավունքն է յուր երկրին շահը առավել պաշտպանել:

Իշխանության սրբազան պարտիքն է միշտ խաղաղություն սիրել, խաղաղությամբ կտավարել և ամեն հնարավոր միջոցներ ի գործ դնելով՝ պատերազմ չի հարուցանել ո՛չ ուրիշ իշխանության դեմ և ո՛չ պատճառ տալով ուրիշ իշխանության մը՝ յուր դեմը: Բայց երբ դաճակցությունը կ'եղծվի, ուրիշ իշխանություն մը կը բռնանա յուր վերա, և երկրին շահը կը վտանգի. հայնժամ յուր պարտիք և իրավունքն է պատերազմ հրատարակել, որ թշնամին չ'ոտնահարե երկրին ազատություն և իրավունք: Ս'իայն թե պատերազմող իշխանությունն աստ պետք է հիշե Բրիտոսի առակը, որ նախատեսություն կ'ուսուցանե. նախ պետք է յուր ծախսեր և յուր զորություն թշնամիին զորության հետ կշիռ դնելով՝ հասու լինի, թե կարո՞ղ է տասնհազարով պատերազմ տալ նորա դեմը, որ քսան հազարով կու գա յուր վերա: Ապա թե ոչ մեծ խոհեմություն է հրեշտակություն առաքել և հաշտություն խոսիլ: Վասնզի շատ բարի է և երկրին շահ թե՛ մեծ և թե՛ փոքր զոհողությամբ խաղաղություն հաստատել, քան թե պատերազմով երկրավոր լինել. թո՛ղ այն, որ երկրին գանձ կը սպառի, այլ և արյունով և մահով ժողովուրդին կայտատ որդիք զոհ կ'երթան և կը սպառին պատերազմին դաշտին մեջ, որով ինքն պարտական և պատասխանատու կը մնա. «Ջի թագաւորն ոչ միայն զիրն տացէ պարտիս, այլեւ որոց եղել պատճառ մահուան»:

Իշխանության առաջին և վերջին մեծ պարտիքն է՝ լույս, գիտություն և կրթություն տարածել ընդհանուր երկրին մեջ, իշխանության աթոռեն սկսյալ մինչև խոնարհ ժողովուրդին խրճիթը հավասարապես լույս ծավալել՝ հավատալով, որ երկրին բարգավաճանք ժողովուրդին լուսավոր կրթութենեն կը ծնի, ինչպես որ թշվառությունն՝ նորա սոգիտութենեն:

Օտտ մեծ սխալ և անիրավ քաղաքականություն է, եթե ասե իշխանություն, թե ժողովուրդը սոցիալական և անզգա թմրության մեջ պահեմ, որպեսզի նա կույր մնա, չ'անաստե իշխանության դեմ, և ես անկասկած և դյուրությամբ իշխեմ: Որչափ հոռի և հետադեմ է այս դրու-

թյուն քաղաքակիրթ աշխարհին լուսամիտ գաղափարին առաջ, որ միշտ կը ջանա ժողովուրդին մտավորական զարգացումն հառաջ տանելով լուսավորել զայն, հավաստի լինելով, որ երկրին հառաջադիմություն և բարգավաճ կյանքը ժողովուրդին լուսավորութենեն է, ինչպես թշվառություն՝ սոցիալութենեն։ Մի՞թե ինքնին երջանիկ կը լինի իշխանություն, երբ ժողովուրդը թշվառանա, և ի՞նչ փառք և պարծանք է թշվառին վերա իշխել:

Թշվառ ժողովուրդին կյանք, անշուշտ, վախճան մի ունի. նա կը մեռնի թե՛ անագան, և երբ մեռնի, իշխանություն այլևս ո՞ւմ վերա կ'իշխե, անշուշտ և անապատ երկրի՞ն վերա: Նույն ժողովուրդին թաղված գերեզմանին մեջ թաղել և բռնության ծանր կասարհիշով փակել նորա բերանը»:

ԽՐԻՄՅԱՆ ԿՐ ՆԱՐՈՆԱԿԵ Ե ՀԵՍԵՅԱՂ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՍ Կ'ՐՆԵ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.

«Իշխանություն կ'եղծանի իր վարչության մեջ, երբ ան անընտրող կը լինի, արժանավորին և անարժանին հարգ մի կշռով կը չափե. մերթ ևս պատիվ և բարձ կ'ընծայե նմա, որ երկրին շինության հիման վրա մի քար չէ դրեր. կը թողու լավն ու կարողն և ժողովուրդին կառավար կը դնե այնպիսիներ, որոնց միտք թափվեր է կառավարության ուսմունքեն և օրենքեն, որք առավել կարոտ են և կառավարվելու, քան թե կառավարելու:

Իշխանություն անիրավությամբ կը զեղծանի, եթե դատաստանի առաջ նվիրական չհամարի օրինաց հավասարություն, աչառելով խաբե տեսոն և ծառային դատաստան, զորավորին և տկարին դատաստան, և թողու, որ դատավորաց կամք դատարանին մեջ իբրև օրինագիրք վճռե:

Իշխանություն զորապես կը զեղծանի, եթե երկրին չարերը չպատժե պարզապես, այլ թողու, որ չարեր աճելով՝ բազմանան ու հեղձուցանեն բարիքները, նույնգունակ մեծապես կը զեղծանի, երբ բարիքները կը թողու անվարձ, անպսակ, նոքա, որ երկրին հառաջադիմության անձնվեր կը լինեն, որ հավատարմության ուխտն անդրժելի կը պահեն:

Իշխանության զեղծումներ շատ և բազմադիմի են. դժվարին և երկար բանից կարոտ է նորա նկարագիրը հանել. բայց դու, թե հետաքրքիր լինես, հետազոտես երկրին իշխանության և ժողովուրդին կյանքը, զեղծումներու երևույթ պատկերը կը տեսնաս»:

Իշխանության պարտականությունները ու գործելակերպը ճշտելե հետո, Խրիմյան կ'անցնի այն պարտականություններուն, զոր ժողովուրդը և անհատը պետք է գիտակցին ու իրենց կարգին ուղիղ և գործունյա կեցվածքով զորացնեն իշխանությունը:

Ստորև կու տանք Խրիմյանի տողեր սույն խնդրո մասին.

«Ինչ որ իշխանության պարտիքն էր, այն է, ահավասիկ, ժողովուրդին իրավունք, և ինչ որ իշխանության համար իրավունք է, այն, իրապես, ժողովուրդին պարտիք:

Ժողովուրդին առաջին պարտիքն է ճանչնալ և հավատալ, թե իշխանության գավազանը երկինքեն դեպի երկիր ձգվեր է. նորա վերին ծայրը տիեզերքը վարող պետական աթոռին կցված է, և մյուս, վարի ծայրը աշխարհին վերա հաստատված է:

Ժողովուրդին պարտիքն է ճանչնալ նաև երկրին ընդհանուր օրենքները՝ քաղաքային օրենքներ, դատաստանի օրենքներ, տրոց և հարկի օրենքներ, կալվածական օրենքներ և այլն: Վասնզի յուր պարտիք և իրավունք այս օրենքներեն կ'որոշվին, և օրենքն է, որ կը չափե և կը կշռե ժողովուրդին իշխանության իրավունք և պարտիք: Ուստի ժողովուրդը ամենայն խնամքով պետք է սորվի երկրին օրենքներ, որպեսզի օրինավարներ ժողովուրդի անգիտության և ապշության համար չհամարձակին նույնիսկ օրենքով հարստահարել, որոց օրինակ բազում տեղ կը տեսնանք աշխարհի մեջ:

Ժողովուրդը երբ յուր հպատակության պարտիքներ սրտի մտոք և անթերի կը կատարե, նա իրավունք ունի իշխանութենեն պահանջել այն ամեն պարտիքներ, զոր գրեցի ի վեր»:

Բ.

ԼՈՒՅՍ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պարզելե հետո Խրիմյանի ըմբռնումը մարդու և ընկերության մասին, այժմ անցնինք ուրիշ հարցի մը, որ որևէ դաստիարակի համար կարևոր խնդիրներեն մին է:

Տեսնենք, թե ինչ միջոցներ կ'առաջադրե ինքնիշխան ժողովուրդի կյանքին մակարդակը բարձրացնելու համար: Ինչպես իր նպատակներուն ու իտեալներուն մեջ, միջոցներու մեջ ալ ինքնիշխան մեզի կը ներկայանա որպես տիպար և մեծ դաստիարակ մը:

Ինքնիշխան, ի տես այն հետադեմ վիճակին, որուն մեջ թաղված է հայ գավառացի, մշակ ժողովուրդը, ամեն բանն առաջ անհրաժեշտ կը նկատե ուսումն ու գիտութիւնը, այսինքն՝ մտքի հարստացումը և զարգացումը օգտակար գիտելիքներով ու ծանոթութիւններով, որոնցմով գյուղացին հեղաշրջե իր աշխատանքի ձևը, արտադրութեան միջոցները, գործիքներու գործածութիւնը և այլն, մեկ խոսքով՝ իր ամբողջ տնտեսութիւնը:

Եվ ըստ իր համադրական մտածման ձևին, ինքնիշխան այս բոլոր միջոցները կը խտացնե «Լույս» բացատրութեան մեջ: Իր պատրիարքական առաջին շրջաբերականին մեջ ան որպես պատգամ կ'ըսե.

«Պետք է լուսով խավար հալածենք, և սիրո միութեամբ երկպառակութիւն վանենք»:

Եվ ուրիշ տեղ մը նույն գաղափարն է, որ կը հայտնե.

«Գիտութիւն լուս է, իսկ տգիտութիւն՝ խավար. տգետ մարդ կը գրկվի կատարյալ կյանքէն, ինչպէս կույր մարդը՝ արևու ճառագայթէն» (Պ. Թ.):

Հետաքրքրական է, թե ինչպէս Եվրոպա չտեսած և բարձր ուսում չստացած կղերական մը այնքան ոգևորութեամբ և բացարձակ հավատքով կը խոսի գիտութեան ամենագորութեան մասին: Հազար ու մեկ ձևով կը շեշտե գիտութեան լուսի անհրաժեշտութիւնը.

«Մարդ պետք է ժամանակին հետ քալէ: Պետք է գիտնանք, որ աշխարհիս վրա ավելի տգետներն են, որ խեղճ ու թշվառ կյանք ունին»:

Գիտութեան սիրո հետ կապված է, բնականաբար, գրքի և ընթերցանութեան սերը, որուն մասին կը գրե.

«Գիտե՞ս, թոռնիկ, ամեն գիրք մի-մի վարժապետ են կարդացողի համար. գրողներ մեներ, գացեր են, գիրն կենդանի մնացեր. կան այնպիսի գրքեր, որոնք անմահ են» (Պ. Թ.):

Իր՝ Պոլսո պատրիարքության առաջին շրջաբերականին մեջ, որ դաստիարակչական գլուխգործոց մըն է, Խրիմյան անգամ մըն ալ ղեկավար և հարուստ դասակարգի ուշադրութիւնը կը հրավիրէ հայ գյուղացիի խավար և հետամնաց վիճակին վրա ու կը գրէ.

«Շուրջդ նայէ, ազգերն ամեն սոողջացած՝ անդամալուծ վիճակէն դէպի նոր կյանք կը վազեն. դու միայն մնացեր ես պրոպատիկե ավազանին քով, անշարժ նստած»:

Ուրեմն, կ'եզրափակէ.

«Դուք, լծակից եղբայրք իմ, շարժեցե՛ք Եփրատա հորդ ավազան, թո՛ղ կրկին մկրտվի ժողովուրդ ուսման և դաստիարակութեան ջրով. շարժեցե՛ք ուսուցանելով, սփռեցե՛ք, տարածեցե՛ք ազատարար լուս՝ եկեղեցւոյ որդւոց վրա, որ գրկչալ են, որ հարստահարչալ են, ոգևորեցե՛ք այդ լքչալ ժողովրդոց սիրտ, որ լի է դառնութեամբ»:

Խրիմյան, սակայն, խորապես լուրջ դաստիարակ մըն է, չի բավականանար արտաքին, մակերեսային արդիւնքներով: Անոր իտեալն է ամբողջական ու օրկանական հեղաշրջումը և՛ հայ անհատին, և՛ հայ հավաքական կյանքին: Բուն կերպով կը ցանկա իրականացած տեսնել այդ նպատակը և, սակայն, չ'աճապարեր: Չ'աճապարեր, որովհետեւ գիտե, թե այդ հեղաշրջումը շուտ չ'իրականանար: Գիտե, թե ինչպէս ամեն օրկանական երևույթ, այս հեղաշրջումը ևս պետք է բնականորեն, իր արմատներէն զարգանա, ոչ թե արտաքնապէս, որպէս զարդ: Գիտութիւնը, կրթութիւնը, դաստիարակութիւնը զարդեր չեն մարդու ընկերային կյանքին վրա, որ կը գետեղվին ի ցույց մարդկանց, այլ որոշ վիճակներ, որոնք արդիւնք են սերունդներու աշխատութեան, տքնութեան ու հարատե բարոյական մշակումներու:

Այդ գիտակցութիւնը ունենալով է, որ Խրիմյան կը գրէ.

«Մեր աշխարհի մեջ առաջադիմութիւն դէռ նոր ծնած մի երեխա է, տակաւին շատ և շատ ժամանակ պետք է, որ նա դպրոցի լուսավորութեան ավազանի մեջ մկրտվի, օր ըստ օրե զարգանա և մարդ լինի: Չկարծես, թոռնիկ, որ կրթութեան երեխան այնպէս շուտ կը մեծնա, ինչպէս մայրերու ծնած զավակ. բնական ծնունդի զարգացման համար ե-

թե միայն քսան տարի բավական է, իսկ առաջադիմության և կրթության զարգացումն երկար դարերու կը կարոտի: Եվ գիտես դու, թե քանի՞ դարերն առաջ Եվրոպան սկսեց և այսօր հազիվ հասավ այս աստիճանին» («Պ. Թ.»):

Հայ ժողովուրդին օրինակ կու տա Եվրոպան, սակայն, ինչպես պիտի տեսնես ընթերցողը, Խրիմյան այդ ուղղութեամբ ալ միամիտ չէ:

Չի բավեր ընդօրինակել Եվրոպայի գիտութիւնը: Պետք է Եվրոպայի գիտութեանն ու փորձառութեանն օգտվիլ, այո՛, պետք է հոնկել լույսի պատվաստ բերել Հայոց աշխարհի մեջ, սակայն այդ լույսի կրակը բերելէն հետո պետք է զայն տանիլ ամեն տեղ, մինչև ամենահետին խրճիթը, ու այդ կրակով բռնկցնել բոլոր Հայ շինականներուն հոգիները:

Հայոց ջահերը վառելէն հետո, պետք է այդ կրակը վառ պահել Հայուն ճիգովը, Հայոց աշխատութեամբ ու Հայոց հոգիի ուժովը:

Ահա՛ իր խոսքերն իսկ.

«Եվրոպան տաժանելի աշխատությամբ, մեծամեծ զոհողությամբ այդ հառաջադիմության ճամբան հարթեց ու բացավ, բովանդակ ուսման և գիտության տարերք պատրաստեց, ինչպես սեղան մի, դրավ մեր առաջ:

Ասիկա մեր ժամանակի սերունդին համար մեծ բախտ է:

Բայց չասես, թոռնիկ, այլևս ի՞նչ պետք է մեզ աշխատություն, վաստակ, նստինք այդ պատրաստված սեղանին վրա և ճաշակենք: Այդ շատ սխալ դատողություն է. դու կարծեցիր, որ մեր տանտիկնոջ եփած թանապուրն և ճա՞շն է այդ սեղան, որ գդալն առնելով նստինք, ուտենք: Ո՛չ. բազում ջանք, բազում վաստակ, բազում տքնություն և ճգնություն պետք է, որ մենք կարենանք Եվրոպային պատրաստած սեղանին հացն ուտել» («Պ. Թ.»):

Ասիկա ճշմարիտ հատակատեսութիւնն մըն է, որ միայն մեծ դաստիարակներուն հատուկ է:

Եվ ինչքա՛ն այժմեական տողեր կան այս հատվածին մեջ: Ո՛րքան կան մեր մեջ այնպիսիներ, որոնք Եվրոպայի գիտութիւնը, գաղափարներն ու տեսութիւնները «մեր տանտիկնոջ եփած թանապուր կը կարծեն» և կապկորեն

*մտածելով կը կարծեն, թե կարող են «Եվրոպային պատ-
րաստած սեղանին հացն ուտել»:*

*Բայց Խրիմյան իր մեկ ուրիշ գրքին մեջ անգամ մը ևս
կ'անդրադառնա հայուն մակերեսայնության վրա, երբ կը
տեսնե, թե ան Եվրոպային նմանելու ձգտումին մեջ սխալ
ու վտանգավոր ճամբու մը կը հետևի՝ կարծելով լուսավորյալ
ու զարգացած մարդ ըլլալ, եթե արտաքինապէս իր կյանքն
ու միտքը զարդարած է Եվրոպայի սեղանին թափթփուք-
ներովը:*

«Ո՛վ հայոց ընտանիք, ճանչցեք ձեր չափն ու վիճակ. դուք շատ աղ-
քատ եք ոսկվով ու մտքով, աղքատ եք դաստիարակությամբ և ազա-
տությամբ, աղքատ եք գործունյա աշխատասիրությամբ, աղքատ եք
արվեստական հանճարով, աղքատ եք իմաստուն տնտեսագիտու-
թյամբ: Առանց մտավոր և նյութական հարստության դու, միթէ, արժա-
նի կը համարե՞ս զքեզ նույն եվրոպական ժողովրդոց ճոխ կյանքը վա-
յելել: Ծանի՛ր այդ կյանքը, ա՛յդ հառաչդիմությունը ճակատի անխոջ
քրտիճքով, բազմակերպ արչան գոհերով. հարչուրավոր տարիճերու
մէջ հազիվհազ կազմված է, և դու դեռ երեկ սկսեցիր նոր երեխայի պես
քերական կարդալ. կը կարծես ու կը հավատա՞ս, թէ ուսյալ և քաղաքա-
կիրթ Եվրոպացի դարձար:

Ես կը գովեմ քու եռանդը, որ կը ձգտիս դեպի հառաչդիմություն և
քաղաքակրթություն, միայն թէ սխալ ըմբռնած ես, որպէս թէ զեղխու-
թյուն, զեղծումն, նորասիրության բուռն տենչանքը ճշմարիտ քաղա-
քակրթության նմանողություն է: Այդ նույնիսկ քաղաքակիրթ ժողովր-
դոց մէջ սինքրոր մասին կարծիքն է և վարք: Դու ազնիվ եղիր ու ազնիվ
ժողովրդոց բարի և պարկեշտ օրինակին հետևի՛ր, որոց ամենայն ինչ
կշռով ու չափով է, որոց ընտանեկան կյանքին լույս և առաջնորդ՝ *ու-
սումն, դաստիարակութիւն և տնտեսութիւն է:* Քաղաքա-
կիրթ ժողովուրդ այս երեք բառերով կը վարե յուր ընտանեկան կյանք,
այս երեք բառերն են, որով նոքա բարեբաստիկ և երջանիկ կ'ապրին
աշխարհիս վրա, վասնզի ուսման լույսով հաց կը գտնեն, դաստիարա-
կությամբ հոգին և սիրտ կրթելով՝ բարի ընտանիք կը կազմեն, իսկ
տնտեսությամբ հացին սեղան և այլ կյանքի պիտույքները չափով ու
կշռով կը մատակարարեն միշտ՝ հոգալով ասպագայի անստույգ օրերն»
(«Դ. Ը.»):

Ուսում, դաստիարակություն և տնտեսություն, այսինքն՝ մտավոր, բարոյական և տնտեսական կրթություն. ահա՛ այն դաստիարակչական գլխավոր միջոցները, որոնք իրապես ժողովուրդի կյանքի հեղաշրջման խարխիսներն են՝ դաստիարակություն տեսակետին:

Հատկանշական է Խրիմյանի համար, և նորույթ է շատ մը մեծ մանկավարժներու համար ևս, տնտեսական տվյալը: Այդ տնտեսական տվյալին այնքան կարևորություն կուտա, որ կարելի է ըսել, թե Խրիմյան իր այդ ըմբռնումով ուղղակի արդի մանկավարժ մըն է:

Այդ գաղափարը Խրիմյանի մոտ վերացական մտայնությունն է մը չի բխիր: Խրիմյանի համար կյանքը ամբողջություն մըն է, որուն կեդրոնը աշխատանքն է, առօրյա տնտեսությունը: Հետևաբար, այդ կյանքը հեղաշրջելու համար պետք է առաջին հերթին այդ տնտեսական աշխատանքի ձևերը հեղաշրջել, պետք է արդյունաբերության միջոցները զարգացնել ու մարդոց մտայնությունները լուսավորել գիտությունը ու տնտեսագիտությունը:

Խրիմյան, իրավամբ, կը գանգատի հայ գյուղացիի մտայնությունն, որ վարակված է, մահացու կերպով, արևելյան ճակատագրապաշտությունը ու անփութությունը. կը գանգատի, որ ան որևէ հառաջադիմության անընդունակ դարձած է, ու այնքան հաշտված է իր այդ խավարամտության, ճակատագրապաշտության ու աղքատության, որ այլևս ի վիճակի չէ ընդվզելու և նոր ճամբա մը փնտռելու:

Հայ շինականին համար այդ դժոխքեն ազատելու միակ փրկարար միջոցը պանդխտությունն է դարձած, դարիպությունը. այսինքն՝ ձգել հայրենի հողը, ձգել ընտանիքը ու երթալ հեռու աշխարհ՝ դրամ վաստակելու համար:

Այս իրականության առջև Խրիմյանի սիրտը կ'արյունի, ու ան հազարումեկ ձևերով կը հորդորե իր շինական ժողովուրդը, որ չհեռանա իր հողերեն, չձգե այդ գանձը, զոր Աստված պարգև տվեր է իրեն, չլքե այդ արտը, զոր իր պապերը ժառանգ թողեր են իրեն:

Որովհետև այդ հողը աշխատելուն մեջ է և՛ կյանքին իմաստը, և՛ գեղեցկությունը:

Որովհետև պապերու արցունքով ու արյունով, քրտինքով ու ծիծաղով, կյանքով ու մահով շաղախված այդ դարավոր հողը հայ ժողովուրդի տեականության ու հավիտենականության երաշխիքն է, գերագույն երաշխիքը:

Որովհետև հայ ժողովուրդի անմահության գաղտնիքը այդ հողին ու միայն այդ հողին մեջ է:

«Իմ ժառանգությունս, որ կը թողում քեզ, ոսկի չէ, այլ ոսկիեմ շատ ավելի թանկագին ու շահաբեր է: Ի՞նչ է ոսկին, որ տեղ մի չի կենար, այլ ժիվայի պես կը ցրվի, կ'երթա ու կը չքանա, այս անգամ էլ ճարպիկ գողեր ական բանալով՝ կը գողանան անագին դիզած գանձերն:

Ես կը թողում քեզ մեր հայրենի ժառանգություն՝ դաշտեր ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ է, հաստատուն է, կը թողում քեզ գութան՝ երկու փոխ տավարով, կը թողում կթան կովեր ու հարյուրավոր ոչխարներ» («Պ. Թ.»):

Խրիմյան դաստիարակ մըն է, որ, ինչպես տեսանք, իր դաստիարակչական գործին մեջ լայն տեղ կու տա գյուղական տնտեսության:

Հազար ու մեկ ձևով կը պնդե, որ շինական ժողովուրդը հասկնա իր հողին արժեքը ու գայն լավագույն ձևով մշակե՝ լավագույն արդյունքներ ձեռք բերելու համար:

«Սիրաք և Սամվելին» մեջ ևս կը գտնենք այդ միտքը, ուր կը կրկնե նույն պատգամը:

«Ուխտիվ գքեզ պարտական կը կացուցանեմ, որդյակ, որ հորդ օրինակին հետևիս. բոլոր կյանքովդ ջանացիր գյուղական տնտեսության մեջ հատաչդիմել: Ես քու միտք այս դասերովս մշակեցի, որպեսզի դու ևս քու հողերդ ու դաշտերդ բարվոք մշակես: Տե՛ս դու հայնժամ այն մեր արգավանդ հողերն ո՞րչափ առատ հող ու ցորյան տան մեզ» («Ս. Ս.»):

Խրիմյանի հաստատ կարծիքը այն է, թե հայ շինականը կը հեռանա իր հողեն գերազանցապես տգիտության հետևանքով, հողի արժեքը չըմբռնելով. չգիտնալով ու չկարենալով հողեն ստանալ այն, ինչ որ կարելի է, հայ գյուղացին կը մնա աղքատ ու զրկված կյանքի տարրական բա-

ըրփներեն, և հուսահատ այդ վիճակեն՝ ձեռք կ'առնե պանդխտության ցուպը:

«Երջանիկ ես և թշվառ կ'ապրիս, բազմահարուստ գանձի տեր ես, և գրպանդ փող մի չկա, երկրիս մեծ կալվածատերն ես, բայց միշտ կարոտ ու պարտապան: Երկրի ընդհանուր քաղաքացի ժողովուրդին ամեն կենսական բարիքներ դու կը մատակարարես, թագավորեն սկսյալ մինչև հետին քաղաքացվո սեղանին հաց կու տաս, յուղ կու տաս, միս կու տաս, հագուստներու նյութ կը մշակես, բուրդ կու տաս, բամբակ կու տաս, քթան կու տաս, շերամ կու տաս, և այլ շատ բաներ, գործնք ես այստեղ չեմ ուզեր թվել: Բայց ի՞նչ է պատճառ, գիտե՞ս արդյոք, որ դու քու տված այնչափ բարիքներեն միշտ գրկված կը մնաս. դու կարդա՛ «Պապիկ և թոռնիկ», քաջ կ'իմանաս, թե դորա միակ պատճառ տգիտությունն է, գոեհկությունն, կարդալ, գրել, հաշվել, տնտեսել չգիտնալն է» (*«Պ. Թ.»*):

Ահա թե ի՛նչ հեռանկարներ կը պարզեր Նրբյան հայ գյուղացիին աչքերուն առաջ, որպեսզի զայն համոզե, հոգեփոխե և ուղիղ ճանապարհին վրա բերե:

Ու կ'ավելցնե.

«Բուք ձեր հողերով, ձեր դաշտերով, ձեր լեռներով, ձեր ջրերով, ձեր կանաչազարդ մարգերով, ձեր լծկաններով, ձեր կաթնատու կովերով ու ոչխարներով և այլ պիտանի անասուններով՝ շատ ու շատ հարուստ եք քաղաքացիներեն: Իբրև գեղացի, փորձառու պապիկ, խրատ կու տամ ձեզ. չը լինի՛, չը լինի՛, որ գեղ թողուք, հող թողուք և երթաք, քաղաք բնակիք, գիտցեք, որ թշվառ կը լինիք. երբ ձեր հողն կորսնցնեք, ձեր կյանքն ալ հողին հետ կը կորսվի» (*«Պ. Թ.»*):

Ինչպես տեսանք վերև տրված հատվածեն, Նրբյան տնտեսության ամբողջ ծրագիր մըն է, զոր հայ շինականին առաջ կը դնե՝ վերանորոգելու համար անոր հետամնաց ու աղքատ կյանքը:

Եվ պետք է իր ամբողջական երկերը կարգալ՝ տեսնելու համար, թե Նրբյան ինչպես զարմանալիորեն գյուղական տնտեսության հետին մանրամասնություններով իսկ կը զբաղի, գիտական ու դաստիարակչական ուղեցույց մը դնելու համար հայ գյուղական ժողովուրդին ձեռքը:

Ինչպես, օրինակ՝ հետևյալ տողերուն մեջ.

«Այո՛, քո ձեռքն է քեզ օգնական, երբ գործես, արվեստահմար լինիս: Քո աչքն է քեզ օգնական, երբ նայելով շուրջդ՝ ճեռատես լինիս, ներկայեղ քո ապագան չափես ու տեսնաս: Քո սիրտքն է քեզ օգնական, եթե զայն լուսավորես և թողուս տգիտության մտավոր ու կամավոր կուրությունը: Քո դպրոցներն են քեզ օգնական, եթե մանուկների կրթես գիտությամբ: Քո հայրենի հողն է քեզ օգնական, եթե խաշնադարման լինես և հիշես դու այգետունկ որթերդ ի պարտիզի, ծառերն են քեզ օգնական, եթե քաջ մշակելով՝ գինով ու պտուղով լնուս վաճառանոց» («Ս.Ս.):

Խրիմյան կարգավ ու մանրամասնություններով կը խոսի սերմի ընտրություն և ցանքի մասին, արտերու բաժանման, արտորեից ոռոգման, տկար և զորավոր հողերու որոշման, հունձքի և կալի գործածությունց մասին, պտղատու ծառերու մասին, անասնապահություն մասին, նույնիսկ հոտի պահապան շուներու կերակուրի մասին: Գոմեջի մասին (մաքրություն և այլն): Ձիու հատկություններու մասին: Ոչխարներու խնամքի և դարմանի մասին: Հողը պարարտացնելու համար աղբը արտերը փոխադրելու մասին:

Կը խոսի նաև հողագործության գործիքներու մասին, մշակման եղանակներու, հողի պարարտացման, ցորենը լավ պահելու մասին և այլն, և այլն, առանց մոռանալու որևէ աշխատանք ու գիտելիք ու ծանոթություն, որ օգտակար կրնա ըլլալ գյուղացիին տնտեսություն համար:

Խորհուրդ կու տա նաև, որ հայ շինականը, բացի իր ցարդ մշակածներեն, փորձե ու զարգացնե բամբակի, շերամի, կտավատի մշակումը: Խորհուրդ կու տա ու կը սորվեցնե սերմերեն ձեթ պատրաստել, կտավատի ցողունեն՝ կտավներ, փայտի տաշեղներեն՝ թուղթ, անտառի ծառերեն՝ շինության փայտեր և այլն:

Այս բոլորը հողամշակության կողքին կրնա հավելյալ հարստություն մը բերել հայ գյուղացիին ու զգալի կերպով բարելավել անոր տնտեսական վիճակը:

Խրիմյան այսպես ահա խրատելով, հորդորելով, սորվեցնելով, եվրոպացի գյուղացիին օրինակ տալով՝ կ'ուզե արթնցնել հայ գյուղացին ու դարձնել զայն հառաջագետ,

լուսամիտ, կորովի, գիտակից ու տնտեսապես բավարարված շինական մը:

Խրիմյանի գործը այս տեսակետեն և, մանավանդ, իր «Պապիկ և Թոռնիկը» նաև տնտեսական դաստիարակութեան թանկագին երկ մըն է. ժողովրդական ոճով ու, միաժամանակ, գիտական ու գեղեցիկ, ներշնչումով գրված իսկական գյուղական տնտեսության դասագիրք մը:

Գործ մը, ինչպիսին է այս նշանավոր «Պապիկ և Թոռնիկը», կը կարծեք, թե եզակի է իր տեսակին մեջ տիեզերական գրականութեան մեջ իսկ:

Այս գործը ճշմարիտ գլուխգործոց մըն է, կատարյալ ու միաձուլ, և, կարելի է ըսել, թե ան հավասարապես և՛ տնտեսագիտութուն է, և՛ փիլիսոփայութուն, և՛ բարոյագիտութուն, և՛ բանաստեղծութուն:

Իսկ «Պապիկ և Թոռնիկի» խտացումը եղող այն հռչակավոր գլուխը, որ ծանոթ է «Պապիկ պսակ ի դաշտ» անունով, բացառիկ ներշնչումով մը ստեղծագործված՝ մտածման ու զգացումի անզուգական կոթող մըն է, որով հպարտ պիտի ըլլար որևէ քաղաքակիրթ ժողովուրդ:

Դժբախտաբար, Խրիմյանի մտքերը բավարար չափով չեն հասկցված իր ժամանակին: Մեր հին մտավորականներեն ոչ ոք չէ երկրորդած Խրիմյանի աշխատանքը, ու ազգային մարմիններն ու կազմակերպությունները քիչ չափով ըմբռնած են Հայրիկի մտքերու գործադրութեան պահանջը:

Միքայել Նալպանտյանի «Երկրագործութունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատութունը և, գուցե, նման մեկ քանի գործեր ևս, որոնք անծանոթ են մեզի, բացառութիւններ պետք է համարել, որոնք, բնականաբար, նույնպես աննկատ անցած են իրենց ժամանակին:

Ու իրավամբ, Խրիմյան չատ կը գանգատի իր ժամանակվան մտավորականութենէն և, մանավանդ, երիտասարդներեն, որոնք կ'ըսեն, «հառաջդիմության մի մասն միայն ստրված են»:

Մտավորականը, ինչքան ալ գիտնական ըլլա, եթե գործնապես օգտակար չ'ըլլար իր բուն ժողովուրդի մեծ գանգվածին, այսինքն՝ գավառին, անիկա կորսված ուժ մըն է:

Ահա՛ թե ինչպիսի դառնությամբ կը գանգատի ան.

«Քաղաքացիք իմաստասեր մատենագիր դարձան, բայց չեն գիշարի քեզ համար գրքեր գրել, թեն խմբագիրք և գյուղատնտեսներ քեզ համար շատ հողվածներ նվիրում են. դու մի՛ գանգատիր, նույնիսկ գյուղականի մը զավակ, որ մի բարերարի շնորհիվ կ'երթա Եվրոպա, կ'ավարտե յուր ուսումն և համալսարանեն կը վերադառնա, ասացե՛ք դուք, շիտակ ո՞ւր կ'երթա. դեպի քաղաք՝ առանց յուր հայրենի շինական տան ու ծնողաց առաջին ողջույն և այցելություն տալու. եթե ասեմ՝ պարո՛ն, ինչո՞ւ մոռանում ես քո գեղ, որ քո ծննդավայր և խանձարուրն է: Տե՛ս դու, ի՞նչ կը պատասխանե. ես քաղաքակիրթ, աշխարհակիրթ աշխարհեն կու գամ, կյանքս և ճաշակս բոլորովին փոխված է, ես լույս և գիտություն ունեմ, մի՞թե կարելի է, որ գյուղական խավար և անկիրթ ժողովուրդին մեջ ապրեմ, որ երբեք չգիտեն գնահատել իմ արժեքը, ո՛հ, ես հիշում եմ մեր տուն ու խրճիթ և այն չարաճճի, անզգամ լուեր, որ գիս կը խաշեին և կը տանջեին» («Պ. Թ.»):

Եվ հետո կ'ավելցնե նաև.

«Հասպա ի՞նչ ասեմք այն պարոններուն, որ առանց Եվրոպիո աշխարհ տեսնելու, նույնիսկ մեր աշխարհին մեջ, կիսակրթությամ փոքրինչ զարգացումն ստանալեն հետո, իրենց միտք և իրենց սրտի թագուն տենչանք դեպի քաղաքն է» («Պ. Թ.»):

Ահա՛ այն ատենվան դժբախտություններեն մին. ոչ միայն շինականներեն ոմանք կը թողեին իրենց հողը և կու գային քաղաք, այլ նաև ուսում առած մարդիկ, մտավորականներ չէին ուզեր իրենց գյուղին մասին խոսիլ իսկ և իրենց գիտությունն ու ուսումը անիմաստ ու անօգտակար կերպով կը պտտցնեին Պոլսո կամ Թիֆլիսի պողոտաներուն վրա, կամ այլուր:

Խրիմյան կ'երազե ուրիշ տեսակ հայ ժողովուրդ մը, ան կ'երազե շինական մը, որ իր հողեն չբաժնվի, մտավորական մը, որ իր ուսումը առնելե հետո վերադառնա իր գյուղը ու օրինակ դառնա սգեստ ժողովուրդին, հողամշակության մեջ, անասնապահության, շերամաբուծության մեջ, գյուղի մշակութային, բարոյական կյանքին մեջ:

Կ'երազե հայ գյուղ մը, ուր գյուղացին կ'աշխատի՝ առաջնորդված գիտությամբ, ուր մարդ բարեկեցիկ կ'ապրի

ու կը վայելէ իր աշխատութեան արդյունքը, ուր կյանքը հառաջդիմութեան ճամբուն մեջ է և ատոր համար ալ ավելի հաճելի ու երջանիկ:

Ահա թե ի՛նչ կը խոսի իր որդւոյն, որուն ուսում և կրթութիւնը տալեն հետո կը ղրկէ հայրենիք, գյուղ՝ հոն ուսյալ և ստեղծագործ շինական մը ըլլալու համար:

«Եթէ ողջ մնամ ու հետ քեզ դեպի հայրենիք դառնամ, վա՛շ, որքան պիտի հրճվի հոգիս, երբ տեսնամ քո հառաջդիմություն գյուղական տնտեսության մեջ, որով դու բարի օրինակ պիտի լինես այն խեղճ գյուղացւոց, որ հողագործության արհեստին մեջ դեռ մանուկ մնացեր են: Միթէ իրավո՞ւնք ունինք մեղադրել զիրենք, երբ ուսումն չունին: Իսկ քո սեպուրն պարտիքն է գյուղացի մանուկները զարգացնել և կարևոր կրթություն տալ: Փորձով կը տեսնաս դու, թէ ինչպէս մանկակիցներդ շուտով կը հառաջադիմեն: Չգիտե՞ս դու, թէ գյուղական դաշտի ազատ մանուկներ ինչքան աշխույժ և կորովամիտ են» («Ս. Ս.»):

Ուրեմն, Խրիմյան վստահութիւնը ունի, թե գիտութեամբ, ուսումով և կատարելագործված տնտեսութեամբ, հայ գյուղի կյանքը պիտի հեղաշրջվի և պիտի հասնի, նույնիսկ, աշխատանքի մեքենայացման: Կը խոսի, որպէս հրաշքի մը մասին, կալի մեքենայի մասին ու կը մարգարեանա հետևյալ տողերուն մեջ.

«Ո՛վ գիտէ, անշուշտ, կու գա ժամանակ, և մի օր այդ մեքենան կու գա մեր աշխարհ. ես կը մեռնիմ, և դու կը տեսնաս ու կը հիշես պապկիդ գուշակություն» («Պ. Թ.»):

Գ.

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄ

Մենք դպրոց ըսելով, առհասարակ, այն հիմնարկութիւնը կը հասկնանք, ուր երեխաներ կը հաճախեն 6–7 տարեկանէն մինչև որոշ տարիք՝ գիտելիքներ սորվելու, մտավո-

ըապես ու բարոյապես կազմվելու և դաստիարակվելու համար:

Մարդոց մեծամասնության համար դպրոցն է, որ երեխաներ կը կրթե, կը դաստիարակե ու զանոնք «մարդ» կ'ընե:

Խրիմյան շատ հեռու է այս ըմբռնումեն: Անոր համար դպրոցը որոշ հաստատություն մը չէ, ուսումն ու կրթությունը որոշ տարիքե չ'սկսիր և ոչ ալ որոշ տարիքի մը կը վերջանա:

Կրթությունը կյանքի, մարդկային, անհատական ու հասարակական կյանքի մեկ տևական երևույթն է, մեկ անհրաժեշտ պայմանը:

Ուսումը և դաստիարակությունը վերացական անհրաժեշտություններ չեն, այլ ինքը՝ դրական կյանքն է, որ իր տնտեսական, բարոյական ու մշակութային վիճակը բարձրելու ու հեղաշրջելու համար, անհրաժեշտորեն, պետք ունի մտքերու լուսավորություն, թեքնիք ծանոթություններու ու աշխատության և տնտեսության գիտական մեթոտներու. պետք ունի անհատական ու հավաքական բարոյական-հոգեկան բարձր հատկություններու և այլն:

Արդի ըմբռնումներով՝ մենք պիտի ըսենք, թե Խրիմյան կը դավանի գործնապաշտ դպրոցը (*scoala activa*):

Ան գործնապաշտ է իր ամբողջ դաստիարակչական ոգիով ու գիտակցութեամբ:

Իրեն համար ուսումը ինք իր մեջ արժեք ունեցող բարիք մը չէ, այլ անոր նպատակը պետք է ըլլա ժողովուրդի կյանքին ծառայել, գործնական կյանքը հեղաշրջել՝ տնտեսապես ու բարոյապես, մտավորապես ու մշակութապես:

Դպրոցը, ուսումը՝ առօրյա կյանքի մեկ անբաժան մասն է, որ բուն դպրոցական շրջանեն հետո ալ կը շարունակվի: Ու երբեք ուսում չկա առանց աշխատության, ինչպես և աշխատանք չկա առանց գիտություն և բարոյականի:

Հետևաբար, ամբողջ այն ուսուցումը ու դաստիարակությունը, զոր պետք է տրվի տղոց ու մարդոց, պետք է իբր նպատակ ունենա՝ գոհացում տալ կյանքի գործնական ու բարոյական կարիքներուն ու պահանջներուն:

Ու տրված ըլլալով, որ այդ կարիքներն ու պահանջները որոշ սահման մը չունին, որովհետեւ հառաջդիմութիւնը՝ նյութական, մշակութային թե բարոյական իմաստով, հարատեւ զարգացման մեջ գտնվող երեւոյթ մըն է, ուրեմն նաև ուսումն ու կրթութիւնը, մտքի ու հոգիի մշակումը ևս սահման չունին, և մարդ ինչքան որ ապրի, պետք է ինքզինքը հեղաշրջե՝ միշտ դեպի ավելի կատարյալ վիճակի մը ձգտելով իր տնտեսութեան մեջ, ինչպես նաև իր հոգեկան, բարոյական աշխարհին մեջ:

Խրիմյանի համար գիտութեան ու կրթութեան հաստատութիւններ են ընտանիքը, վարժարանը, բնութիւնը, մանավանդ դաշտը՝ շինականին աշխատավայրը, ու նաև գերեզմանները:

Քննենք ամեն մեկը առանձին ու տեսնենք, թե ի՞նչ կարևորութիւն կու տա Խրիմյան անոնցմե ամեն մեկուն:

ա. Ընտանիք

Կը կարծենք, թե չկա մտածող էակ մը, հեղինակ մը, որ այնքան ջերմութեամբ, այնքան համոզումով ու հեղինակութեամբ հիմնավորե ու սրբացնե ընտանիքի հաստատութիւնը:

Ընտանիքը մարդկային իրականութեան ամենեն կենդանի, ամենեն բնական ուժերեն մին է: Ան մարդկային համայնքներու առաջին և ամենագորավոր ազդակն է. ան է, որ ծնունդ կու տա թե՛ անհատին և թե՛ համայնքին, ան է, որ իրենց հոգեկան հավասարակշռութեան մեջ կը պահէ անհատն ու ընկերութիւնը, ան է, որ կ'ապահովե համայնքի ու ազգի տեականացումը:

Ինչպես որ համայնքները ժողովուրդի մը կենդանի միավորներն են, այնպես ալ ընտանիքը կը կազմե համայնքին խարխուխը, համայնքին կենաց աղբյուրը, ոչ միայն կենսաբանական իմաստով, այլև տնտեսական ու բարոյական մշակութային իմաստով:

Ընտանիքը ոչ միայն նոր սերունդներու ծնունդ տալով է, որ համայնքին ու ժողովուրդին տեականութիւնը կ'ա-

պահովե, այլ այդ ընտանիքը կը պահե ու կը հավիտենա-
կանացնե բոլոր նախնիքներու բարոյական ըմբռնումները,
հոգեկան գանձերը ու հավաքական, պատմական ձգտում-
ները, ինչպես նաև տնտեսական, նյութական ուժերը:

Նույնիսկ, եթե միայն ա՛յս ընտանիքի ըմբռնումը ըլլար
ու ընտանիքի մասին իր գրածները, Խրիմյանը պիտի կարե-
նայինք դասել մեծ դաստիարակներու շարքին:

Բայց մոտենանք ու ծանոթանանք անոր մտքերուն ու
խորհուրդներուն, ինչ կը վերաբերի ընտանիքին էութեան,
ընտանիքին դերին ու, մանավանդ, ընտանիքին դաստիա-
րակչական պաշտոնին ու ուժին:

Խրիմյան, ինչպես ըսինք, գիտե տալ անհատին, ինչ որ
անհատինն է: Ու հոն, ուր անհատին ուսերուն վրա խոշոր
պարտականություններ կը ծանրանան, այդ ընտանեկան
կյանքն է:

«Տուն և ընտանիք, – կ'ըսե Խրիմյան, – մի փոքրիկ թագավորու-
թյուն, երկիր ու սահման է, որո անհատական աթոռի վրա կը նստի
ծնողք. հայր՝ իբրև թագավոր, և մայր՝ իբրև թագուհի, և կը կառավարեն
հպատակ ընտանիքը: Սույն ընտանեկան պալատին ու թագավորու-
թյան մէջ ո՛չ ոստիկան կա, ո՛չ սուր, ո՛չ բռնություն, ո՛չ գավազան, այլ
ամենուն տեղ հայրական սեր և մայրական գորովն է»:

Ահա մինչև ո՛ւր կը տանի Խրիմյան անհատին գերիշխա-
նությունը ընտանիքեն ներս, և ի՛նչ ինքնագիտակցութեան
ուժ, և ի՛նչ ինքնավստահություն կ'ուզե ներշնչել ընտա-
նիքի պետերուն:

Խրիմյանի ըմբռնումով՝ ընտանիքը խոշոր դաստիարակ-
չական, կրթական դեր ունի կատարելիք վարժարանեն ա-
ռաջ ալ, վերջն ալ:

Նույնիսկ, կարելի է ըսել, թե Խրիմյանի համար ընտա-
նիքը դաստիարակչական տեսակետեն ավելի կարևոր դեր
կը կատարե ու պետք է կատարե, քան վարժարանը:

Ու ահա ան կը գրե.

«Մարդիկ էնպէս կը կարծեն, որ միայն վարժապետն է կամ վարդա-
պետն պետք է սորվի մանուկներ: Այդպէս չէ:

Տան, ընտանեկան դպրոցին առաջին բնական և մեծ ուսուցիչ ու կրթիչ ծնող մայրն է. չենք սխալիր, թե որ ասենք՝ առաջին վարժապետ, վարդապետ, աստվածաբան դաստիարակ մայրն է և, մանավանդ, բարեպաշտ մայրն, որ միայն լեզվով չ'ուսուցաներ, այլ մայրենի բարի օրինակով կը կրթե զավակներն» («Պ. Թ.»):

Եվ ուրիշ տեղ մը կ'ավելցնե.

«Զավակաց ապագա կյանքը ծնողաց դաստիարակութենեն կախում ունի»:

Խրիմյան կը դատապարտե այն ծնողները, որոնք անտարբեր են իրենց ծնած երեխաներու կրթութեան հանդեպ, ու կ'ուզե մեզ համոզել, թե ինչ որ կարելի է տղուն փոքր հասակին իրականացնել, կարելի է՛ այլևս կատարել, երբ որ ան մեծնա:

Ահա՛ իր խոսքերը.

«Բայց գիտցիր, որ բազմաձիւն զավակներն այնչափ պարծանք չեն իրենց ծնողաց, եթե անկիրթ մնան, անստակ լինեն: Գիտե՛ս, այդպիսի զավակներ որչա՞փ նախատինք կը լինեն իրենց ծնողաց: Աշխատի՛ր մանուկ հասակի մէջ լավ կրթություն տալ զավակներուդ, երբ նոքա դեռ դալար ճիլի են և մոմի պէս կակուղ. եթե թողուս, որ հաստանան ու պնդանան, այլևս կը դժվարի կրթություն, վասնզի ամեն բան իրեն համար ժամանակ ունի, նայե, որ չթողուս անցնի ժամանակի պատեհություն» («Պ. Թ.»):

Այս խոսքերով՝ Խրիմյան ի հայտ կու գա որպէս արդիական մանկավարժ մը, որ դաստիարակութեանը, կրթութեանը չ'ըմբռներ լոկ որպէս մտային աշխատանք, այլ առավելապէս որպէս վարժութեան խնդիր:

Խրատը, պատվերը, համոզելը, սպառնալիքն ու պատիժը ոչինչի չեն ծառայեր, եթե դեռ կանուխեն, ընտանիքին ծոցին մեջ, առօրյա վարժութեամբ մը երեխան ձեռք բերած է՛ որոշ կենցաղ, որոշ շարժուձևեր ու վարվելու կերպ, որոշ զգալու ու մտածելու կերպեր, մեկ խոսքով՝ եթե ձեռք բերած է՛ որոշ ունակութեաններ ու սովորութեաններ:

Խրիմյան մեծ կարևորութեան կու տա տղայոց՝ մանավանդ բարոյական կրթութեան, առաքինութեան, այսինքն՝ նկարագրի կազմութեան:

«Մեծապես կը սխալին ծնողք, – կ'ըսե ան, – եթե այնպես հավատան, որ Այտիական բարիքները առանց հոգեկան և բարի դաստիարակության մնայուն և ճշմարիտ բարիքն են որովոց համար»:

Կրթութեան մեջ Խրիմյան հակառակ է բռնի միջոցներուն. ան կ'ուզե դիմել «սիրո» ու «գորովի» ուժին և սակայն, միաժամանակ, համաձայն չէ, որ տղան ձգվի իր բնական ընթացքին. որովհետև կ'ընդունի, թե բնութիւնը պետք ունի բարոյական մարդուն միջամտութեան: Ատոր համար է, որ ան կը նկատե, թե ծնողաց պարտականութիւնն է «Խլել մանուկներու սրտէն անպիտան և խոպան բարքը, սերմանել ու տնկել անոց տեղը ճշմարիտ բարին և օգտակարը» («Դ. Ը.»):

Իսկ ուրիշ տեղ մը սապես կը բնորոշե ծնողքին դերը երեխաներու կրթութեան մեջ.

«Եվ ի՞նչ է ծնողական դաստիարակությունը. ուրիշ ոչինչ, այլ միայն կույր ծնված զավակներուն աչքը դեպի բարին բանալ, սիրտն ու ոգին առաքիճությամբ կրթել, որպէսզի աշխարհը տեսնան, լույս ու խավարն որոշեն, բարին ու չարը ճանչնան»:

Խրիմյան վախճալով, որ իր՝ սիրո վրա հիմնված դաստիարակութիւնը սխալ հասկցվի, կ'անդրադառնա այդ «սիրո» գաղափարին ու կու տա անոր ճշմարիտ, մանկավարժական ըմբռնումը, որ նույնպէս խիստ արդիական կարելի է համարել:

Եվրոպական մանկավարժութեան մեջ, դեռ անցյալ դարերն, երկար տարիներէ ի վեր, կը ծեծվի, «ազատ դաստիարակութեան», թե՞ «կարգապահութեան ենթարկված դաստիարակութեան» հարցը, և կամ «ազատութեան» և «կարգապահութեան» խնդիրը՝ մանկավարժական տեսակետէն:

Այսօրվան ըմբռնումներուն մեջ այս երկու ծայրահեղութիւններն ալ տեղի տված են, ու արդի մանկավարժներն շատերը կը հանգին միջին ճամբու մը՝ ընդունելով, որ իսկական դաստիարակութիւնը պետք է իրականացնէ ազատութիւնը կարգապահ վիճակի մը մեջ կամ, ուրիշ խոսքով՝ երեխան պետք է տվյալ կարգապահութեան հպատակի իր համոզումով, իր ազատ կամքով և ո՛չ թե կուրորեն ու առանց ներքին, անկեղծ համոզումի և մղումի:

Սույն խնդրույն տեսակետեն խիստ կարևոր տեղ մը կը գրավեն, օրինակ, Վ. Ֆեորստեր և Ճոն Տըուեյ ժամանակակից մանկավարժության մեջ:

Իսկ Խրիմյան, դեռ անցյալ դարուն, իր գիտակցության մեջ կը հաջողի գտնել այդ հավասարակշռությունը ու, գրեթե, արդիական եզրակացության մը կը հասնի իր հետևյալ տողերուն մեջ.

«Ծնողական դասերուն մեջ ճարտարախոսություն, փիլիսոփայություն բնավ պետք չունի, հասպա գիջանելով մանկական հասակին համեմատ հարկ է պարզ, ընտանի և սիրալիր խոսքերով ավանդել կրթությունը: Գիտնալով, որ տղայոց դաստիարակության մեծ պայմանն ծնողական գործով և բնական սերն է. միայն թե այդ սիրույն մեջ չի գեղծանին ծնողք կամ չափազանցությամբ և կամ խիստ և անհոգ սառնությամբ: Այս երկու կերպ վարմունքն ևս միօրինակ վնասակար են դաստիարակության եղանակին մեջ: Վասնզի չափազանց սերը չափազանց ազատություն և համարձակություն առաջ կը բերե տղայոց դուրագոց և անհաստատ բնավորության մեջ, այլևայլ հոռի կիրքերով հանդերձ, որով կը լինին նոքա կամակոր, ինքնահավան, զայրացկոտ և սաստիկ պահանջող:

Իսկ չափազանց խստությունը կը ճնշե և կը սաստե տղայոց բնավորյալ և՛ աշխույժ, և՛ զվարթ ոգին, որով կը բթանա միտքը, սիրտը կը թանձրանա, և որդիական գործով թմրիլ կը սկսի» («Դ. Ը.»):

Տղայոց դաստիարակության մեջ Խրիմյան մեծ կարևորություն կու տա օրինակին:

Հոս ալ անոր մտածումը կը հանդիպի մանկավարժական ամենաարդիական եզրակացությանց:

Մանկավարժությունը շատոնց հեռացած է «մտավորապաշտ» (intellectualist) հին ըմբռնումեն, երբ կը կարծեին, թե կը բավե տղուն միտքը «լուսավորել», անոր գիտակցության մեջ ստեղծել բարիի ու չարի գաղափարը, որպեսզի այդ տղան գիտնա ճիշտ ճամբան գտնել ու բարիին ու ճշմարիտին հետևիլ: Այս ըմբռնումը, որուն գլխավոր հեղինակներեն մին է մեծանուն գերմանացի մանկավարժը՝ Հեպարտ, ըմբռնում, որ ծանոթ է «մտավորապաշտ» հո-

սանք անվան տակ, այսօր միամիտ տեսություն մը կը համարվի՝ գուրկ իրական հոգեբանական հիմունքե:

Սխալ է կարծել, որ մարդ բարին կ'ընե, եթե կարենա չարը բարին զանազանել, եթե գիտնա ըմբռնել, ճանչնալ ու, նույնիսկ, գնահատել բարիի, արդարի, ճշմարտի գաղափարները, որպես այդպիսին:

Ամեն մեկս մեր գործնական կյանքեն գիտենք ու այնքան օրինակներ կրնանք հիշել, երբ մարդիկ չարը կը գործեն՝ գիտնալով հանդերձ, որ ըրածնին չար բան մըն է, հակաբարոյական է, անարդար կամ վնասակար:

Բնական է, մտքի լուսավորումը, գիտակցության մշակումը անհրաժեշտ են, սակայն բնավ երբեք բավական չեն բարոյական մարդը ստեղծելու համար:

Այսպեսով է, որ դպրոցի դաստիարակության ուժը կը նվազի զգալի չափով մը, քանի որ դպրոցին գենքերը առհասարակ մտավորական գենքեր են:

Լավ դպրոց մըն է այն դպրոցը, որ կրթության ու դաստիարակչական իր դերը չը ձգտի կատարել ո՛չ միայն մտավորական միջոցներով, այլ կը հիմնվի նաև ուրիշ տվյալներու վրա, որոնցմե գլխավորը դաստիարակի կենդանի օրինակն է:

Բայց այն միջավայրը, ուր օրինակը իր գերագույն դերը կը կատարե, ընտանիքն է: Կարելի է ըսել, որ ամեն երեխա իր ընտանիքի միջավայրին, իր ծնողքի օրինակին արդյունքն է:

Եվ ահա թե ի՛նչ ոսկի խոսքեր կ'ըսե Խրիմյան այս մասին:

«Ծնողք միայն մարմնով չեն ծնիր իրենց զավակները, բնավորությամբ ևս կը ծնին, որով ընտանեկան կյանքին մեջ զավակները, բնապես, սովորած են իրենց ծնողաց բնավորութենեն և օրինակեն փոխ առնել:

Ուստի ծնողաց ամենամեծ և սեպուրն պարտքն է, որ բնախոս ու մտավոր դաստիարակութենեն առավել, բարի գործոց օրինակով դաստիարակեն իրենց զավակները: Թո՛ղ համոզվին ամեն ծնողք, որ մի

բարի օրինակ առավել ազդու և տպավորիչ է, քան հազար խրատ» («Դ. Ը.»):

Նրբիմյան գիտական իմաստով հոգեբան մը չէ, և սակայն, ան կը զգա, կը թափանցե մարդկային հոգեկան իրականութեան խորքը ու կը տեսնէ, թէ ի՞նչ բարդ կառուցվածք մըն է ան, թէ ինչքա՛ն մութ ու գիտակցութեան անդին գտնվող ուժեր վճռական դեր կը կատարեն, կը տկարացնեն գիտակցութեան ուժը, մտքին տրամաբանութիւնը ու շատ անգամ, նույնիսկ, բոլորովին կը չեզոքացնեն զանոնք:

Ուրեմն, ի՞նչ օգուտ միայն երեխային մտքի մշակումն, անոր մեջ միայն մտավոր, միայն բանական ըմբռնումներ ստեղծելն:

Պետք է ամենափոքր հասակէն իսկ վարժեցնել երեխան՝ բարին գործել, ճշմարիտը խոսիլ, արդար դատել, որպէս կենցաղի բնական կերպեր: Իսկ այդ կերպը, այդ բարին ընելու հնարավորութիւնը պետք է ստեղծել տղուն մեջ ո՛չ թէ միայն խրատով, «խոսքի» քարոզով, մտավորական միջոցներով, այլ, ամեն բանէ վեր, կենդանի, գործնական օրինակով:

Անձնական օրինակի ուժով դաստիարակել, այդ կը նշանակէ կյանքը կյանքով բարեփոխել, այդ կը նշանակէ կենդանի իրականութիւն մը ուրիշ կենդանի իրականութեան մը ազդեցութեամբ առաջնորդել ու ձևավորել:

Օրինակը հոգեբանական բարդ ամբողջութիւն մըն է (complex), որ բնական կերպով հաղորդիչ ըլլալու, վարակիչ ըլլալու հատկութիւնը ունի, մանավանդ երբ ան կու գա կազմված՝ տարեց անձի մը կողմէ, որուն վրա երեխան բացարձակ վստահութիւն ունի, անձի մը կողմէ, զոր երեխան կը հարգէ ու կը սիրէ:

Օրինակը խոշոր ուժ և ազդեցութիւն ունի նույնիսկ հասուն մարդոց փոխհարաբերութեանց մեջ, հապա ուրեմն, ինչքա՛ն ամենագոր կը դառնա ան երեխաներու համար, երբ ի նկատի ունենանք ուրիշ հոգեբանական երևույթ մը ևս, որ նույնքան հատուկ է և շեշտված երեխա տարիքին

մեջ: Երեխաներուն այդ՝ կապկելու, նմանելու, ուրիշը օրինակելու բնական ու բուռն ձգտումն է և՛ լավ, և՛ վատ բաներու համար: Եթե երեխան իր շուրջը մարդիկ չգտնե՞ զանոնք օրինակելու համար, ան կենդանիները կը կապկե և, նույնիսկ, առարկաները, և այս կապկումները ոչ միայն արտաքին, մարմնական են, այլ, հավասարապես, նաև հոգեկան իմաստ ու արժեք ունին:

Օրինակի ազդեցություն մասին խոսած ատեն պետք է նկատի առնենք երեխայի տարիքը: Ճիշտ է, օրինակը իր ուրոչ ազդեցությունը կը պահե որևէ տարիքի, նույնիսկ հասուն մարդոց փոխհարաբերությունց մեջ, սակայն տարիքը ևս մեծ դեր կը խաղա այս խնդրի մեջ:

Օրինակին ուժը, օրինակ տալու ձևը և օրինակին բովանդակությունը սերտ հարաբերություն ունին երեխայության տարիքի շրջաններուն հետ:

Ամեն տարիքի մեջ օրինակը երեխային վրա նույն ազդեցությունը չ'ըներ, եթե չգիտնանք հարմարիլ տղուն տարիքի հոգեբանական շրջանին հատուկ ձգտումներուն և պահանջներուն:

Երեխայի մը աճման շրջանները կրնանք բաժանել հետևյալ ձևով.

Առաջին շրջան՝ մինչև 7 տարեկան, երբ օրինակը շատ մեծ ուժ ունի, մանավանդ, ինչ կը վերաբերի արտաքին շարժուձևերուն, վարվելակերպին, խոսելու և գործելու կերպին և այլն: Այս շրջանին է, որ երեխան առավելագույն չափով հակում և ներքին մղում մը ունի ուրիշին նմանելու, ուրիշին ըրածը ընելու: Այս բոլորը՝ ավելի մեքենական մղումով մը, որ, սակայն, տակավ իր բնության հետ կը նույնանան ու մարմնի և մտքի հիշողության մեջ դրոշմված կը մնան:

Այս շրջանը թեև երեխային դաստիարակման մեքենայական շրջանն է, երբ տղուն գիտակցությունը քննականորեն չի գործեր, այլ կը հպատակի իրմե մեծի հեղինակության, ավելի բնազդաբար, և սակայն, այս շրջանը խիստ

կարևոր է դաստիարակութեան հաջորդ շրջաններուն համար:

Այս պատճառով է, որ մանկավարժ մը կ'ըսե.

«Կամքի աստիճանը, որուն կրնա հասնիլ հասուն մարդ մը, համեմատական է, շատ հաճախ, այն ունակություններուն թիվին ու ճշմարտության հետ, զոր այդ մարդը սորված է, ընդունած է իր մեջ իր երախալության անմասն առաջին շրջանին»:

Երկրորդ շրջանը կարելի է նկատել 7–11 տարեկան, երբ երեխան ի հայտ կու գա իր անհատականութեան տարրերով: Այս շրջանը «չարժումի» շրջանն է, և այդ շարժումներու արտակարգ շուշուրթեան շնորհիվ տղան կը սկսի ինքզինքը իրականացնել, ինքզինքը գտնել:

Այս շրջանը ևս արտաքին օրինակին ենթակա է, թեև ավելի նվազ չափով: Սակայն, եթե օգտագործենք այս տարիքի տղոց շարժումի պահանջը, այն ատեն կրնանք, գրեթե, նույն չափով ազդել անոր վրա մեր օրինակով:

Այս տարիքին կարելի է ըսել «այս բանը մի՛ ըներ», այլ պետք է միշտ առիթը գտնել «ա՛յս գործը ըրե», «այսպե՛ս ըրե» ըսելու:

Երրորդ շրջանը՝ 12–17–18 տարեկան, անշուշտ, հոգեբանական շրջանի ամենեն բարդ, ամենեն քրիթիք շրջանն է, երբ երեխան ինքն իր մեջ կը խորանա, ու իր մեջ ի հայտ կու գան նոր–նոր հակումներ, ընդունակություններ ու ոգևորություն դեպի բարձր նպատակներ, ազնիվ գաղափարներ ու գգացումներ, դեպի մեծ մարդիկ, մեծ գործեր և այլն:

Այս շրջանին ալ օրինակը իր խոշոր դերը կրնա ունենալ, երբ հաշվի առնենք պատանիին հոգեկան նոր վիճակը:

Բնականաբար, այլևս խոսք իսկ չի կրնար ըլլալ մեքենական դաստիարակութեան մը մասին. այս տարիքին, սկսյալ 11–12 տարեկանէն, տղան կարելի է պարզապէս հպատակեցնել ու ստիպել, որ օրինակի մը հետևի: Սակայն, եթե տղան իր առջև գտնվող այդ օրինակին հանդեպ ներքին մղում մը զգա, այս անգամ՝ գիտակցական, միայն այն ատեն ան կը հետևի անոր:

Օրինակը այլևս կարելի չէ հարկադրել, բայց կարելի է օրինակով ոգևորել՝ համաձայն տղուն ներքին պահանջներուն ու ձգտումներուն:

Օգտվելով մեր ժամանակի մանկավարժական արդյունքներեն՝ այս շատ համառոտ մեջբերումը ըրինք, ընդգծելու համար օրինակի իրական, խորունկ դերը, որ Խրիմյանի ալ թանկագին միտքերեն մին է:

Այսպես է, որ օրինակը ամենագեղեցիկ գործոն ուժը կը հանդիսանա դաստիարակության մեջ, բնական է, ուրիշ գործոններուն կողքին, որոնք նույնպես իրենց տեղն ու դերը ունին:

Հայտնի է, որ երեխային համար ամենասիրելի անձերը հայրն ու մայրն են, որոնց վրա, միաժամանակ, մեծ վստահություն ունի:

Իզուր չէ ըսված, թե հայրը երեխային համար տեսակ մը Աստված է:

Ատոր համար է, որ հորն ու մորը օրինակը շատ մեծ ուժ ունին երեխային վրա. ուժ մը, որ կարելի է նկատել դաստիարակչական ամենագորեղ ազդակը, որ անփոխարինելի է:

Այո՛, ծնողքի կենդանի, բարի օրինակեն կը մեկնի ամեն դաստիարակություն. ավելին, Խրիմյանի համար նույնիսկ ժողովուրդի կյանքին բարոյական մակարդակը կախում ունի այդ ընտանեկան դաստիարակութենեն, այդ ծնողքի օրինակեն:

«Դաստիարակ և խրատ՝ ծնողաց կենդանի օրինակն է: Այս օրինակը այնչափ բարի ու տպավորիչ է, որ գիտես, թե լուսարվեստին պես թափանցիկ կերպով ծնողաց պատկերը, նույնատիպ, կը հանե յուր գավակաց վերս, և գավակները այդ սկզբնական տիպարն առնելով՝ կը մտնեն ժողովուրդի և ընկերության մեջ: Այնուհետև տարածել կը սկսի օրինակ առ օրինակ, և այսպես՝ ընտանեկան կենաց բարի և չար օրինակներեն ժողովուրդին կյանքը կը բարվոքի կամ կը զեղծանի, կը շինվի կամ գայթակղությամբ կը փլչի, կենդանի կը մնա աշխարհիս վրա կամ կենդանվույն կը մեռնի, և յուր հիշատակ կը բարձվի աշխարհես» (Ռ. Լ.):

Ուրեմն, եթե ընտանեկան կյանքի մեջ կատարյալ կրթութիւնը ծնողաց կենդանի կյանքն է և ոչ թե «գարոցը», ասկե կը հետեւի ծնողքի բարոյական ուղիղ և արդար կենցաղի անհրաժեշտութիւնը:

Խրիմյան կ'ըսե.

«Այս խրատն ավանդեմք ամեն ծնողաց, որ նախ իրենց կյանքն ուղղեն և ապա իրավունք ստանան իրենց զավակները խրատելու» («Դ. Ը.»):

Իսկ «Պապիկ և Թոռնիկի» մեջ իր Թոռնիկին հետեյալ խրատը կու տա.

«Կյանքդ ու վարքդ ուղիղ պահե, թոռնիկ, շիտակ քալե, որ որդիքներդ էլ քեզ հետևին, չի լինի, որ խեչափառիմ պես միակողմանի քալելով՝ խրատ տաւ ձագերուդ, թե ուղիղ քալեցեք: Գիտցիր, որ նոքա պատասխան պիտի տան քեզ. «Հա՛յրիկ, մեմք կը տեսնանք, թե դու ինչպես կը քալես» («Դ. Թ.»):

Խրիմյան մեծ կարևորութիւն կու տա ընտանիքին ո՛չ միայն անհատական դաստիարակութեան տեսակետեն, այլ նաև ամբողջ ազգի հավաքական կյանքի մտահոգութեամբ:

Յուրահատուկ ձևով՝ ան գեղեցիկ ու իմաստալից կերպով մը կը ներկայացնէ ընտանիքը և անոր դերն ու արժեքը՝ ժողովուրդի աճումին, տեւելուն և հառաջդիմելուն տեսակետեն:

Ահա՛ անոր խոսքերը.

«Ինչպես որ երկու պատկաւոր լծակիցներեն ամուսնական միութիւն մը կը կազմվի, այնպես նաև զուգակից միութենէն կը ծնի և կ'աճի ամբողջ ընտանիքը, որո նախածնող անդամներն են հայր և մայր. իսկ ծնալ անդամներն են արու և էգ զավակները, քույր, եղբայր, որք երբ ամուսնանան, փեսաներով, հարսներով և թոռներով կը հավելուն ընտանցաց թիվը:

Ուստի, ընտանեկան կյանքին և տան շինութեան հիմնաքարեր կը համարվին հայր և մայր: Որչա՛փ սքանչելի, զարմանալի են ամուսնական պարտեզին մեջ այս երկու մանանեխի փոքրիկ հատիկները, որ, ըստ Ավետարանի առակին, երթալով, աճելով՝ մեծ ծառ մը կը լինեն և իրենց բազմապատիկ ճյուղերը կը համասփոեն բոլոր աշխարհը: Վասնզի ամուսնական արմատեն ընտանիքը կը հաստատվի, ընտանի-

քեն՝ ժողովուրդ, ժողովուրդեն՝ այլ և այլ ազգերը, ազգերեն՝ իշխանական պետությունները, և պետություններեն՝ ընդհանուր մարդկային համաշխարհական ընկերություն: Հորմե դյուրավ կ'իմաստասիրեսք, թե մեր ընկերական աշխարհին բովանդակ շենքը ամուսնական և ընտանեկան պատվանդին վրա հաստատված է, ժողովրդոց ոտքը և պետությանց գահերը նորա վրա դրված են. եթե քանդվի այս պատվանդանը, ժողովուրդ և գահերը, ի միասին, կը տապալին. այնուհետև ո՛չ ևս կա՝ ո՛չ աշխարհ, ո՛չ ադամորդի, ո՛չ կյանք, և երկիրը կը դառնա նույն առաջին վիճակը:

«Երկիր աներեւոյթ եւ անպատրաստ»:

Տուն և ընտանիք մի փոքրիկ թագավորություն, երկիր ու սահման է, որո՞ր նահապետական աթոռին վրա կը նստին ծնողք. հայր իբրև թագավոր և մայրն իբրև թագուհի, և կը կառավարեն հպատակ ընտանիքը: Սույն ընտանեկան պալատին ու թագավորության մեջ ո՛չ ոստիկան կա, ո՛չ բռնություն, ո՛չ գավազան, այլ ամենուն տեղ հայրական սեր և մայրական գորովն է, դաստիարակ և խրատ՝ ծնողաց կենդանի օրինակն է: Այս օրինակը այնչափ բարի ու տպավորիչ է, որ գիտես, թե լուսարվեստին պես թափանցիկ կերպով ծնողաց պատկերը նույնատիպ կը հանե յուր զավակաց վերա, և զավակները այդ սկզբնական տիպարն առնելով՝ կը մտնեն ժողովուրդին և ընկերության մեջ: Այնուհետև տարածել կը սկսի օրինակե առ օրինակ, և այսպես՝ ընտանեկան կենաց բարի և չար օրինակներեն ժողովուրդին կյանքը կը բարվոքի կամ կը զեղծանի, կը շինվի կամ կամ գայթակղությամբ կը փլչի, կենդանի կը մնա աշխարհիս վերա կամ կենդանվույն կը մեռնի, և յուր հիշատակ կը բարձվի աշխարհես:

Ժողովուրդը և ազգերը միայն հացով չեն ապրիր, թագավորությամբ և ազատությամբ չեն բարձրանար, այլ առավել՝ բարոյական կյանքով, և այդ կենսական կյանք տվողը ընտանիքն է: Ուշադիր եղիր և ես նկարագրեմ քեզ: Ժողովուրդը, եթե կը հառաջադիմե, յուր առաջին քայլը ընտանյաց սրահեն կ'առնու. եթե կը լուսավորի, յուր լույսը ընտանեկան ճրագեն է. եթե կը միանա, յուր ոգին և կապը ընտանիքն է, եթե կը հարստանա, յուր գանձարան և գանձապետն ընտանիքն է, եթե յուր տուն և սեղան բարելից և առատ է, արդյունաբեր անդաստանը ընտանիքն է. եթե դրախտի գետերը կը վազեն յուր հրապարակը, աղբյուրը դրախտի ընտանիքն է. եթե յուր կարասները լի են գինվով, կը խմե,

կ'որախանա, խաղողաբեր այգին ընտանիքն է, եթե բարեձնունդ գավակներով օր ըստ օրե, բյուրապատիկ կ'անի, յուր նախածնող խնամատար ընտանիքն է. եթե յուր գավակները բարեկիրթ քաղաքացի պատրաստել կ'ուզե, յուր բարեկրթության առաջին համալսարան ընտանիքն է. եթե աշխարհիս վերա երջանիկ ապրել կ'ուզե, թո՛ղ հավատա, որ երջանկության կյանք բխող աղբյուր ընտանիքն է. եթե երկրես հետո երկինք ևս ժառանգել կ'ուզե՝ պահելով յուր հայրենի կրոն, հավատ և եկեղեցին, այո՛, այդ սուրբ ավանդները անեղծ, անկորուստ պահելու խորանն ընտանիքն է» («Դ. Ը.»):

Եվ ուրիշ տեղ մը, նույն գաղափարներու շարքին, Խրիմյան կ'ավելցնե.

«Ժողովուրդ եթե կը գեղծանի, ներքին յուր գեղծման սկզբնավորությունը ընտանիքն է. եթե բարոյական կենդանի կյանք չունի, մեռելություն ընտանիքն է. եթե դեպի կորուստը կը դիմե, իր կորստյան ճամբա բացող ընտանիքն է. եթե ծունկեր կթոտ են, յուր քայլերը հառաջ չեն երթար, լքումն ու կաղություն ընտանիքն է. եթե երկու ձեռքով կը հարստահարվի, մեկ ձեռքն ընտանիքն է. եթե արտաքին թշնամիներեն պաշարվելով ապշած է, յուր ներքին մերձավոր ու բարեկամ թշնամի յուր տան ընտանիքն է. եթե աշխարհիս կյանքի ճանապարհին մեջ ուղղություն չունի, հոռություն ընտանիքն է. եթե Եվրոպիո կախարդիչ նորասիրությունք զինքը պիտի կողոպտեն անխնա, թո՛ղ զգաստ լինի և տեսնա, որ մեծ կողոպտիչ ձեռք իր ընտանիքն է. եթե իր գավակները օր ըստ օրե հացի կարոտ, թշվառ կը լինին, այդ քաջ հայտնի է, որ ընտանեկան մշակները անաշխատ, հեղձ և անհոգացող են. եթե առանց տնտեսության, առանց նախատեսության կը վատնե յուր վաստակ և գանձը, ո՞վ չի գիտեր, թե շոպյության տնտեսապետն ընտանիքն է. եթե յուր գավակները առույզ և ազնվածնունդ չեն, ուրեմն, ընտանեկան սերունդն հյուծելով՝ ստրկացած է. եթե յուր օրհորդք և երիտասարդք վարակած են մաշողական ախտով, ո՛հ, դոցա մահ և գերեզման փորող ընտանիքն է»:

«Առանց հայրական ու մայրական դաստիարակության անհնարին է բարեկեցիկ ազգ, ժողովուրդ կազմել: Վասնզի ինչ որ շինենք, ինչ որ կազմենք, պետք է գիտնանք, որ այդ կազմող առաջին տարերք ընտանիքն է»:

բ. Դպրոցը

Կասկած չկա, Խրիմյանը, որ հայ կյանքը, հայ շինականների կյանքը հեղափոխել կ'ուզե լույսով, գիտությամբ ու աշխատությամբ, ջերմ պաշտպանն է դպրոցին, ուսումին ու կրթության:

Սակայն դպրոցը պետք է ըլլա վերացական գիտելիքներու, տեսական ուսմանց վարժարան մը, այլ Խրիմյանի դպրոցը, ամեն բանե առաջ, պետք է երեխային տա այն ծանոթություններն ու գիտելիքները, որոնց ան կարիք ունի իր հողագործի կյանքին մեջ, իր գյուղական տնտեսության մեջ:

Խրիմյան հակառակ է «առհասարակ զարգացման», հակառակ է «ուսում ուսումի համար» սկզբունքին:

«Մանուկ դեռ յոր շրջապատի տեղեր չը գիտցած, տե՛ Ամերիկա և Ենանաստանի մայրաքաղաք կը հասնի», – կ'ըսե Խրիմյան վրդովմունքով: Եվ իրավունք ալ ունի:

Երեխան պետք է սորվի նախ իր շրջապատը՝ աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական ու մշակութային իմաստով, և հետո, շատ վերջը, կրնա նաև աշխարհը ճանչնալ:

Աս ալ հին ու նորագույն մանկավարժության սկզբունքներեն մին է: Այսօր կարգ մը եվրոպական երկիրներու մեջ, ժողովրդական դպրոցներու մեջ (նախակրթարան), գլխավոր առարկաներն են մայրենի լեզուն, հաշվագիտությունը (ինչքան կարելի է գործնականացած ձևի մը տակ) և հայրենագիտություն կոչված առարկան, որուն մեջ կը մտնեն շրջապատի և, հետո, ամբողջ հայրենիքի աշխարհագրությունը, պատմությունը, առասպելները, ավանդությունները, սովորությունները ու նաև՝ այդ շրջանի հատուկ տնտեսության մասին ծանոթություններ:

Այս առարկաներուն կողքին նաև՝ երգ, ձեռագործ, ձեռարվեստ, արհեստներ, բոլորն ալ կապված տեղական համայնքի ու աշխատությանց բնույթին հետ:

Այսպես է, որ դպրոցը կը դառնա ընտանեկան ու համայնքի կյանքին շարունակությունը՝ ավելի մտավորակա-

նացած ու գիտականացած ձևին տակ, ինչպես որ բուն կյանքը այդ դպրոցին շարունակութունը պիտի ըլլա ավելի գործնականացած, զարգացած ձևին տակ:

Խրիմյան անհրաժեշտ կը նկատե մասնավոր դպրոցներ ստեղծել նաև այն մարդոց համար, որոնք բախտ չեն ունեցած վարժարան մը հաճախելու:

Խրիմյան մահացու թշնամին է իր ժամանակի անգրագիտութեան և տգիտութեան:

Ամեն մարդ, նույնիսկ բեռնակիրները, պետք է սորվին, իրենց միտքը լուսավորեն, իրենց հոգին տաքցնեն:

Ահա թե ի՛նչ կ'առաջարկե Խրիմյան այս դասակարգի անգրագետ մարդոց համար.

«Չափահաս մարդիկ ևս կարող են կրթվիլ, կարող են սովորել, միայն թե անձնվեր ուսուցանող լինի, մանավանդ երբ ուսուցանե և միանգամայն գործե, և յուր անձն, իբրև օրինակ, ընծայե ժողովուրդին» («Պ. Թ.»):

Ու մտքերու այս շարքին մեջ, ան օրինակը կու տա պոլսահայ կյանքին, խղճամիտ ուսուցչի մը, որ նվիրված էր այս նպատակին:

«Կիրակնօրյա մի լսարան, պանդուխտ բեռնակիրներու կրթության համար, Պոլսո մեջ բացեր է Ղազարոսյանը: Նա մանկավարժ չէր, բայց այնպիսի դյուրին ոճով ու եղանակով կ'ուսուցաներ դասերը, որ այդ թանձրամիտ կարծված բեռնակիրներ ամենայն դյուրությամբ կըմբռնեին անոր ասածներն» («Պ. Թ.»):

Բայց Խրիմյան ուրիշ հետաքրքրական առաջարկ մը ևս ունի: Ան բավարար չի նկատեր փոքրերու դպրոցները ու կը խորհի, թե ամեն գյուղական համայնքի մեջ որոշ ձևի դպրոցներ, դասընթացքներ պետք է ըլլան երիտասարդներու համար, որպեսզի հոն շարունակվի այն մտավոր, գիտական, մշակութային զարգացումը, որ սկսված է վարժարանին մեջ:

Խրիմյան կը գրե.

«Գյուղական դպրոցներ ո՛չ միայն մանուկներու, այլ նաև երիտասարդներու, այրական հասակով մարդոց համար և, անույնիսկ, հնացած ծերերը կրթելու համար» («Պ. Թ.»):

գ. Բնությունը և աշխատանքը որպես դպրոց

Ինչպես հիշեցինք արդեն, Խրիմյանի համար դպրոցը վերացական ըմբռնում մը չէ, ոչ ալ վերացական անհրաժեշտությունն էր բխած հաստատություն մը: Դպրոցը գործնական կյանքի մեկ մասն է, անոր մեկ երեսը:

Բայց, ինչ որ խիստ ավելի հատկանշական է, Խրիմյանի «սորվելու» մեթոտն է. հոս ալ զարմանալիորեն գործնապաշտ է: Պետք է սորվիլ ո՛չ թե խոսքով, մտքով երևակայելով, ո՛չ թե տեսականորեն, այլ գործնապես: Հոս ալ պետք է նկատել, որ Խրիմյան նորագույն մանկավարժության գործնապաշտ կոչված ըմբռնումին լավագույն ներկայացուցիչներեն մին է:

Խրիմյան իր թոռնիկին դասերը սկսելու համար, կը բռնե անոր ձեռքեն, զայն դաշտ կը տանի ու հոն այսպես կը սկսի խոսիլ անոր.

«Խելացի և ուշիմ թոռնիկ, այժմ պիտի սկսե պապիկ յուր դասերն. ո՛չ վարժարան պետք է, ո՛չ գրասեղան, ո՛չ թուղթ, ո՛չ գրիչ, ո՛չ մելան. դու տե՛ս, թե ո՞ր պիտի խոսիմ դասերս: Տան մեջ, պխոռիմ մեջ, դաշտիմ մեջ, լեռներու վերս, աղբյուրներու գլուխ, գութանիմ ժամանակ թե՛ մաճ կը բռնեմ, թե՛ դասերս կը խոսիմ. դու լծան վրայեմ ականջ անելով՝ դասերուս լսե և ձայնովդ լծկաններդ խրախուսե:

Բացված ակոսներում պես, ես էլ քո միտք պիտի հերկեմ ու բանամ:

Սերմնացանի ժամանակ, վա՛շ, ինչ սիրում է. մի կողմեն ցորենի հատիկներ և մյուս կողմեն դասերս մտքիդ մեջ պիտի ցանեմ: Հունձքի ժամանակ, երբ սարակներ, դեպի հովի տակ անտաճ՝ մանգաղներ կը սրեն, ես էլ կը անտիմ, քո դաս կը խոսեմ և կը սրեմ քո գուլ միտքը:

Կալատեղն էլ ի՛նչ հարմար դասատուն է: Երբ դու կողմնասալլիմ վրա կը կենաս, ես քառեշտ ձեռքս, կը շրջեմ կալիմ բոլոր, մի կողմեն օրան կը դարձնեմ և օրանի հետ դասերս կը խառնեմ, և կալսելով՝ ցորեն հարդեն կը ջոկեմ. դու լի՛ց ու պահե զայն մտքիդ շտեմարանիմ մեջ» («Պ. Թ.»):

Խրիմյանի այս միտքեն մեկնելով ու օգտվելով նորագույն մանկավարժության փորձառութենեն, որ զանազան եվրոպական ու ամերիկյան երկիրներու մեջ որոշ գործնա-

կան դրուժյանց և եզրակացությանց հանգած է, կարելի է հասնիլ գործնական մանկավարժության ըմբռնման մը, հայկական դպրոցի տիպարի մը, որուն հիմնադիրը եղած պիտի ըլլա մեր մեծ դաստիարակ Խրիմյանը:

դ. Գերեզմանները

Խրիմյանի համար դաստիարակչական խոշոր դեր ունին նաև գերեզմանները:

Ինչպես Ռուսոն իր էմիլը կ'առաջնորդե հիվանդանոցները՝ անոնց միջոցով երեխաներուն հոգվունյն մեջ մարդոց հանդեպ գուժի զգացումը զարգացնելու համար, այնպես ալ Խրիմյանի պապիկը իր թոռնիկը կը տանի իրենց գյուղի գերեզմանատունը՝ հոն խոսեցնել տալու համար մեռելները: Եվ մեռելները կը խոսին: Անոնք քանի մը խոսքով, իրենց կյանքը կը պատմեն, ու թոռնիկը մտիկ ընելով այդ կենսագրությունները, անհուն փորձառություն և իմաստություն ձեռք կը բերե: Թոռնիկը, կանգնած այդ խորհրդավոր հողակույտերուն ու խաչքարերուն առաջ, կը տեսնե կյանքի իսկական օրինակները այն մարդոց, որոնք իրենց հերթին ապրեք ու անցեք են այս կյանքեն, զոր ինքը՝ թոռնիկը, հիմա է, որ կը սկսի:

Այդ «մեռած մարդոց» կյանքի օրինակները, իրապես, կենդանություն կը ստանան թոռնիկին գիտակցության մեջ, ու անոնց լավ կամ գեշ օրինակը, բարի կամ չար հիշատակը պիտի հետապնդեն զայն, իր կյանքի ամեն մեկ քայլափոխին: Գերեզմաններն այդ թոռնիկի քայլերը պիտի ուղղեն դեպի ճշմարիտ ու բարի ճանապարհը կյանքին:

Ուրեմն, տեսակ մը դպրոց ալ գերեզմաններն են, որոնց մասին Խրիմյան կը գրե.

«Գերեզմաններն ալ մեզ համար մի խոսուն դասարան են. խաչքարեր և մեռելոց հիշատակներ դեռ կը խոսին մեզ հետ. տեսնանք, թե հին և նոր ժամանակի մեջ ի՞նչ մարդիկ ծնեք, եկեր են աշխարհ, ապրեր են, գործեր են թե՛ բարի, թե՛ չար և դարձալ թողեր են այս աշխարհ, արևն ու կյանք, տուն և ընտանիք, մտեր ծածկվեր են մեռելոց այս մութ աշխարհին մեջ:

Գիտե՞ս, կան այնպիսի մեռելներ, որ մինչև ի կատարած աշխարհի կը խոսին մեզ: Գրքերով կը խոսին, անմահ հիշատակներով կը խոսին, գերեզմանի քարերով կը խոսին» («Պ. Թ.»):

Ահա՛ քանի մը դաստիարակչական, տնտեսագիտական արժեք ունեցող տապանաքարեր, զոր պապիկը կարդալ կու տա իր թոռնիկին:

«Այս է տապան Առճակցի տանուտեր Օհանճանին, որ ութսուն տարի ապրեցավ, ո՛չ գյուղեն, ո՛չ տնեն հեռացավ, երբեք չթողուց ձեռքեն գութանի մաճն մինչև օրն մահվան: Նա նորոգեց մեր գյուղի փլած եկեղեցին և մի արտ հիշատակ տվավ եկեղեցվույն:

Ասացե՛ք, Աստված ողորմի յուր հոգվույն» («Պ. Թ.»):

«Ես եմ հավպան Մարկոս. գեղեցի էի, բայց հող չունեի, մտածեցի, թե ի՞նչ անեմ, որ ապրեմ. մի գիշեր երագի մեջ շատ հավեր ու հավկիթներ տեսա, ասի՝ սա իմ բախտն է. առավոտ ելա, երագիս մեկնություն կատարեցի. առաջ մի փոքրիկ հավնոց շինեցի, տասն հատ հավ գնելով՝ թոխս դրի, մի քանի տարվան մեջ հավերուս թիվ հասավ մինչև երեք հարյուրի, միշտ հավ ու հավկիթ կը ծախեի գեղի հյուրերուն և քաղաքացվոց. ես և իմ ընտանիքս լավ ապրեցանք հավու մտով և ձվագեղով: Աղվեսներ և կուզեր, որ շատ թշնամի են հավերուն, ես անոնց համար որոգայթ շինեցի, ամեն տարի ձմեռան աղվես և կուզ բռնելով՝ նոցա մորթերեն բավական շահ կ'անեի: Հավբանության շնորհիվ որսորդություն էլ սորվեցա. վերջ, մեռնելուս ժամանակ, կտակ արի զավակներուս, որ հավնոց ու հավեր երբեք ձեռքեն չը թողուն, որ միակ իրենց հացն ու ապրուստն է:

Ասացե՛ք, Աստված ողորմի հավպան Մարկոսի հոգվույն» («Պ. Թ.»):

«Ես եմ մեղվապահ մշակ Պետոն. փոքրիկ տնակես ի զատ ոչինչ բան չունեի. մտածեցի, գնացի պարտք արի, հինգ փեթակ առի, պզտիկ մեղվանոց մը շինելով՝ մեջ դրի. Աստված հաջողեց, մեղուներս բազմացան, մինչև հարյուր փեթակ եղան, որք շատ առատ մեղր ու մոմ կու տային. թե՛ քաղաք տանելով՝ դրամով կը վաճառեի, և թե՛ գեղի մեջ հացի ու եղի հետ կը փոխեի. ընտանիքս մեղրով ու կարագով կը պահեի. մեռնելուս օր խրատ տվի անդրանիկ որդվույս, որ չը հեռանա մեղ-

վանոցի տունեն և մեծ խնամքով պահպանե մեղուներ, որ մեր ժրաջան, անվարձ մշակներն են:

Ասացե՛ք, Աստված ողորմի մեղվապահ Պետոյի հոգվույն» («Պ. Թ.»):

«Ես եմ անդարաճի Մարգոն: Այս խաչքարի տակ հանգիստ պառկեր եմ. բոլոր կյանքս ուրախությամբ անցուցի, ձմեռն հարսնիքներով և ամառ պահեզ դնելով: Ամեն գարնան կու գալի Առճակ գյուղ, պահեզ կը դնեի, առատ սեխ ու ձմերուկ կը հանեի, ցորենի, գարո, եղի, պանիրի, ժածկի հետ կը փոխեի, տունս առատությամբ կը լցնեի, աշխատությամբ շատ երջանիկ ապրեցա. երբ տեսա, թե պիտի մեռնիմ, կտակ արի, որ զիս քաղաք չի թաղեն, այլ տանիմ, Առճակ գյուղ թաղեն. Աստված շեն պահե այդ գյուղ, որ շեն պահեց իմ տուն:

Ասացե՛ք, Աստված ողորմի անդարաճի Մարգոյին հոգվույն» («Պ. Թ.»):

Դ.

ԱՆՀԱՏԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ

Անհատը իրիմյանի համար ինքն իրմով ու ինքն իրեն համար ապրող գոյությունն մը չէ, այլ հավաքական կյանքի մեկ մասը, համայնքի մը մեկ բաղկացուցիչ տարրը: Անհատը անոր համար, ինչպես նորագույն մտածող մը պիտի ըսեր, «Ֆունգիոնալ» իրականությունն մըն է տվյալ համայնքի մը մեջ:

Անհատը «իր» համայնքեն, իր այս նյութական ու բարոյական աշխարհի մթնոլորտեն դուրս ելլելու ազատությունը չունի և պետք չէ ունենա:

Համայնքեն ներս, սակայն, իրիմյանը անհատին շարժելու ազատությունը ոչնչով չի կաշկանդեր: Ավելին, ամեն անհատ տեսակ մը իշխան է իր տունին մեջ, իր հողին վրա, իր կյանքին մեջ:

Իրիմյան այս տեսակետեն անհատապաշտ է ու կը ձգտի կատարելագործել, ազնվացնել անհատին բոլոր կարողությունները, մարմնական, իմացական ու բարոյական բոլոր

ընդունակութիւնները՝ բնութիւն օրենքներու գծով, ըստ աշխատանքի ու արդիւնաբերութիւնի պահանջներուն ու պայմաններուն, կրօնական ու բարոյական տիեզերական արժեքներու կամարին տակ:

Խրիմյան թեև գիտակցութիւնը ունի մարդկային անհատի անհատականութիւն, և սակայն կը հավատա անոր բարելավման ու կատարելագործման: Այս իմաստով՝ անհատական դաստիարակութիւն նկատմամբ կարելի է զայն լավատես մը համարել: Խնդիրը ժամանակակից արեւմտյան մտածողներու համար վեճի առարկա դարձած հարց մըն է: Հոս տեղը չէ, բնական է, լայն կերպով ծանրանալ սույն հարցի վրա: Եվ սակայն, հիշենք միայն այսքանը, թե այսօր կարելի է հստակորեն նկատել երկու հիմնապես իրարմէ տարբեր ըմբռնումներ անհատի կատարելագործման մասին՝ մարդու անհատական արժեքի, անհատականի արժեքավորման նկատմամբ:

Լավատես ու հոռետես ըմբռնում մը: Առաջինը, այսինքն՝ լավատես ըմբռնումը, մշակված է ավելի ֆրանսական դպրոցին մեջ, իսկ հոռետես ըմբռնումը՝ գերմանական մտածողութիւնի մեջ:

Լավատես ըմբռնումը կը հենու ավելի ընկերային գիտութիւնաց վրա, իսկ հոռետես ըմբռնումը՝ կենսաբանական գիտութիւնաց վրա:

Եվ ինչպես ամեն խնդրո մեջ, այստեղ ալ երրորդ դասակարգի մտածողներ կան, որոնք կ'աշխատին հաշտեցնել այս երկու ծայրահեղ ըմբռնումները:

Խրիմյան, որուն համար խնդիրները վերացականորեն չեն դրվիր, բնական է, դուրս կը մնա այս վիճաբանութենէն: Եվ սակայն, իր ըմբռնումը ճիշտ այդ պատճառով գերծ է ծայրահեղութիւններէ և, հետևաբար, իր քննական լավատեսութեամբ շատ մոտ է ճշմարիտ ուղիին:

Կը մնա, որ գիտական մարդիկ վերացական տվյալներով հիմնավորեն այդ ճշմարիտ ուղիին:

Խրիմյանի համար անհատի կատարելագործման հիմնական տվյալը, ինչպես տեսանք, մտքի լուսավորումն է ու

աշխատանքի և արդյունաբերությունների միջոցներու գիտականացումը:

Բացի այդ, սակայն, Խրիմյան երբեք չ'անտեսեր բարոյական տվյալը, որ կոչված է անհատի հոգիին ու խղճին վրա դնելու մարդկայնության դրոշմը: Հետևաբար, կարգ մը գործնական խորհուրդներ կու տա մարդու անհատական դաստիարակության նկատմամբ, զոր կ'ուզենք այստեղ ընդգծել:

«Դրախտի ընտանիքի» մեջ խոսելով չափի զգացումին մասին, զոր մարդ պետք է ունենա իր անհատական ու ընտանեկան կյանքին մեջ, սովորատյան սկզբունք մը կը դնե՝ ըսելով.

«Ընտանեկան սրահիդ սեմոց վրա այս առած գրե. «Ծանի՛ր զքեզ»: Այս իմաստուն առած մի՛ մոռնար, կարդա՛ միշտ, չափ ու սահման դիր տնտեսական կառավարությանդ, հացդ չափով կեր, ջուրդ չափով խմե, հանդերձդ չափով հագիր, թո՛ղ հայոց տիկնայք քառասուն կանգուն հագար թերթիկ շրջագգեստը տասն կանգունի փոխեն, որ բավ է և շատ այնչափ մարդոց հասակի վայելչության, զոր Արարիչը չափով ստեղծեր է»:

Խրիմյան, շատ խոր կերպով, ունի նաև կարգ-կանոնի, կարգապահության զգացումը, զոր կը պահանջե հայ անհատեն, հայ աշխատող հողագործեն: Ան տեսած է, բնականաբար, թե հայը անկարգ է իր կյանքին մեջ, անչափ ու, հաճախ, անհավասարակշիռ է իր մտածումներուն մեջ, անորոշ ու մակերեսային՝ իր գիտցածներուն մեջ:

Ահա, ի տես այս բոլորին, Խրիմյան զարմանալի հստակությունը հետևյալը կը պահանջե հայ անհատեն՝ ըլլա ան գյուղացի կամ մտավորական.

«Փոքր ի շատե բարեկեցիկ կյանք ունենա, գիտնա յուր կյանքի տնտեսություն, տուն և ընտանիք կարգով-կանոնով կառավարել, գիտնա աշխարհի բաներ, մարդոց կենցաղավարության պայմաններ, գիտնա տիրապետ լավն ու վատ, բարին ու չար, առաքինություն և մոլություն, արդարություն և անիրավություն, պատիվ և անարգանք» («Պ.թ.»):

Վերջին խոսքերը, մանավանդ, ոսկի տառերով գրվելու արժանի են իրենց հավիտենական արժեքին համար:

«Գիտնալ ստուգապես, որոշել ճշմարտություն և մոլություն. արդարություն և անիրավություն, պատիվ և անարգանք»:

Այս քանի մը խոսքին մեջ խտացած է իմացական, բարոյական ու ազգային դաստիարակութեան իտեալ մը, զոր Խրիմյան հայ ժողովուրդին կը պարգևե որպէս լուսավոր ճամբա, որպէս սրբազան պատգամ:

Անհատի բարոյական մեծ հատկանիշներեն մին կը նկատե խիղճը: Անհատական խիղճը:

Իր պատրիարքութեան առաջին շրջաբերականին մեջ է, որ գեղեցիկ ու շատ ինքնատիպ պատկերով մը կը ներկայացնե անհատական խիղճին դերը մարդու կյանքի մեջ:

Խրիմյան կը գրե.

«Խիղճը Բաշվեպահանջ ոստիկան է, որ, իբրև դատավոր սրտի, աթոռին վրա բազմած՝ կը խայթահարե միշտ»:

Այս պատկերին մեջ ինչքա՛ն հոգեբանական ճշմարտութիւն կա:

Ուրիշ մեկ հատկանիշ, որ բարոյական մարդու հոգեկան զարգը կը հանդիսանա, այդ սերն է: Կարելի չէր, որ Խրիմյան առատ սեր չպահանջեր ամեն մեկ անհատէ: Որովհետև ինքը համակ սեր է, ու ինչ որ կը գրե, ինչ որ կը մտածե ու կը զգա կամ կը գործե, սիրո ուժն է, որ զինք կը մղե ու կ'ոգևորե:

Ինչպէս Դանիել Վարուժանի սերմնացանը, Խրիմյան ամեն տեղ սեր կը ցանե, նույնիսկ սահմանեն ալ անդին:

Նույն շրջաբերականին մեջ Խրիմյան կը գրե.

«Սիրեցե՛ք զմիմյանս, դուք եղբայր եք: Ո՛վ սքանչելի սիրո խորություն և բարձրություն, ո՞վ կարող է զքեզ չափել. երկնից հորիզոնին չափ առատ ես, շատ ես. եթէ մարդիկ այս սիրո հոսանքէն մի կաթիլի չափ սիրեին զիրար, ամեն զրկանք և բռնություն պիտի խեղդվեր անոս մէջ:

Մարդիկ ազատ և երջանիկ պիտի ապրեին»:

*Սիրո մեկ երեսն ալ ընկերասիրությունն է, որմե խրիմ-
յան կը հետեցնե նաև ուրիշ բարոյական հատկություններ,
որոնք կը բխին այդ սիրո արմատեն:*

«Հաշիվն, զոր անձինդ պարտական ես, որ, գրեթե, հիմն և սկիզբն է
ընկերասիրական պարտուց, զի ազնիվ սիրո բողբոջ պետք է, որ մար-
դույն անձին արմատեն սկսի:

Զգաստություն՝ ողջախոհ վարուց մեջ, բարեխառն՝ ժուժկալության
մեջ. սակավապետ՝ կենաց մեջ, արդար՝ տնտեսության մեջ»:

*Անհատական բարոյական շարք մը պատվերներ կը թվե
իր «Պապիկ և Թոռնիկ» գրքին մեջ, զորս, որպես կտակ, կը
ձգե իր մահեն վերջ, իր Թոռնիկին ու հարսին:*

Ահա՛ այդ կտակին գլխավոր պատվերները.

«1. – Այրի քո ծնող մայրիկիդ պետք է ամենայն ակնածությամբ
պատվես, իբրև ծնող մայր:

2. – Իսկ դու, Օուշան, հարսնության մեծ պարտիք հնազանդու-
թյունն է: Գուցե լսած եք, թե կան այնպիսի կետորներ, որ կ'անարգեն
ու կը տանջեն իրենց հարսներն. ո՞վ գիտե, թերևս իր հարսներն էլ շատ
պակասություններ ունեն: Բայց դու, որ քանի տարվան հարս ես, մի օր
լսեցիր ու տեսա՞ր, որ կետորդ մի տասն խոսք խոսեց կամ անարգ կեր-
պով վարվեցավ քո հետ: Հիշե՛, Օուշան, որ դու էլ մի օր կետուր կը լի-
նիս. ինչ որ անես, ան ալ կը գտնես:

3. – Կ'ավանդես քեզ, թոռնիկ, մեր անհապետական տան պատկա-
ռանքն ու պարկեշտություն»:

*Խրիմյան կը շարունակե իր այս պատվերները՝ պահան-
ջելով, որ Թոռնիկը՝*

«4. – Պաշտպանը ըլլա Օուշանին մինչև օրն մահվան:

5. – Գուրգուրա իր երեխաներուն վրա ու զանոնք մեծցնե մեծ
խնամքով, որպեսզի անոնք դառնան առողջ, ժիր, լուսամիտ ու առաքի-
նի:

6. – Բարի համբավ ունենա, ժողովուրդին սեր ու համակրություն
գրավել գիտնա դեպի զինք, որովհետև աշխարհի բովանդակ ոսկին դո-
րա հետ չի հավասարիր:

7. – Բարոյական կյանքի մը միջոցներն են՝ սիրել, բարերարել,
գթասիրտ լինել, քաղցածին ոչ միայն հաց տալ, այլ «թանապուրիս մեջ
ձեռքով հաց բրդել» և այլն:

8. – Անխախտ պահել հավատքը դեպի հայրենի եկեղեցին:

9. – Հեզ և բարեհամբույր բնավորություն ունենալ. ընկերը իր անձին պես հավասար սիրել. արդարությունը իր ընկերոջ հետ հավասար բաշխել. բարի խղճնտանք ունենալ ու սիրել զրկանք կրել, քան զրկել:

10. – Ժողովուրդին բարին ու շահն մտածել զվարթամիտ առատաձեռնությամբ:

11. – Մեծագործ ձեռնարկություններ կատարել, որ հասարակաց օգտին հարմար ըլլան, այսինքն՝ եկեղեցի, դպրոց, հիվանդանոց և այլն»:

Ինչպես կը տեսնենք, հոս ալ անհատական բարոյականի, ընկերային կենցաղի և ազգային գիտակցութեան ամբողջ ծրագիրը մըն է, որ այսօր ալ կրնանք այժմեական նկատել մեր ժողովուրդին համար, մանավանդ գաղութներու մեջ:

Նույն կտակին մաս կազմող կարելի է նկատել նաև հետևյալ տողերը, զոր Խրիմյան իր հայ որդիներուն կը թողու որպէս խրատ և գերագույն պատվեր:

«Այո՛, քո ձեռքն է քեզ օգնական, երբ արվեստահնար լինես: Քո աչքն է քեզ օգնական, երբ նայելով շուրջդ՝ հեռատես լինես, ներկայեղ քո ապագան չափես ու տեսնաս: Քո սիրտքն է քեզ օգնական, եթե զայն լուսավորես և թողուս տգիտության մտավոր ու կամավոր կորուսումը: Քո դպրոցներն են քեզ օգնական, եթե մանուկներդ կրթես գիտությամբ: Քո հայրենի հողն է քեզ օգնական, երբ դու զայն արհեստով մշակելով բեղմնավորես: Քո բազմախոս լեռներ, հովասուն հովիտներն են քեզ օգնական, եթե խաշնադարման լինես և հիշես քո այգետունկ որթերդ: Պարտեզի ծառերն են քեզ օգնական, եթե քաջ մշակելով՝ գինով և պտղով լնուս վաճառանոց: Քո տնտեսական ճարտարամտությունն է քեզ օգնական, որ դաշտի մեջ հող սիրես, և քաղաքին մեջ՝ արվեստ և վաճառականություն: Քո հայրենյաց միության սերն է քեզ օգնական, եթե իբրև մայր գիրկդ բանաս, պանդուխտ ու գաղթական որդիներդ անդրեն ժողովես և չթողուս, որ գրկեդ հեռանան:» («Ս. Ս.»):

Անհատի կատարելագործման ապացույցներն մին ալ այն սերն ու հարգանքն է, զոր որդիները պարտին տածել հանդեպ իրենց ծնողաց:

Ծնողական սերը նույնիսկ տեղ մը կու գա, որ կը նույնանա հայրենասիրութեան հետ:

ԽՐԻՄՅԱՆ ԿՐ ԳՐԵ.

«Ուրեմն, ո՛վ դուք, որ աշխարհիս վերս հայր ու մայր ունիք, ընտանեկան կենաց ու ծնողական գրկարանին մեջ կ'ապրիք, թե՛ մեծ և թե՛ փոքր, թե՛ անդրամիկ և թե՛ կրտսեր, թե՛ քույր և թե՛ եղբայր, առհասարակ ձեզ հորդոր խոսելով՝ համառոտեմ ճառիս միտքը և ձեր պարտիքները, ուշադիր եղեք: Գիտեք, ո՞վ եմ նոքա, որ ձեզ կյանք տվիմ, այս աշխարհ բերիմ. նոքա անուն հայր ու մայր կը կոչվի և ձեր ծնողքն եմ, դուք պարտավոր եք, նոքա կաթին ու հացին դեմ, Հակոբյւր անհապետին պատրաստած խորտիկը փոխարինել, որպեսզի արժանապես ժառանգեք Իսահակա հոր օրհնությունը: Դուք պարտավոր եք ամենայն ակնածությամբ խոնարհիլ ձեր ծնողաց առաջ, հնազանդությամբ լսել, մեծարանոք ընդունիլ այն ամեն հրամանները, որ ձեզ և ընտանեկան կենաց համար բարի և օգտակար են: Դուք պարտավոր եք ողջակեզիմ փայտ շալկել, անդիմադարձ երթալ մինչև Բեթելիմ լեռը և հոն թողուլ, որ ձեր թներ կապվին, ինչպես Սահակ՝ Աբրահամ սուրբ անհապետին առաջ: Դուք պարտավոր եք, երբ կը ծերանան և կը զառամին ձեր ծնողքը, դուք նոքա որդի մխիթարության և ցուպ ծերության լինիք. ամենահոժար սիրով խնամել, դարմանել և երբեք չը տրտմեցուցանել զիրենք: Դարձուցեք նաև ձեր աչքը քամաժպիրի և հայրածանակ օրինակին: Նոյի պարկեշտ և երկյուղած որդկոց պես ծածկեցեք ձեր ծնողաց առականքը, որ ընտանեկան տան պատիվն է. զգուշացե՛ք, հայր և մայր բամբասողները Աստուծո և մարդկանց առաջ շատ մեղապարտ են:

Դուք պարտավոր եք դարձյալ հայրենի տան փառք, ճրագ, տոհմական ազնվականությունը նույն ճոխության և փառավորության մեջ պահել և ջանալ միշտ չաղարտել երբեք ճշմարիտ ազնվականության պատիվը: Եթե աշխարհիս բախտը ձեր վիճակ այնպես հաներ է, որ դուք աղքատ ծնողաց զավակ լինիք, շատ է, թե նոքա բարոյական առաքինությունը ժառանգեք, որ ադամանդեն, ոսկիեն և կորստական հարստութենեն ավելի մեծ է: Գիտեք նաև, որ այն ազնվականաց զավակները, որոնք հայրենի տան հարստությունը դյուրապես կը ժառանգեն, այնչափ մեծ և գովելի չեն. հապա այն իսկ է ավելի փառք և պարծանք, որ ձեր ազնվականությունը ձեզմե սկսի, որով դուք, իրավամբ, հայրենի տան հիմնադիր ազնվական կը լինիք: Եվ քանի՞ գորովանաց արժանի են այն վատ, հեղձ և անվաստակ զավակները, զորս կը հրավիրե Սողոմոն, որ երթան, մրջյունին գործունեություն տեսնեն: Նոքա թեպետ կը

պարծին, թե իրենք ազնվականաց զավակներ են, բայց վատթար ու վատնիչ տնտեսությամբ վարվելով՝ հայրենի տան ազնավականությունն իրենցմով կը վերջանա, կը շիջանի տան պայծառ ճրագը: Նոքա, որ երբեմն տեր էին, ծառա և ստրուկ կը դառնան: Մուրացկանաբար կը շրջին, և երբ ևս հանգանակություն կ'ընեն անոց համար, Եկեղեցին՝ ծանուցանելով, թե ճոխ հարստութենե ինկած, արժանավոր թշվառ անձ մի է, կը խնդրե, որ եկեղեցվո մեջ ծածկեն յուր անունը, երբ ինքն հրապարակի վրա հայտնապես կը մուրա: Դուք մի՛ այնպես կարծեք, թե հարստութենե ինկած ամեն դժբախտներն երկնից կամ աշխարհիս պատահարներն են. ո՛չ, դոցա մեծ մասի անկումն բուն իրենց վարած անչափավոր կյանքն է» («Դ. Ը.»):

Եվ նույն մտքերը կը շարունակե հետևյալ սողերուն մեջ.

«Այո՛, զավակաց պարտիքն է ճանաչել զծնողս. և ծնողական ծայրագույն սեր չափել պետք է, թե չկա աշխարհիս վրա ուրիշ ոք՝ ո՛չ եղբայր, ո՛չ բարեկամ, ո՛չ ազգական և ո՛չ իսկ ամուսին, որ զինքն այնչափ գորովով սիրե ու խանդաղատի, անձն՝ անձին, և հոգին՝ հոգվույն փոխան տա, ինչպես ծնողք: Ուստի ծնողական սիրո այս մեծ իրավունքը նույն փոխադարձ սեր կը պահանջե զավակներեն, զոր սրտի մտոք պետք է հատուցանեն ու պարտական չի մնան:

Ծանաչել և հպատակիլ պետք է ընտանեկան կենաց, և ստունին փոքրիկ թագավորության մեջ քանի բարձր և փառավոր է ծնողաց իշխանության աթոռ, թեպետ և ստրուկ լինին անոքա, աղքատ լինին և, իբրև անքաղաքացի, շինական խրճիթին մեջ ապրին, դարձյալ միշտ մեծ են ծնողք, որ քաղցր և անբռնադատ սիրով կը հրամայեն, որոց կամակատար հնազանդություն մատուցանել արժանի է, ինչպես տիեզերք՝ Աստվածապետական աթոռին առաջ: Չկա բնավ օրենք և իրավունք մի, որ զավակներ ազատ և անհնազանդ կացուցանե ծնողաց բնական և պարտավորիչ իշխանութենեն:

Ծանաչել պետք է նաև, թե որդիքները ո՛րչափ երախտապարտ են առ ծնողս, որք ոչ միայն երկանց վիշտերով ծներ են զիրենք, այլև բազմադիմի չարչարանքներ և կարոտություններ կրելով՝ պահեր ու դարմաններ են, որոց տրիտուր և փոխարեն պետք է հատուցանեն որդիք, երբ ծերություն կը հասնի ծնողաց վերա կամ, մերթ ևս, տարածամ հիվանդությունը կը շրջապատեն զիրենք: Այս դառն տառապանաց մեջ

ո՞վ մխիթար պիտի լինի ծնողաց արտին, եթե ոչ զավակները, որոց անհրաժեշտ պարտականությունն է ամենայն սիրով դարման տանել ծնողաց մինչև գերեզմանին դուրը և ձեռքով ի հող դնել նոցա խոնջիլ գլուխ և աշխատյալ անձն» («Դ. Ը.»):

Խրիմյանի համար, ուրեմն, անհատի կատարելագործումը և ինքնահեղաշրջումը և՛ անհրաժեշտ է հառաջադիմության տեսակետեն, և՛ հնարավոր է:

Այդ կատարելագործումը պետք է կատարվի երեք ուղղությամբ՝ բարոյական, մտավորական ու տնտեսական:

Անհատի բարոյական հատկանիշները պիտի ըլլան՝ խիղճը, սերը հանդեպ նմանին, ընտանիքին, հանդեպ ընկերոջ ու ժողովուրդին, ու նաև՝ հավատքը, գթասրտությունը, բարեգործությունը և այլն:

Մտավոր կատարելագործումը անհատը պետք է դարձնե ավելի լուսամիտ, հստակատես, իրատես, ավելի ինքնագիտակից ու, մանավանդ, կարող պետք է ըլլա ճշմարիտ ու ճշգրիտ կերպով ճանաչելու իր շրջապատը և ինքզինքը:

Բայց Խրիմյանի համար իսկական մարդը չի բնորոշվիր իր մտածումներովը, իր վերացական ըմբռնումներովը միայն կամ թե կյանքի հանդեպ այդ մարդուն ունեցած կեցվածքովն ու աշխարհայացքովը, այլ, մանավանդ, անոր գործովը:

Անհատը, Խրիմյանի համար, իր լրիվ իմաստը կը ստանա իր աշխատանքին, իր կատարած գործին ու ստանձնած դերին մեջ:

Ատոր համար է, որ ան առաջին գծի վրա կը դնե աշխատանքի ձևերու հեղաշրջումը և, ի մասնավորի, տնտեսական մարդի մեջ մարդ անհատի կատարելագործումը:

Իր կրթության ըմբռնումին հետ սերտ կապ ունեցող խնդիր մըն է այս, որ կոչված է խոր հեղաշրջում առաջ բերել ցարդ մեր ճանչցած դպրոցական կազմակերպության մեջ:

Այս «գործի» դավանանքը, զոր Խրիմյանին այնքան հարազատ է, կը տեսնենք մենք այսօր, թե արդեն սկսած է կիրարկվիլ հառաջադեմ ժողովուրդներու կրթական կյանքին մեջ՝ այսպիսով ստեղծելով դպրոցի նոր տիպար մը, որ խո-

րապես կը տարբերի մեր մինչև հիմա տեսած դպրոցէն, թե՛ ինչ կը վերաբերի ուսման առարկաներուն ու անոնց բովանդակութեան և թե՛ դասավանդման մեթոտներուն:

Բնական է, Խրիմյան մանրամասներու մեջ չի՛ մտներ ու այսպիսի «գործի» դպրոցի մը ծրագիրը չի ներկայացներ մեզի, և սակայն, այդ սկզբունքն է, որ ան մեզի մատնանիչ կ'ընէ՝ կենդանի աշխատանքին մարդը կատարելագործելու ու կյանքի իրական ու գործնական կարիքներուն համար պատրաստված անհատը ստեղծելու իր առաջադրութեան մեջ:

Մենք Խրիմյանի այդ մատնանշումն է, որ ուզեցինք հոս ընդգծել, որպէս անոր խարիսխ մտքերէն մին՝ անհատի կատարելագործման դժվարին աշխատանքին մեջ:

Ե.

ԿՆՈՋ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կինը և, մանավանդ, անոր դաստիարակութիւնը, անոր դերն ու արժեքը կյանքի մեջ և, մասնավորապէս, ընտանեկան կյանքի մեջ, մեծապէս կը զբաղեցնեն Խրիմյանի մտածումը:

Կնոջ հարցը,՝ ահա՛ մեր դարու «խնդիրներէն» մին ևս:

Տարօրինակ է մեր ժամանակը: Մարդիկ կը սիրեն խնդիրներ հարուցանել, հարցեր ստեղծել ու վիճիլ, անվերջ վիճիլ, կարծես նպատակը վիճիլը ըլլար և ոչ թէ լուծում մը գտնելը:

Ուրեմն, ծնունդ առած է «կնոջ հարցը» ևս. թեր ու դեմ կարծիքներով, տեսութիւններով: Ծայրահեղութիւններ, որոնք հաճախ մտքերու ու զգացումներու արտառոցութեանց դիմեցին:

Պահ մը, նույնիսկ, կիները «Ֆեմինիզմի» շարժում մը սկսած էին կազմակերպել՝ պատերազմ հռչակելով այս աշխարհին դեմ, զոր այր մարդիկ, իբր թէ, իրենց ուզածին պէս կառուցաներ են:

Կինը կ'ուզեր «ազատագրվիլ» ամուսնույն, ընտանիքին և, նույնիսկ, իր զավակին «լուծեն» և կ'ուզեր ապրիլ իր կյանքը «ազատորեն»: Կ'ուզեր կյանքը ապրիլ՝ առաջնորդվելով «իր» իտեալներով և այլն:

Ֆեմինիստներու իտեալը ըլլար, կարծես, հետևիլ Հ. Իպսենի ծանոթ թատերգութեան հերոսուհի Նորայի օրինակին, որ օրին մեկը, նոր կոչում մը զգալով իր մեջ, կ'անդրադառնա, որ ինք ազատ կին մըն է, ու հետևաբար՝ լքելով ընտանիք, ամուսին ու երեխաներ, կը հեռանա այդ «վանդակեն», այդ պոպրիկներու տունեն՝ ազատ կյանք մը դիմավորելու համար:

Ամեն չափազանցութիւն, սակայն, իր բնական վախճանը ունի՝ բնութեան օրենքներու հարկադրանքի տակ:

Եվ այսօր այս «կնոջ» հարցը տակաւ կը գտնե իր բնական հունը ու իր լուծումը կը ստանա նույնքան բնականորեն:

Կինը պետք է վերադառնա իր բնական տեղը ու գրավել իր բնական դիրքն ու արժեքը:

Այս ճշմարիտ ու բնական ճամբան է, զոր ցույց կու տա կիններուն ինքիմաստ ևս:

Պետք է շեշտենք հոս, սակայն, որ ինքիմաստի օրով երկու չափազանցութիւններն ալ կային: Գովառներու մեջ կինը ստրկական վիճակ մը ուներ, բոլորովին գուրկ տարրական իրավունքներեն, իսկ մեծ կեդրոններու մեջ, ինչպես օրինակ՝ Պոլսո մեջ, հարուստ դասակարգի կիները հասած ըլլալով... «Խիստ քաղաքակրթյալ» վիճակի մը, կ'անտեսեին իրենց ընտանեկան պարտականութիւնները հանդեպ իրենց ամուսնույն և, մանավանդ, հանդեպ իրենց զավակներուն:

Ինքիմաստ կը ծառանա այս երկու ծայրահեղութեանց դեմ և կ'ուզե գավառի հայ գեղջուկ կինը փրկել այդ հետադեմ ու տգետ ըմբռնումներեն, իսկ մյուս կողմեն կը դիմե «զարգացյալ» տիկիններուն ու կը հորդորե զանոնք, որ վերադառնան դեպի իրենց ընտանիքն ու երեխաները:

Նախ՝ ինքիմաստ կինը կը հռչակե սկզբունքով հավասար այր մարդուն.

«Ո՛չ որ կը տարակուսի, թե կիճն ևս այր մարդուն պէս բանավոր ու մտավոր է: Եթե մշակվի ճորա միտքը, ճա կարող է հավասար հառաջադիմել»,- *կը գրէ Խրիմյան և կ'ավելացնէ.*

«Պէտք չէ բոլորովին տկար համարել զկիճ՝ կարծելով, թե ճա մի հողակերտ և դշուրաբեկ անոթ է. երբեմն հրացյալ երկաթ կը դառնա ան, երբ ս. կրոնքն, ամուսնույն և զավակաց սեր զիճքն կը բոցավառէ ու կը մղէ առ ամենայն վտանգ»:

Ուրիշ տեղ մը ան կը գրէ.

«Ամուսնական միության մեջ այր և կիճը մի մարմին է, այլ կիճը զլուխ չէ. կը հավատանք հոգեխոս Առաքելույն, թե կճոջ զլուխ այրն է. սակայն ո՞վ կարող է մտաբերել, թե, ուրեմն, կիճը ճորա ոտքն է, պատվանդան է և այլն: Ո՛չ, կիճ այր մարդուն նվաստագույն մասն չէ, այլ ճորա կողի բուն միջկետն է, ճորա սրտիճ, հոգվույն մոտ, հորմէ արարչապետին իմաստությունը խորհրդով մի ոսկր առավ և ամուսնական մարմինը լրացուց: Եթե համարիմք, դարձյալ այր մարդ, իբր տեր ամուսնական կյանքին մեջ, միթե իրավո՞ւնք ունի խստությամբ իշխել, տիրապետությամբ վարել կամ կարծել, թե կիճը յուր ստացվածն է և կամ արծաթագին ծառա: Եթե զորություն ունի, բուռն են յուր բազուկները, ճա միթե իրավո՞ւնք կը ստանա ջարդել, փշրել յուր կողին մի տկար ոսկորը, յուր կյանք բառնալ ու չիմանալ: Եթե կը համարի զիճքն իբրև հանճարեղ, իմաստուն, խոհական, քաղաքագետ, աշխարհավար և այլն, յուր պարտիքն է, իբրև նախաթոռ, բազմելով ընտանեկան գերդաստանին զլուխն՝ կիճն ևս յուր խորհրդակից առնելով, կտավարեն ի միասին ընտանեկան կյանքը: Իսկ եթե իրապես կը ճանաչէ, որ կիճը յուր կենսակից ամուսին է, մինչև ցմահ դաշնակից ընկերն է, յուր աշխատության հավասար լծակիցն է, բախտին ու ապերջանկության մեջ անբաժանելի կարեկիցն է, յուր մահվան ու շիրիմին վերա լացող ողբերգուն է, յուր թողուցած որբ զավակներուն խնամատար մայրն է, յուր գերեզման օրհնող և հիշատակն անմահ պահող ջերմեռանդ այրին է, ուրեմն, պէտք է գիտնա, երբ ամուսնասեր կիճը այս պարտիքները կատարէ, այլևս ի՞նչ պարտք կը մնա:

Երկու ամուսնացելոց փոխադարձական պարտիքները մինչև ի գերեզման տևելով՝ անդր ևս կ'անցնին: Վերը պահանջեցինք այր մարդեն՝ սեր և անձնվիրություն. միանգամայն զեկուցինք, որ յուր ուժը և զորությունը չը չափե կճոջ տկարության հետը. պէտք է իրապես պա-

հանջեմք, որ կիմն ևս չափով և ուժով անձնանվեր լինի ու հավատարմապես հատուցանե յուր փոխադարձ պարտիքները. սեր՝ սիրույն փոխան, խնամք՝ խնամոց փոխան, սիրտ՝ սրտին փոխան, հավատարմություն՝ հավատարմության փոխան» («Դ. Ը.»):

Խրիմյան այր և կնոջ փոխհարաբերութեանց հարցը կը լուծե «լծակից» բացատրութեամբ, հետևյալ տողերուն մեջ.

«Երբ կը տեսնամ հողագործի արտի մեջ, որ մի գույգ ամուլակից եզները լծվելով՝ գետին կը հերկեն, երբ կը տեսնամ, որ միակտուր լծնիպատ՝ եզներու վզից վերա հավասար դրված է, որպեսզի հավասար քալեն և հավասար ուժով արորը քաշելով՝ վարեն արտն, ճիշտ այս բնական օրինակեն բարոյական օրինակ հանելով՝ կարի պատշաճ է ընտանեկան կյանքին մեջ թե՛ առն և թե՛ կնոջ աշխատության պայմանները որոշել ու չափել: Ընտանեկան ազարակին մեջ երկու գլխավոր աշխատավորներ կան, որոնց համար լծակից բառին նշանակությունը շատ հարմար ու ճիշտ է, որ ցույց կու տա առն և կնոջ հավասար կյանքն և ընթացքը» («Դ. Ը.»):

Եթե կինը մտավորապես հավասար է այր մարդուն, և ընտանեկան կյանքի մեջ անոր վիճակված է լծակցի դեր մը, ուրեմն, ասկե կը հետևի, որ կինը ևս պետք է հավասար կերպով դաստիարակվի և ուսում ստանա՝ իրեն վիճակված դերը լավագույն կերպով կատարելու համար:

Խրիմյան հարց կու տա, թե ինչո՞ւ միայն այր մարդիկ պետք է ուսում ու կրթութիւն ստանան, և կ'ըսե.

«Նոր աշխարհ կ'ուսուցանե, որ դորա միակ դարման է մարդոց կատարյալ կրթություն տալ, չէ թե միակողմանի կրթությունը, այսինքն՝ մարդկույն կեսը կրթել, կես մասին լույս տալ և մորա մյուս կես մասն թողուլ կույր, խեղճ, ստրուկ և ասպուշ: Իմացնել կ'ուզեմ մարդոց երկու սեռին, առանց խտրության կրթություն տալ՝ յուրաքանչյուրին յուր կոչման պատշաճ» («Դ. Ը.»):

Եվ ասա ինչպե՞ս կը պատճառաբանե կնոջ հավասար կրթութեան անհրաժեշտութիւնը.

«Այդ ճանչնալով՝ մեր աշխարհ, մեր ժողովուրդ և մեր կյանքը, հարկ է խոստովանիմք, որ այր մարդիկ ևս պակաս և կարճամիտ չեն կնոջմեն. և մոցա այս կարճամտություն պիտ տևե, քանի որ մայրեր կարճամիտ են. ո՞վ չի գիտեր, թե կարճամիտեն կարճամիտ կը ծնան: Լուսավոր և քա-

ղաքակիրթ աշխարհ սորա դարման միայն այս գտավ, որ նախ՝ մայրերու կարճամտություն կրթե ու բժշկե դաստիարակությամբ, որպեսզի նոքա կատարյալ և առողջամիտ զավակ ծնանին:

Երանի՛ թե երկու կարճամիտ ամուսիններ իրարու չպատահեին, որով ընտանեկան կյանքը կը դառնանա իսպառ: Եթե միայն կին կարճամիտ լինի, և այր մարդ՝ բանգետ և խոհեմ, յուր վերա կը մնա բարոյական մեծ պարտիքը, որ ամենայն խնամով ու երկայնամիտ համբերությամբ դարման տանի յուր կենակցին կարճամտությունը բժշկելու համար: Իսկ եթե այր մարդն է կարճամիտ, որ հոյով անգամ թե կը պատահի, հայտ է, հայնժամ այդ պարտքը իմաստուն և խոհեմ կնոջ բաժին կը մնա, որ քաղցր հոգատարությամբ դարմանե յուր ամուսնույն կարճամտությունը:

Բարի և ժրագլուխ կինը միայն արժանավոր ամուսնույն համար իր բարոյական պարտիքը չի կատարեր այլև, նույնիսկ, անարժանի համար. որ չէ թե միայն բնասպես կարճամիտ է, այլև խստաբարո, դաժան և ստամբակ մարդ է, այսպիսո համար ևս իր վայելուչ պարտիքները նա չի մոռանար, այլ ի գործ կը դնե և կը ջանա միշտ յուր ընկերին խստությունը ողորելու, որպեսզի չխոտվի տան խաղաղություն, չբամբասվի ընտանեկան պատիվն» («Դ. Ը.»):

Նորմյան կը պաշտպանե կինը այն ամբաստանութուններուն դեմ, որոնց ենթակա է ան հաճախ: Ան կը գրե.

«Կ'ըսեն, որ կինը անհոգ է, և այս անհոգության համար չարաչար կը դատին գինքն: Սակայն, ես խոսիմ, դու դատաստան արա, ուշիմ ընթերցող. կնոջ անհոգությունն ի բնութենե՞ է, թե՞ այր մարդիկ թողեր են, որ կինն անհոգ լինի ու չմտածե, թե ընտանեկան սրահեն դուրս ի՞նչ կա աշխարհիս մեջ և ի՞նչ կը գործեն այր մարդիկ: Ես այնպես կը կարծեմ, որ կնոջ անհոգության պատճառը, մեծ մասամբ, այր մարդիկ եղած են, որ կա՛մ այրական ինքնահավան հպարտությամբ կնոջ կարևորություն չտալով՝ նա սովորեր է անհոգ մնալ, կա՛մ մեծամտությամբ՝ ստրկություն ու նվաստություն կը համարեն կնոջ խորհուրդ տալ կամ առնուլ և կամ օրվան ձախորդ անցքեր պատմել և ցույց տալ յուր վիճակի կացություն: Ստույգ է, որ առն և կնոջ յուրաքանչյուրին աշխատությունները հատկացյալ են, զոր ի վեր անդր գրեցինք, այլ համական խորհրդակցության մեջ երկուքն ևս պարտական են իրենց հաշիվները տալ. մին՝ վաստակին համար, և մյուսն՝ տնտեսության»:

Խրիմյան ավելի առաջ կ'երթա և կ'ընդունի, որ կինը նաև իրավունք ունի տեղյակ ըլլալու ամուսնույն արտաքին գործերուն ու կ'արդարացնե այդ հետևյալ տողերուն մեջ.

«Եթե այդ մարդոց իրավունքն է ընտանեկան ու առտնին գործոց վերա խելամուտ լինել, միթե կնոջ իրավունք չէ՞ արտաքին իրաց վերա տեղեկություն ստանալ ու գիտնալ, թե այդ մարդիկ ի՞նչ կը գործեն աշխարհիս կառավարության ու շահավաճառության մեջ» («Դ. Լ.»):

Այս բոլորեն հետո, սակայն, Խրիմյան կը ճշտե կնոջ դերը, անոր անփոխարինելի դերը ընտանիքին մեջ: Այդ դերը կարելի է ամփոփել հետևյալ ձևով, Խրիմյանի իսկ բառերով. տնտեսության առտնին կառավարություն, ընտանեկան կյանքի պահպանման և, մանավանդ, երեխաներու խնամք ու դաստիարակություն:

Խրիմյան կ'առաջարկե, որ կնոջ կրթությունը և ուսումը այնպես կատարվի, որ ան իր ապագա ընտանեկան դերը լավագույն կերպով կատարե:

Կը ծանրանա, մանավանդ, երեխաներու խնամքի և դաստիարակության գործին վրա:

Ինչպես հիշեցինք, Խրիմյան կը տեսնե Պոլսո և այլ կեդրոններու մեջ, թե ինչպես հասուն դասակարգի կիները բոլորովին կ'անտեսեն իրենց պարտականությունները՝ իրենց երեխաներու հանդեպ կատարյալ անհոգություն մը ցույց տալով:

Խրիմյանի գայրույթը սահման չունի այն մայրերուն հանդեպ, որոնք առանց լուրջ պատճառ մը ունենալու կը մերժեն կաթ տալ իրենց սեփական նորածին երեխաներուն իսկ և դայակ մը վարձելով՝ կը լուծեն հարցը ու իրենք «իրենց» գործին կը նային:

Ստորև կու տանք այն հատվածը «Դրախտի ընտանիքեն», ուր Խրիմյան կը հիմնավորե գեղեցիկ կերպով մոր մը իր գավակին կաթ տալու պարտքը:

«Եվ մոր բնական պարտքն է կաթ տալ: Վասնզի մեծագույն Արարչապետը միայն այդ պարտուց համար ամեն ծնող մոր կուրծքեն երկու ստինքներ կախեր է, և քանի՜ մեծ է Նախախնամողին հոգը, որ զկաթն մանկան հետ կը ստեղծե, և այն պահուն կը սկսին մոր ստինքներեն եր-

կու աղբերակները բղխել, երբ կաթնածարավ մանուկը յուր բերանը կաթի աղբերակներուն դեմ կը բանա»:

Ուստի Աստված և բնության անփոփոխ օրենքը պարտավոր կը կացուցանեն մայրը, որ յուր ծնած զավակ ինքն յուր իսկական կաթով սնուցանե: Մայր մի կարող չէ այս պարտիքը եղծել, զոր թե՛ բնության օրենք և թե՛ բնական սեր անեղծ գծեր են մոր սրտին և կուրծքին վրա:

Մայր մի, եթե մոռնա այս ծնողական պարտիքը, եթե եղծե այս օրենքը, այդպիսի մայր անգործ, զրկիչ և պարտազանց է. թո՛ղ թագուհի լինի, թո՛ղ իշխանուհի կամ քաղաքացի և շինական, աշխարհիս որ կարգեն լինի, նա կարող չէ արդարանալ երկնից նախախնամության դատավորին առաջ: Մի՞թե արժանի է մի կին մայր կոչվելու, երբ ստիճանները լի են կաթով, նա մանուկն օտար կաթին և օտար գրկին հանձնե և կամ թողու, որ ցամքի ու կտրի բնատուր կաթը: Չգիտեմ, աշխարհիս մեծատանց ոսկիներուն այդ մի ազնվականության շնորհ ու նշա՞ն է, որ մայրական այդ մեծ ու առաջին պարտիքը նվաստություն կը համարին, որպես թե ամոթ լիներ այն իրենց տիկնության, և կամ թե այնպես կը դատեն, թե մանկան կաթ տալը աղախնական պաշտոն է, և այդ ծառայությունը՝ դիեցիկ դասակներու համար միայն:

Մարդկային ընկերության ընտանեկան կենաց մեջ եթե անօրինակ զեղծումն մի կա, այս է. եթե զրկանք մի կա, այս է, որով մայրերը բուն իրենց զավակները կը հարստահարեն. եթե բանավոր մարդ անբան անասնոց առաջ կը նվաստանա ու կ'ամաչե, այս է: Վասնզի բնության իմաստուն Արարիչ ինչպես մարդուն, նույնպես բոլոր կենդանւոց համար գութը հավասար բաշխեր է: Թո՛ղ տեսնան մայրերը, որ աշունք անտանին մեջ յուր կորյուն կը դարմանե, կովն՝ յուր հորթիկ, մաքին՝ յուր գառնուկը, հավ՝ յուր ճիտերը, ճնճղուկ՝ յուր ձագերը, այնս իրավունք ունի՞ մայրն յուր կաթովը չի սնուցանել յուր զավակը, որ յուր հոգվո հատորիկն է. կամ թե չդարմանել այն հարսագատ ծաղիկը, որ յուր ծոցեն բուսած է, յուր արմատին ծիլն է. ինչպե՞ս ձեռք է այն մոր ձեռք, որ կը քանդե այդ մատաղ ծիլն յուր բնաբույս արմատեն և զայն օտար արմատին հյութով սնուցանել կ'ուզե» («Դ. Ը.»):

Բայց այս խնդիրը ուրիշ երես ալ ունի: Այդ դայակին պարագան է, որ աղքատութենէ մղված, ստիպված է իր սեփական երեխան կաթե զրկել՝ այդ կաթը «ազնվական» տիկնոջ ծախելու համար:

Եվ տեսե՛ք ի՛նչ բուռն զայրույթով է, որ Խրիմյան կը պոռթկա այդ «ազնվական» տիկնանց դեմ:

«Հասա ո՛վ դուք հայոց ազնվական տիկնայք, ես կը փափագիմ, որ ձեր բարեկեցիկ կյանքին մեջ ձեր մայրական պարտիքները դարձնալ չմոռանաք: Երբ ձեր այրերեն ոմանք զժողովուրդ կը հարստահարեն, դուք ևս աղքատ մայրերը կը հարստահարեք՝ նոցա զավկին կաթը հափշտակելով: Դուք ձեր խիղճը մի՛ խաբեք, թե կաթին գին կամ դաշակին վարձքը կը վճարեք. գիտցե՛ք ստույգ, այդ վարձքը, թե բյուր անգամ ավելի վճարեք, կաթին փոխարեն չէ: Եվ միթե կը կարծե՞ք, թե աղքատ մոր կաթն այդչափ արժանի է, երբ դուք ձեր կաթն նույնիսկ ձեր զավկին կը խնայեք» («Դ. Ը.»):

Կնոջ գլխավոր պարտականություններեն մին զավակներուն դաստիարակութեան գործն է:

«Ընտանեկան կամ առտնին դաստիարակական վարժոցին մեջ ո՞ւրք են այն բնախոս ու մեծ վարժապետները, որոց ի բնութենէ հանձնված է իրենց զավակաց կրթութեան հոգատարությունը:

Արդ, աշխարհի գիտէ, և բնությունը ինքնին կ'ուսուցանէ, թե ընտանեկան դպրոցին մեջ օտար մանկավարժ չի կա, այլ միայն նոքա են հեղինակ ու դաստիարակը, որոց պատկառելի և քաղցր անունը հայր և մայր կը կոչվի» («Դ. Ը.»):

Մայրը պիտի դաստիարակե թե՛ մանչը, թե՛ աղջիկը, սակայն մանչոց դաստիարակությունը տարբեր ձևով պիտի ըլլա, աղջկանցը՝ տարբեր ձևով: Որովհետև, ինչպես տեսանք, աղջիկը պետք է դաստիարակել որպես ապագա տանտիկին, որպես տնտեսել գիտցող, որպես կին և, մանավանդ, որպես մայր:

Եվ Խրիմյան անգամ մըն ալ կը շեշտե աղջիկները այս ուղղութեամբ դաստիարակելու անհրաժեշտությունը ու կ'ըսե բոլոր մայրերուն.

«Կրթեցե՛ք ձեր մատաղ մանուկներն, որ մեծնան, մարդ լինեն, թող բացվի նոցա մտքին աչքը, իբրև կույր չը շրջին աշխարհի վերա. կրթեցե՛ք նաև ձեր աղջիկներն, որ խելացի, տնտես և բարի մայրեր լինեն. պետք է գիտնաք, որ տան շինություն, կարգավորյալ տնտեսություն միայն կ'իներուն ձեռքով կը լինի:

Միթե կ'իներ մարդ չե՞ն, հոգի և միտք չունի՞ն:

Տեր Աստված կի՞ն՝ իբրև ամուսին տվավ այր մարդուն, ոչ թե միայն զավակ ծնելու համար, հասցա իբրև ընկեր և օգնական տվավ, որ աշխատության մեջ գործակից լինի. մարդ դաշտի մեջ աշխատի, կի՞նն այ տան մեջ» («Պ. Թ.»):

Զ. ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄ

Եթե փորձենք խրիմյանը դասել մտածումի այժմյան հոսանքներեն միույն մեջ, մեծ դժվարություն կը հանդիպինք:

Խրիմյան, որպես դաստիարակ, ընկերային խնդիրներուն կատամամբ անհատապա՞շտ է, թե՞ հավաքապաշտ, իմացաբանական տեսակետե իրապա՞շտ է, թե՞ գաղափարապաշտ, բարոյական հարցերու մեջ բնապա՞շտ է, թե՞ բարոյապաշտ:

Այս հարցերը շատ սերտ կապ մը ունին մանկավարժության հետ. իսկական դաստիարակ մը չի կրնար լուրջ գործ մը սկսիլ, նախքան սույն խնդիրներուն հանդեպ կեցվածք մը ունենալը:

Ահա՛, ուրեմն, հարցումներ, որոնց պատասխանելով, պիտի կարենայինք նախ՝ ավելի ճշգրիտ ու հստակ կերպով բնորոշել խրիմյանի ըմբռնումը, և մյուս կողմե՝ պիտի հաջողենք անոր մտքերուն այժմեականությունը ճշտել դաստիարակչական տեսակետեն:

Սակայն, այս գործը շատ դժվար է և գուցե, անկարելի, հակառակ որ իր գրվածքներուն մեջ, ամեն տեղ, կը հանդիպինք մտածումի, ըմբռնումի և ոգիի բազմաթիվ տարրերու, որոնք ուղղակի և սերտ կապ ունին վերև հիշված գաղափարական հոսանքներուն հետ:

Եվ, այնուամենայնիվ, խրիմյան չենք կրնար դասել այդ հոսանքներեն միույն մեջ:

Ինչպես ուրիշ ստեղծագործական ասպարեզներու մեջ, ինչպես, օրինակ, բանաստեղծության կամ նկարչության մեջ, միայն փոքրերն են, որ դպրոցի կամ որոշ ուղղության մը գերին կը դառնան և սովորական կաղապարեն չեն կրնար դուրս գալ:

Մեծերը սակայն, հանճարները, վերացական սահմաններ չեն ճանչնար:

Խրիմյան դաստիարակչական գետնի վրա հանճար մըն է: Կարելի՞ է ըսել, թե ան միաժամանակ և՛ իրապաշտ է, և՛ գաղափարապաշտ. և՛ բնապաշտ է, և՛ բարոյապաշտ. և՛ անհատապաշտ է, և՛ հավաքապաշտ:

Ո՛չ, որովհետև Խրիմյան ամենէն ալ բան մը առած ու զանոնք հաշտեցնելով՝ համադրութիւն մը ստեղծած է, ո՛չ: Այլ Խրիմյան պարզապէս կը գլխի կ'անցնի բոլոր այդ կաղապարված տեսակետները:

Բոլոր այդ վերացական սահմանները կը տժգունին Խրիմյանի կենդանի, իրատես մտածումին առաջ, որովհետև այդ մտածումը կը ցոլացնէ ու կը բյուրեղացնէ իրական կյանքը այնպէս, ինչպէս որ ան կա դրապէս, և այնպէս, ինչպէս այդ կյանքը կրնա ըլլալ իր օրինական զարգացման սահմաններուն և հնարավորութիւններուն մեջ:

Խրիմյանի մտքերը շոշափելի մարմին ունեցող, ապրող ու աճող ամբողջութիւն մը կը կազմեն. ամբողջութիւն մը, որ, ինչպէս ինքը՝ կյանքը, ամեն բանէ առաջ մեկ հիմնական հատկանիշ ունի՝ կենդանի է: Այնքան կենդանի, որ, երբեմն, անկազմակերպ է ու հակասական:

Միայն հանճարներուն է տրված այդ կենդանին ու իրականը համադրաբար վերստեղծելու ուժը իրենց ամբողջականութեան ու շարժման մեջ ավելցնելով նաև անոնց վրա բարոյական շունչ մը. կամ, ավելի ճիշտ՝ բարձրացնելով այդ իրականն ու կենդանին մինչև մարդկային բարոյական արժեքներու աշխարհը:

Եվ, սակայն, այնքան հետաքրքրական կը թվի մեզի այս հարցը, որ մենք, այնուամենայնիվ, պիտի փորձենք սահմանել ու բնորոշել Խրիմյանի մտածումը անհատապաշտու-

թյան և հավաքապաշտության հակամարտ ըմբռնումներու տեսակետեն:

Անշուշտ, այս խնդիրը շատ հին ու մինչև օրս ալ հարցական կը մնա մարդկային գիտակցության առաջ:

Շատերը, որ իրենց միտքը հոգնեցնել չեն սիրեր և կամ «կ'աճապարեն», կը բավականանան միամիտ ու մակերեսային լուծումով մը:

Այսպէս, ոմանք կ'ըսեն. ես անհատապաշտ տեսակետը կը դավանիմ, որովհետեւ անհատի ազատությունը ամեն բանէ վեր կը դասեմ. ընկերությունն է (կամ ազգը), որ պետք է ապահովե ու երաշխավորե անհատին իրավունքներն ու ազատությունները: Ուրեմն՝ հավաքական կյանքը միջոց, իսկ նպատակը՝ անհատին բարօրությունը, երջանկությունը:

Իսկ ուրիշներ, որոնք հավաքապաշտ տեսակետը կը կարծեն դավանիլ, կ'ըսեն. ես հավաքապաշտ եմ, որովհետեւ ինծի համար նպատակը հավաքականությունն է, իսկ անհատը՝ գործիք մը, այդ ընկերության գերագույն ձգտումներուն իրականացման ծառայող:

Ահա՛, այս հակամարտ տեսակետները՝ դրված շատ պարզունակ կերպով: Շատ-չատեր այսպէս կը տեսնեն անհատի և ընկերության փոխհարաբերության այս հարցը ու այսպէս ալ կը լուծեն զայն... իրենց գլխուն մեջ:

Եվ, սակայն, խնդիրը ոչ թե մեր գլխուն մեջ, վերացականորեն լուծելուն մեջ կը կայանա, այլ իրական կյանքին մեջ: Ընկերային-հասարակական կյանքի խնդիրները զուտ վերացական ու տրամաբանորեն լուծելը սխալ է, որովհետեւ կյանքը ինքը իր հատուկ տրամաբանությունը ունի, և անոր բնական ընթացքը հասկնալու համար չի բավեր միայն տրամաբանել, այլ պետք է նաև գիտնականի մը պէս դիտել գիտնալ, զգալ գիտնալ և, մանավանդ, իրականին ու անոր բնական հնարավորություններուն intuition-ը ունենալ:

Խրիմյան այդ intuition-ը ունի, և այդ պատճառով է, որ անոր համար գոյությունն չունի անհատի և ընկերության միջև հակամարտություն: Անոր տեսողության առջև մեկը

մյուսին զարգացման արգելք չէ, անոր մտածումին մեջ տեղ չի գտներ անհատի և հավաքականության հարցը:

Խրիմյանի ըմբռնումով՝ և՛ անհատը, և՛ հավաքական կյանքը մեկ ամբողջություն կը կազմեն, մեկը մյուսով հնարավոր, մեկը մյուսով արժեք ստացող:

Խրիմյան ինքը այս հարցը քննության իսկ չ'առներ անշուշտ: Ան չի խորհիր անգամ գուցե, թե հայ գյուղի մեջ անհատի և ընկերության միջև հակամարտության հարց կրնա ծագիլ, սակայն, իր երկիրը ուսումնասիրած ատեն, մենք կը զգանք անոր ըմբռնումը ու կը կարծենք, թե կրնանք զայն բնորոշել առանց շատ սխալած ըլլալու:

Խրիմյան չի տեսներ անհատը որպես այդպիսին, ա՛յն վերացական անհատը, զոր քանի մը երևակայապաշտ ու մեքենապաշտ մտածողներ ժԼ. և ժԹ. դարուն ստեղծեցին: Պարզ կերպով կ'երևա, որ Խրիմյանի համար ալ չկա անհատը ինքն իրեն, ինքն իրմով ու ինքն իրեն համար:

Անհատը կա ու կ'ապրի մթնոլորտի մը մեջ, հավաքական կյանքի մը մեջ, ու ան այդ շրջանակին մեջ է, որ կ'աճի, այդ կյանքին մեջ է, որ իմաստ ու արժեք կը ստանա:

Բայց ընկերությունն ալ, հավաքական կյանքն ալ Խրիմյանի համար վերացական իրականություն մը չէ:

Ազգն ու հայրենիքը ևս իրեն համար վերացական իրականություններ չեն, չկա հավաքականի օրենք, ընդհանուրի շահ, որ կեդրոնեն արձակված ու հրահանգված ըլլա՝ կարգախոսի մը ձևին տակ, որուն հպատակի անհատը: Ո՛չ: Այս իմաստով՝ Խրիմյան ո՛չ հավաքապաշտ է և ո՛չ ալ ազգայնական:

Խրիմյանի ըմբռնումը՝ անհատի և հավաքականության հարցի տեսակետեն, մենք պիտի բնորոշենք «աշխատանքի համայնք» բացատրությամբ:

Ու այս ըմբռնումով է, որ Խրիմյան կը ստանա այժմեական խոշոր արժեք:

Հիրավի, քաղաքակիրթ աշխարհին պատկանող արդի մտածողներ ու ընկերաբաններ հետզհետե կը հանգին այն եզրակացության, որ անհատ-հավաքականություն հարցը

վերացականորեն կարելի չէ լուծել. իրականության մեջ գոյություն չունին, ոչ մեկ տեղ ո՛չ վերացական անհատը՝ որպես այդպիսին, և ո՛չ ալ վերացական մարդկային ընկերություն մը՝ որպես այդպիսին: Այլ գոյություն ունին մարդկային համայնքներ, այսինքն՝ որոշ թիվով մարդկանց համախմբումներ որոշ հողամասի մը վրա, որոշ ծագումով ու անցյալով, որոշ կենցաղով, որոշ աշխատանքներով, որոշ բարոյական ու մշակութային հատկանիշներով և որոշ հեղաշրջման հնարավորություններով:

Նույնանման հատկանիշներով օժտված համայնքներու ամբողջությունը կը կազմե մեկ ժողովուրդ:

Հետևաբար, հավաքական կյանքի կեդրոնը ո՛չ անհատն է և ոչ ալ լայն իմաստով ընկերությունը, այլ համայնքը:

Այս եզրակացություն և այս ըմբռնումին կը մոտենան այսօր շատ մը մտածողներ. ավելին, այդ ըմբռնումը կը սկսի որդեգրվիլ պետություն կողմե ևս, որպես վարչական-ընկերային-տնտեսական կազմակերպության ձև:

Ժողովուրդե-ժողովուրդ, պետութենե-պետություն, սակայն, այս «համայնքի» ըմբռնումը որոշ փոփոխություններ կը կրե՝ գաղափարներու բովանդակության և կիրառման ձևի տեսակետներեն:

Այսօր կարելի է հատուկ կերպով խոսիլ գերմանական «համայնքի» ըմբռնման մը մասին, որ իբր հիմ կ'ընդունի գերման ժողովուրդի արյան ու ցեղային միությունը ու կը ձգտի ամեն անհատի մեջ խորացնել այդ ձևով ըմբռնված համայնքի մը պատկանելու գիտակցությունը ընկերային-տնտեսական-մշակութային ասպարեզներու մեջ: Ու այդ ըմբռնումին վրա է, որ կը կառուցվի ընդհանուր ազգային քաղաքական իտեալը՝ ուժի, տիրապետության և ստեղծագործելու զգացումներու ու կամեցողության շաղախով:

Պետք է ըսել, որ գերման մտածողները նոր չէ, որ ստեղծած են համայնքի մը ըմբռնումը, այլ՝ դեռ անցյալ դարու վերջերեն: Այս մտածողներու շարքին հայտնի է Ֆիրքանտը իր «Ընկերություն և համայնք» գործով: Ան առաջին մտածողն է, որ ի հայտ կը բերե շատ հստակ կերպով «ընկերու-

թյուն» և «Համայնք» առումներու խոշոր տարբերությունը:

Բայց կա նաև «Համայնքի» ֆրանսական ըմբռնումը, որ հետզհետե կը զարգանա ու որոշ ձև կը ստանա ֆրանսացի մտածողներու աշխատությունց մեջ: Վերջերս, ֆրանսացի մտածողներ ու գրագետներ խմբակցություն մը կազմած են՝ նպատակ ունենալով հավաքական աշխատակցություն մը «Համայնքի ֆրանսական ըմբռնումը» կազմավորել: Ու այս ուղղություն մը՝ առաջին հրատարակությունները սկսած են արդեն լույս տեսնել: «Համայնքի» ֆրանսական ըմբռնումը կը տարբերի գերմանականն անով, որ այստեղ չի շեշտվիր արյան ու ցեղային տվյալներու առաջնությունը, այլ շեշտը կը դրվի ավելի պատմական, հոգեբանական ու, մանավանդ, մշակութային գիտակցության վրա: Այսպեսով՝ ֆրանսական ըմբռնումը ավելի տիեզերական ձևեր և բովանդակություն կը ստանա:

Վերջապես, հիշենք նաև «Համայնքի» ռուսական, խորհրդային ըմբռնումը:

Հոն, խորհրդային վարչաձևի մեջ ալ, տակավ զարգացավ, անշուշտ բոլորովին տարբեր ուղիներով ու տարբեր անհրաժեշտությունց թելադրանքին տակ, տեսակ մը համայնքի ինքնուրույն ձև և ըմբռնում ոչ միայն մտածողներու աշխատությունց, այլ նաև գործնական կյանքին մեջ:

Ի՞նչ են կոլխոզներն ու սովխոզները, եթե ոչ տեսակ մը համայնքներ, որոնց հիման վրա կառուցված է ամբողջ պետությունը:

Համայնքի խորհրդային ըմբռնումը վերացական տեսություններե մեկնած է ու գործնականացած է որպես զուտ տնտեսական մեքենապաշտ ըմբռնում՝ ծնունդ տալով տնտեսական, ընկերային միավորներու, որոնք մասնիկ-մեքենաներն են այն հսկա գործարանին, այն հսկա թրրսթին, որ պետությունն է:

Ամեն բան կը ծրագրվի կեդրոնեն ու կը հղվի ի գործադրություն բոլոր աշխատանքի համայնքներուն, համաձայն նախատեսված հատակագծին: Կյանքը այս ըմբռնումին

մեջ տնտեսությունն է. տնտեսությունը՝ ծրագրված աշխատանք. պետությունը՝ շարժման մեջ դրված վիթխարի մեքենա մը, որուն մեկ մասնիկը կը հանդիսանա համայնքը, իսկ այդ համայնքին մեկ տարրը՝ մարդը:

Ավելցնենք այստեղ, որ այս ծրագրային համայնքի ըմբռնումը որոշ չափով հատուկ է նաև գերմանական արդի մտայնության, ինչպես նաև Միացյալ Նահանգներու տնտեսական կյանքին: Այս խնդիրներու նկատմամբ, ինչ կը վերաբերի, ուրեմն, համայնքներու տնտեսական կազմակերպման, կը տարբերին տեսական հիմնավորումները, անունները, կարգախոսները, սակայն խորքին մեջ հիմնական կազմակերպչական ձևերը ու նպատակները իրարու կը նմանին:

Արդեն շատ բնական է, որ համայնքի ըմբռնումները տարբերին ժողովուրդե-ժողովուրդ, պետութենե-պետություն՝ համաձայն ժողովուրդներու հոգեբանության, աշխարհագրական-պատմական պայմաններուն, տնտեսական տվյալներուն և այլն:

Եթե օր մը կարելի պիտի ըլլա խոսիլ համայնքի հայկական ըմբռնման մասին, մեր կարծիքով՝ այդ պարագային անպայման պետք է նկատի առնել Խրիմյանի գրականությունը ևս:

Կարգալով այդ գրականությունը, իրոք, կարելի է ուրվագծել «համայնքի» որոշ ըմբռնում մը, որ կը տարբերի վերև հիշված ըմբռնումներեն և իր առավելությունները ունի:

Խրիմյանի համար ալ մեկ ամբողջական, անտարրալուծելի և բնական միավոր մը կա, որ գյուղն է: Գյուղական համայնքը այն իրականությունն է, որուն մեջ կը գտնենք հայ անհատը, իսկ գյուղական համայնքներուն ամբողջությունը հայ ժողովուրդն է:

Հայ գյուղացին կը ծնի այդ համայնքին մեջ, ինչպես ցորենը՝ իր արտին մեջ, կը մեծնա ան իր պապերուն շունչով, կը սիրե ու կ'երգե իր հողն ու ջուրը, իր արևն ու հորիզոնը, կ'աշխատի մինչև իր կյանքի վերջին օրը՝ Աստուծո իրեն տված հողին վրա, կը վայելե իր աշխատանքին

պտուղը, կ'ապրի ընտանեկան կյանք մը՝ տունը երեխաներով լեցուն, և օր մըն ալ, իր ապրած կյանքը օրհնելով, իր հոգին կ'ավանդե ու կ'երթա վերջնականապես միանալու իր գյուղի հողին, ուր կը հանգչին իր պապերը: Իսկ արտն ու տունը կը ձգե որդիներուն ու թոռնիկներուն, որ անոնք ալ իրենց հերթին պապենական հողը աշխատին ու իրենց հայկական ազգը բազմացնեն:

Խրիմյանի համայնքի ըմբռնումը պիտի կոչենք աշխատանքի համայնք մը, որովհետև այդ համայնքի կյանքին հիմը աշխատանքն է: Բարի աշխատանքն է այդ՝ կատարված բնության ծոցին մեջ, ուրկե ծնունդ կ'առնեն ոչ միայն նյութական, այլ նաև կյանքի բարոյական բարիքները: Կարգացե՛ք «Պապկե պսակի» հոյակապ պատկերը ու պիտի համոզվիք, թե աշխատանքը, հողը, սերը ու Աստված ինչքա՛ն մոտ են իրարու Խրիմյանի ըմբռնման մեջ:

Կարծես, երկրորդ Մարտին Լութեր մը ըլլար, որ կ'ըսե. «Աղոթելու լավագույն ձևը աշխատիլն է»:

Առհասարակ, Խրիմյանի ամբողջ գրականությունը սիրո և աշխատանքի սեմֆոնի մըն է՝ աստվածային ներդաշնավորումով կերտված, որ միաժամանակ կը համոզե, կ'ոգևորե ու կը հմայե:

Ահա՛ Խրիմյանի տողերը աշխատանքի ու աշխատասիրության մասին.

«Ինչպես գրեցի ի վեր, ճիշտ, որդյակ իմ, աստի հայտնի է, որ, երբ աշխատությունը չի միանար բնական հարստության հետ, հարստությունն, իբրև ծածկյալ գանձ, կը մնա հողին ծոցը, և մարդիկ անհաս, անգանձ, անգիտակցաբար կը շրջին ոտքի տակ թաղված գանձերու վերա, միշտ աղքատ և կարոտած:

Ուրեմն, մեր աղքատության աղբյուրի մի ակն մեր անաշխատ ձեռք և թմրած ոգվույն ծուլությունն է: Մի մարդ, մի ժողովուրդ, մի աշխարհ, որ զինքն աշխատության չի նվիրեր, նա միշտ հացի կարոտ կը մնա, վասնզի աշխարհին վերա հացն ու գանձ միայն աշխատող ազգին ու ժողովուրդին բաժինն են. և սորա ճշմարիտ ապացույց Եվրոպիո ժողովուրդն է:

Բայց ի՞նչ պետք է և ի՞նչ զորավոր դարման, որ անաշխատության մեջ ապշած և թմրած ժողովուրդին միտքն ու հոգին մեռելութենե հանե ու մղե դեպի գործունեության կյանք:

Այն պետք է, ինչ որ պետք եղավ արևմտյան ազգերուն, այսինքն՝ լույս, գիտություն: Լույսն ու գիտություն մեր գործող զգայարանքներ և աշխատության կյանքը կ'ուղղեն. և մեր հառաջադիմության քայլերուն ճամբա կը բանան և կ'ապահովեն մեր արդյունք և հարստություն: Եվ երբ արևելյան ժողովուրդներ զուրկ են այս առաջնորդող լույսեն և մղիչ զորութենեն, կը մնան, ուր որ են, միշտ կարոտ բեղմն-ավոր երկրի մեջ, վասնզի հեղգամիտ եղան, աշխատություն չսիրեցին, ուսումն ասեցին, հանճարն անպատվեցին. գրասեր անոթի մեռավ, արվեստավորն առանց քաջալերության մնաց. եթե կային մեծամեծ խոչընդոտներ, էլան. մեր ընկերական կյանք դարձավ մի անշարժ դիակ, տեսանք, հառաջադեմ աշխարհի և յուր անթիվ գործունեության օրինակներ մեր աչքին առաջ կեցած են, մեր միտքն ու հոգին տակավին չնորոգեցան. մնացինք այնպես, հնության ու հեղգության մեջ: Մենք մաքուր մարդ ծնանք, այլ մեր ոտքի տակ աշխատող չքոտի մրջյունին ժիր գործունեություն չտեսանք: Մեծն Սողոմոն յուր խրատով աշխարհի վատ ծուլերն կը հղե դեպի մրջյունին բույն:

«Եվ դու, որդյակ իմ, երբ մրջյունին բույնեն կ'անցնիս, կասց պահ մի, զննե, տես ու զարմացի, թե քանի՛ աշխույժ է այդ ճկուն կենդանին. յուր բույնեն մինչև քառասուն քայլ ավելի ուղղագիծ ճամբա կը բանա, կարավան-կարավան անդադար կ'երթա, կու գա, միշտ մի հատիկ պարենով կը բեռնավորի, կը բերե, կ'ամբարե յուր բույնը. եթե պատահմամբ կոխես ու ճմլես զինք ի գետին, եթե սայլին անիվն յուր ճամբու վրայեն անցնի, հազարներով ջախջախվին, մա տակավին աշխատութենեն չի՛ կասիր և երբեք չի՛ թողոր յուր բացած արյունոտ ուղեգիծն. այլ դիակներու վերա կը կոխե ու կ'անցնի իբրև աշխատության աննկուն շահատակ:

Մրջյուն մարդ չէ, բայց կը նախատեսե. համարան կը ժողովե, կ'ամբարե յուր պաշարը, և ի ձմեռան կը վայելե՝ ազատ մնալով յուր սովեն: Մարդ մրջյուն չէ, նախատեսող միտք ունի. և երբ չի նախատեսեր, անգործ կյանք կը վարե՝ նրա ձմեռն, անշուշտ, սովամահն է:

Թողունք մրջյունի բույն, երթանք դեպի մեղուն. դիտե ու տես, թե ո՛րչափ գործասեր է. երամ-երամ կապելով՝ կ'երթան ծաղկավետ հովիտներ, կը շրջին, մեղրանյութ կը ժողովեն և կու գան, փեթակին մեջ

կը գործեն, որոնց արդյունք թագավորաց սեղան կը զարդարեն, և մեղ-
րամոմն Աստուծո սեղանին վրա կը վառվի:

Հասկա տեսա՞նք մեր պատերու սարդի գործունեություն, որուն հա-
մար կ'ասեն, թե կտավագործության արվեստին հեղինակ լինելով՝ օ-
րինակ տվեր է մարդույն. տե՛ս, ի՛նչպես անդուլ կը ճգնի յուր աշխատու-
թյան մեջ, անդադար կը մանե, կը հյուսե՛ յուր նպատակը, գիտե՞ս.
միայն ճանճիկ մը որսալ և յուր կյանք պահել:

Թո՛ղ մտածեն մտավոր մարդիկ և մեր աշխարհի ծուլներ. եթե սար-
դին համար ճանճիկ մը պետք է, ո՞վ չի գիտեր, թե իրենց համար ևս
հաց պետք է: Զի մարդուն կյանքը պահպանող հացն է, մարդն առանց
հացի կը չքանա: Մարդույն ընկերական կյանք աշխատության զբաղու-
մով կ'ապրի և կը հարատևե:

«Եթե կա աշխարհիս, երկրագնդին վերա ծայրագույն և անտանելի
բեռն մի, այդ ծուլերուն կյանքն է», - հարցուցին իմաստասերի մի, և նա
այսպես պատասխանեց:

Արդ, ինչպես տեսանք, սիրելիս իմ Սամվել, որ հարստության ծնող
աշխատությունն է. ուղիղ կը հետևի, որ աղքատության ծնող ծուլու-
թյուն և անգործ կյանքն է. իսկ երկոցունց մեծ առաջնորդ՝ միայն գիտու-
թյուն և կուրություն: Վասնզի մարդույն թշվառության բուն, աղիտաբեր
արմատ մտավոր կուրութենեն կը սկսի և կ'աճի:

Կը հիշե՞ս դու, Եվրոպիո գիտնոց կանառեն հառաջ մեր իմաստասեր
Եղիշեն մարդոց կույր կյանքի նկարագիրը ճշտությամբ կը հանե. երբ
հազար երեք հարյուր տարի առաջ կը տեսնա նա Հայոց աշխարհի
թշվառություն և անկատար կյանք, այսպես կու տա յուր վճիռը, թե «կոյր
զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կե-
նաց»: Այո՛, կուրություն կյանք չունի. նա պետք է միշտ խարխափի աշ-
խարհիս հրապարակին վրա և մերթ ևս յուր գլուխը պատե ի պատ զար-
նելով ջահջախվի: Այլևս համառոտենք այս դասը, աշխատասեր և լու-
սասեր որդյակ իմ. եթե կը բաղձանք, որ աղքատություն և կուրություն
մեր աշխարհեն բարձվին, թշվառության աղբյուրի ակներ խցվին, և
հարստության և երջանկության ակներ բացվին, աշխատություն սիրենք
ու պատվենք, հեղձամտություն և ծուլ կյանք ատենք և հալածենք մեր
անձեն և մեր ընտանեկան սրահեն»:

«Իսկ դու, իմ ջանասեր որդյակ, որ մեր հայրենյաց մի պանդուխտ
զավակն ես, երբ կը հաջողվի քեզ դառնալ քո հայրենի երկիրը, գործա-
սիրություն և աշխատություն քարոզե, ժրագործ եղիր, կյանքդ բեղմնա-

վորե և բարի օրինակ հանդիսացիր պատանհներուն առաջ: Թո՛ղ ի բաց ոսկին ու գանձ, տար իմ այս աշխատասիրության դասեր. տար և ավանդե՛ մեր հայրենյաց անուս, անդարոց մանուկներուն. ասա անցա, թե՛ ձեր հայրեր պանդխտություն սիրեցին, օտարության մեջ մաշվեցան ու մեռան, դուք ձեր հայրենի քաղցր ծոցեն ու գրկեն, հողեն ու ջրեն բնավ մի՛ հեռանաք: Ասա, թո՛ղ աշխատին, գործասեր լինին, և իրենց դառն քրտինք հայրենի հողին վերա թափեն: Այն հողն ու ջուր, զոր օրհներ է Աստված, շատ հաց ու հարստություն կը տա իրենց: Հիշե՛ դու և հուշ բեր անցա՝ Սողոմոնի օգտակար խրատ, թե «Որ գործէ գերկիր, լցցի հացի, եւ որ երթայ զհետ դատարկութեան, լցցի աղքատութեամբ» (Ս. Ս.):

Աշխատանքը, ահա՛ համայնքի ներքին ուժը, մարդկանց հավաքական կյանքը հնարավոր դարձնող ու այդ կյանքին իմաստ տվող տվյալը:

Աշխատանքը, ահա՛ նաև բարոյական ու կրոնական զգացումներուն հասնելու ճամբան:

Իր այս ըմբռնումով ալ, որուն մեջ այնքան գլխավոր դեր կը կատարեն աշխատությունը և տնտեսական տվյալը առհասարակ, Խրիմյան այժմեականություն կը ստանան:

Հիշենք, օրինակ, նորագույն և մեծագույն ընկերաբաններեն Փրանսացի է. Տյուրքեյմը, ըստ որուն գիտական տեսությունց՝ աշխատանքն ու աշխատանքի բաժանումն է, որ հնարավոր դարձուցած են մարդկային համախմբումները ու ծնունդ տված մարդկային ընկերություններուն, այսինքն՝ համայնքներուն:

Աշխատանքը, սակայն, Խրիմյանի համար զուտ տնտեսական երևույթ մը չէ, այլ շատ ավելի բարդ իրականություն մը, որ շատ ավելի խոր իմաստ մը ունի մարդկային անհատական ու հավաքական կյանքին համար:

Հիրավի, սխալ է կարծել, թե աշխատանքը զուտ տնտեսական երևույթ մըն է: Ո՛չ: Աշխատանքը, ինչպես նաև այն բոլոր երևույթները, որ մարդկային են, ամեն բանե առաջ հոգեկան երևույթներ են՝ մարդկային գիտակցության մը արտահայտություններն ու դրսևորումներն ըլլալով:

Տնտեսական կյանքը չէ, որ ծնունդ կու տա աշխատանքին, այլ մարդկային աշխատանքն է, որ ստեղծած է տնտեսականի երևույթը ու գաղափարը:

Անասուններն ալ նվազ տնտեսական կարիքներ չունին, քան կենսաբանական մարդը, և սակայն, անոնք տնտեսութիւն մը չունին, որովհետև աշխատիլ չեն կրնար, որովհետև աշխատելու հոգեկան հնարավորութիւնը չունին:

Պարզ է, ուրեմն, որ տնտեսականը արդյունքն է մարդկայինին. և միակ արդյունքը չէ ան: Աշխատանքը մարդկային տնտեսական գործունեութիւնը կը կազմակերպէ ոչ միայն մարդուն կենսաբանական կարիքներուն գոհացում տալու համար, այլ, ավելի անդին անցնելով՝ ավելի բարձր մակարդակի մը վրա մարդուն գոյութեան իմաստը գտնելու համար:

Այդ իմաստը, Խրիմյանի համար, գերազանցապես բարոյական բնույթ մը ունի՝ իր մեջ պարփակելով, սակայն, մյուս բոլոր մարդկային արժեքները ևս: Ուրեմն՝ համայնքը, աշխատանքի համայնքը մարդ-անհատին բնական բույնն է, որմէ պետք չէ բաժնվի ան: Ինչպես որ բույսը, ինչպես որ կենդանին իրենց բնավայրը ունին, այնպես ալ մարդը իր համայնքը ունի, որմէ չի կրնար ազատիլ: Մարդը ևս այդ ազատութիւնը չունի. բարոյական մարդ-անհատը պետք չէ ունենա այդ ազատութիւնը:

Խրիմյանի համայնքը, սակայն, բնավ չի կաշկանդեր անհատի ստեղծագործութեան սահմանները:

Բնական վիճակը ներդաշնակութիւնն է: Խրիմյան նեղ իմաստով ազգայնական մը չէ. հակառակ ընդհանուր կարծիքին, մենք իր գործերը կարդալով հավաստեցինք, թե անոր մոտ կը բացակայի ազգային եսասիրութեան զգացումը. ան հայուն մեջ կը տեսնէ մարդը կամ, ավելի ճիշտ, մարդկայնութեան մեկ ուրույն, ինքնատիպ կերպը:

Այս տեսակետէն, Խրիմյանը կարելի է համարել Ռուս-Ախտ մը, որ մարդուն և մարդկային տիեզերական արժեքներու չափավոր ու հավասարակշիռ խոր զգացումը ունի:

Իր այս զգացումին ու ըմբռնումին մեջ Խրիմյանը կարելի է համեմատել Թոլսթոյի և կամ Ռապինտրանաթ Թակորի հետ:

Տրված ըլլալով սույն ըմբռնումը՝ ի մասին հայ գյուղացիի աշխատանքի համայնքին, մենք կ'ըսեինք, թե Խրիմյան թե՛ անհատապաշտ է, թե՛ հավաքապաշտ, ու նաև՝ իրապաշտ և գաղափարապաշտ, բնապաշտ և բարոյապաշտ:

Որովհետև Խրիմյանի գիտակցության մեջ այս բոլոր գաղափարներ ի մի կը ձուլվին ու կը կազմեն մեկ ներդաշնակ ամբողջություն, որոնց մեջ չկա հակամարտություն:

Խրիմյանի՝ համայնքի ըմբռնումը, ինչպես և անոր ագգային ըմբռնումը ալլամերժ չէ և ոչ ալ տիրապետություն ձգտող:

Այս գիծը անոր մտածման հիմնական մեկ հատկանիշն է:

Թերիգպաշյան իր հուշերուն մեջ կը պատմե, թե ինչպես Վանի մեջ, սովի մը շրջանին, երբ Խրիմյան Առաջնորդ էր հոն, հայերու կողքին՝ ալյուր և հաց ստանալու համար Հայոց Առաջնորդարան կու գան նաև թուրքեր, որոնց կը մերժվի նպաստ տալ: Խրիմյան լսելով այդ՝ կը միջամտե ու կ'ըսե.

«Եթե դուք այստեղ կը տեսնաք հայ սովյալ մը ու գութի զգացում կ'ունենաք անոր մասին, և այնտեղ կը տեսնաք թուրք սովյալ մը, ու այդ գութի զգացումը կը պակսի ձեզի, ապա ուրեմն՝ սուտ է և կեղծ ձեր՝ հայու մասին ցույց տված գութի զգացումը: Անկարելի է, որ նման սիրտ մը ընդունակ եղած ըլլա գութի և սիրո զգացումներուն»:

Տեսանք, թե անհատը բնական հուն մը ունի՝ իր հողը, որուն վրա աշխատելով, բարեկամներ ստեղծելով և ընտանեկան հարկի տակ ապրելով ու բազմանալով՝ ան կը դառնա հիմք համայնքին: Բայց համայնքն ալ այն մայր ոստանն է անմահ, որուն ծոցին մեջ անհատները կու գան ու կ'երթան՝ ամեն մեկը իր աշխատանքի մարդկային պարտքը կատարելով:

Խրիմյան իր բոլոր ըմբռնումներուն մեջ չափազանց իրապաշտ է ու բնապաշտ, բայց կարելի չէ ըսել, որ գաղափարապաշտ ու բարոյապաշտ ալ չէ: Անոր համար գաղափարապաշտությունը և բարոյապաշտությունը ևս վերացականորեն չեն լուծվիր:

Կյանքը, գյուղական համայնքը բնականորեն կը զարգանան ու կը զարդարվին մարդկայնության արժեքներով, բարոյական ու գաղափարական արժեքներով:

Աշխատանքը, որ Խրիմյանի ըմբռնումի կեդրոնական տարրն է, ինչպես վերև շեշտեցինք, մեքենական զբաղում մը չէ, այլ այդ աշխատանքին ծնունդ տվող տվյալները, բոլորն ալ բարոյական կամ գաղափարական և կրոնական զգացումներ ու ձգտումներ են: Այդ աշխատանքին գերագույն նպատակն ու իմաստը նյութական արդյունքները չեն, այլ առավելապես բարոյական իտեալները:

Երկիրը մարդկային դրախտ մըն է, իսկ աշխատանքը՝ օրհնութիւն մը, որով մարդը ձեռք կը բերե իր բարոյական ինքնակերտումը ու ինքնակատարելագործումը՝ իտեալական տիպարի մը ի խնդիր:

Համայնքի ընբռնումին հետ սերտ կապված է նաև Խրիմյանի ըմբռնումը ընտանիքի մասին: Ընտանիքը օրինական մեկ միավորն է, մեկ կենդանի բջիջը համայնքին: Առանց ընտանիքի համայնք չկա, ինչպես առանց համայնքի ժողովուրդ չկա, ու առանց ժողովուրդներու մարդկութիւն չկա:

Կարելի է ըսել, թե Խրիմյանի համար հիմնական ու իրական, շոշափելի դրութիւնները ընտանիքն ու համայնքն են. ասոնք են, որ երկու ուղղութեամբ կը ստեղծեն. մեկ կողմէն՝ անհատը, և մյուս կողմէն՝ ժողովուրդը, ազգը:

Ընտանիքը ծնունդ կու տա անհատին, համայնքները կը ստեղծեն ժողովուրդը:

Ընտանիքին այս խոր ըմբռնումը անգամ մըն ալ կը հաստատենք Խրիմյանի հետեւյալ տողերուն մեջ.

«Օտա ծանծաղամիտ ու կարճամիտ եմ նոքա, որ կը կարծեմ, թե ամուսնութիւնը սոսկ մարմնո հաճույք է, կամ խաղ ու զրոսանք, ու աշխարհիս շահավաճառութեան մեկ հաճոյական ձևը, և կամ թե բնավ պետք չկա հայր և մայր անվան, աշխարհիս վրա սեփական տուն և ընտանիք կազմելու. ամեն բան անորոշ և անխտիր թող լինի: Զա-վակնէրը ժողովուրդին համարվին, ժողովուրդը՝ մարդկութեան, և մարդկութիւն, առհասարակ, աշխարհիս վերա սպրի այնպես, ինչպես անտա-

ոիմ մեջ՝ անասունք, և երկնից մեջ՝ թռչունք, որոց ո՛չ տուն, ո՛չ ընտանիք, ո՛չ տոհմական սերունդ, ո՛չ սեփականություն կան և այլն» («Դ.Ը.»):

Ահա թե իչու ո՛չ ընտանիքը և ո՛չ ալ համայնքը պատահական, անցողակի երևույթներ չեն, այլ հիմնաքարերը մարդկային անհատական ու հավաքական գոյությանց: Անոնցմե գուրս չկա մարդկայնութիւն և ոչ բարոյականի մը օրենքը, այլ միայն կենսաբանական գոյութիւն մը, որ արժանի պիտի չըլլար մարդկային կոչվելու:

Որպէս տեսակ մը եզրակացութիւն մեր շոշափած հարցերուն, ինչ կը վերաբերի համայնքի ըմբռնման՝ մենք այստեղ ի հայտ կ'ուզենք բերել Խրիմյանի ամբողջ մտածումներուն ու ըմբռնումներուն խորքը արտահայտող հիմնական ոգին, զոր կը կարծենք հստակ ու շեշտված կերպով տեսած ըլլալ անոր գործերուն ու շունչին մեջ:

Հարց տանք մեզի, թե ո՞րն է այն հաստատուն խարխուլը, որուն վրա պետք է հենու ժողովուրդի մը հավաքական կյանքը ընդհանրապէս:

Անցյալի մեջ մարդկային ընկերութիւնները ու պետութիւնները, իրենց ծագաման ու զարգացման պատմութեան ընթացքին, զանազան ձևերով պատասխանած ու լուծած են այս հարցը և կամ, երբեմն ալ, դիտակցական կերպով նկատի չեն առած իսկ նման խնդիր:

Սակայն այսօր, երբ ամբոխները այլևս ստրուկներ չեն, և ժողովուրդները որոշ անհատականութեան զգացում ունին, հավաքական կյանքի ղեկավարները, բնականորեն, պետք է դնեն այս հարցումը:

Ճիշտ է, թե Ֆրանսական մեծ հեղափոխութեամբ սույն հարցը սկզբունքով լուծված է սապէս. թե ընկերային-պետական կյանքի խարխուլը պիտի ըլլա ժողովուրդը (*demos*), իսկ ղեկավարութիւնը, իշխանութիւնը՝ այդ ժողովուրդին ձեռքը ու անոր համար: Այդ սկզբունքներուն վրա է, որ հիմնվեցավ ու կառուցվեցավ ընկերային-վարչական-պետական կյանքը, վերջին մեկուկէս դարու ընթացքին, Եվ-

րոպայի մեջ: Ճիշտ է, թե այս վարչաձևը իր բնական կյանքը ապրեցավ ու իր պտուղները տվավ մեկ քանի պետությունանց ծոցին մեջ, ուր այդ սկզբունքները ու ղեկավարություն ձևերը օրկանապես զարգացել էին, սակայն Եվրոպայի մյուս պետություններուն մեջ, գրեթե ամեն տեղ, այդ ժողովրդապետական բառլամենդական դրուժյունը մուտք գործեց օրենսդրության ուղիով՝ առանց հաշվի առնելու ամեն մեկ ժողովուրդի առանձնահատուկ պայմանները ու զարգացման աստիճանը: Եվ այսպես է, որ շատ մը երկիրներու մեջ, փաստորեն, այդ սկզբունքները ձևական իրականություններ մնացին ու գործիքներ դարձան փոքրաթիվ ունևոր ու ղեկավար դասակարգի մը ձեռքը, իսկ ժողովուրդներու լայն զանգվածները մոռցված ու զրկված մնացին այդ նոր ռեժիմին «սկզբունքով» իրենց տված իրավունքներեն ու բարիքներեն: Ժողովրդապետությունը մնաց մեռյալ տառ և արտաքին ձև: Որովհետև կարելի չէր դուրսեն բերված ու վերեն հրահանգված քանի մը օրենքներով և քանի մը պետական հիմնարկություններով ժողովուրդին լայն զանգվածին կյանքը բարեփոխել: Ամեն մեկ վարչաձև ու ղեկավարություն պետք է հաշվի առնե տվյալ ժողովուրդին պատմական, հոգեկան-բարոյական, ընկերային-տնտեսական առանձնահատուկ պայմաններն ու հնարավորությունները, և հեղաշրջվի համաձայն այդ պայմաններուն ու հնարավորությունը՝ աստիճանաբար ու ներդաշնակաբար:

Ամեն իրական հեղափոխություն պետք է մեկնի պահպանողական խարխիսե մը: Այլապես հեղափոխությունը կու գա ու կ'անցնի առանց արմատ ձգելու:

Պատմաբան մը կ'ըսե. «Մեծ հեղափոխությունը այն չէ, զոր Ֆրանսացի ժողովուրդը ըրավ 1789-ին, այլ անգլիացի ժողովուրդինն է, որ չըրավ զայն»:

Պատմաբանը մեծ չափով իրավունք ունի, որովհետև, հիրավի, այդ հեղափոխության սկզբունքները ավելի օրկանական արմատ բռնեցին Անգլիո մեջ, քան թե Ֆրանսայի

մեջ, հակառակ որ հեղափոխությունը իրապես Ֆրանսայի մեջ տեղի ունեցած էր:

Խրիմյան ինքն ալ հեղափոխական է, սակայն ընտանիքի, համայնքի ու հավաքական կյանքի մասին ունեցած իր ըմբռնումներով կը հանդիսանա պահպանողական հեղափոխական մը, որ հառաջադիմության կը դիմե՝ մեկնելով գոյություն ունեցող իրականություններեն, պահելով այդ գոյություն ունեցող արժեքներն ու բնական ձևերը:

Խրիմյան հեղափոխական է կյանքը բարեփոխելու միջոցառում տեսակետեն, սակայն, ինչ կը վերաբերի կյանքին խորքին՝ ան պահպանողական մըն է:

Կենդանի, իրապաշտ և հառաջադեմ պահպանողական մը:

Հարցը, սակայն, այստեղ չի վերջանար:

Պետք է զայն ավելի խորացնել՝ հասնելու համար ավելի հիմնական եզրակացություն մը:

Այն մտայնությունը, որ չ'ուզեր նկատի առնել պատմական արժեքները ու պահպանել հինին խարխուլը, այլ տարված գուտ վերացական հեղափոխական ձգտումներով՝ կ'ուզե նոր մարդկություն մը ստեղծել, սովորաբար այն մտայնությունն է, որուն համար մարդկային կյանքը, մարդկությունը մակերես մըն է, հորիզոնական գոյություն մը, որուն վրա շարված են բոլոր ժողովուրդները, որոնք կոչված են մեկ տիպարի վերածվելու, միևնույն կաղապար-կյանքը ապրելու և միևնույն ձևով ղեկավարվելու համար:

Այս մտայնությունը ուղի մըն է, որ կ'ուզե մեզ դեպի մարդկություն մը տանիլ, ուր ջնջված է ամեն մեկ ժողովուրդի անհատականությունը, ազատորեն տեղ չի գտներ ամեն մեկի, – անհատ, թե ժողովուրդ, – նախաձեռնությունը, ամեն մեկի անկաշկանդ թռիչքը դեպի իտեալական իրականություններ:

Անմիջապես ըսենք, որ ասիկա չէ կյանքի բնական ուղին. ասիկա չէ իրական մարդկությունը: Անհնար է մարդկությունը վերածել մեկ զանգվածի: Անհնար է ջնջել ամեն մեկ ժողովուրդի ինքնատիպությունը, բարոյական ու մշակութային ինքնությունը: Բնությունն ինքը ատոր հակա-

ուակ է: Ու ինչ որ երբեք պետք չէ մոռնանք, այն է, թե մարդկային կյանքը մարդկային է ոչ թե իր միատեսակությամբ ու միօրինակությունում, այլ իր գանազանությունում ու այլազանությունում:

Երկրորդ մտայնությունը, որ պահպանողական խարիսխ մը ունի, ավելի տքնություն կը պահանջե. ան կ'իջնե դեպի կյանքի խորքը. ան չի տեսներ հորիզոնական մարդկություն մը, այլ խորը իջնելով՝ ի հայտ կը բերե ամեն մեկ ժողովուրդի հոգիին խորհուրդը, ամեն մեկի տառապանքն ու սերը, ապրելու կերպը, ամեն մեկի տքնության ու ստեղծագործելու եղանակը:

Այս ուղին ալ կը տանի դեպի մարդկություն մը, ավելի սուղ վճարված ու ավելի դժվար ձեռք բերված մարդկություն մը, որուն գործոն ուժերը ժողովուրդներն են, որոնցմե ամեն մեկը իր «կարելին» կ'ընե ու իր տեղը կը գրավե արժեքներու աշխարհին մեջ: Ամեն ստուգապես մեծ արժեք միայն օրհանական հավաքականությունց ծոցին մեջ կրնա ծլիլ ու ծաղկիլ, իսկ այդպիսի հավաքականությունները ազգային համայնքներն են:

Մեր օրերուն գիտակից ու գիտնական մարդը կը հակի դեպի այս երկրորդ մտայնությունը: Այլևս հինցած ու անզոր մտայնություն պետք է նկատել կյանքի այն «ինժեներական» ըմբռնումը, ըստ որուն կարելի է ժողովուրդները վերածել միօրինակ ու միատեսակ իրականության մը: Այդ մտայնության ծիծաղելի ու կոպիտ արտահայտություններեն մին եղավ միջազգային-համամարդկային լեզու մը ստեղծելու հիմար փորձը՝ էսփերանտոն, որ, իբր թե, պիտի փոխարիներ ազգային լեզուները:

Սակայն, այդ դյուրին, պարզ ու բոլորին մատչելի լեզուն ինչո՞ւ արմատ չբռնեց: Պատասխանը ականերև է. որովհետև ժողովուրդի մը լեզուն մեքենական իրականություն մը չէ, այլ կենդանի իրականություն մը. այն չինված չէ, այլ բուսած ու զարգացած է դարերու ընթացքին, հոգեկան խորունկ արմատներե: Ան միայն մտածումի գործիք չէ, այլ նաև՝ խորհուրդ և դրսևորում հոգեկան բարդ վիճակներու:

Մարդուն պարտադրել արվեստական լեզու մը, պիտի նշանակեր անոր էութենէն խլել այն հիմնական արժեքներէն մին, որ մարդկայնութեան ստույգ ապացույցներէն մին է: Արվեստական լեզվով՝ մարդ պիտի դադարէր խոսելէ և կամ պիտի փնտռեր նոր կենդանի լեզու մը:

Եվ ինչպէս լեզվական գետնի վրա, նույնպէս և մարդկային անհատական թե հավաքական կյանքի մյուս գետիններուն վրա, ինչպէս, մանավանդ, արվեստի, գրականութեան, բարոյական, ընկերական և վարչական կյանքի մեջ, անհրաժեշտ է, որ ամեն մարդկային ուրույն հավաքականութիւն պահէ իր բնական վիճակը, իր ինքնութիւնը: Այլապէս, կյանքը կ'այլասերի ու կը դառնա բռնագրոսիկ, կեղծ և անարժեք, իսկ մարդ անհատը՝ թիվ մը, մեքենական մասնիկ մը, որ կը կորսնցնէ, տակաւ, այն բարոյական ու մշակութային հատկանիշները, որոնք մարդկային հաղթանակը կը հանդիսանան բնութեան և տիեզերքին մեջ:

Խրիմյան իր ամբողջ էութեամբ պահպանողական հեղափոխական մըն է և իր մտքերով ու աշխարհայացքով կը պատկանի ավելի մեր ժամանակներուն, նորագույն, իրապաշտ մտայնութեան, քան թե անցյալ ժամանակներու «մեքենապաշտ» կամ «երևակայապաշտ» մտայնութեանց:

Խրիմյանի համար ամեն ժողովուրդ իր տեղը ու իր դերը ունի, իր համը ու իր հոտը ունի: Իսկ մարդկութիւնը ոչ թե միատեսակ ծաղիկներու հավաքածո մըն է, այլ, ինչպէս ըսած է ինքը Ռուսիո ցարին, անոր հետ ունեցած տեսակցութեան պահուն, մարդկութիւնը ծաղիկեփունջ մըն է՝ այլազան, գույնզգույն ծաղիկներով, ամեն մեկը իր անփոխարինելի բույրով ու գույնով:

Ուրիշ ուղիներով, հետազոտութեանց ու պրպտումների ուրիշ միջոցներով՝ գիտական մարդիկ ևս այսօր նույն եզրակացութեան կը հասնին ու գիտականորէն կը հիմնավորեն մարդկային համայնքներու կյանքին այս օրկանական ըմբռնումը, ինչ որ Խրիմյանին ալ կարելի է նկատել:

Ահա՛, մեր կարծիքով, անոր այժմեականութեան հիմնական գիծը:

Այս այլազանությունը, սակայն, որ ամեն մեկ ժողովուրդի բնական վեճերեն կը բխի, ընդգծե՛նք այդ, Խրիմյանի համար չի նշանակեր այլամերժություն, փոխադարձ անհանդուրժողություն ու ատելություն: Ո՛չ, Խրիմյան կը սոսկա այդպիսի մարդկությունե մը:

Ժողովուրդներու ամբողջութենեն առաջ եկած մարդկությունը, Խրիմյանի գիտակցության ու ըմբռնման մեջ քառս մը չէ, այլ իր այլազանության մեջ ներդաշնակ իրականություն մը: Մարդկություն մը, ուր ժողովուրդները հավասար կերպով ազնվական են ու հավասար կերպով իրավունք ունին ապրելու: Ոչ մեկը գերմարդ է, այլ բոլորը մարդիկ են, որ պետք է իրարու օգնեն և զիրար սիրեն:

Խրիմյանի մարդկությունը պեսպիսուն ծաղիկներու ճոխ փունջ մըն է, ուր ամեն մեկ ծաղիկ իր գույնը և իր բույրը կը պահե, ուր ծաղիկները իրար չեն ծածկեր, իրար չեն կոխեր, այլ իրար գրկած, իրենց գույները և բույրերը իրար խառնած՝ իրենց ներդաշնակ համերգությունը դեպի միևնույն արևը կը բարձրացնեն: Ծաղիկներ, որոնց ամեն մեկը հողեն առած իր ուժերը իր մարմնույն մեջ համադրելով՝ կ'այլափոխե, կ'իտեալացնե զանոնք ու այս երկիրը կը դարձնե մարդկայնության բարձր արժեքներուն բուրաստան մը տիեզերքին մեջ այս անսահման ու անվախճան:

Այստեղ Խրիմյան իր հոգիին թևերով հայ ժողովուրդի կյանքին սահմաններեն անդին կ'անցնի ու կը դառնա նաև մարդկության առաքյալներեն մին, Կյոթեի մը, Թակորի մը և, մանավանդ, Թուլսթոյի մը կողքին:

Է. ՀՈՂԻ ՍԵՐ

Հողը Խրիմյանի համար կենդանի իրականություն մըն է. մարմին և շունչ ունի. կը խոսի ու կը շարժի:

Հողը կ'ապրի, ու կրնա և մեռնիլ:

Հողը կյանքի աղբյուր է, ուրկէ կը ծնին ցորեն ու պտուղ, ուրկէ կը հոսին մեղր ու կաթ:

Հողը մարդկային կյանքի ալ արգանդն է. հոն կը թաղվին մարդիկ՝ հոնկէ ալ ծնելու համար:

Հողն է, որ ընտանիքին ու համայնքին անմահությունը կ'իրականացնէ ու կը տեւականացնէ ժամանակին մեջ:

Հողը նյութական իրականութիւն մը չէ միայն. հողը նյութ մըն է, որուն ընդերքներէն աներևույթ ուժ մը կը բարձրանա դեպի վեր, դեպի արև: Այդ կենաց ուժը կը ստեղծէ և՛ բուսականութիւնը, և՛ կենդանական աշխարհը, և՛ մարդկային իրականութիւնը:

Մարդը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ այդ հողին արքայութեան օրկանական մեկ միավորը, մեկ մասնիկը, որ իր դիրքով կոչված է տեր դառնալու՝ հպատակելով, սակայն, հողին օրենքին:

Մարդը, ուրեմն, հողին վրա բացարձակ ազատ չէ. այլ հպատակն է հողին: Մարդը հողէն կը ծնի, հողով կ'ապրի ու հողին կը վերադառնա: Հետեւեալը, մարդուն և հողին միջև կենսաբանական անքակտելի կապ մը կա:

Մարդը հողին հպատակելով՝ միաժամանակ, սակայն, բարոյական օրենքը կը հետապնդէ ու կ'իրագործէ զայն իր անհատական ու հավաքական կյանքին մեջ:

Բնութեան օրենքի և բարոյական օրենքի միջև սկզբունքային հակամարտութիւն մը գոյութիւն չունի: Այդ երկու օրենքներն ալ միեւնոյն իրականութեան երկու երեսներն են: Բնութեան օրենքն է, որ մարդկայնանալով՝ բարոյական կը դառնա:

Մենք տեսանք, թե ինչպէս, Խրիմյանի համար, հողը կրնա արքայութիւն դառնալ՝ մարդու իմացական ու բարոյական ուժերու ներգործութեան ներքև, մարդու աշխատանքի ու կազմակերպված տնտեսութեան մը գրութեան մեջ:

Ու մենք տեսանք նաև, թե ինչպէս արքայութիւնը, երկինքը ինքը հող է. այդ նույն հողն ու արտն է:

Ահա թե ինչո՛ւ Խրիմյանի համար, որ եվրոպական իմաստով փիլիսոփա մը չէ, այլ ավելի արևելքցի իմաստուն մը, երկրայինի և երկնայինի միջև չկա այն անանցանելի անջրպետը, ոչ ալ այն հակամարտությունը, որուն մասին կը խոսին Արևմուտքի շարք մը բարոյագետներ, փիլիսոփաներ կամ աստվածաբաններ:

Բայց երբ Ռոլ կ'ըսենք, պետք չէ հասկնանք որևէ հող, այլ այն հայրենի հողը, այն բնավայրը, ուր ծնած է որոշ մարդ մը. այդ մարդու համար հողը «իր» գյուղին, «իր» համայնքին հողն է: Միայն և միայն այդ հողը, որ իր ծննդավայրն է՝ որոշ պատկերով, որոշ աշխարհագրական դիրքով, որոշ բուսականությունով, որոշ ծաղիկներով ու կենդանիներով, որոշ հարստություններով, որոշ աշխատություն ու արտադրություն ձևերով, որոշ սովորություններով, երգերով, գավառաբարբառով, որոշ անցյալով, որոշ ուրախություններով ու ցավերով:

Հայրենիքը վերացական, տիեզերական գաղափար մը չէ. հայրենիքը որոշ այն հողն է, որուն կապված պետք է մնա հայ շինականը, որ պետք է սիրե գայն իր բոլոր զգացումներու ուժովը:

Հողին սերը Խրիմյանի ըմբռնումին մեջ գիտակցական զգացում մը չէ միայն, այլ, մանավանդ, հոգեկան բարդ երևույթ մը՝ ամենախոր ու անորոշ բնազդներու արմատներեն բխած:

Մարդը պահ մը կը նույնանա նույն իսկ այդ հողին հետ ու կը զգա իր մեջ, թե ինք մեկ անբաժան մասն է հողին: Արյունը, որ իր երակներուն մեջ շրջան կ'ընե, հոնկե կը բխի: Ու սիրտը, որ կը բաբախե, կը հետևի ավելի մեծ, խորհրդավոր զարկի մը, որուն չափը ինքը՝ հողը կու տա:

Եվ Խրիմյան իր խոսքով ու գրչով կ'ուզե հայուն զգացնել տալ հողին կենդանությունը, հողին զարկը, հողին արժեքը, հողին անմահությունը:

Պապիկի դասերուն և պատվերներուն առաջին ու վերջին խոսքը հողն է:

«Այսպես, թոռնիկ, հողն պետք է կենաց և մահու օր, սորա համար պապիկն զքեզ հողին հետ կապեց ու պաակեց, որ պինդ գրկես զհողն, չթողուս, որ ուրիշներ ձեռքեդ հափշտակեն, դու անհող մնաս, ստրուկ լինես» («Պ. Թ.»):

Եվ նորեն թոռնիկին է, որ պապիկը կը խոսի.

«Թե մեռնիմ, երթամ գերեզման և այլևս չի կարեմ խոսիլ ձեզ հետ կենդանի բարբառով ու գրով, ահա՛ կը թողում ձեզ գիրս, իբրև մշտախոս կտակ և հիշատակ, որուն միակ նպատակն է, որ հայն իր հայրենատուր հողեն չբաժանվի, զի լուր սեփական ժառանգությունն է դրախտի երկիր, զոր տեղ Աստված մեր Ադամ պապուն և ժառանգորդներուն տվավ և ասաց՝ գործել գերկիր և պահել» («Պ. Թ.»):

Խրիմյան ամեն գնով ու բոլոր միջոցներով կը պայքարի այն հայկական դժբախտության դեմ, որ պանդխտություն կը կոչվի:

Տեսանք, ինչպես տգետ, խավարամիտ ու միամիտ հայ շինականը՝ հուսահատած իր աղքատութենեն ու կյանքի դժվարություններեն, պանդխտության ցուպը ձեռքը կ'առնե՝ այլուր փնտռելու համար դրամ և հանգստություն: Եվ պանդխտությունը կը դառնա տեսակ մը հավաքական հիվանդագին հոգեբանություն, տեսակ մը վարակիչ համաճարակ՝ բոլոր հյուծված ու տկարացած հոգիներուն համար:

Հայ մարդուն և հողին միջև հազարամյա կապն է, որ կը սկսի թուլանալ: Ու հավաքական կյանքն է, որ տակավ կը սկսի կազմալուծվի:

Հողը կը սկսի մեռնիլ:

Այս տխուր վիճակին մեկ պատկերը տալու համար մեր ընթերցողներուն, այստեղ Մշո Գեղամի հիշողություններեն կարտատպենք երկու նամակ՝ փոխանակված դարիպի մը և հայրենիք մնացած կնոջ միջև:

1899–ին է, որ Սարգիս աղբարը՝ Մշո դաշտի Մուրատ գետի երկայնքին շարված գյուղերեն միույն շինականներեն մին, աչնան առավոտ մը, առանց բառ մը իսկ ըսելու իր կնոջ ու երեխաներուն, կը ձգե ամեն ինչ և ճամբա կ'ելլե դեպի Ստամպուլ:

Սարգիս դուրպաթ կ'երթա:

Վեց ամիս հետո գյուղին ժամկոչը հետևյալ ղարիպի փուտուլան կը բերե Մայրամին՝ Ստամպուլա մյուրաքեպով գրված.

ՀԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅԻ ՄԿՐՈՅԻ ՍԱՐԳՍԻՑ ԸԱՏ ՍԻՐՈՎ ՈՒ ԿԱՐՈՏՈՎ ԲԱՐԵՎ ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՅՐԱՄԻՆ:

ի Մշու դաշտ.

Ամենու առաջ կը պագնեմ մըր ճժերու՝ Կրպոյի և Հովոյի աչվին. շատ կարոտով բարև գյուղացոց մեծին ու պզտիկներուն: Եթե զիս հարցնեք, փառք և պատիվ Տիրոջ, մինչ ի թարիղիս սաղ-սալամաթ Ստամպուլ, Ղալաթիա կը բանիմ, մեր քեռի Կրպոյի մոտ. ու թե շիտակ կը հարցնես, երեք հարյուր դրուշ էվեյցեր է վըր պարտիքս. իմա՞լ է-նինք, Աստծու կամքն է, հույս ունեմ, որ Աստված պըտ խնայե իմ մատաղ ճժերուն, պելքիմ քանի մը փարա դատինք, ի գանք, հասնինք: Մեղվա Հլոյի հետ սաքսան դուրուշ դրկեցի, եկա՞վ. ահա՛ իմանաս, երթաս առնիս, զձեր տարտեր հոգաս. մեկ ալ, էս փուտուլայի ճուղապը ալալ աճալա գրես դրկես, և ձըր ամեն եղելություն մըզի իմաց էնիս: Տերտերու ս. աջ կը պագնեմ, այսքան:

ՄԿՐՈՅԻ ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԵՑԱՎ.

1890 թարիղին, ապրիլի 11-ին:

Կարդանք նաև ղարիպի կնոջ՝ Մայրամի զմայլելի պատասխանը.

ՄԿՐՈՅԻ ՀԱՐՍ ՄԱՅՐԱՄԻՑ ՍԻՐՈՎ ՈՒ ԿԱՐՈՏՈՎ ԲԱՐԵՎ ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՐԳՍԻՆ, ԻՐ ՀԵՌԱՎՈՐԻՆ, ԻՐ ՍԵՎԱՎՈՐԻՆ

Սարգիս, քու սիրտ երկա՞թ էր, թե քար, կրակ չկե՞ր քու ներս, ձյան կտո՞ր դրեր էին հոն. և ո՞վ դրավ պաղը մեջ քու սրտին, որ օր-գիշերով թողուցիր, կորար սարերու ետև. դու գիտե՞ս, ինչ սև ու մուր քաշեցինք, չուր այն թուղթն եկավ: Հա կ'ըսեն՝ խեղդեր է, հա կ'ըսեն՝ մեռեր է, ես ի՞նչ գիտնամ, հազար տեսակ բաներ. տե գնա նստիր ու լաց. ո՞ բան հոգանք, զքեզի՞, թե տղեկներ, որ ամեն օր անօթի կու լան՞ ես ումուտ ունինք, աշխարհ փախնեն, դու զմեզ պըտ չթողուր հեռուներ, քու թոնրի փոշին հազար հեղ աղեկ է, քըն հըլղի շաքարն. ահա խնդիրք կ'էնեմ քեմե, փուռ մը մազ ալ մեջ թղթին կը դնեմ, որ դու քո անանուն Աստվածն եղնես, չկենաս, ելնաս գաս. պետք չէ քու փարեն, պետք չէ քու դատում, ես ու քու ճժերն, որ անօթութենն մեռնինք, էլ որո՞ւն կը դա-

տիս փարեմն. մեզնե վերջ գաս, ի՞նչ համ ու հոտ պըտ առնես, չէ՞ որ դու լե կ'եղնիս տարտե վարամ ու մեռնիս:

Չէ', դիմավորուկ Ս. Հովհաննէս կը կանչես, թափե' էդ խելքն, դարձի՛ր քու տուն, աշխարհ ամեն մարդ իր տնեն կ'ապրի, հա' գնա դուրս, ճանդ հանե, պարապ է: Դիտու փարեմ բեռներով եղնի, մեզի չի մնար. փառք Աստծու, դու ալ գիտես. «սաքսան դուրուշ դրկեցի», - գրեր էիր, ո՞ր է, ի՞նչ եղավ. ափսոս' քու քրտինքին, ափսոս' քու ցավին ու տարտին. սաքսան դուրուշ որ չհասնի հոս, հապա հարչուր սաքսան կամ երեք-չորս հարչուր դուրուշ իսկի կրնա՞ս հասու: Չէ', աչկունքս, չէ', արի, մի' էնէր զէտ. արի վագ անցիր, դարձիր: Ո՞րն է գացի դուրպաթ, հեղ մի հիշէ. գեղացիք մեծ ու պզտիկ այստեղ կը կանչեն իրենց Աստվածն ու դատին, Աստված ալ կու տա իրենց հաց ու թանը, քու սիրտ չա՞րի, չվա՞րի, որ խեղճ ճժեր անոթի, ծարավ սադիմ-անդիմ ոլորտին, ճարին, մորամ... քու պապու տուն օր հարչուր մարդ կ'ուտեր, քու ճժեր անհաց մնան, և թե որ քու սիրտ չկտրտի, ես ի՞նչ էնեմ: Աստված թո՛ղ տեսնա մեր դաստաստանն ու քում, և գութ դնէ քո քարե սրտին:

Սարգսի կողակից Մայրամից գրեցավ»:

Ահա՛ ողբերգական պատկերը պանդխտութեան, որ կը կրկնվի հազար-հազար ձևերով Հայաստանի բոլոր գավառներուն մեջ: Մայրամի պատասխանը կարգալով՝ չէս կրնար չզմայլիլ հայ գեղջուկ կնոջ կորովին ու գիտակցութեան վրա:

Եվ դեռ կ'ըսվի, թե կինը տկար սեռն է:

Ո՛չ այս պարագային գոնե, պարզ է, որ տկարը Սարգսին է, և ուժեղը՝ Մայրամը: Անոր միտքեն անգամ չ'անցնիր իր ամուսնույն ետեեն երթալ՝ ազատելու համար անութութենեն ու թշվառութենեն: Մայրամ պահպանողական, կրանիթյա գիտակցութեանը ունի իր հողին, իր օճախին, իր պապենական տունին:

«Քու թոնրի փոշին հազար հեղ աղեկ է. քըն հըլղի շաքարն», - կը գրե ան իր մոլորած ամուսնույն ու կ'ավելցնե. «Աշխարհ ամեն մարդ իր տնեն կ'ապրի»:

Տղամարդու անհավասարակշռութեան ու փոփոխականութեան դեմ-հանդիման կը գտնենք կնոջ կայունութեանը ու պահելու բնագրը: Կինը, այսպեսով, հավաքական կյանքի շարունակութեան գլխավոր գործոնը կը դառնա:

Կարգալուծված մեր գեղջուկ Մայրամի նամակը՝ հիշեցինք ամերիկացի գրագիտուհի Փլոր Պուլքի «Արտը» չինական վեպին գյուղացի հերոսուհին, որ իր ամբողջ կյանքը կը պայքարի ճակատագրի ու, հաճախ ալ, իր ամուսնույն դեմ՝ պահելու համար արտը. ու կը հաջողի: Ու երբ ան կը մեռնի, ծերացած ամուսինը իր կնոջ անշնչացած մարմնույն առջև կը բացագանչե. «Կի՛ն, դուն արտն ես»:

Այդ նույն իրականութիւնը կը պարզվի նաև Մայրամի նամակէն, այն տարբերութեամբ, որ հայ դարիպը՝ Սարգիսը, չունի այդ գիտակցութիւնը ու իր կնոջ կանչին չի պատասխաներ, ու կը մնա թափառական, իմաստե գուրկ կյանքի մը մեջ:

Իսկ ասդին, Մայրամ, երկաթյա ջիղերով կը պայքարի, կ'աշխատի, քարեն հաց կը հանե, կը մեծցնե իր Կրպոն ու Հովոն, և օր մը կու գա, երբ իր պատանի տղաներու շնորհիվ կը վերաշինե իր տնտեսութիւնը:

Եվ սակայն, ո՞վ գիտե, գուցե այդ Կրպոն ու Հովոն ալ, վարակվելով տիրող հիվանդագին մտայնութենէն՝ իրենց անձանոթ հոր օրինակին հետեին ու օր մըն ալ, իրենք իրենց կիներն և ձեռքը ձգելով, երթան հեռու՝ մեռնելու համար խանի մը անկյունը...

Խրիմյան իր կաթողիկոսութեան անդրանիկ կոնդակին մեջ (1893 թ.) ինչքա՛ն հուզումով է, որ նույն պատվերը կու տա հայ ժողովուրդին, որ ան չբաժանվի իր հողեն, չբաժանվի այդ կյանքի հավիտենական աղբյուրէն, որմե գուրս կյանք չկա, այլ անիմաստ թափառում, այլասերում և մահ:

Ահա՛ այդ խոսքերը, որով հայ մեծ Առաքյալը, կարծես, գերագույն պատգամը կ'արձակե հայ ժողովուրդին.

«Ողջո՛ւն ձեզ, բնակիչք դաշտաց և լեռանց, շինական երկրագործ ժողովուրդ, որ սիրեք զհողն և մահ, զոչխարն և տավար. դուք աշխարհի բարի և անխարդախ վաստակին աշխատավոր մշակն եք, դուք հարստացատ որդիք եք անխափոք մերում. գործեցե՛ք գերկիր և պահեցե՛ք՝ գիտելով, թե միայն երկիրն է ձեր կյանք և գործություն. միշտ ջանացեք անկորուստ պահել այդ հայրենաստոր ժառանգություն»:

Բայց հողին սերը իր մեջ կը պարփակե նաև կյանքի այն բոլոր երևույթերը, որ տեղի կ'ունենան այդ հողին մթնոլորտին մեջ, այդ աշխարհին մեջ: Որովհետև հողը գյուղական համայնքն է:

Գյուղական համայնքը ամբողջ աշխարհ մըն է, նյութական ու բարոյական աշխարհ մը, որ հողեն ծնած է ու երկինքին ջուրով ու լույսով օրհնված, որուն վրա կը սավառնի մարդկային հոգիին իտեալական տենչը՝ դեպի ճշմարիտը, դեպի գեղեցիկն ու բարին:

Ահա թե ինչո՛ւ խրիմյանի հողի սերը տեսակ մը գյուղական կյանքի երգ-երգոց է:

Գյուղական բարի կյանքի անուշուրթունքը, հողին կանչը այնպես, ինչպես խրիմյան կ'ըմբռնե ու կը ներկայացնե, հայ ժողովուրդին, պետք է նկատել դաստիարակչական խոշոր տվյալ մը թե՛ գյուղատնտեսության, թե՛ հայրենասիրության, թե՛ բարոյական կրթության իմաստով:

Կ'ըսեինք, թե մարդը իր հայրենի հողին վրա «ազատ» է, այլ ենթակա է հողին օրենքին:

Այդ հողին օրենքը նախ՝ անքակտելի կապն է մարդուն և հողին միջև: Երկրորդ՝ մարդուն գոյության իմաստն է մշակել այդ հողը ու, այդպեսով, կյանք տալ անոր: Երրորդ՝ մարդը իր այդ կոչումը տևականորեն կատարել կարենալու համար կը կազմե ընտանիք ու համայնք, որպեսզի նոր սերունդներու կյանքին ծնունդ տալով՝ ասոնք ալ, իրենց կարգին, մշակեն ու կենդանի պահեն այդ հողը:

Ամեն շինական, ուրեմն, իր ամբողջ կյանքի տևողության համար, պետք է կապվի մեկ կողմեն հողին, արտին ու մյուս կողմեն՝ կնոջ մը:

Որովհետև կինը ևս տեսակ մը արտ է: Այդպես կ'ըմբռնի խրիմյանն ալ:

Հարսանիքեն հետո պապիկը հետևյալ խոսքերը կ'ուղղե թոռնիկին.

«Ահա՛, թոռնիկ, հարսանորձեր ցովեցան, մնացինք ես, դու, մամիկ և հորեկ Ծուշան. մեր փոքրիկ ընտանեկան թվույն վրա մի հատիկ ավելցավ. Աստված այդ մի հատիկն իբրև ցորենհատ ցանեց մեր ընտանե-

կան անդաստանին մեջ. դու պիտի տեսնես, թոռնիկ, թե այդ մի հասիկ մայրենի սերմեն որչա՛նի մանկահասակներ պիտի բուսնին. մի օր կը տեսնաս, որ տունն լցված է լանդերով, աղջիկներով, որոնք թոչնոց ձագերուն պես՝ ճիվ-ճիվ ձայն հանելով, բերան բացած, պիտի աղաղակեն. «Պապո՛, հա՛ց կ'ուզենք, հա՛ց»:

Բայց հետաքրքրական է, թե ամուսնութենե առաջ, իր թոռնիկին հարս մը գտնելու համար, ի՛նչպես կը խորհի ու կը գործե պապիկը:

Պապիկ շեշտելե հետո ամուսնության անհրաժեշտությունը՝ թոռնիկին կը պարզե իր որոշումը, թե պետք է այժմ ամուսնանա: Պապիկին համար ամուսնությունը բնական երևույթ մըն է, որ իր ժամանակին պետք է կատարվի առանց մտածելու, նույնիսկ, առանց որ, նախապես, տղան ու աղջիկը գիրար լավ ճանչնան: Կը բավե, որ աղջիկը նույն գյուղեն ըլլա ու պատվավոր մարդոց զավակ: Ինչպես որ գյուղին արտերը, բոլորն ալ, գրեթե, նույն վիճակը ու արտադրության ուժը ունին, այնպես ալ կը բավե, որ կինը կին ըլլա, առողջ ըլլա ու իր կոչումին հպատակի:

Ահա թե ի՛նչպես կը խոսի պապիկը իր թոռնիկին այս մասին ու ի՛նչպես գունավոր կը նկարագրե պապիկ ու հարսանիքի արարողությունները:

«Իսկ նշանածիդ համար խոսիմ քեզ, որ սիրտդ հանդարտ լինի. մեր գյուղի տանուտեր Մուրատ Համբան կը ճանչնա՞ս, ահա այն պիտի լինի մեզ խնամի, որոց տուն նահապետական է, և ամբողջ ընտանիք բարի և անվնաս մարդիկ են: Տանուտեր Մուրատին մի աղջիկ կա չափահաս, Օնուան անուն, որ շատ պարկեշտ, տնարար և ժրագործ աղջիկ է, և դու, անշուշտ, շատ անգամ կը տեսնաս զինքը: Մեր գյուղական ընտանիք Ֆոսնգաստանեն առաջ ալաֆրանկա են, վասնզի գյուղական ժողովուրդի կյանք հին, նահապետական կյանքի մնացորդ մի պատկերն է: Ահա՛ իմացուցի քեզ ամեն բան. գուցե քո մտքեն չէր անցներ, զի դու պարզամիտ և ուղղախոհ մի զավակ ես, պապիկի սուր աչք քու վրան միշտ կը հսկեր, դու այժմ ժրացիր, թոռնիկ, ինչ որ կասես՝ շուտով կատարե, միայն վեց օր է մնացեր, հառաջիկա երկուշաբթի առավոտ մեր գյուղի եկեղեցվո մեջ, սուրբ սեղանի առաջ, պատարագին դիմաց, ավետարանով ու խաչով քու պապիկ խորհուրդ պիտի կատարվի: Դու

այժմե՛ն լուր տուր Աղարաճի Մխչյհն և զուրԱճի Մրտոյհն. գիտես որ մեր գլուղական հարսնիք առանց այդ բաներուն համ չունի: Ա՛հ դու այժմ, թոռնիկ, մեր մեժ էջ և երկու տիկ. գնա շուտ Ծահպաղի գլուղ, մեր ծանոթ-բարեկամե՛ն տասներկու լիդր գինի առ և բեր, բայց նայե՛, որ ջուր չխառնեն գինվույն հետ. Ծահպաղցիք մեզ պես միամիտ չեն, քաղքցվոց մոտ լինելով՝ խարդախել սովորած են, ի՞նչ անեն խեղճեր, երբ քաղքցին տոկոսն ավելի կը բարդե, էճոճք էլ ջուր կը խառնեն՝ երբ տոկոսին տեղ գինի տան:

Այսօր շաբաթ է, դու էլ գինին բերիր հասուցիր, ուրեմն ամեն պատրաստ է»:

Այս իրիկուն ազպանստում է, գեղի բոլոր նորահաս կտրիճներ պիտի ժողվին, նոր փեսան իրենց մեջ առնելով՝ պիտի խաղան, խնդան, ուրախությո՛ւն անեն մինչև լույս: Առավոտ կիրակի է, գեղի բոլոր ժողովուրդ՝ մեժն ու փոքր, այր մարդիկ, կիներ, հարսներ, աղջիկներ, իրենց ճժերով մեր հարսնիքի տուն պիտի լեցվին: Գեղացվոց հարսնիք էսպես կը լինի, դուռ բացէ, քաղքցվոց հարսնիք չէ, որ դուռ փակին, հարսնիք անին՝ մկներ առիքը չիմանան:

Էս օր, իրիկվան մոտ, հարսի հետ պիտի երթանք ես և գեղի բոլոր մեժ-մեժ համբարներ: Հարս պիտի բերենք, իջացնենք տուն, քոզ գլխուն՝ թախտին վերա պիտի նստի, հարսքույր իր մոտ. էնպես, ինչպես պահապան հրեշտակ:

Ժամհար կոչնակ զարնելուն պես, լուսամտոթին, եկեղեցի պիտի գնանք բոլոր հարևաններով մեկտեղ. դու էնպես պետք է հավատաս, որ եկեղեցին քեզ համար մի Ադամա դրախտ է, ուր իջած է Աստված, Ձեր պսակ պիտի դնե և օրհնե քահանայի ձեռքով. դու էնպես համարի, թե մինչև ցարդ կյանքիդ մեջ քնած էիր, հանկարծ կը զարթիս, քնաթաթախ աչքը կը բանաս, որ մի նոր Եվա՝ Օուշան ծաղիկ, բուսած է կշտիդ. ձեռք-ձեռքի կու տա քահանան ու կ'ասե. «Առեալ զձեռն Եւայի տուեալ ի յաջն Ադամայ» և այլն, դու ևս մտքիդ մեջ խոսիր մեր մեժ պապիկին պես. «Այս այժմ ոսկր յոսկերաց իմոց ես մարմին ի մարմնոյ իմոյ» և այլն: Կը սկսի քահանան ուրիշ խորհրդավոր աղոթքներ կարդալ ձեր վրա, ձեր ու հարսի բերնեն խոստումներ կ'առնե. բոլոր ժողովուրդ վկա կը լինի, դուք աստվածադիր մեր օրենքով էնպես պիտի կը կապվիք իրարու հետ, որ միայն մահ կը քակե. աշխարհի ձեռք կարող չէ քակել:

Պսակն ավարտելեն հետո կ'ելնենք եկեղեցիեն, էն ժամանակ կարգ կու գա ուրախության, կը սկսին զուռնան-նաղարան, մունետիկի պես

ձայն կու տան աշխարհին, թե թոռնիկ և Շուշան ամուսնացան, Էս օր
նոցա հարսանյաց տոն է. մեր կտրիճ երիտասարդներ կը սկսին փետ-
խաղ. է՛, թոռնիկ, հին պողպատե վահանին տեղն, ամեն մեկ յուր ա-
պան կամ կոռտիկ կը փաթթե մի ձեռքին վերա, երկու- երկու իրարու
հետ կը խաղան մինչև ի տուն: Դոսն առաջ ոչխար կը մորթեն. Էդ մի
մատաղ է փեսին ու հարսին արևշատության համար:

Այժմ ճաշու ժամ է, հարսանիքին հարիսայի ժամանակ հասավ,
հարսնուհիներ անոթի են, ձգեցեք թաղիսներ, թող նստին. երեխան մեծ
ու պզտիկ, հարուստն ու աղքատ, վերի-վարի կարգ չկա, պապկե տուն
է այս. մեծ տանտիկի՛ն, հրաման արա, հարիսան լեցնեն մեծ-մեծ մաթ-
րաներով, բերեք, դրեք սեղան: Իմ սիրելի դրացի, բարեկամ, գյուղի բո-
լոր ժողովուրդ, մեծ պապիկ ձեզ ճառ կը կարդա, տվե՛ք ինձ մի բաժակ
գինի. պապիկ պարտական է խմել նախ այս բաժակ մեր երկրին տեղ
թագավորին կենաց համար, որուն Աստված պարգևեր է իշխանություն
և թագ, որ հոգա, կատավարե ու պահպանե յուր հավատարիմ հպատակ
ժողովուրդ: Խմենք ապա մեր թոռնիկ թագավորին կենաց, որ այսօր
թագավոր է եղեր և վաղը մաճկալ պիտի լինի: Չմոռանանք նաև մեր
Շուշան հարսին կյանք, որ այժմ թագուհի է եղեր, վաղ պիտի լինի
պապկե տան տնաշեն և ժրագլուխ հարս:

Մնաց ձեր կենաց բաժակ, սիրելի հարսնուր գեղացիներս, շնորհա-
կալ եմ, որ պատվեցիք պապկե տուն ու փառավորեցիք թոռնիկիս
հարսնիք: Կ՛աղոթեմ, որ ազպեն ձեր զավակներուն ու թոռներուն վերա
լինի:

Այժմ հարսիս ճաշ լմնցավ: Հարսնիքն ալ կը լմնա. ելե՛ք բակ,
բռնեցեք ձեր ալանակեռնո. տղաք, այդ մեր քարե մեծ սանդ լի գինի լե-
ցուցեք, հողե մեծ կուտիք վրան դրեք, թո՛ղ սանդին շուրջ բոլորին, պար
խաղան, երգին մեր գյուղի կտրիճներ.

Պապի՛կ, պապի՛կ, աչքդ լույս,
Թոռնիկ թագվոր է եղեր.
Մամիկ, մամիկ, աչքդ լույս,
Շուշան քեզ հարս է եղեր,
Ապրիճ Շուշան և թոռնիկ
Եվ ծերանան ի միասին.
Ծլին, ծաղկին ինչպես շուշան,
Զավակներով և թոռներով:

Պապկի տուն բարգավաճի,
Թոռնիկ լինի մեծ տանուտեր,
Եվ ումրշատ լինի պապիկ,
Տեսնա թոռան յուր ճետեր:
Նահապետաց չափ թող ապրի,
Ծաղկին ալիք յուր ձյունի պես.
Հասնի մինչև խոր ծերություն,
Մեռնի, երթա արքայություն:
Ուտենք վերջին յուր հոգեճաշն,
Հիշե՛նք, օրհնե՛նք յուր հիշատակ:

Է՛, սիրելի հարսնկորներս, հարսնիք ավարտեցավ, ուտել ու խմելու բաներն էլ լմնցան. գինու տկեր պարպվեցան, տանտիկին յուր կու տա, թե տաշտին մեջ հաց չմնաց և ամանին մեջ՝ յուղ միայն հարիսի պղնձի մեջ տակուց մնացեր է, էն էլ աղքատներու բաժին է:

Այժմ ամենայն քաղաքավարությամբ եկեք, ծերունի պապկի ձեռք համբուրեցեք, թոռնիկիս ու Ծուշանին արևշատություն մաղթեցեք և մնաս բարով ասելով՝ գնացեք ձեր տներ: Գիտեմ, անքուն մնացիք և շատ էլ խմեցիք, տեսեք, ահագին սանդի գինին պարպեցիք. հարսնիքն գացող կասեն, թե մահմուտ կը լինի. այս գիշեր հանգիստ քուն եղիք, առավոտ մութ լուսանալուն պես դեպի դաշտ, դեպի դաշտ»:

Բայց թոռնիկը Շուշանին հետ միանալեն հետո պապիկը կը բռնե անոր ձեռքեն ու հարսանիքին հաջորդ առավոտն իսկ կը տանի զայն դաշտ ու հոն «կը պսակե» իր թոռնիկը հողին հետ ևս:

«Սիրելի թոռնիկ, եկեղեցվո և քահանայի պսակ միայն գյուղացի փեսային համար բավական չէ, ես այժմ կրկին պիտի պսակեմ զքեզ հողին ու մաճին, գութանին ու հողագործության հետ, պետք է ուխտես երկնից և երկրի առաջ, որ այս պսակն անքակտելի պահես, ահա՛ կը դնեմ քու գլուխ ցորենաբույսի ցողուններեն հյուսված այս գեղեցիկ պսակ, թո՛ղ վկա լինին մեր մշակներ, հոտաղներ և մեր լծկան գոմշուկներ և եզներ:

Գիտե՞ս թոռնիկ, Աստված մի՛ արասցե, եթե քո ամուսին Ծուշան մեռնի, մի ուրիշ Ծուշան կարող ես առնել, բայց երբ հող քեզ համար մեռնի, այսինքն՝ կամ ծախես, կամ ձեռեղ հանես և զրկվիս քո ժառանգած հողեն, էն ժամանակ դու էլ կը մեռնիս, Ծուշանն էլ հետ քեզ կը մեռնի, և պապկե տուն և օճախ կը քանդվի:

Քահանան զքեզ պսակեց Օուշանին հետ. պապիկն այսօր զքեզ կը պսակե հողին, գութանին հետ, դաշտի մշակութայն հետ, և ինչպէս Օուշանին հետ կապեց զքեզ քահանան, և դու տեր ես մինչև ի մահ, կարող չես զինքն թողուլ, այսպէս ևս պապիկն զքեզ պսակելով՝ կը կապե մայրենի երկրին հետ, որ հավիտյան չպիտի թողուս, որ մեր հայրենի, պապենական սեփականությունն է: Ադամն ասաց, և մարդիկ կ'ասեն, թե կին մարդոց կյանքն է, մի՞թե հողն էլ մարդոց կյանք չէ» («Պ. Թ.»):

Մեր խոսքերը տկար են մեկնաբանելու համար այս պսակը: «Պապիկ և թոռնիկի» մեջ Խրիմյան ամբողջ գլուխ մը կը հատկացնե այս խորհրդավոր պսակին, զոր մեր ընթերցողներուն կ'ուզենք ամբողջութեամբ ներկայացնել:

Անոր արժեքն ու գեղեցկութիւնը հասկնալու համար պետք է զայն ամբողջութեամբ կարդալ: Հոն դրած է Խրիմյան իր ամբողջ հոգին. հոն դրած է և՛ բանաստեղծութիւն, և՛ կյանքի փիլիսոփայութիւն, և՛ բարոյական ըմբռնում, և՛ գյուղատնտեսական առողջ գիտակցութիւն:

Ահա՛, ուրեմն, «Պապիկ պսակ ի դաշտ» գլուխը.

«Սիրելի թոռնիկ, ես նորեւ և կրկին զքեզ պիտի պսակեմ. դու մի՛ կարծեր, որ եկեղեցւոյ կամ քահանայի պսակ քեզ բավական է: Այո՛, հոգևորապէս և Աստուծոյ օրենքով բավական և շատ է: Բայց եթե պապիկ այդ պսակին վրա յոր պսակ չդնե, դու անոթի կը մեռնիս: Ահա՛, ադառնալու բացվեցաւ. հրաման արա մշակներուն, թո՛ղ գութան սարքեն, տանին գետի մոտի խոզան ավազարտ. պետք է այժմէն վարենք, աղբենք այն արտն և գարուն բանջարեղինաց պարտեզ անենք:

Լծեցե՛ք գութան. դու տես հիմի, թոռնիկ, թե ի՛նչպէս պիտի պսակեմ զքեզ: Գնա՛, նախ գոմշուկներուն և եզներուն ճակատներ համբուրե, արի՛, գութանին մանին քով խոնարհիդ գետնին, մայրենի հող համբուրե, ձեռքս մանին վերա դրած եմ, համբուրե պապիկի ձեռք և մանը. ահա՛ քառասուն տարվան մանկալ պապիկ այսօր քեզ կը հանձնե մանկալութեան վսեմագոյն պաշտոն, զոր Տեր Աստուծոյ Ադամս մեր մեծ պապիկն տվաւ, որ գործե երկիր և պահե:

Յորենաբուսե հյուսած մի սիրուն, գեղեցիկ, բոլորակ պսակ շինեմ իմ ձեռքովս քեզ համար. բեր գլուխդ, թոռնիկ, դնեմ այս իմ պսակ, և այս պսակն պապիկի պսակն և հիշատակն է, երբեք չը վերցնես գլխեդ մինչև մահվանդ օր: Եվ երբ դու էլ կը ծերանաս պապիկի պէս, այդ պսակ քո անդրանիկ որդւոյ գլուխ դիր, և այդպէս որդւոց-որդի թո՛ղ շարունակե:

այդ պատկերները խորհուրդ բացատրեմք եզր, որ լավ ըմբռնեն և անեղծ պահեն այս ավուր հիշատակ քո մտքին մեջ:

Ազնի՛վ թոռնիկ, իմ խորհրդավոր պատկերն անանկությունն է. քահանան զքեզ պատկերց Օուշանին հետ, պատկերն այսօր քեզ կը պատկերողին հետ, գութանին հետ, դաշտի մշակության հետ. և ինչպես Օուշանին հետ կապեց զքեզ քահանան, և դու տեր ես մինչև ի մահ, կարող չես զինքն թողուլ, այնպես ևս պատկերն զքեզ պատկերով՝ կը կապե մարտնի երկրին հետ, որ հավիտյան չպիտի թողուս, որ մեր հայրենի, պատենական սեպհականությունն է: Ադամն ասաց, և մարդիկ կ'ասեն, թե կին մարդոց կյանքն է. միթե հողն էլ մարդոց կյանք չէ՞, մարդիկ աշխարհիս վերա հացով կ'ապրին: Օուշան քեզ զավակներ պիտի բերե, հողն էլ ձեզ հաց պիտի տա. դաշտին մեջ արածող կովն ու ոչխար ձեզ առատ-առատ կաթ պիտի տան, կաթեն յուղ ու պանիր կը շինիք. այս ամեն բարիքներուն վայելք հողեն չէ՞:

Այժմ, թոռնիկ, ասա մշակներուն՝ առնեն գութան և տավարներ, դառնանք երթանք ի տուն, մայրիկիդ և Օուշանին պետք է հայտնեն դաշտի պատկեր խորհուրդ:

Մտիկ արե՛ք, որ խոսիմ ձեզ, բարի տանտիկին և Օուշան: Ես այսօր նոր փեսա թոռնիկ տարի դաշտ. գութան լծել տվի, մանր թոռնիկին ձեռք տվի, ձեռքս զխոն վրա դնելով՝ նահապետական օրհնություն կարդացի և զինքն կրկին անգամ հողագործության հետ պատկերցի, հողին և գութանին հետ կապեցի, և գիտե՞ք դուք, պատկեր պատկեր անքակտելի պետք է լինի: Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացե՛ք. մի կին Օուշանն է, որու հետ պատկերցավ սուրբ ամուսնությամբ. մի կինն էլ հայրենատուր ժառանգության հողն, որու հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնությամբ: Օուշանն զավակներ պիտի բերե Թոռնիկին համար, հողն էլ հաց պիտի տա բոլոր ընտանյաց համար: Կաղոթեմ, որ Աստված պահե Օուշանն եւ շա՛տ ապրի, բայց Օուշանն մահկանացու է, թե մեռնի, Թոռնիկ մի ուրիշ Օուշան էլ կը գտնե: Իսկ եթե հողն մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պատկեր տանն ընտանիք ի միասին կը մեռնին: Եւ ինչպե՞ս կը մեռնի հողն, որ Ադամեն մինչև էսօր կա ու կը մնա անմահ: Խոսեմ ձեզ թե հողն ի՛նչպես կը մեռնի. այն անբախտ օրն, երբ թոռնիկին համար, հողն էլ հաց պիտի տա բոլոր ընտանյաց համար: Կ'աղոթեմ, որ Աստված պահե Օուշանն, և շա՛տ ապրի, բայց Օուշանն մահկանացու է, թե մեռնի, թոռնիկ մի ուրիշ Օուշան էլ կը գտնե: Իսկ եթե հողն մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պատկեր տանն ընտանիք ի միասին կը

մեռնին: Եվ ի՞նչպես կը մեռնի հողն, որ Ադամեն մինչև էս օր կա ու կը մնա անմահ: Խոսեմ ձեզ, թե հողն ի՞նչպես կը մեռնի. այն անբախտ օրն, երբ թոռնիկ ձեռք մանեն քաշելով՝ հողագործությունն չի շարունակեր, կամ հարստանալով՝ կը բարձրամտի, այլևս ամոթ կը համարի գյուղին մեջ կամ գյուղական ընկերության հետ ապրել, կը թողու գյուղն ու հող, կ'երթա, քաղաքացի կը լինի: Եվ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին յուր վերա, երբ հուսալով, թե շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վերա կը բարդե. պարտատեր հողեր կը գրավե, ո՛հ, թոռնիկն անհող կը մնա:

Ահա այն օր հողն թոռնիկին համար կը մեռնի, գրավողին համար կենդանի կը մնա: Այն օր, այո՛, պապկի տան ճրագ կը մարի, թոռնիկ տանուտեր՝ վարձվոր մշակ կը լինի: Ավա՛ղ, պապկի հարս՝ նագելի Օուշան, պիտի երթա, հացթուխ լինի գյուղին մեջ, իրիկվան մի քանի հաց գոգնոցին մեջ դնելով՝ բերե յուր ճծիկներուն: Թոռնիկին մայր, բարի տանտիկին, դու պապկի ետևեն մեռիր, որ չը տեսնաս այն օր:

Չասե՞ս, թոռնիկ, ա՛հ, պապիկ, ի՞նչ չար գուշակություն կ'անես թոռնիկիդ վերա, բերանդ բարի բաց: Ո՛չ, թոռնիկ, Աստված չ'ընե, որ գուշակությունն ձեր վերա կատարվի: Ես կ'աղոթեմ, որ դուք այն սև օր չը տեսնաք. սորա համար այն սև ավուր տխուր կյանքի պատկեր նկարեցի ձեր աչքի առաջ: Որպեսզի տեսնաս ու հիշես պապուդ հեռատես գուշակությունն, համենայն զորութենե աշխատել հողն ձեռքեդ չհանել. ո՛չ միայն հողն քեզ պետք է, որ հաց կու տա քեզ, աշխարհիս վերա կ'ապրիս, այլ և նորա համար, Աստված շատ արև տա քեզ, երբ մեռնիս, գերեզմանիդ համար էլ երկու կանգուն հող պետք է. չգիտես դու, մարդիկ գերեզմանի հողին վերա էլ կը կոպին. վա՛յ անոր, որ կը մեռնի և թաղվելու տեղ չունի, զի գերեզմանի հողն ևս մարդույն համար մի սեպհական իրավունք է: Ասել կ'ուզեմ, թոռնիկ, մարդ յուր ծնած օրեն հողով կ'ապրի. և երբ մեռնի, դարձյալ հող պետք է, որ նորա տակ թաղվին:

Այսպես, թոռնիկ. հողն պետք է կենաց և մահու օր. սորա համար պապիկն զքեզ հողին հետ կապեց ու պասկեց, որ պինդ գրկես զհողն. չթողուս, որ ուրիշներ ձեռքեդ հափշտակեն, դու անհող մնաս, ստրուկ լինիս, երթաս ուրիշի դռներ, վարձկան մշակ դառնաս, և էն ժամանակ ձեր վերա կատարվի պապկի կախարդ գուշակություն. և դու խելաբերելով հիշես. ավա՛ղ, ես տանուտեր էի, նահապետ պապկիս խրատներուն մտիկ չարի, այժմ, անառակ որդվույն պես, վարձկան մշակ եղա, թողլով իմ ոչ-

խարաց հոտ, ուրիշներու համար նախիր կ'արածեմ և շաբաթ մի անգամ դռներու շրջելով՝ նախարաց կը ժողվեմ:

Այո՛, թոռնիկ, երբ գեղի տանուտիրոջ բախտին անիվ դառնա, այն-չափ նվաստանա, որ նույն գեղին նախորդ լինի, դու մի՛ կարծեր, թե այդ վիճակ կարի դառնագույն մի վիճակ է. շալակներով հաց կը տանի յուր տուն, կթան կով ունի, գոնե, մի քանի հատ ոչխար, այծ ունի, և յուր ընտանիք լիութեամբ կ'սպրին:

Բայց երբ այդ անկյալ տանուտերին ձեռք նախորդություն չիյնա, նա ինքնին յուր նախկին վիճակ հիշելով ասե. «Ես տանուտեր էի, ի՞նչպէս կարող եմ վարձկան մշակ լինել գյուղին մեջ, լավ է, որ թողում գեղ, երթամ քաղաքներ և, իբրև անծանոթ մի չքավոր մարդ, խառնվիմ փողոցի աղքատներուն հետ՝ լինիմ մուրացկան: Իսկ եթե իբրև հարստութենե ինկած՝ «տեովլեթտեն տյուշկյուն», հաջողիմ վիճակի Առաջնորդեն մի վկայական առնել, այդ ինձ համար մի մեծ բախտ կը լինի, կ'երթամ աշխարհե-աշխարհ, եկեղեցիներուն, հարուստներուն կը դիմեմ և այսպէս, ժողովք անելով՝ դառնամ, գամ, պարտքս տամ և պահեմ իմ ընտանիք»:

Ահա՛, թոռնիկ, դժնդակ և դառնագույն վիճակն այս է, երբ տանուտեր մուրացկանության կը դիմե՝ հավատալով, թե այդ անարգ և անպատիվ մուրողությամբ կարող կը լինի բավական գումար հայթայթել և վերստին կանգնել յուր կործանյալ տունն: Դու կը հավատա՞ս, որ հողագործին կործանյալ տուն մուրացկանությամբ կանգնի: Բովանդակ ծերությանս կյանքի մեջ ես այդպիսի բան չը տեսա: Վասնզի տանուտեր գեղացվոյն տան հաստատուն հիմն հողագործությունն է. երբ տանուտերն հողն ու հողին վաստակ թողու, նա արդեն կործանված է հավիտյան, կանգնել չունի, նա չքավորությամբ պիտի սպրի մինչև մեռնի:

Է՛, սիրել թոռնիկ, բավական եղավ, ավարտենք դաշտի պսակ և դաշտի դասերս: Ես պետք է պատմեմ նաև գեղի երեցուն և գեղացվոց, թո՛ղ աշխարհ իմանա, թե Առնակու պապիկ Էսպէս մի տարօրինակ բան արած է. յուր թոռնիկ նոր փեսան տարեր դաշտ, հողին ու գութանին վերա պսակեր է. մարդ չի գիտեր, ի՞նչ պսակ է այդ, որ առանց քահանայի, առանց խաչի և Ավետարանի ու ժողովուրդի վկայության՝ դաշտի մեջ կատարվեր է:

Թո՛ղ մեր գյուղացիք այսպէս դատաստան անեն, թոռնիկ, բավական է, որ դու լավ հասկցար այս պսակին խորհուրդն. ես կը մեռնիմ,

ողջ կը մնաս, կը տեսնաս, հետո գեղացիս էլ կը հասկընա և ողորմիս կու տա պապկի հոգվոյն»:

Ը. ԽՐԻՄՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Խրիմյանի դաստիարակչական գործին մեջ որոշ տեղ կը գրավե նաև գաղութահայուն կյանքը, որպես մտահոգության առարկա:

Մտածողի մը համար, որ բնականոն կյանքը միայն հայրենի հողին վրա կ'ըմբռնե, բնական է, որ գաղութային կյանքը անբնականոն և անցողական երևույթ նկատե:

Ավելին, Խրիմյանի համար գաղութային կյանքը դժբախտություն մըն է թե՛ անհատական-բարոյական, թե՛ ազգային տեսակետներեն:

Ատոր համար է, որ Խրիմյան գաղութային կյանքը կ'անվանե պանդխտություն: Գաղութահայր, ըլլա Պոլսո բեռնակիր կամ Եվրոպայի մեջ հարուստ վաճառական, հավասար կերպով պանդխտ է:

Պանդխտություն և օտարություն բառեր են, որոնք Խրիմյանի գիտակցության մեջ դառն և խոր արձագանքներ կը ստեղծեն:

Ան կ'ուզե հայուն այնպիսի դաստիարակություն մը տալ ու այդ դաստիարակությունը այնպիսի գիտակցություն մը, որ ան ոչ մեկ պատճառով չբաժնվի իր հողեն, չզիմե պանդխտության, չփափաքի գաղութահայ դառնալ:

«Պապիկ շատ փորձառու է պանդխտության դառն կյանքին, ձեզմե շատերն ալ նույն փորձն առած են. աշխատեցե՛ք, աշխատեցե՛ք, որ այդ օտարության կյանքի դառնություններ չի ճաշակեք, ես էլ կ'աղոթեմ ձեզ համար, իմ հայրենակից գյուղացիք, որ պանդխտության երես չի տեսնաք, ձեր հացն մայրենի երկրին մեջ գտնեք» («Պ. Թ.»):

Գաղութահայ կյանքը դեպի այլասերում և մահ կը տանի՝ բառին և՛ կենսաբանական, և՛ բարոյական իմաստովը:

Հիրավի, Խրիմյան, որ այնքան օրականական ըմբռնումը ունի մարդկային անհատական ու հավաքական կյանքին, չէր կրնար տարբեր մտածել այս խնդրին մեջ:

Մարդ ինչպես որ ազատ չէ իր ծնողքը ընտրելու, այնպես ալ ծնելեն հետո ան, ինքնըստինքյան, անկախ գոյություն մը չէ. ազատ չէ իր հայրենիքը ընտրելու, իր ժողովուրդը փոխելու ու անոնց ճակատագրեն բաժնվելու:

Հայրենիքը, ազգային համայնքը չեն նմանիր անանուն ընկերութեան մը, որուն կրնաս այսօր անդամագրվիլ ու վաղը հրաժարիլ՝ արձանագրվելու համար ուրիշ ընկերութեան մը մեջ, որուն... բաժնեթուղթերու արժեքը հրապարակի վրա բարձրանալու ընթացքին մեջ է:

Ինչպես ծաղիկը իր թաղարը ունի, տավարը՝ իր արոտը, ու արծիվը՝ իր բարձունքը, այնպես ալ մարդը իր հողը ունի, իր ընտանիքը, իր համայնքը, իր ճակատագիրը:

Անհատը երբ արմատախիլ կ'ըլլա իր բնավայրեն ու կը նետվի օտարութեան մեջ, կը նշանակե, թե ան կը զրկվի իր նյութական ու բարոյական կյանքի բնական աղբյուրներեն, ոտքի կոխան կ'ըլլա, ապրելու իմաստը կը կորսնցնե ու կը կորսվի՝ առանց կենդանի հետք մը ձգելու: Կ'անհետանա առանց հիշատակի:

Գաղութահայ կյանքը շատ մը տխուր երևույթներ կը ստեղծե հայուն անհատական ու հավաքական կյանքին մեջ, որոնք ազդանշաններն են այլասերման ու կորուստի, երևույթներ, զոր Խրիմյան արյունոտ սրտով մատնանիշ կ'ընե ու կը խարագանե:

Նախ՝ կը նկատե, թե գաղութներու մեջ հայոց թիվը ոչ միայն չ'աճիր, այլև կը նվազի: Ասիկա տեսակ մը կենսաբանական, նյութական ապացույցն է այն մտքին, թե, իսկապես, մարդը իր բնավայրին մեջ է, որ կ'աճի ու կը տևե. և իր ստեղծագործ աշխատութեամբ է, որ կյանքին իմաստը կը գտնե արևուն տակ ու կը դառնա արժեք:

Բայց բարոյական իմաստով ալ հայ կյանքը գաղութներու մեջ իր հունը կորսնցուցած է: Այդ կյանքը նոր կադապարներ փնտռելով կ'այլափոխվի, ու չգտնելով իր օրկանական կերպը՝ կ'այլասերի. միշտ երջանկություն մը

փնտռելով՝ գաղութաճայր ինքզինքը միշտ կը գտնե հոգեկան անհավասարակշռութեան մեջ, ինքզինքեն դժգոհ, ինքզինքին օտար ու անհարագատ:

Ինչպես այսօր ալ կը պատահի, Խրիմյան իր ատենին ալ նկատեր է, թե գաղութաճայուն տունը քանդողը նախ՝ սխալ ու մակերեսայնորեն հասկցված նորութեանց հետևելու մոլութունն է, ապա՝ դրամն է ու գեխութունը:

Բայց ահա՛ իր իսկ խոսքերը, որոնք այսօր ալ այնքան այժմեական են, ու կրնանք մեզմե շատ-շատերուն գլխուն իջեցնել ծանր լախտի մը պես՝ զոնոնք սթափեցնելու նպատակով:

«Նոր աշխարհը ուրիշ խափանարար առիթներ հանեց երևան: Եվ ի՞նչ է այս՝ պերճանք և զեխություն է, որ յուր անողոք արշավանքներով քանդեց և դեռ պիտի քանդե գաղթական Հայոց տուն և ընտանիք:

Միթե չե՞ս հավատար, ընթերցող, թե հալ ընտանիքներէն շատերը պերճ ու փառասեր զեխության մեջ պարանոցաթաղ եղած են: Եվ ի՞նչ է անոց սրտի և սիրո հաճույք, գիտե՞ս. շքեղ տուն, թանկագին կահ-կարասիք, կտրք ու սիգանձեմ ձիեր, ամբարձ գարդ, ամհուն անասնաբուծական ձևեր, սնապարծ ցուցամոլություն, ունայնամիտ տեմազանք և այլն:

Այս ամեն պերճանք՝ մի մեծ բանակ կազմելով, կը զինվին պարզ կյանքին դեմ և կը հաղթահարեն ամուսնական սերը, ինչպես մարախիմ բանակը ցորենի արտերը կ'սպառե» («Դ. Ը.»):

Խրիմյան խորհուրդ կու տա նաև, որ չափազանց ազատասիրութենէն հեռու մնա հայ ընտանիքը. չհետևի եվրոպացիին, որովհետև ամեն ժողովուրդ իր բնական ըմբռնումներէն պետք չէ մեկ անգամէն հեռանա, պետք չէ ծայրահեղութեան դիմե: Իր ժամանակվան շատ մը ընտանիքներու օրինակը հիշելով՝ Խրիմյան կը գրե:

«Ո՛վ հայոց ազատասեր ընտանիք, այս միայն կ'ասես քեզ, որ ծայրահեղ ազատության չվանէն վար իջնաս, դու ինքնին գիտես, թե վստահ չես տակավին համարձակ խաղալու, դու տեսար և կը տեսնաս, թե քանի՛ ընտանիքներ այդ հրապուրիչ չվանէն վար ինկան, ջախջախվեցան. որոց կորստյան փորձը թո՛ղ քեզ խրատ լինի» («Դ. Ը.»):

Պուստ պատրիարքութեան շրջանին է, մանավանդ, որ Խրիմյան մոտեն կը դիտե գաղութներու ընտանեկան կյանքը և իր դժգոհութիւնը կը հայտնե հետեյալ տողերուն մեջ.

«Ժամն հասավ, խոստովանիմ քեզ, ո՛վ ազգ Հայոց. չորս տարվան պատրիարքութեան շրջանի մեջ քո ընտանեկան բազմապատիկ աղետները ես ինքնիմ տեսա. և այդ աղետներուն մեջ առավել աղետավոր էին ամուսնական խնդիրները, որք թե ո՞րչափ և քանիպատիկ ծանրալուր եմ, ես կը ծածկեմ այդ թվանշանը և խնդրո պատմությունը չեմ հայտնէր քեզ: Եթե կը դժվարիս հավատալ ինձ, վկա և ապացոյց կը կոչեմ աստ պատրիարքարանի Դատաստանական Խորհրդո արձանագիրը: Սակայն մեր ընտանեկան գեղծմունքներու բովանդակ ցանկը պետք չէ, որ միայն այդ արձանագրեն կշռենք, վասնզի մեր այս ավուր յորաքանչյուրին ընտանեկան կյանքը կեանքանի արձանագրութիւն է. մարդ, որ աչք ունի, կարող է գայն կարդալ ատունին և հրապարակաց մեջ, ուր ցուցամոլ շոյալութիւն կը շրջի՝ մագելով իբրև անգլիացի լորտ և թագուհի, կարծելով թե յուր հարստութիւն Անգլիո անպատ ոսկին է:

Ո՛չ, ո՛չ: Այսպես մի՛ կարծեք, ո՛վ հայոց ընտանիք: Ծանչեցե՛ք ձեր չափն ու վիճակը. դուք շատ աղքատ եք, տնտեսապետն ընտանիքն է. եթե յուր գավակները առույգ, ազնվածնունդ չեն, ուրեմն՝ ընտանեկան սերունդն հլուծելով ստրկացած է. եթե յուր օրհորոք և երիտասարդք վարակած են մաշողական ախտով, ա՛հ, դոցա մահ և գերեզման փորող ընտանիքն է» («Դ. Ը.»):

Նույն գաղափարներու շարքին կը հիշենք նաև բախտախաղի մոլութիւնը, զոր մատնանիչ կ'ընե Խրիմյան, որպէս քաղաքի կյանքի չարիքներեն մին, որ գաղութներու մեջ կը զարգանա:

Ստորև կու տանք այդ տողերը, մանավանդ որ անոնք այսօր ևս այժմեականութենե զուրկ չեն մեր գաղութահայ կյանքին համար:

«Իսկ առունին խաղամոլութիւնն, որ շատ ընտանցաց համար իբրև միակ զբոսանք դարձած է, զբաղելով միայն չնչին և աննշան գումարներով, սակայն ոմանց ևս, իբրև բախտի խաղ, որ մեծամեծ գումարներով կը մրցին, անբաժանելի մոլութիւնն դարձած է. երկուքն ևս իրենց խիստ վնասակար հետևանքներ և վատթար կողմեր ունին. և դարձալ՝

թե՛ բարոյապետ և թե՛ նյութապետ շատ աղետաբեր են ընտանեկան կյանքին: Վասնզի ոմանք կը կորուսանեն, ուրիշներ կը գտնեն. նոքա, որ կը կորուսանեն, հայտնի է, թե ո՛ր աստիճան մեղապարտ են աշխարհի առաջ. նույնիսկ ընտանեկան կենաց մեջ, մոր ու զավակաց առաջ, սեղանին հաց, ինչ ու ստացվածք բառնալ և ինքնին ձեռք կողպուտ տալ ուրիշին. որքան զայս, ավելի ընտանեկան ավարտություն չկա: Քաղաքակրթության մեջ այլևս ո՞վ կարող է մեղադրել ամայի լեռներու ավազակաց գործը, որ միայն դիպված է ճամբորդին համար, և շատ անգամ զոհ կը լինին և գտած միայն կ'առնեն՝ առանց ամբողջ տունը և ընտանիքն կողոպտելու:

Իսկ այն, որ լի ուրախությամբ կը խայտա յուր բախտի խաղով, միթե՛նա և յուր ընտանիքը կը վայելե՞՞ն այդ անարդար և անքիրտն վաստակը. ո՛չ, նոքա ինչպես կը գտնեն, նույնպես վաղ և դյուրավ կը կորուսանեն դարձյալ թե՛ խաղին մեջ և թե՛ այլ և այլ անհաշիվ գեղխությանց մեջ, վասնզի շատ դժվարին է հավատալ, թե աշխարհիս խաղամուղները տնտեսություն գիտեն կամ թե կարող են հաշվով և խնայությամբ ապրիլ. այդ շատ անբնական է, զի ով որ դյուրությամբ շահի, դյուրությամբ կը մսխե, և ով որ դառնաքիրտ աշխատությամբ հաց և հարստություն ձեռք բերե, նա միայն կը հոգա տնտեսությամբ ապրիլ, տնտեսությամբ կառավարել յուր ընտանիքը:

Հիշենք այժմ նաև բարոյական կողմի մեծ անպատվությունն, զոր կը կրե խաղամուղն: Չեմ գիտեր, նա ամոթ կը զգա՞, երբ նորա անունը վատահամբավ կը հնչե, կը տարածի, թե այսինչ պարոնը յուր խաղին մեջ այսքան զումար կորուսեր է. ի՞նչ կը լինի հայնժամ պարոնին վիճակը. պատիվ և վարկը կը կորուսանե պարկեշտ ժողովուրդին առաջ, որով յուր առևտրական գործերը և շահավաճառություն անհաջողության մեջ կը դադրին, և երբեմն իսպառ ի սնանկություն կ'երթա:

Բարոյական ուրիշ մի մեծ վնաս ևս ասեմ քեզ, որ է ընտանեկան կյանքի մեջ այդ չար օրինակով՝ ընտանյաց կյանքը եղծանել, զի ո՞վ կը հավատա՞ երբ ծնողք և ընտանյաց մեծերը թղթախաղով մոլին, խեղճ զավակները չի հետևին նոցա և իրենց մատաղ հասակեն սկսյալ չվարժին այդ անմեղ կարծեցյալ մոլությանց մեջ: Թողունք այս, մայրեր և կիներն ևս այդ ախտով կ'ախտանան, և շատեր ախտացած են իսկ թողլով առտնին տնտեսություն, թողլով զավակաց խնամք և կրթություն, թողլով ընթերցմունք և ուրիշ ծնողական պարտիքները: Խաղամուղ

մարդոց կյանքին մեջ ավելի մեծ խանգարումը ևս կա, զոր նոքա թեթև և փոքր կը համարին, այսինքն՝ թե ժամանակի բարվոք տնտեսությունը նոցա համար չէ. նոքա ցերեկվան աշխատության զբաղմունք բավական չեն համարիր, զողջույն գիշերն ևս այդ հաճոյական խաղով կը զբաղին. նոքա չեն շնչեր և չեն տեսնար ո՛չ առավոտյան կենդանարար շունչ և ո՛չ արևուն ծագումը, նոքա չարաչար քնահատությամբ, գիշերահանգիստ պահուն մեջ արթուն կենալով կը տանջվին՝ կորուսանելով մարմնո առողջությունը, հոգվո մտավորական ուժը, որով կը ջլատի և կը թմրի ողջ մարդույն գործունյա ճարտարությունը: Դու քաջ գիտես և կը տեսնաս, որ այդ քնահատ պարոնները ցերեկվան մեջ իբրև քնաշրջիկ և ապուշ կը դեգերին: Քաղցր քուն և դժվարագուտ ոսկին կորուսանելէն հետո ցերեկվան շահն և վաստակն ևս կը կորուսանեն, որոց միայն կ'ակնկալեն խեղճ ընտանիքը, զի այդ օրական շահերեն կը կազմվի իրենց ներկա և ապագա կյանքին պարենը» («Դ. Ը.»):

Սակայն իրիմյան գիտե նաև, թե Հայը հաճախ, պատմութեան ընթացքին, ստիպված է ձգել իր հայրենիքը ու հեռո՛ւ, օտար երկիրներու մեջ ապաստան գտնել:

Այս կացութեան առաջ իրիմյանի սիրտը կը տառապի, բայց կը խորհի, թե քանի որ ուրիշ ճար չկա առայժմ, գոնե այդ հայ գաղութները մեկ-մեկ իսկական «հայրենական համայնք» կազմեն ու երբեք չզաղարեն օր մը իրենց բույնը վերադառնալու տենչեն:

Երբ 1893-ին իրիմյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված էր ու Եվրոպայի ճամբով դեպի Էջմիածին կ'ուղղվեր, քանի մը օր կը մնա Վիեննա:

Վիեննայի մեջ կ'ընդունի Թրանսիլվանիո Արմենոբոլ քաղաքի պատվիրակները (կաթոլիկ), որոնք հետևյալ ուղերձով կը դիմավորեն Հայոց Հայրիկը:

«Թեև հեռու և տարագիր Հայրենիքեն, թեև վաղուց պանդխտության մեջ, բայց չենք մոռացել, որ մեր պապը Լուսավորիչն է եղել, Ս. Գրիգորը, որի արժանավոր հաջորդն եք այսօր. չենք մոռացել Էջմիածինը, չենք մոռացել մեր լեզուն և ազգությունը, չենք մոռացել, որ Ձեր հետ միասին մեկ արյունից ենք սերած, և եկեք ենք այսօր Ամենայն Հայոց Հայրիկի աջը համբուրելու և նորա օրհնությունը խնդրելու»:

Ամենայն Հայոց Հայրիկը կը պատասխանե.

«Թե որ դուք ձեր հոտի անունեն ինձ Ամենայն Հայոց Հայրիկ կ'անվանեք, ես ձեզ գրկաբաց կոչում եմ իմ զավակներս և լիաբերան օրհնություն եմ տալիս: Ծիշտ է, ցանկալի է, որ բոլոր Հայ ազգը Լուսավորչի փարախին հարած լինեք, բայց եթե իրարմե տարբեր դավանություններու կը պատկանին, այստեղ ևս Աստուծո մատը կը տեսնեմ, վասնզի, գուցե Աստված այդ միջոցն է գտել Հայ ազգին մեջ լուսավորություն տարածելու համար: Կրոնը խղճմտանքի գործն է, և Հայրիկի առաջ տարբերություն չունի լուսավորչական, կաթոլիկ, բողոքական հայր: Բավական է, որ հայ է իր ծագումով, ցեղով և լեզվով: Մեծ է համերաշխության գաղափարը: Ինչպես որ սերմնացանը կը սփռե յուր սերմ, նույնպես սփռած է Աստված Հայ ազգին ամեն կողմ: Դուք՝ օտար հողի, բայց ազատ երկրի վրա ապրող հայ գաղթականություններ, թե՛ լուսավորչական, թե՛ կաթոլիկ, կորսված չեք Հայաստանի համար, այլ ազատությամբ ուռճանալով՝ կարող եք և պետք է լինիք նեցուկ Մայր Հայրենիքին, վասնզի դուք կ'ապրիք այստեղ, ուր գիտության և իմաստության հնոցն է: Երբայցեցիք Բաբելոն գերվելով՝ սովորեցան Աստված սիրել. դուք հայրենիքեն պանդխտելով և վտարանդելով՝ պիտի սորվիք սիրել, ինչ կորուսած եք»:

Կարելի չէ առանց հուզումի կարդալ այս վերջին տողերը:

Քաղուժաճայը հայրենիքեն պանդխտելով՝ պիտի սորվի սիրել այն, ինչ որ կորսնցուցած է:

Բայց չի բավեր կրավորական սիրով մը միայն սոգորվիլ: Քաղուժային կյանքը պետք չէ կորսված ժամանակ մը ըլլա: Այստեղ, Եվրոպայի գիտութեան ու իմաստութեան հնոցին մեջ դարբնվելով, գործնալով ու զինվելով, քաղուժաճայը պետք է պատրաստվի, օր մը, իր բնավայրին մեջ, իր հողին վրա արժեքավորելու համար իր ուժերն ու զենքերը՝ գիտութեան և իմաստութեան զենքերը:

Այսօր ալ Խրիմյանի կանչը մեզի՝ այսօրվաններուս համար, հրավեր մը պետք է ըլլա. կապվիլ այդ հայրենի լուսեղեն հողին, զինվիլ այստեղ գիտութեամբ և հմտութեամբ, և պատրաստ ըլլալ հոն աշխատելու ու արժեքավորելու մեր կարողութիւնները:

Ահա այս հավատքի ու հաստատ կյանքի հոգեբանութիւնը կ'ուզէ ներշնչել խրիմյան մեզ՝ գաղութահայերուս, որպէս դատիարակչական գերագույն պատգամ:

Ու այստեղ ալ կրնանք իր օրինակը հիշել: Որովհետեւ ինքը՝ խրիմյան, հակառակ այն շատ ու շատ հուսախաբութիւններուն ու աղետներուն, որոնց ականատես եղավ ու իր զգայուն սրտի վրա զգաց անոնց այրող ցավը իր երկար կյանքի տևողութեան, ան մինչև վերջ չկորսնցուց ո՛չ իր հավատքը դեպի ժողովուրդն ու Հայ հայրենիքն, ո՛չ ալ իր անուղղա լավատեսութիւնը և եռանդը:

Իր հայրենիքի՝ Վանի աղետեն հետո, ան արյուն-արցունքով գրեց իր հռչակավոր «Վանգույժը», որ ողբ մըն է ու բողոք մը միաժամանակ: Սակայն նույն այդ գրվածքին մեջ իսկ ան չի կորսնցներ իր պայծառատեսութիւնը և ողբալի հետո ավերն ու մահը, ան կը դիմէ կյանքին, կյանքի մշտանորոգ ուժերուն ու այսպէս կը խոսի հուսաբեկ ժողովուրդին:

«Թե հիրավի՛ ձեր արիական նախնաց նմանող, հարազատ որդիքն էք, այս հրո և սրո ժամանակին մեջ ցուցեք ձեր առաքիճութեան հանդէսը, զորացեք ու զորացուցեք վրաստած որդիները, նկուն մի՛ լիճիք փորձութեան առաջ, զի մարդուն կենաց ճանապարհ այս աշխարհի վերս լի է դժգոյս փուշերով: Առաքիճիք միայն զայն կոխելով կ'անցնին, իսկ վատասիրտներ կը լքանին:

Կոխեցե՛ք և անցե՛ք, ո՛վ աշխատավոր եզինք. մի՛ թափառիք ու հեռանաք ձեր ավերակ ագարակէն, եղեք դարձյալ զույգ-զույգ, լծվեցեք, ձեր սամոտիք պինդ կապեցեք ընկերական սիրով, հեծելով, փնջալով վարեցեք ու պատռեցեք այդ տատապանաց ակոսն. ժիր մշակներ, զոգնոց կապեցեք, լի հույսով ցանեցեք ձեր վաստակասեր քրտանց սերմն, պահ մի ևս սպասեցեք, զի ձմեռ է, ձյուն և սառնամանիք ծածկեր են մեր աշխարհի:

Գարուն մոտ է, Հայոց աշխարհ, և պիտի գա ծիծեռնակ, քեզ ավետիս տա. Թորքիո աշխարհէն երկունք կանցնի, և յուր վերածննդան օրը հասած է. և դու տես հայնժամ, թե ինչպե՛ս այս մոխրակույտ ագարակն անդրէն բողբոջելով կը կանաչի և քո վերջին բարգաւաճ կը լինի, քան զառաջին: Դու լուս և արև կը սիրես, լուս և արև զքեզ պիտի վե-

րածնին, քո հրապրյաց երկիր մարգագետին կը դառնա. լուսին ի վերուստ վերալեդ անցնելով՝ պիտի զարմացմամբ նայի, երբ տեսնա, որ Արծրունյան աշխարհի որդիքներ, համակ արծվապես, նորափետուր զարդարված են, զոր բռնություն փետտեց, որ լերկամարմին, անպատանք մեռնին»:

Թ.

Քննական ակնարկ

Մեր ներկա աշխատությունը փորձեցինք իրիմյան Հայրիկի դաստիարակչական ու ընկերային բարենորոգչական մտքերը ներկայացնել այնպես, ինչպես անոնք ի հայտ կու գան հեղինակին գործերու ընթերցումեն: Ապագային կը մնա այդ մտքերը գիտական դասավորության մը ենթարկել ու զանոնք, որպես տարր, գործածել ամբողջական դաստիարակչական դրուժյան մը հասնելու նպատակով:

Մեր կարծիքով՝ հնարավոր է և անհրաժեշտ, այդ մտքերու հիման վրա ինքնուրույն հայկական դաստիարակչական դրուժյուն մը կառուցանել՝ ամբողջացնելով իրիմյանը այն անհրաժեշտ տարրերով, որոնք կը բացակային անոր մտածողության մեջ, և տեղ-տեղ ալ որոշ բարեփոխումներ ներմուծելով անոր ըմբռնումներուն մեջ՝ համաձայնեցնելու համար զանոնք մեր օրերու պայմաններուն և պահանջներուն: Այդ բարեփոխումը շատ համաձայն պիտի ըլլա իրիմյանի ոգիին, որովհետև ան հառաջդիմասեր մը ըլլալով՝ կյանքը կը դիտե որպես հարատև զարգացման ու հեղաշրջման մեջ գտնվող երևույթ մը, և ինքն է, որ մեզի կը սորվեցնե, թե «մարդ պետք է ժամանակին հետ քալե»:

Ուրեմն՝ երկու հարց:

Նախ՝ ի՞նչ տարրեր կը բացակային իրիմյանի դաստիարակչական գործին մեջ, և երկրորդ՝ ի՞նչ փոփոխություններ պետք է կրեն անոր մտքերեն ոմանք: Ահա՛ հարցում-

ներ, որոնց կ'ուզենք շատ հակիրճ կերպով պատասխանել, մեր աշխատությունը վերջացնելն առաջ:

Այն լրացուցիչ տարրերը, որոնցմով պետք է ամբողջացնել Խրիմյանի դաստիարակչական մտքերը, մեր կարծիքով՝ հետևյալներն են.

Ա. Նախ պետք է առարկայական, գիտական ուսումնասիրություն ենթարկվի հայուն հոգեբանությունը, որպես անհատ և որպես հավաքականություն: Հոգեբանությունը այն գիտությունն է, որմե չի կրնար բաժնվիլ որևէ դաստիարակություն: Այն, ինչ որ տարրաբանությունն է (chimie) բժշկության համար, հոգեբանությունն է մանկավարժության համար:

Հոգեբանությունը անհրաժեշտ է դաստիարակչական գրություն մը՝ այդ գրության տեսական հիմնավորում մը տալու համար:

Երկրորդ՝ ճշգրիտ կերպով ճանչնալու համար այն հոգեկան իրականությունը, որ պետք է դաստիարակվի, այսինքն՝ անհատն ու ընկերությունը:

Երրորդ՝ հոգեբանությունը անհրաժեշտ է նաև կրթական և ուսումնական, գործնական աշխատանքներուն մեջ, մանավանդ ինչ կը վերաբերի զանազան մեթոտներու կիրառման:

Հայ անհատին ու հավաքականության հոգեբանության ուսումնասիրությունը պետք է դրվի գիտական, գործնական գետնի մը վրա՝ օգտվելով ժամանակակից մեթոտներեն, ինչպես են անքեթները, թեսթերը, մոնոկրաֆիները, սթատիսթիքները, ինչպես նաև բսիհոթեքնիք-ի մեթոտները:

Բ. Խրիմյան նվազ կաւորություն կու տա Ֆոլքլորին, թեև որոշ տարրեր կան: Մեր ժամանակները Ֆոլքլորը բերած են հավաքական կյանքի դաստիարակության առաջին գծին վրան, մանավանդ գյուղական ժողովուրդի դաստիարակման գործին մեջ:

Չոլքլորը այլևս լուկ «հետաքրքրական», «գեղջկական» արտադրություններու հավաքածո մը չէ, ոչ ալ «հինն մնացած գանձ մը» միայն, այլ ապրող, տեականորեն ապ-

րող երևույթ մը, կենդանի արտահայտութիւնը ժողովուրդին գեղարվեստական ապրումներուն, մտքի պայծառութեան, բարոյական հասկացողութիւններուն և, նույնիսկ, ընկերային-տնտեսական փոխհարաբերութեանց ու պայմաններուն:

Ֆոլքլորը, ուրեմն, համայնքային, ժողովուրդին հարազատ և ամենամտերիմ ապրումներուն և ձգտումներուն ամենաճշմարիտ դրսևորումն է, երբեմն, նույնիսկ, պատմութենէն ալ ավելի ճշմարիտ: Ֆոլքլորը ժողովուրդին մտքին և զգայնութեան ստեղծագործութիւններու առարկայացած ամբողջութիւնն է: Ահա թե ինչո՛ւ Ֆոլքլորը դաստիարակչական խոշոր նշանակութիւն ունեցող տվյալ մը կը դառնա: Ժողովրդական երաժշտութիւն և բանաստեղծութիւն, պարեր ու խաղեր, առասպելներ ու հեքիաթներ, ձեռագործի ժողովրդական մոթիվներ, ձեռական զանազան աշխատանքներ և այլն, և այլն. ահա այս բոլորը ազգային դաստիարակչական շատ ավելի զորավոր ու գործնական արժեք ունին, քան թե «խոսքի» և «ճառի» կրթութիւնը:

Գ. Ուրիշ խնդիր մը, որուն խնդրանքն է՝ անրադառնար, առողջապահութեան հարցն է և անոր հետ կապված մարմնակրթանքը, որոնք, անտարակույս, չեն կրնար բացակայիլ որևէ արդիական կրթական դրութենէ մը:

Դ. Քաղաքացիական դաստիարակութեան տեսակետէն ևս խնդրանք մտքերը անբավարար են և պակասավոր: Եվ ասիկա բնական պետք է համարել, քանի որ իր ժամանակի հայուն ամբողջ քաղաքացիական դաստիարակութիւնը կը կայանար Բայառակէլու մէջ: Մինչդեռ, իրական դաստիարակութիւն մը պետք է իր նպատակներէն մին ընէ՝ հասցնել այնպիսի քաղաքացիներ, որոնք ազատ մարդիկ ըլլան, ինքզինքնին ազատորէն ղեկավարել գիտնան, որպէսզի իրավունք ալ ունենան ղեկավար դառնալու ազատ մարդոց ընկերութեան մը մէջ:

Ու խնդրանքի ոգին ամբողջովին համաձայն է այսպիսի քաղաքացիական դաստիարակութեան մը հետ:

Այս հիմնական հարցերեն դուրս կը մնան դեռ, բնականաբար, զուտ մանկավարժական թեքնիք տվյալներ, որոնցմով կարելի կ'ըլլա ամբողջացնել Խրիմյանի դաստիարակության գրությունը, որոնց վրա մենք հարկ չենք նկատեր այստեղ ծանրանալ:

Ինչ որ փոփոխության պիտի ենթարկվի Խրիմյանի ըմբռնումներուն մեջ, առաջ կու գա, մանավանդ, այն տնտեսական պայմաններեն, որոնք ստեղծված են մեր ժողովուրդին ծոցին մեջ ու հետզհետե կը զարգանան:

Խրիմյան գյուղացի մըն է և կ'ուզե գյուղացի մնալ՝ իր հետ գյուղ տանելով բովանդակ հայ ժողովուրդը: Խրիմյան ինչքան ալ պաշտպանե գյուղական կյանքի առողջությունը, գեղեցկությունը և բարոյականը, մենք համաձայն ըլլալով հանդերձ անոր հետ, պետք է նկատենք, սակայն, թե արդիական կյանքի տնտեսական պայմանները՝ արդյունաբերության զարգացումը, ճարտարարվեստի հեղաշրջումը, թեքնիքի կատարելագործումը կյանքի կերպարանքը տակալ կը փոխեն, աշխատանքի բաժանումը ավելի ու ավելի կը շեշտվի և կը խորանա՝ ժողովուրդը բաժնելով հատվածներու, ըստ բազմաթիվ մասնագիտություններու: Ոչ միայն քաղաքներու մեջ, մեծ ճարտարարվեստին մեջ, այլ նույնիսկ գյուղական կյանքի, հողագործության մեջ, աշխատանքը մասնագիտություններու կը բաժնվի:

Ահա այս բոլոր երևույթները կու գան մարդոց կյանքին բնույթը փոխելու, և, ուրեմն, դաստիարակն ալ պետք չէ ժամանակ կորսնցնե կյանքի հին ձևերը ոգեկոչելով, այլ իրատես ոգիով մը պետք է իր գործը և առաքելությունը՝ համաձայնեցնե ներկայի պայմաններուն՝ զոհելով ձևերը, սակայն պահելով այն, ինչ մշտական ու տևական է, այսինքն՝ այն, ինչ որ իրական արժեք է ժողովուրդին պատմական, բարոյական ու մշակութային կյանքին համար:

Ու այսպես ընելով՝ հայ դաստիարակը, խորքին մեջ, Խրիմյանին ոգիին հետևած պիտի ըլլա, քանի որ ան պահպանողական հեղափոխական մըն է:

Այս բոլոր ներմուծումներն ու ուղղումները, այո՛, անհրաժեշտ են, սակայն անոնք ոչինչով պիտի նվազեցնեն իրիմյանի արժեքը: Այլ ընդհակառակը, եթե իրիմյանի մտքերն ու ըմբռնումները կարենան տեղ տալ նոր տարրերու ու պատշաճիլ կյանքի նոր պայմաններուն, ատիկա լավագույն ապացույցը կ'ըլլա անոր մեծութեան, անոր մտածումին առողջութեան ու կենդանութեան:

Իրիմյան իր դաստիարակի մեծ գաղափարներով ու ոգիով, տւական, մնայուն արժեք մըն է, որ միշտ կրնա իբր ուղեցուց ծառայել որեւէ ժողովրդական դաստիարակութեան՝ պատշաճելով ընկերային-տնտեսական նորագույն պայմաններուն:

Հայ ժողովուրդը ինքզինքը երջանիկ պետք է համարե, որ ուրիշ մեծերու կողքին ունի նաև իր իրիմյան Հայրիկը, իր մշտապես կենդանի, մեծ դաստիարակը, որ այսօր ալ տակավին հոնկէ, ուր որ է, տխուր աչքերով կը նայի իր սիրելի ժողովրդին ու կը հետեի անոր քայլերուն՝ մերթ տրտմելով, մերթ զայրանալով, մերթ ուրախանալով:

... Գարնանային բարի անձրև մը, որ առատորեն կյանք, սեր և ավելի լավի հավատքը ամեն կողմ և ամենուն կբաշխե,- ահա՛ իրիմյանի գոյութեան իմաստը մեր ժողովրդի կյանքին մեջ՝ անցյալին ու ապագային...

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿՅԱՆՔԵՆ*

1821 Ապրիլ 4, Ծնունդ՝ Վան:

1847 Ուսուցիչ ի Կ. Պոլիս:

1849 Նամակ առ Բագրատունի:

1850 «Յրավիրակ Արարատյանը» կը հրատարակվի:

* Քաղված թորգոմ եպ. Գուշակյանի «ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ» գրքէն:

- 1850 Ուխտավոր յերուսաղեմ:
- 1851 «Յրավիրակ երկրին Ավետյացը» կը հրատարակվի:
- 1852 Կ'այցելե Կիլիկիա:
- 1853 Կը վերադառնա Վան:
- 1854 Վարդապետ կը ձեռնադրվի Աղթամարի մեջ:
- 1855 Դարձյալ Կ. Պոլիս կ'անցնի:
- 1855 Կը հրատարակե Կ. Պոլսո մեջ «Արժվի Վասպուրականը»:
- 1856 Վան կը դառնա, իբր վանահայր Վարագա:
- 1858 Վարագա մեջ կը հրատարակե «Արժվի Վասպուրականը»:
- 1860 Կ'այցելե Կովկաս:
- 1862 Առաջնորդ կ'ընտրվի Տարոնո:
- 1863 Մշո մեջ կը հրատարակե «Արժվիկ Տարոնո»:
- 1866 Կը ճամբորդե Կ. Պոլիս և նույն տարին կը դառնա Մուշ:
- 1867 Կը հրատարակվի «Մարգարիտ Արքայության Երկնիցը»:
- 1868 Գեորգ Դ.-ե կը ձեռնադրվի եպիսկոպոս:
- 1869 Կ'ընտրվի պատրիարք Կ. Պոլսո:
- 1873 Պատրիարքութենե կը հրաժարի:
- 1874 Քարոզիչ Գուզկունճուքի:
- 1875 Բ. տպագրություն «Յրավիրակ Արարատյանի»:
- 1876 Գրի կ'առնե Բարենորոգմանց ծրագիրը, կը հրատարակե «Խաչի ճառը» ու «Ժամանակ և Խորհուրդ յուրը»:
- 1877 Կը հրատարակե «Վանգույժը» և «Յայգույժը»:
- 1878 Կը հրատարակե «Դրախտի Ընտանիքը». նոյն տարին Պեռլի-
նի Վեհաժողովին կ'երթա:
- 1879 Կը հրատարակե «Սիրաք եւ Սամվելը»:
- 1879 Կ'ընտրվի առաջնորդ Վանի, ուր կ'երթա:
- 1885 Կը վերադառնա Կ. Պոլիս:
- 1886-88 Ատենապետ Կրոնական ժողովո:
- 1890 Երուսաղեմ կ'աքսորվի:
- 1892 Մայիս 5, Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս կ'ընտրվի:
- 1893 Սեպտ. 26-ին կ'օծվի:
- 1894 Կը հրատարակե «Պապիկ և թռնիկը»:
- 1895 Բեթրսպուրկ կ'երթա:
- 1898 Կ'այցելե Պաքու:
- 1900 Կը հրատարակե «Թագավորաց ժողովը»:

- 1901 Կը հրատարակվի «Վերջալուսի Չայները»:
- 1903 Կը հրամայե չգործադրել եկեղեցական կալվածներուն գրավման մասին ցարական հրավարտակը և կը մերժե հանձնել էջմիածնի վանքին գանձարանն ու դրամարկղը:
- 1904 Պատվիրակության մը պաշտոն կը հանձնե դիմել Եվրոպայի և Միացյալ Նահանգներու արքունիքներուն:
- 1907 Պատվիրակություն մը կը դրկե Լա Յեի Խաղաղության ժողովին և նամակ մը կ'ուղղե Անգլիո թագավորին:
- 1907 Նոյեմբեր 11 (Հոկտ. 29), կը վախճանի:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ*

*Սուրբ և մեծն Պողոս Առաքյալ մեզ խորհուրդ է տալիս.
«Կացէ՛ք զաղաւթս միշտ»: Եվ Հայ ժողովուրդն իր ամենա-
բարի և արժանավորագուշն որդիներն միջոցով դարեր ի
վեր իր ջերմ աղոթքներն է առաքում դեպի «Հայր մեր, որ
յերկինս»: Այդ որդիներից մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին, որը
բոլորից շատ էր ոգեշնչված Սուրբ Հոգով, այսպես էր աղո-
թում (Բան ԾԵ, Բ).*

Եւ արդ, զի՞նչ քեզ աղերս հաճոյական ի յայսմ և ի սոյն
Եւ ծուխ անուշից ընդունելի խնկոց մատուցից,
Գովեալ թագաւոր երկնաւոր Քրիստոս,
Եթէ ոչ զառ ի յինէն անիծեալսն արհնել աղաթեմ,
Զկապեալսն արձակել, ազատել գրատապարտեալսն,
Բարեգործել զնգովեալսն, պսակել զթշնամեալսն,
Սփոփել զտրտմեցեալսն, դարմանել զխորտակեալսն,

* Նախապես, իբրև զեկուցում, կարդացվել է Պուրբեշի Սուրբ Զրեշտակապետաց եկեղեցում ռումեն լեզվով 1950 թ. դեկտեմբերի 10-ին՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացու ծննդյան հազարամյակին նվիրված հոբելյանական հանդեսի ժամանակ: Ավելի ուշ պատրաստվել է զեկուցման ընդարձակ տարբերակը, որը տպագրվել է ռումեն կրոնական-գրական-հասարակական «Ortodoxia» հանդեսում (1955, էջ 166-177): Վերջինիս մեջ հողվածին հաջորդում են Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի Գ (գ), ԺԲ (դ), ԽԱ (ա), ԾԵ (զ), ԶԱ (բ) և ԶԱ (ա) գլուխներից առնված վեց հատված, որոնց թարգմանիչը նույնպես Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետն է՝ այն տարիներին ռումանահայոց թեմակալ առաջնորդը: Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուում՝ էջ 191-209, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

Խնամել զսարտուցեալսն, պատսպարել զանգագեալսն,
Զվիրաւորեալսն ի մարմին՝ յոգի բժշկել:
Եթէ արհմութեան բանիւ առ ոք մատուցայ՝ լուիցե՛ս,
Իսկ եթէ անիծիւք՝ մի՛ հայեցիս ընդունել, գթած:

Ճշմարիտ հավատաւոր, ուղղափառ հայ ժողովուրդը զարերի հոլովույթի մեջ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու աղոթքներում գտնում է հոգեկան սփոփանք և դաշնություն Աստուծո հետ, բալասան և սպեղանի՝ իր վերքերի և տառապանքների համար, պահապան-պաշտպան՝ ընդդէմ թշնամու պիղծ զորության, նրանից հոգեկան նոր ուժեր, հույսի նոր աղբյուրներ ստանում:

Սուրբ Գրքի և, հատկապես, Դավթի Սաղմոսների կողքին այս Աղոթամատյանը, որը ժողովրդական լեզվով կոչվում է Նարեկ, ամենակարգացվածն է եղել, ամենամեծարվածը և հուշակվել է որպես հրաշագործ գիրք: Մինչև օրս էլ մեր հավատացյալ ժողովուրդը Նարեկին վերագրում է հրաշագործ ուժ՝ բուժիչ, օգնական, պահապան և փրկարար: Նարեկը, միաժամանակ, մինչև ներկա դարի սկիզբը ամենից շատ տարածված և հաճախակի տպագրվող գիրքն էր մեզանում: Դեռ միջնադարում արտագրված և մեզ հասած բազում ընտիր ձեռագիր օրինակների կողքին գոյություն ունեն տասնյակ հրատարակություններ, որոնք, սկսած տասնվեցերորդ դարից, տպագրվել են Մարսելի, Վենետիկի, Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի, Փարիզի, Երուսաղեմի, Թիֆլիսի հայկական տպարաններում:

Այսօր, երբ լրանում է Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու ծննդյան հազարամյակը, Հայոց Եկեղեցին, աշխարհի չորս ծագերում սփռված մեր ամբողջ ժողովուրդը նշում է Եկեղեցու այս մեծ որդու հիշատակը, որդու, որն, իրավամբ, ընտիր սափոր էր և մեծ քերթող, և որը հարստացրել է հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանը իր անմահ ստեղծագործություններով: Սուրբ Գրիգոր Վանականի ծննդյան տոնի առթիվ մենք այսօր մեծարում ենք այդ եռամեծ սրբին, հավատքի և նախնյաց Եկեղեցվո նվիրյալին, հայ գրականության և

ընդհանրապես հայ բանաստեղծութեան համար նոր ուղիներ բացող քերթողին և, վերջապես, հայ գրական լեզվի մեծագույն վարպետներից մեկին:

* * *

Պատկերացնելու համար այն ժամանակաշրջանը, երբ ապրել է Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին և հորինել իր բանաստեղծական հրաշակերտը, անհրաժեշտ ենք գտնում նախ՝ մի համառոտ հայացք նետել հայ ժողովրդի պատմութեան այն շրջանի վրա, որի մեջ հասակ առավ և, որպես մշտավառ աստղ, փայլատակեց այս հրաշալի մարդը:

Հայագետ-պատմաբանների կարծիքով՝ այժմյան հայ ժողովուրդը կազմավորվել է Քրիստոսից առաջ 8-ից 7-րդ դարերում պատմական Հայաստանի ազգային տարածքի վրա Թրակիայից (թե՞ Փոյուզիայից) սերած հայկական ցեղերի փոխձուլման հետևանքով, որոնք հանդիսանում էին Իլլիրո-Թրակիական ցեղերի մի ճյուղը: Սրանք էլ, իրենց հերթին, աստիճանաբար ձուլվեցին, խառնվեցին նախկին Ուրարտուի թագավորութեան բնիկ ցեղերի ու ցեղախմբերի հետ, և այսպիսով կազմավորվեց հայկական ազգային բնիկ էթնոսը: Ձևավորման այդ պրոցեսի ավարտումն ընդունված է համարել Քրիստոսից առաջ 7-րդ դարը: Հայ ժողովրդի գոյութունն իր պատմական հայրենիքում՝ Արարտյան բարձրավանդակում, որպես անկախ պետութիւն, արդեն ստույգ կերպով արձանագրված է Պարսկաստանի Դարեհ թագավորի սեպագիր արձանագրութիւններում 5-րդ դարում: Այդ վաղնջական պատմաշրջանը, մինչ հայ ժողովուրդն ապրում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի կրոնական, մշակութային և քաղաքական, ինչպես նաև ասորա-բաբելոնյան մշակութի ազդեցութեան ոլորտներում, ավարտվեց մի հարյուրամյակ անց, Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացու ռազմա-քաղաքական գործունեութեան բուռն ծավալման շրջանում, հիշյալ տերութիւնների տապալու-

մով: Այսպիսով՝ սկսվում է պատմական մի նոր ժամանակաշրջան, երբ հայ ժողովրդի առջև բացվում են նոր և լուսավոր հորիզոններ: Դա հելլենական քաղաքակրթության բարերար ազդեցությունն էր: Հին Հելլադայի հետ շփումները հայերի համար եղան հույժ արգասավոր ու արդյունավետ:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկիոսի կայսրությունների կոտորակումից հետո Հայաստանը դուրս եկավ միջագագային ասպարեզ, որպես ինքնուրույն քաղաքական միավոր, Մեծ Հայքի առաջին թագավոր Արտաշես Առաջինի հիմնադրած ազգային հարստության գերիշխանության ներքո: Սա քաղաքական անկախության և ազգային ինքնիշխանության ամենավաղնջական ժամանակաշրջանն է, երբ Հայաստանն աստիճանաբար կարողանում է հասնել պետական հզորության և ռազմական միահեծան փառքի գագթնակետին, Տիգրան Մեծ աշխարհակալ թագավորի տիրապետության ժամանակ (նա իշխել է 94–54 թթ., Քրիստոսից առաջ): Տիգրան Մեծը մեկից ավելի անգամներ իր զենքի ուժը չափել է Հռոմեական կայսրության փառաբանված զորաբանակների հետ, և ամենևին էլ եզակի չեն դեպքերը, երբ վեճերը լուծվել են Հռոմի ամոթալի պարտության մեջ:

Արտաշեսյան հարստության շրջանը, որը նույնպես ենթարկվել է հելլենական մշակույթի բարերար ազդեցությանը, հարատևել է մինչև քրիստոնեության դարաշրջանի այգաբացը:

Ազգային անկախության երկրորդ ժամանակահատվածը ընդգրկում է մեր թվագրության 1–ից մինչև 5–րդ դարերը, այսինքն՝ այն շրջանը, երբ Հայաստան աշխարհը գտնվում էր Արշակունիների հարստության ներքո: Այս հարստության առաջին թագավորները պաշտպանական բնույթի ծանր մարտեր էին մղում ընդդեմ հռոմեական լեգեոնների. ի վերջո, պայքարող կողմերն երկուստեք համաձայնության եկան, որ Հայաստանը վերստին մնա Հռոմեական կայսրության քաղաքական ազդեցության ոլորտում՝ պահպանելով, սակայն, իր ազգային անկախությունը: Եվ

պատմական այսպիսի պայմաններում անգամ, այս ժամանակահատվածում ևս, հայ ժողովուրդը շարունակեց սերտ կապեր պահպանել հունա-հռոմեական, իսկ հետագայում նաև բյուզանդական գրական-մշակութային կյանքի և քաղաքակրթության հետ:

Դրանով է բացատրվում նաև քրիստոնեություն տարածման իրողությունը Հայաստանում, դեռ առաքելական ժամանակներից սկսած՝ քրիստոնեություն, որն իսկական հավատքի, հետևաբար և պետական կրոնի աստիճանի բարձրացավ 4-րդ դարի սկզբներին՝ 301-303 թվականների միջև ընկած տարիներին, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի հրաշագործությունից շնորհիվ, Տրդատ Երրորդ «Աստվածասեր» թագավորի իշխանության օրոք: Նոր կրոնն, անկասկած, հիմնիվեր փոխեց մեր ժողովրդի մտածելակերպը և աշխարհայացքը, մանավանդ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի կողմից հայոց գրերը ստեղծելուց և 5-րդ դարի առաջին քառորդում Աստվածաշունչը ազգային լեզվով թարգմանվելուց հետո: Կարող ենք աներկբայորեն ասել, որ հինգերորդ դարը, որն, իրավամբ, մեր ազգային պատմության Ոսկեդար են կոչում, մեր հոգևոր աշխարհի վերջնական կազմավորման, գաղափարական հասունության, ինչպես նաև հայոց դասական լեզվի և գրականության սկզբնավորման ու ըստ ամենայնի զարգացման դարաշրջանն է: Ընդհանրապես, հայ ժողովուրդը այսօր էլ ինքնատիպ ու ինքնուրույն է, ինչպես իր հազարամյա պատմության այդ հրաշալի Ոսկեդարում:

Արշակունյաց թագավորական հարստության անկմանը հաջորդեց մոտ չորս դար տևող քաղաքական ենթակայության մի երկարատև ժամանակաշրջան: Հայաստանն սկզբում բաժանվեց Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, իսկ ավելի ուշ, այսինքն՝ 639 թվականից համարյա թե մինչև 9-րդ դարի վերջերն, ընկավ արաբների տիրապետության տակ: Այս ժամանակաշրջանը միանգամայն նոր բնույթի տեղաշարժեր առաջ բերեց հայկական կյանքի և մշակույթի ասպարեզում. հայ-

կական հոգու վրա տիրապետող դարձավ տեսլապաշտ Արևելքը: Շնորհիվ իր պատմա-աշխարհագրական և ռազմագիտական դիրքի, ընկած լինելով դեպի Արևելք ու Արևմուտք տանող ճանապարհների քառուղիներում, իր տեսած ու ապրած պատմական պայմաններից բխող արդյունքների հետևանքով՝ հայ ժողովրդի հայրենիքը բազմիցս դարձավ տարբեր ու անգամ տրամագծորեն հակադիր քաղաքակրթությունների հանդիպավայր, ինչպիսիք էին ասորա-բաբելոնական, պարսկական, հելլենական, հռոմեական, բյուզանդական և արաբական մշակույթները: Սակայն այսօր ամենայն որոշակիությամբ պետք է հավաստենք այն ճշմարտությունը, որ հայերը, կրելով հանդերձ մեծ ազդեցություն հիշյալ բոլոր քաղաքակրթություններից, կարողացան յուրացնել նրանց բոլորի հոգևոր արժեքները և միաժամանակ իրենց կրոնի, ազգային սովորությունների, ապրելակերպի, արվեստի ու գրականության մեջ պահպանել սեփական հոգեկան-մշակութային կյանքի ինքնուրույնությունը և անհատականությունը:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԱՊՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Բազդադի արաբական խալիֆայության թուլացմանը զուգահեռ սկսեց էլ ավելի աշխուժորեն դրսևորվել հայկական ներքին-ազգային գիտակցությունը և ազգային ուժերի քաղաքական կազմավորմանը նպաստող նախնական ձևերի ստեղծումը: Նախ՝ խալիֆայության ենթակայության ներքո պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում հիմնվեցին բազմաթիվ փոքր իշխանապետություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում կարողացան բոլորովին անկախ դառնալ օտար ուժերից: Իսկ փոքր-ինչ ուշ՝ 9-րդ դարի վերջերից սկսած, այս իշխանապետություններից ո-

մանք միավորվելով ստեղծեցին ավատական կացութաձևի երեք աչքի ընկնող հայկական պետություններ, որոնք արդեն 10-րդ դարում հռչակվեցին որպես անկախ թագավորություններ: Դրանցից առաջինը և առավել աչքի ընկնողը Բագրատունիների իշխանության ներքո գտնվող թագավորությունն էր՝ իր հանրահռչակ Անի մայրաքաղաքով. երկրորդը հարավի թագավորությունն էր, որի մայրաքաղաքն էր Վանը, և գտնվում էր Արծրունյաց տան իշխանության ներքո, և, վերջապես, երրորդը Սյունյաց թագավորությունն էր երկրի արևելքում:

Հայ ժողովուրդը, որը հեթանոս տիրապետողների դաժան լծի ներքո, շուրջ չորս դար ճաշակել էր ստորացուցիչ կյանքի ամբողջ դառնությունները, ապրելով հալածանքներով, հետապնդումներով և տառապանքներով լի մի կյանք, իրեն տեսավ վերջնականապես փրկված և իր սեփական ճակատագրի տերը: Ամբողջ ժողովուրդն զգաց ազատաբեր կյանքի փրկարար շունչը: Բագմապատկված ուժերով, անհաղթահարելի կամքով, պատմության մեջ հազվադեպ պատահող խանդավառությունը, ազգի լուսավորյալ միապետների և մեր հնամենի Եկեղեցու ջանադիր ղեկավարության ներքո, Եկեղեցու, որը դարեր ի վեր, ամենասահմանափակ պայմաններում անգամ, եղել է ազգային բոլոր սովորությունների ու բարեմասնությունների պահպանը, հայ ժողովուրդը լծվեց իր նոր կյանքի կառուցման ստեղծագործ աշխատանքին, ինչպես քաղաքական, տնտեսական և ռազմական, այնպես էլ հոգևոր ու մշակութային այլևայլ ասպարեզներում: Վերածննդի այդ ժամանակաշրջանի ամենանշանավոր դեմքերից էին Բագրատունիների հարստության գահակալներից՝ Աշոտ Ողորմածը, Սմբատ Երկրորդը և Գագիկ Առաջինը, իսկ Արծրունյաց հարստությունից՝ Աշոտ, Գուրգեն և Սենեքերիմ թագավորները:

Մեր պատմության մեջ 10-րդ դարը 5-րդ դարից հետո հանրային ու հոգևոր կյանքի ծաղկման և զարգացման հաջորդ բարձրակետն է, ծաղկում, որն առաջին հերթին վերա-

բերում էր վանական կյանքին: Հիմնադրվեցին վանքեր ու դպրոցներ, և նրանց կից՝ համալսարաններ, լավագույն ձևով կազմակերպելով ժողովրդի մշակութային կյանքն ու լուսավորության գործը: Այս դարաշրջանը հայոց պատմության մեջ, իրավամբ, հռչակվեց որպես Վանքերի ոսկեդար: Վերաշինվեցին և վերակազմավորվեցին հին վանքերը, կառուցվեցին նորերը: Տասներորդ դարի նորակառույց վանքերից ամենանշանավորներն էին Կամրջաձորի, Հոռոմոսի, Սանահնի, Հաղբատի, Շիրակի դպրավանքի, Վարազա, Մարմաշենի, Աղթամարի, Տաթևի, Սևանի, Ցախաց քարի, Արգինայի, Խլաձորի, Նարեկի և նմանաբնույթ ուրիշ եկեղեցական կենտրոնները: Բոլոր այս վանական հաստատությունները, որոնք կազմակերպվել էին, ըստ սուրբ կանոնների և Սուրբ Մեծն Բարսեղ Կեսարացու կողմից հաստատված միաբանական օրենքների, աստիճանաբար լցվեցին հարյուրավոր վանականներով, իսկ որոշ մենաստաններում, ինչպես օրինակ՝ Սանահինում, Տաթևում և Հաղբատում, հոգևոր եղբայրների թիվը հասավ չորսից հինգ հարյուրի: Եկեղեցական առավել աչքի ընկնող դեմքերից, վարդապետներից, մատենագիրներից ու աստվածաբաններից, զանազան դպրոցների հիմնադիրներից կամ նշանավոր մանկավարժներից հիշատակության արժանի են՝ Անանիա Նարեկացին, Խոսրով Անձևացին, Հովհաննես Հոռոմոսցին, Սիմեոն Հաղբատեցին, Դավիթ Մոկացին, Ստեփաննոս վարդապետ Ասողիկը, Հովհաննես Սևանցին, Պողոս Տարոնացին, Ստեփաննոս Տայեցին, Ուխտանես պատմիչը և ուրիշներ:

Սակայն այդ դարաշրջանի կեդրոնական դեմքը, որն անմահացավ ու սրբացավ, անկասկած, եղել և մնում է Նարեկա վանքի դպրոցի աշակերտ, բարեպաշտ ու համեստ Գրիգորը, որը Խոսրով Անձևացի եպիսկոպոսի որդին էր:

Վարդապետների և մանկավարժների այս համաստեղությունը թարմացրեց արևելյան քրիստոնեության ամենամաքուր ավանդույթները: Նրանք սնունդ էին առել Սուրբ Գրքի և Եկեղեցու Սուրբ Հայրերի գիտության լուսավոր աղբյուրներից՝ սկսած առաջին իսկ չորս դարերից, օգտա-

գործելով միաժամանակ անտիկ փիլիսոփայության, հատկապես նոր Պլատոնական մետաֆիզիկայի գաղափարը՝ ամրացնելու և հիմնավորելու համար քրիստոնեական Եկեղեցու վարդապետությունը: Այդ ժամանակաշրջանում հայերեն թարգմանվեցին հայրախոսական գրականություն շատ գլուխգործոցներ, ինչպես օրինակ՝ Հովհաննես Ոսկեբերանի, Գրիգոր Աստվածաբանի կամ Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու, Սեբերիանոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Էպիփան Կիպրացու, Դիոնիսիոս Թրակացու, Հիպոդիտոսի և այլոց ստեղծագործությունները:

Հոգևոր այս վերածննդին, անշուշտ, օժանդակեց տվյալ ժամանակներում խիստ տարածված նաև այն մտայնությունը, ըստ որի հազար թվականին վրա էր հասնելու աշխարհի վերջը, և ողջերն ու մեռածները պիտի կանգնեին աստվածային ահեղ դատաստանի առջև: Եվ վերջապես՝ ուղղափառ Եկեղեցու հետևողական պայքարն ընդդեմ հերձվածողների ու աղանդավորական շարժումների, ի վերջո, հանգեցրեց այն բանին, որ Հայ Եկեղեցին դարձավ էլ ավելի հզոր ու կազմակերպված: Տասներորդ դարի վանքերն իրավացիորեն հավատքի, հանրային կրթության, մտավոր գործունեության ու արվեստների կեդրոններ էին: Նրանց կից գործում էին կրթական հաստատություններ ու տնայնագործական արհեստանոցներ, նրանց հովանու տակ ստեղծագործում էին աստվածաբաններ ու փիլիսոփաներ, բանաստեղծներ ու պատմագիրներ, գրիչներ ու գեղագիրներ, նկարիչներ ու ծաղկողներ, քանդակագործներ:

Ահա՛ այսպիսի վանքերից, այն էլ ո՛չ այնքան նշանավորներից մեկում՝ Նարեկա վանքում, ապրել և 1003 թվականին մահացել է անմահ բանաստեղծությունների հեղինակ, վանական Գրիգորը: Այս վանքը գտնվում է Վանա լճից ոչ հեռու ընկած Ռշտունյաց գավառում՝ Արծրունիների թագավորության տարածքում: Վանքը վերաշինվել ու վերստին գործել է 953 թվականից ժամանակի եկեղեցական նշանավոր դեմքերից մեկի՝ վանահայր և հոգևոր դպրոցի հիմնադիր, անխոնջ մատենագիր ու հոգևոր գործիչ Անա-

նիա վարդապետի կողմից: Ժամանակակիցներից մեկը՝ Ստեփաննոս Տարոնեցի Ասողիկը, խոսելով Նարեկա վանքի միաբանության մասին, վկայում է, որ այն աչքի էր ընկնում «բազմամարդ պաշտօնասպայծառ երգեցողովք եւ գրական գիտողօք»: «Յայսմավուրքն» էլ Գրիգորի մասին ասում է, որ «Սնեալ և վարժեալ սրբութեամբ և իմաստութեամբ առ ոտս Անանիա վարդապետի, առաջնորդի Նարեկայ վանից ի Ռշտունիս»:

Իսկ Գրիգորն իր մասին խոսելիս հետևյալն է ասում. «Ես Գրիգոր՝ լետիմ վարժապետաց և կրտսեր բանասիրաց, որդի դստեր եղբոր հոր Անանիայի հոգեգարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի, և ըստ վարուց մաքրութեան կրօնից գովելոյ և հռչակելոյ»: Խոսարով Անձևացին, մատենագիր և լուսավորչալ մի մարդ, կնոջ մահից հետո իր երկու որդիներին՝ Գրիգորին և Հովհաննեսին, հանձնեց Նարեկա վանքի վանահայր Անանիա վարդապետին, որը, ինչպես արդեն տեսանք, նրա ազգականն էր, իսկ ինքը հոգևոր սքեմ հագնելով՝ շուտով ձեռնադրվեց Անձևաց գավառի եպիսկոպոս:

Խոսարով Անձևացի եպիսկոպոսից մեզ է հասել երկու արժեքավոր աշխատություն. դրանք են՝ «Մեկնութիւն Խորհրդոյ Սրբոյ պատարագին» և «Մեկնութիւն ժամակարգութեան»: Այս վերջին գործում մեկնաբանված են հայոց եկեղեցական աղոթքները, մաղթանքներն ու քարոզները և դրանց արարողակարգը:

Այսպիսով՝ Հովհաննեսն ու Գրիգորը դեռ երիտասարդ տարիներից ընկնում են վանական կյանքի հորձանուտ՝ երկուսն էլ աստիճանաբար դառնալով Անանիայի ամենաարժանավոր աշակերտները: Հովհաննեսին, որը պայծառ միտք և կազմակերպչական ակնառու կարողություններ ուներ, հաջողվեց շուտով աչքի ընկնող դիրք գրավել Նարեկա վանքի վանականների շարքում, և Անանիայի մահվանից հետո՝ մոտ 978 թվականին, դարձավ հիշյալ վանքի վանահայրը և վանական դպրոցի վերակացուն: Իսկ բացառիկ ընդունակությունների տեր Գրիգորը հանդարտաբար ողևորություն է ապրեց իր հայեցողական ու մեկուսացված, ներքուստ լարված կյանքով: Նրա ամենօրյա հոգևոր

սնունդը Սուրբ Գիրքն էր, մտածումների առարկան՝ իր ներքին հոգեկան աշխարհը և շրջապատող բնությունը: Երկնային հոր հավերժական պատկերի արտացոլանքը նա գտնում էր իրեն շրջապատող հենց այդ բնության մեջ:

Արտաքինից Գրիգորի կյանքը, թվում է, աչքի չէր ընկնում նշանակալից դեպքերով, շեշտակի վերելքներով ու վայրէջքներով: Նա իր խցում ապրեց գրեթե մեն-մենակ, իսկական ճգնաժամական կյանքով՝ օրն անցկացնելով պահքի ու ջերմեռանդ աղոթքների մեջ: Աղոթեց, խորհրդածեց, ընթերցեց, գրեց և ուրիշներին էլ սովորեցրեց Աստվածային Բանը: Իր եղբոր հետ միաժամանակ Գրիգորը Նարեկի դպրոցի միանգամայն արժանավոր վարդապետներից էր: Այսօր ապացուցված է, որ Գրիգորը մանկուց սովորել էր հունարեն և վանական աշխարհում այդ լեզվով գրված հանրաճանաչ ստեղծագործությունների եռանդուն ուսումնասիրող էր:

Միակ դեպքը, որը մի կարճ ժամանակ պղտորեց Աստուծո սպասավորությունը նվիրված Գրիգոր Նարեկացու կյանքը, նրա նկատմամբ հարուցված անհիմն մեղադրանք էր, թե, իբր, նա թոնդրակեցիների աղանդի համակիրներից է: Ինչպես հայտնի է, 9-10-րդ դարերում Սմբատ Զարեհավանցու առաջնորդությամբ Հայաստանում ծայր առավ մի նշանավոր շարժում, որն սկզբներում, ինչպես կարելի է առկա վկայություններից մակաբերել, հերետիկոսական բովանդակություն չունեց: Այն, ավելի շուտ, բողոքի և ընդվզման նպատակներ էր հետապնդում և գերազանցապես ուղղված էր աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի դեմ՝ ընդդեմ բռնապետական իշխանությունների ու իշխանապետությունների, ընդդեմ ֆեոդալական շահագործման ու եպիսկոպոսների, որոնցից շատերը շռայլ, երկրային իշխանավորների կյանքով էին ապրում: Իրականում համաժողովրդական բնույթի աննախադեպ մի շարժում էր այդ, որի առաջացման համար խթան էին հանդիսացել սոցիալական անհավասարության խնդիրները, շարժում, որի նպատակն էր թոթափել իրենց վրայից կամ, գոնե, թեթևացնել

ազնվականության՝ անտանելի դարձած շահագործումը, որը ջանում էին սրբացնել Եկեղեցու որոշ սպասավորներ: Հնագանդ քահանաներն ու վանականները ընթանում էին գյուղացիական այդ շարժման առաջին շարքերում՝ փայփայելով այն ունայն հույսը, թե դա ընդամենը կրոնական-եկեղեցական շարժում էր: Թոնդրակեցիները պահանջում էին վերադառնալ վաղնջական դարերի պարզ ու բարեպաշտական քրիստոնեությունը: Սակայն ավելի ուշ, բնականաբար, հանդիպելով Եկեղեցու ղեկավարության և, մասնավորապես, հայագզի իշխանների կազմակերպած հետևողական դիմադրությանը և հալածանքներին, Թոնդրակեցիների շարժումը աստիճանաբար սահեց դեպի դոգմատիզմ, դեպի անճիշտ ուսմունքներ՝ հեռանալով, այսպիսով, Հայոց Առաքելական Եկեղեցու ավանդական շավղից ու դավանաբանական ճիշտ ուղուց:

Այս շարժման նկատմամբ Հայ Եկեղեցու ներկայացուցիչները տարբեր տեսակետներ ունեին: Այն ժամանակ, երբ մեր Եկեղեցու պաշտոնական ղեկավարությունը, հովանավորված լինելով երկրի թագավորի և ազնվականության կողմից, անցավ բացարձակ պայքարի, հետապնդումների ու հալածանքների, ուրիշները կարծում էին, որ խիստ միջոցները շատ էլ ճիշտ չեն, և քարոզում էին մի այլ՝ հաշտվողական, իրար հետ փոխհամաձայնության գալու խելացի քաղաքականություն՝ անգամ համաձայն լինելով բավարարել շարժման մասնակիցների սոցիալ-տնտեսական բնույթի որոշ պահանջներ: Այսպես՝ Խոսրով Անձևացին՝ Գրիգոր Նարեկացու հայրը, Նարեկա վանքի վանահայր Անանիայի նման պաշտպանում էր այս վերջին տեսակետը: Եվ միանգամայն հնարավոր է, որ Գրիգորը ևս այս հաշտվողական դիրքը գրավողներից լիներ, քանի որ նա իր գրվածքներում բազում անգամ կարեկցում է մեղկ զվարճությունների և ցոփ կյանքի սիրահարներին ու մեղադրում բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում են երկրային բարիքների կամ հարստությունների կուտակման: Եվ նրա այս դիրքորոշումը ամբողջապես հասկանալի կը դառնա, եթե չմոռա-

նանք, որ իբրև ջերմեռանդ քրիստոնյա՝ նա արդեն հանգամանորեն ուսումնասիրել էր Սուրբ Գիրքը և շարադրել իր այն աշխատությունները, որոնցում դրվատվում էին Եկեղեցու Սուրբ Հայրերի մեծահոգություն մասին աստվածային պատգամները:

Մյուս կողմից, սակայն, իրենց երկասիրություններով և գործունեություններով, ինչպես ինքը՝ Գրիգորը, այնպես էլ նրա հայրը և ուսուցիչը, ոչ մի քայլ չչեղվեցին Հայաստանյայց Եկեղեցու ուղղափառ հավատից: Դեռ ավելին, երբ Եկեղեցու բարձրագույն ղեկավարությունը կասկածի տակ առավ նրանց ուղղափառությունն ու օրինապահությունը, ապա վերջիններս պատասխան նամակներով կարողացան փայլուն ձևով հերքել իրենց վրա բարդված այս անհիմն մեղադրանքները և ապացուցել ճշմարիտ հավատին պատկանելը: Այդ գրությունները այսօր էլ պահպանում են իրենց վավերական արժեքը՝ թարմացնելով սերունդների հիշողությունը:

Վիպական զրույցները հավաստում են, որ, մեղադրված լինելով Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի օրոք, Գրիգորը կանչվել է Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաք Անի՝ եկեղեցական բարձրագույն ատյանում արդարանալու համար, ատյան, որի խնդիրն էր, հարցաքննել կասկածելիներին և կամ Եկեղեցու սրբազան կանոններից շեղումներ թույլ տվողներին: Ոչ մի վավերագիր, սակայն, չի պահպանվել, որն հաստատեր, թե Գրիգորը ներկայացել է այդ ատյանին: Հետևաբար՝ մեղադրել են նրան, թե ոչ, և ինչո՞ւմ է կայացել այդ մեղադրանքը, որոշակիորեն ոչինչ հայտնի չէ: Փաստ է, սակայն, որ նա շարունակել է մնալ Նարեկա հռչակավոր վանքում, ապրել է իր համեստ խցում՝ կրոնական անդորրի ու խաղաղության մեջ անցկացնելով իր օրերը, և այդ հանգիստը երբեք չի խանգարվել որևէ մեկի կամ որևէ երևույթի կողմից: Ավելին, շուտով Գրիգորին սկսում են էլ ավելի պատվել և գնահատել ոչ միայն Նարեկա վանքի միաբանները, այլ նաև մեր եկեղեցու պաշտոնական ղեկավարներն ու հայ թագավորները,

որոնք հաճախակի դիմում էին նրան՝ խնդրելով գրել կրոնական ներբողներ, հոգևոր տաղեր և զանազան սուրբ գրվածքների մեկնություններ: Այսպես օրինակ՝ 977 թվականին իշխան Գուրգեն Արծրունին խնդրել է Գրիգորին, որ նա գրի Երգ Երգոցի մեկնությունը: Եվ քսանվեցամյա երիտասարդ վանականը փայլուն կերպով կատարում է այդ դժվարին հանձնարարությունը՝ գրելով մեկնողական բնույթի մի աշխատություն, որն այսօր էլ իր տեսակի մեջ լավագույններից է: Սա առաջին, կարևոր ստեղծագործությունն է, որից երևում է, որ Գրիգորը հիմնավորապես ծանոթ էր Սուրբ Գրքին և օժտված էր լավ գրողի ու բանաստեղծի անուրանալի կարողություններով:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու՝ առ այսօր հայտնի ստեղծագործությունները, ըստ ժամանակագրական կարգի, հետևյալներն են.

1. Գանձեր.
2. Տաղեր ու մեղեդիներ (թվով ավելի քան 20 աւուն).
3. Թուղթ ընդդեմ թոնդրակեցիների.
4. Մեկնություն Երգոց Երգոյն.
5. Պատմություն Ապարանից Խաչի.
6. Ներբող Սուրբ Խաչի և ներբող Սուրբ Աստվածածնի՝ գրված 989 թվականին, Մոկաց Ստեփաննոս եպիսկոպոսի խնդրանքով:
7. Ներբող Առաքելոց.
8. Ներբող Սուրբ Յակոբա Մծբնա հայրապետի:
9. Եվ, վերջապես, Նարեկացու կարևորագույն ստեղծագործությունը՝ հռչակավոր «Մատեան Ողբեր»

գուլթեան» պոեմը, որը գրվել է հեղինակի կյանքի վերջին տարիներին:

Շնորհիվ այս վերջին ստեղծագործության Գրիգոր Նարեկացին հռչակվեց որպես հայ ժողովրդի ամենամեծ բանաստեղծը:

«Մատենան Ողբերգուլթեան» պոեմը հեղինակն սկսել է գրել, ամենայն հավանականությամբ, Փրկչական 1001 թվականից և ավարտել 1003 թվականին: Ավարտման այս տարեթիվը, ի տարբերություն պոեմն սկսելու թվականի, միանգամայն ստույգ է, քանի որ այդ հաստատում է հենց ինքը՝ Գրիգոր Նարեկացին: Մատյանին կցված հիշատարակարում նա տեղեկացնում է, որ իր գլուխգործոցն ավարտել է «... յետ երից ամաց անցելոց՝ որ զվնի գալստեան ... մեծ կայսերն Հոռոմոց Բասիլ»: Արդ՝ ստույգ հայտնի է, որ «Հոռոմոց Բասիլ» կամ բյուզանդական Վասիլ Երկրորդ կայսրը պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերը, ավելի ճիշտ՝ Տայք է ժամանել 1000 թվականին՝ այդ աշխարհը Բյուզանդական կայսրությանը միացնելու համար: Ի դեպ, այդտեղ էլ՝ Վաղարշակերտում, նրան մեծ շուքով դիմավորել են հայոց թագավորն ու իշխանները՝ Գագիկ Բագրատունին, Գուրգենն ու Սենեքերիմ Արծրունիները, Տիրոջ պայծառակերպության օրը: Եվ քանի որ Նարեկացին իր պոեմն ավարտել է Վասիլ Երկրորդի՝ Հայաստան գալուց երեք տարի հետո, ապա նման եզրակացությունը որոշակի է:

Այս ստեղծագործությունը մի Աղոթամատյան է՝ բաղկացած իննսուներեք գլուխներից, իսկ յուրաքանչյուր գլուխ կամ Բան իր մեջ ընդգրկում է երեքից չորս, երբեմն էլ հինգից վեց մաս: Այն գրված է ազատ ոտանավորով, զգացվում է արաբական բանաստեղծության և հայրենների տաղաչափության ազդեցությունը: Եվ, իհարկե, ժամանակի հռետորական ոճն էլ չի բացակայում: Նարեկի բանաստեղծական կառույցն, անկասկած, ունի իր ինքնատիպ, նախորդներից և ոչ մեկին չկրկնող ձևը, որով այն միջին

դիրք է գրավում հանգավոր արձակի և կշռույթավոր բանաստեղծութայն միջև տաղաչափական տարբեր ձևերի համաչափ օգտագործումով: Հեղինակի վարպետությունը, սակայն, երբեմն հասնում է արվեստի և երևակայության բարձրակետին, և դա՝ շնորհիվ լեզվի ներքին ուժի, որն ամբողջ ստեղծագործությանը տալիս է միանգամայն ուրույն և առանձնահատուկ երաժշտական երանգավորում՝ ստեղծելով հանդիսավոր մթնոլորտ և ծանր, երբեմն խորհրդապաշտություն հասնող հանդիսավորություն: Ընթերցողը գերվում է այդ ուժով, շեշտերի տպավորիչ հաջորդականությունում, որոնք հրաշագործ ձևին, երբեմն, ինչոր հուզական երանգ են հաղորդում:

«Մատեան Ողբերգութեան» պոեմից ուղմիններեն լեզվով ստորև ներկայացվող հատվածներն*, անկասկած, միայն փոքր չափով կարող են պատկերացում տալ հասարակական այն մթնոլորտի, գրական կոլորիտի, բանաստեղծական ուժի և ներքին այն բացառիկ ուժգնության մասին, որն այս ստեղծագործությունը դարձնում է մի անգերազանցելի գլուխգործոց: Բայց մինչ այդ մի քանի խոսք պոեմի բովանդակության մասին:

Ինչպիսին էլ լինի ժամանակակից մարդու կարծիքը միստիկ կրոնի՝ որպես զգացմունքի ձևերից մեկի գոյության մասին, մենք անվիճելիորեն պետք է ընդունենք, որ այն եղել ու մնում է մարդկային հոգու իսկական դրսևորումներից մեկը: Իսկ կրոնական զգացմունքի գոյության արտահայտման ձևերից ամենաբնորոշն, անկասկած, աղոթքն է: Աղոթքը մարդուս ներքին, անձնական անհրաժեշտ պահանջմունքն է: Նա սկիզբ է առնում արցունքներից կամ հոգեկան հրճվանքից, մեղքի կամ որևէ սպասելիքի նկատ-

* Այդ հատվածները, որոնց թարգմանիչը նույնպես Վեհափառ Հայրապետն է, քաղված են «Մատյան ողբերգության» պոեմի վեց գլուխներից: Դրանց հայերեն բնագրերը տե՛ս Բան Գգ, ԺԲդ, ԽԱա, Ծեգ, ՀԱբ և ՁԱա: Նարեկացու պոեմից Վեհափառ Հայրապետի՝ ռումիններեն թարգմանած մեծ ու փոքր հատվածների թիվն այսպիսով հասնում է տասներկուսի՝ վեցը մեջ բերված սույն աշխատության բնագրում, իսկ մյուս վեցը՝ վերջում, որպես հավելված: Խմբ.:

մամբ հույս ունենալու գիտակցութիւնից, տառապանքից կամ սիրուց: Նման դեպքերում, երբ աղոթքի պահանջն հատկապես առաջ է գալիս մարդկային սրտի իսկական և անկեղծ ապրումներից, այն սավառնում է դեպի անծայրածիր անսահմանութիւն և այնտեղ՝ հեռուներում, տիեզերական անդրաշխարհի անհունութեան մեջ հանդիպում է մի Սրտի, որը սիրում է մեզ, և ապա ետ վերադառնում ու նորից իջնում մեր հոգու մեջ՝ մխիթարական օրհնութիւն բերելով մեզ համար: Ո՛չ մի մոլեգին քամի չի կարող ցրել և ո՛չ մի ահեղ ալիք չի կարող խեղդել անկեղծ աղոթքի անմահ ոգին:

Գրիգոր Նարեկացին մարդ էր, որն աղոթում էր: Եվ նա աղոթեց այնպես, ինչպես իր ազգակիցներից և ո՛չ մեկը: Նա աղոթեց իր մեղքերի թողութեան և հոգու փրկութեան համար: Գրիգոր Նարեկացու աղոթքը նախ և առաջ վշտահար, զղջացող մարդու ներքին տրտունջն է, իր բոլոր թերութիւնների, մեծ ու փոքր մեղքերի անկեղծ խոստովանութիւնը, ապա նաև ցավագին ճիչը օգնութիւն աղերսող հուսահատ մարդու, որն այսուհանդերձ դեռ հույս ունի թողութիւն ստանալու, վերջապես՝ գովեստի, շնորհակալութեան խոսք և Աստուծո անպարփակելի մեծութեան փառաբանութիւն:

Գրիգորի հոգին հաշտ է երկնքի հետ. և նա ողջ ուժով ու եռանդով, իրեն ներքնապես այրող բուռն կրքով, որոնում է Աստուծոն: Բայց ինչպե՞ս պետք է նա բարձրանար մինչև համայն երկնքի և երկրի Արարիչը, մերձենար նրան, որը հավերժ ճշմարիտն է և բարին, մերձենալ նրան, որը մեծագոր, ամենախմաստուն Տերն է և միակ արդար դատավորը: Նա՝ մեղքերից կազմված մի մարդ, կերտված նուրբ, փխրուն նյութից, ընդամենը լուկ մի ոչնչութիւն, որ եմթակա է հողեղեն մարդու գործած բոլոր սխալների և որն իր մեջ զգում է իր նման բյուրավորների գործած մեղքերը և խորապես տառապում դրա համար, ինչպե՞ս պիտի հանդգնէր նայել Աստուծո երեսին:

Գրիգոր Նարեկացու աղոթքներից, գուցե, ամենաթեմա-
վորները, մարդկային և քրիստոնեական առումով ամենա-
խորիմաստները նրանք են, որոնց մեջ նա նկարագրում է
իր երկրային թերությունները և ողբում իր մեղքերը:
Դրանք հուզիչ են ու դրամատիկ, վերարտադրում են հոգե-
կան գալարումից առաջացած ճիչերն այն մարդու, որին
հարվածել է «մեղքի թուրը»: Դաժան և անողոք անկեղծու-
թյամբ նա մերկացնում է իր մարմինն ու հոգին համայն
մարդկության առջև և անգթորեն ու անընդմեջ գանակո-
ծում իրեն զղջումի կրակե խարազանով, այն հույսով, որ
վերջ ի վերջո Աստուծո գուլթը կ'իջնի նաև իր վրա, կ'ա-
նէանան մեղքերը, և ինքն, այսպիսով մաքրված, թողու-
թյուն ստացած, կը կարողանա անսայթաք դիմել դեպի ան-
մեղություն՝ արժանի լինելու Աստուծո սիրույն և միանա-
լու նրա հետ:

Ահա՛ մի հատված ԿԶ գլխից:

Տէր գթութեանց, աղբիւր ողորմութեանց, պարգեւք բարութեանց,
Որդի բարձրելոյ, տէր Յիսուս Քրիստոս.
Ողորմեա՛, խնայեա՛, մարդասիրեա՛,
Նայեա՛ ի վտանգս, ակնարկեա՛ ի բեկութիւնս,
Խոնարհեա՛ց ի թշուառութիւնս,
Տե՛ս ի տարակոյս անձեռնհաս տագնապիս,
Հասի՛ր հաղորդել կորստականս կարեաց:
Ծաւշափեա՛ բժշկապէս զամենաթշուառ ախտաորութիւնս,
Ո՛րնկն մատուցես քաղցրութեամբ ողորմագին հեծութեանս,
Լո՛ր ի խորոցն անդնորց մահուն գերեզմանի՝ անմոռելի հառաչ-
մանս,

Մտցէ՛ յականջս ամենալուր լսելեացդ

Զայն պաղատանաց վատնեալ անդամոցս:

Հիրավի, Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության գե-
րակշիռ մասը ամենուրեք և բոլոր ժամանակներում եղած
մարդկային թերությունների և անկատարելությունների
մի վիթխարի համապատկեր է: Ինքնադիտողական ներ-
ըմբռնման հուժկու ուժով, որը կը զարմացներ նույնիսկ
մեր ժամանակների հոգեբանին, նա բացում-քանդում է

մարդկային մտքի և զգացմունքների բոլոր ծալքերը, հոգու բոլոր աստիճաններով իջնում է նրանց խորքերը, թափանցում մինչև նրա՝ ամենաթաքնված ու ամենախոր շերտերը, մերկացնում մարդկային բոլոր կրքերի, պոռթկումների, ցանկությունների և հույսերի համախումբը՝ նույնիսկ ամենախորհրդավորները: Նա համարձակորեն իջնում է մինչև մարդկային կույր զգացմունքների դժոխքի հատակը և թևավորված վեր է բարձրանում մինչև անբիծ սրբության պարզ և մաքուր վիճակը: Երբեմն նրան համակում է անուղղելի վհատությունը, որը մռայլ հուսահատության հուժկու պոռթկումների պատճառ է դառնում, ինչպես օրինակ՝ հետևյալ հատվածում.

Եւ արդ, ո՞չ ապաքէն ըղձալի էր,
Ըստ Գրոյն կանխութեան անխաձայնելոյ,
Ո՛չ ստեղծանիլն երբէք յարգանդի.
Եւ ո՛չ անարիլն յորովայնի,
Ո՛չ ի ծնունդ յառաջագայիլ
Եւ ո՛չ ի լոյս կեանց հասանիլ,
Ո՛չ ի թիւս մարդկան գրիլ
Եւ ո՛չ ի հասակ անման ամբսոնայլ,
Ո՛չ ի պատկեր գեղոյ զարդարիլ
Եւ ո՛չ բանի հանդերձատրիլ,
Քան ընդ այսպիսեաց սաստկագունից
Եւ սարսափելեաց ըմբոնիլ պարտուց,
Զոր եւ ոչ վիմաց կարծրութիւն բերէ,
Թո՛ղ թէ մարմնոց լուծականութիւն: (Դ, Բ):

Աստվածավախ Գրիգորի համար երկրային կյանքը ցավազին, սակայն հերոսական անցում է մի ափից մյուսը: Այս անցման ժամանակ մարդն ենթարկվում է երկրային ամեն կարգի փորձությունների, ցավերի ու մեղքերի և նման է փոթորկի կողմից բաց ծով քշված նավակի, որին, ի վերջո, սպառնում է փշուր-փշուր լինելու վտանգը: Եվ ինչպես նավաբեկվածը, այնպես էլ մարդն այդ պայքարում պարտվում է աստիճանաբար և կուլ գնում կյանքի ալիքների

Հորձանուտում, որոնք կամաց-կամաց նրան խորասուզում են դեպի անհատակ անդունդ, պարուրում խավարով, որտեղից փրկվելու ոչ մի հույս այլևս չկա: Դա «Հոգու կործանման» հանրահայտ հատվածն է (Բան ԻԵ), որտեղ հեղինակն իրապաշտ գույներով նկարագրում է նավաբեկութունը՝ առանց մոռանալու ամենամեծն ընդհանուր մանրամասները: Դա մի վիթխարի կտավ է, որն, ասես, երփնագրված լինի հատուկ պլաստիկ ոճով:

Հեղինակն ափսոսանք է հայտնում մարդկային կյանքի անագորույն պայմանների համար, ափսոսանք՝ այս աշխարհի դատարկութան և ունայնութան համար, ափսոսանք՝ մարդկային էությունը բնորոշ վատասրտություն, բարեկամի եսասիրտության և ուխտադրժություն համար, խստաշունչ խոսքերով դատապարտում երեխաների անշնորհակալությունը, ճանապարհի ընկերոջ դավաճանությունը, իր ափսոսանքը հայտնում մարդկային հոգու հարափոխություն և նեղսրտություն համար: ԾՁ. գլխի Բ. հատվածում այս կապակցությունը կարգում ենք.

Սիրտս անհրախորհորդ, բերանս չարախառ,
Ակնս լայրատատես, ականջս վրիպալուր,
Ձեռնս մահաձիգ, երիկամունքս անփորձ,
Ոտնս մոլորաշափղ, ընթացքս աներկիղ,
Հետք խոտորնակ, շունչ ծխախառն,
Գնացք խաւարային, գոյութիւն լերդի վիմական,
Խորհորդք ծորեալ, կամք անկայուն,
Չար անփոփոխ, բարեմասնութիւն սասանեալ,
Անձն տարագիր, աւանդ վաճառեալ:

Սակայն փրկություն հույսը կորած չէ, քանի որ մարդը, այդ թույլ արարածը, որ ծեծվել ու տառապել է այդքան փորձություններից և մեղքերից, այնուամենայնիվ իր ներքին էություն մեջ կրում է նաև մի հատուկ խառնվածք, մի զգացմունք, մի գիտակցություն, որը նրան տրված է ի վերուստ: Մարդկային էակի համար խավարում, այնուամեն

նայնիվ բողկւտում է փրկութեան մի լույս: Այս առիթով Գրիգոր Նարեկացին ասում է:

Հեզութիւն՝ ի խստութեան, կատարելութիւն՝ ի թերութեան,
Խոնարհութիւն՝ յամբարհաւանութեան, ճշմարտութիւն՝
ի ստութեան,
Միջամտութիւն՝ ի մանկութեան, անբծութիւն՝ յալամտութեան,
Բարարութիւն՝ ի չարութեան, պարկեշտութիւն՝ ի լկտութեան,
Ողորմութիւն՝ յանգթութեան, ապաշաւանք՝ յանյուսութեան,
Քաղցրութիւն՝ ի բարկութեան, հաշտութիւն՝ ի թշնամութեան,
Անոխութիւն՝ ի խաճանողութեան, քաջալերութիւն՝ ի լլկութեան,
Աւրհնութիւն՝ ի անտաճգութեան: (ԼԱ, Գ):

Եթե կույր մտքերը և զգացմունքները մարդուն քարշ են տալիս երկրի վրա, նրա էութեան մեջ գոյութիւն ունի նաև մյուս ուժը, որը նրան խորհուրդ է տալիս մշտապես դեպի երկինք նայել. մի ուժ, որը հոգու մեջ հաշտութեան, փրկութեան և անմահութեան հույսն է սերմանում:

Մարդկային հոգու այս երկու ծայրահեղութիւնները Գրիգոր Նարեկացին ապրեց սրտահուլով, խոր և կլանող անմիջականութեամբ: Մի կողմից նա քաջ գիտակցում էր իր գոյութիւնը՝ որպես մեղապարտ մարդու, իսկ մյուս կողմից՝ հասկանում, որ իր հոգին պատկանում է մի այլ անիմանալի ու աննկարագրելի այնր աշխարհի, որը հանդիսանում է վերջնական նպատակ և որտեղ նա հույս ունի գտնելու հավերժական կյանքի լուսավոր ափը: Կործանվածի վհատութիւնը և հոգեկան կսկիծը քնարական երգի բոլոր լարերով վարպետորեն նվագելուց հետոս Գրիգոր Նարեկացին իր աղոթքն ուղղում է դեպի ներող և սիրող Աստված կամ դեպի Որդին, որը զոհաբերվեց մարդկանց համար, կամ էլ ծունկի է գալիս բոլոր մայրերից ամենավշտալիի՝ Սուրբ Կույս Մարիամի առջև, այն Մարիամի, որը հավերժ ողորմած է և պատրաստ բարեխոսելու իր Որդու առաջ մեզ գթալու և մեր հոգիների փրկութեան համար:

Որքան էլ մեծ ու ահեղ լինի մեր մեղքերի ալիքը, այնուամենայնիվ, Աստուծո սերը մարդկանց հանդեպ պիտի հաղթանակի, որովհետև մեղքերի բոլոր ճանապարհներին կարելի է գտնել թողություն: Նրա աղոթքի խոսքերն արդյոք կբարձրանա՞ն մինչև երկնային Հոր Գահը: Սակայն Նարեկացու միտքն ու սիրտը հոգևոր թևեր ունենին: Նրա աղոթքն անցավ բոլոր սահմանները, և իր հոգու տաճարում մեծ Աղոթողն զգաց Աստուծո ներկայությունը. ներքին մի հայտնատեսություն էր դա, որի ազդու լուսաբացի առջև հավիցին նրա բոլոր զգացմունքները:

Մանաւանդ, զի դու լոյս ես եւ լոյս,
Եւ ես՝ խաւար եւ յիմար.
Դու՝ իսկութեամբ բարի, գովելի,
Եւ ես՝ համայնիւն չար, ապիկար.
Դու՝ տէր ստորիցս եւ երկնից,
Եւ ես՝ անիշխան շնչոյս եւ հոգւոյս.
Դու՝ բարձրեալ, ի կարեաց զատեալ,
Եւ ես՝ տաժանատր եւ վտանգատր.
Դու՝ ի վեր քան զկիրս երկրիս,
Եւ ես՝ կաւ անարգութեան, գարշութեան: (ՁԳ, Բ):

Արյունաթոր ու խոցոտված սրտով, սակայն թևավոր մտքով և լուսավոր զգացմունքներով՝ Գրիգոր Նարեկացին իր «Ողբերգութեան Մատեան»-ով հասավ բանաստեղծական արվեստի անհաղթահարելի բարձունքների: Իր ողջ էությունը նա դարձավ մի կենարար ջահ, որը հավերժ բուրբավուրդեց և դեպի երկինք ուղղեց ջերմ աղոթքների խնկահոտը:

* * *

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծական ստեղծագործությունը ներթափանցված է մարդկային խոր ու հզոր ապրումներով և սուրբ ու նուրբ զգացմունքներով: Նա մի

կենդանի միտք է, ոսկյա մի երազ, մի մաքուր ու ջերմ աղբյուր, որն առատորեն բխում է Բարձրյալին որոնող մի անկեղծ սրտից: Ինչպես յուրաքանչյուր իսկական բանաստեղծ, Գրիգոր Նարեկացին ևս ունի արվեստի նկատմամբ զգացմունքների արտակարգ շնորհ: Նա նկարիչ բանաստեղծ է. բառերով կարողանում է նկարել բազմերանգ պատկերներ՝ պլաստիկ ձևերով և, ասես, շարժման ընթացքում, որոնք խոր տպավորություն են թողնում մեզ վրա, կատարյալ ձևով և վարպետորեն ի կատար ածում գեղեցիկ զգացմունքի ճաշակումը: Հնարամտություն և բանաստեղծական երևակայության նրա կարողությունը գրեթե սահման չունի: Գեղարվեստական պատկերները, փոխհարաբերությունները, համեմատությունները, հարկադրությունները, ոճերն ու ինքնատիպ դարձվածքները, բառակապակցությունները՝ հատկապես բնաձայնական բառերը, հոսում են հորդառատ և անընդմեջ, ինչպես գետի արծաթափայլ ջրերը, որոնք փրփրադեզ՝ գահավիժում են գարնանը, լեռների ամպածրար բարձունքներից:

Գրիգոր Նարեկացին մեծ լեզվաշինարար է: Հայոց դասական լեզուն՝ գրաբարը, թեպետև վերջնականապես ձևավորվել էր նրանից հինգ դար առաջ, սակայն Նարեկա վանքի վանականի կախարդական գրչի ներքո ստանում է նոր երանգ, նոր կյանք և ուժ՝ բազում նոր բառերով ու արտահայտություններով հարստացնելով մայրենին: Նարեկացու լեզվի ազդեցությունը կարելի է նշմարել ոչ միայն մեր Միջնադարի, այլ, նույնիսկ, ժամանակակից հայագգի բանաստեղծների ու արձակագիրների երկերում: Եվ վերջապես՝ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին հայ միջնադարի պայմաններում մեծ զարկ տվեց աշխարհիկ քնարերգության զարգացմանը, դրանով իսկ ինքն էլ դառնալով այդ նոր ուղղության նախակարապետը: Այսինքն՝ նա նախակարապետը հանդիսացավ գուսանների ու տաղերգուների այն անզուգական աստղաբույլի, որոնցով նշանավորվեց միջնադարյան հայ քնարերգության վերածնունդը: Մի շարք տաղերի ու ներբողյանների մեջ, որոնք հատկապես

ստեղծված են Սուրբ Կույսի և Վարդավառի (Պայծառակերպություն) տոների պատվին, Նարեկացին ըստ էության գերազանցում է կրոնական բանաստեղծության համար նախորդված բովանդակությունն ու ձևը և երգում-գովերգում բնությունը, ծաղիկները, մարմնական գեղեցկությունը՝ ի հայտ բերելով բանաստեղծական իր ազատ ներշնչումները, ներքին զգացմունքների բոլոր ելևէջները:

Բոլորովին անսպասելի է այդ մեծ, միաստիկ բանաստեղծի, և ո՛չ սակավ գեպքում՝ մռայլամած Գրիգոր Նարեկացու մոտ հանդիպել այդպիսի անգերազանցելի զգացմունքների՝ լի արևով ու բարի ցանկություններով բնության նկատմամբ, և ուրախ տրամադրությամբ կյանքի նկատմամբ: Այստեղ է, որ որոշակիորեն զգացվում է հոգու վերածնունդը, հայոց բանաստեղծության իսկական կվադրիչենտոն, որը կարողացավ ստեղծել հայ գրականության, անգամ համաշխարհային չափանիշով՝ ամենագեղեցիկ և լուսավոր ստեղծագործություններից մեկը:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծության լավագույն գիտակ Վալերի Բրյուսովը այս առիթով նշում է. «Հայկական ժողովրդական երգերի մեջ չկա սառն ծովից ու կապարանման երկնքից սնված սկանդինավյան երգերի խստաշնչությունը. նրանցից հառնում է հարավի շոգը և Արևելքի ճոխությունը: Հայկական երգերի մեջ չկա ռուսական երգերին այնքա՛ն հատկանշական թախիծն ու միամտությունը, որոնք հյուսվել են ռուս ժողովրդի մանկական տարիներին: Նրանց մեջ զգացվում է անառարկելի հասունացումը մի ժողովրդի, որը հենց օրորոցից նետվել է աշխարհի ամենաքաղաքակիրթ ազգերի միջավայր: Հայկական երգերի մեջ չկա և գոեհկությունը գերմանական երգերի, որոնք հաճախ վանում են իրենց ցինիկ անկեղծությամբ. նա մտքի նրբությունը և զգացողությունների նրբագեղությունը առել է իր արևելյան հարևաններից: Միաժամանակ և հայ երգին խորթ է արևելյան ժողովրդական երգերին հատկանշական չափազանցված զգայնությունը. արիական արյունը և հելլենական դպրոցը փրկարար սանձ են դրել արևելյան շվայտու-

թյան վրա: Իր ամբողջ կրթոտուլթյամբ հանդերձ՝ հայ երգը ողջախոհ է, ամբողջ կրակոտուլթյամբ հանդերձ՝ արտահայտուլթյունների մեջ զուսպ է: Սա մի պոեզիա է՝ արևելյան ձևով գունագեղ, արևմտյան ձևով իմաստուն»:

Գրիգոր Նարեկացին վախճանվեց 1003 թվականից ո՛չ ուշ և թաղվեց Նարեկա վանքում: 1021 թվականին քաղաքական դժբախտ հանգամանքների բերումով Ռշտունյաց գավառի հայերի մեծ մասը Սենեքերիմ Արծրունի թագավորի գլխավորուլթյամբ գաղթեց դեպի Արևմտյան Հայաստան: Բայց ո՛չ ժողովուրդը և ո՛չ էլ Եկեղեցին չէին կարող բաժանվել իրենց Սրբի գերեզմանից: Եվ այն ժամանակ, Նարեկացու մասունքների մի մասը նրանք տարան իրենց հետ և Ակն կամ Էգին քաղաքի մոտերքում հիմնեցին երկրորդ Նարեկա վանքը՝ հար և նման նախորդին, որն ավելի ուշ ստացավ Արագ անունը: Այդ երկու կացարանները՝ թե՛ Նարեկացու գերեզմանը Ռշտունյաց գավառի Նարեկա վանքում և թե՛ նրա մասունքները Ակնի նորակառույց «Սուրբ Նարեկացի» վանքում, դարեր ի վեր ուխտագնացուլթյան վայրեր էին հավատացյալների համար:

Այսօր այլևս չկան ո՛չ այդ երկու վանքերը և ո՛չ էլ սուրբ գերեզմանները: Հարյուրավոր վանքերի և եկեղեցիների հետ միասին Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հայ ժողովուրդը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ոչնչացվեց օսմանյան բարբարոսների կողմից: Սակայն Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու հիշատակը և նրա պաշտամունքը ոչ միայն չկորան, այլև մեր ժողովրդի սրտի և հավատքի մեջ կենդանի մնացին: Իսկ նրա լուսաճառագ «Մատեան Ողբերգութեան»-ը, որպես կենդանի գոհ, հավերժ պիտի ապրի և սավառնի դեպի երկինք՝ մեր հոգիների գոհասեղանի վրայով:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԸ ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ*

Հայտնի է, թե Անիի անկումեն հետո ԺԱ. և հաջորդ դարերու ընթացքին, հայերը գաղթեցին նաև դեպի Ղրիմ և անկե ալ դեպի Լեհաստան, ուր զորավոր գաղութներ հիմնեցին՝ կրոնական, մշակութային կեդրոն ունենալով Լվով (Լեմպերկ) քաղաքը:

ԺԳ. և ԺԴ. դարերուն մեծ թվով հայեր Լեհաստանեն դեպի հարավ, դեպի Թրանսիլվանիա և Մոլտավիա իջան ու այդ հյուրընկալ հողերուն վրա հաստատվեցան որպես առևտրականներ և արհեստավորներ:

Հայերու՝ Մոլտավիա և Պուքովինա[†] գալու թվականը ճշգրիտ հայտնի չէ, սակայն ուումեն երկու մեծ պատմաբաններ՝ Բ. Պ. Հաժտըու և Ն. Եորկա, կը հաստատեն, թե, համենայն դեպս, ԺԴ. դարու կեսին, այսինքն՝ ուումեն իշխանության հիմնադրության շրջանին, հայերու ներկայութիւնը Մոլտավիո մեջ ստույգ է[‡]: Ստույգ է նաև, թե ԺԵ. դարու սկզբին երեք հազար հայ ընտանիքներ ևս գաղթած

* Սույն պատմական տեսությունը գրված է 1948 թ. հունվարի սկզբներին: Տպագրվել է՝ «Էջմիածին», 1948, № 7-9, էջ 66-70: Ստորագրված է՝ **Վազգեն Ծ. վարդապետ Պալճյան**: Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 267-274, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

† Պուքովինա կը կոչվի Մոլտավիո հյուսիսային շրջանը, որուն կեդրոնը գտնվող Սուչավա քաղաքը մինչև ժԵ. դարու կեսը Մոլտավիո մայրաքաղաքը եղած է:

‡ **B. P. Hajdeu**, “Istoria talerantei religioase”; 1868, p. 62-64, **N. Iorga**, “Patru conforinte”, p. 99. “Choses d’art arméniennes en Roumanie”, 1935, p. 7.

են Մոլտավիա, և օրվան ռուսներ իշխան Ալեքսանդրու չել Պուն 1401-ին հատուկ հրովարտակով հայ եպիսկոպոսություն հիմնած է Սուչավա քաղաքին մեջ: Մինչև 1401 թվականը Մոլտավիո հայ եկեղեցիները մաս կազմած են Լեհաստանի (Լվով) հայոց թեմին:

Հիշյալ հրովարտակը 1935-ին ռուսներ գիտնական մը գտավ և հրատարակեց Պուրբեշի մեջ նույն տարին:

Ժե. դարուն հայ համայնքներ եղած են Մոլտավիո հետևյալ քաղաքներուն մեջ՝ Սուչավա, Հոտին, Պոթոչան, Տորոհոյ, Յաշ, Ռոման, Պաքըու, Ֆոքչան և Չեթաթյա-Ալպը:

Հարավային Ռումանիո հայ գաղութները, այսինքն՝ Վալաքիո և Տոպրուճայի մեջ, հաստատված են Ժե. դարեն սկսյալ և, մանավանդ, ԺԹ. և Ի. դարերուն, երբ թրքահայ գաղթականներու մեծ խումբեր դեպի ռուսներ երկիրը եկան:

Թրանսիլվանիո հայությունը, որ Մոլտավիո հայության հնությունը ունի և անցյալին մեջ ազգային-եկեղեցական բացառիկ առանձնաշնորհումներ վայելած է, դժբախտաբար, Մայր Եկեղեցիեն բաժնվելով Ժե. դարու վերջերը ու միանալով Հոտմի Եկեղեցվուն՝ տակավ կորսնցուցած է իր ազգային նկարագիրը և ձուլված է տեղացիներու մեջ: Այսօր Թրանսիլվանիո մեջ հազիվ երեք-չորս հազար հայություն մը կա՝ բոլորովին հունգարացած և հեռու ամեն հայկական ապրումե:

Թրանսիլվանիո հայության կեդրոնները եղած են Կեռլա (Armenierstadt), Տումպրովեն (Elisabetopol), Կեորկեն, Ֆուումու-ասա և այլն: Այս շրջաններու կաթոլիկ հայերը այսօր ալ թեմական կազմակերպություն մը ունին՝ առաջնորդանիստ քաղաքը Կեռլան ըլլալով:

Մոլտավիո մեջ, ուրեմն, հայ թեմը կազմակերպված է 1401-ին, առաջին առաջնորդը ըլլալով Հովհաննես անունը կրող էջմիածնական հայ եպիսկոպոս մը: Առաջնորդական Աթոռը ժամանակ մը Սուչավայի մեջ մնալե վերջը փոխադրված է Յաշ, ուր հայր Ալիշան 1500 թվականին ուրիշ Հովհաննես եպիսկոպոս մը կը հիշե որպես առաջնորդ Մոլտավիո թեմին: Ժե. դարուն առաջնորդական Աթոռը կրկին

Սուլթան Կը փոխադրվի և Կը հաստատվի Ս. Աքսենթ (Ջամբա) հայոց վանքին մեջ: Այստեղ Կը հիշվին Ղազարոս (1624) և Անդրեաս (1641) եպիսկոպոսները որպես առաջնորդ: Ավելի ուշ, առաջնորդական պաշտոն Կը վարեն Անտոն Սերքոյենց (1651), Հովհաննես Քարիմարենց (Քերիմովիչ) և Սահակ (1669) եպիսկոպոսները: Ժէ. դարուն, Եղիա եպիսկոպոսի (1691) առաջնորդութենէն հետո, Մուտավիո հայության թեմական կազմակերպության անկման շրջանը Կը սկսի քաղաքական դեպքերու հետեանքով:

Հայտնի է միայն, թե 1790-ին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանց այցելու առաջնորդ եղած է Մուտավիո հայ եկեղեցիներուն:

Թեև ԺԸ. և ԺԹ. դարերու ընթացքին թեմական կեդրոնական իշխանությունը դադրած է գոյութիւն ունենալէ, սակայն Մուտավիո, Վալախիո և Տոպրուճայի բոլոր հայ եկեղեցիները շեն ու պայծառ վիճակի մեջ եղած են, ու ամեն համայնք ունեցած է իր քահանան: Ավելին, այս շրջանին է, որ բազմաթիվ հայ եկեղեցիներ Կը կառուցվին կամ Կը վերաշինվին: Ամեն եկեղեցական համայնք վարչական ինքնավարութեամբ Կը կազմակերպէ իր ներքին կրօնա-ազգային կյանքը՝ եկեղեցիներու և դպրոցներու պահպանութեամբ: Պետք չէ մոռնալ, թե ԺԹ. դարուն Մուտավիո մեջ գրեթե ամեն հայկական համայնք ուներ նաև հայկական վարժարան: Հայտնի եղած են այսպես Յաչի «Գարազաչ» վարժարանը, Ռոմանի «Սողոմոնյան» վարժարանը, Ֆոքչանի, Սուլթանի, Պոթոչանի, Թրկու-Օքնայի, Պուքրեչի և այլ դպրոցները, որոնց շէնքերը այսօր ալ տակավին Կը մնան:

1850-1860 թվականներու շրջանը ուղմանահայոց տեսակ մը վերածնունդի շրջանը եղած է մշակութային ու ազգային իմաստով:

1812-ին Պեսարապիան բաժնվելով Մուտավիայէն՝ Կը միանա Ռուսիո. 1813-ին ուսական կառավարութիւնը հայոց առաջնորդութիւն Կը հաստատէ Քիչինևի մեջ: Գրիգոր եպիսկոպոս Զաքարյանց՝ Պեսարապիո նոր թեմի առաջին առաջնորդը, Կը հաջողի իր իշխանության ենթարկել

նաև Մալտավիո Հայ եկեղեցիները: Սակայն, այդ կապը կը խզվի Զաքարյանց եպիսկոպոսի վախճանումեն հետո, և ուումեն երկիրներու Հայ եկեղեցիները կը շարունակեն մնալ առանց մնայուն առաջնորդի մինչև 1921 թվականը:

Ռուսմանահայ թեմը վերակազմելու փորձեր եղած են թե՛ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի և թե՛, մանավանդ, Պոլսո պատրիարքարանի կողմե, սակայն բոլոր այդ փորձերը դրական հետևանք չեն ունեցած:

Այսպես, Պոլսո պատրիարքարանը 1839-ին Մուլտավիա և Վալախիա կը հղե խաչատուր վարդապետը, 1843-ին՝ Գևորգ արքեպիսկոպոսը, 1880-ին՝ Խորեն արքեպիսկոպոս Նար-Պեյը, 1912-ին՝ Գնել եպիսկոպոս Գալեմքյարյանը, բայց առանց իր նպատակին հասնելու: Ոչ ոք կրցած է տեղական Հայության հետ լեզու գտնել ու թեմը կազմակերպել: Ռուսմանահայերը այդ շրջանին սիստեմատիկ կերպով մերժած են որևէ առաջնորդ ունենալու, սակայն միշտ ու անկեղծորեն հավատարիմ մնացած են Հայաստանյայց Եկեղեցվո բարձրագույն իշխանությանց՝ կրոնա-դավանական և ազգային տեսակետե:

1918-ին՝ մեծ պատերազմեն հետո, Պեսարապիան Ռուսմեն երկրին կցվելով՝ Քիշինևի առաջնորդությունը փոխադրվեցավ մայրաքաղաք, այսինքն՝ Պուքրեշ, ու այսպես սով է, որ ուսմանահայ թեմը կազմակերպվի սկսավ՝ իբր առաջնորդ ունենալով Էջմիածնա միաբան Հուսիկ ծայրագույն վարդապետ Զոհրապյանը (1921-են սկսյալ): Սկզբնական շրջանին, բավական լուրջ դժվարությանց բախվելե վերջ, որովհետև Մուլտավիո որոշ համայնքները, Յաշը մասնավորաբար, չէին ուզեր առաջնորդի հեղինակության ենթարկվիլ. ուսմանահայ թեմը կազմակերպվեցավ շնորհիվ թրքահայ գաղթականության ներկայության, որ իր թվով մեծամասնություն կը կազմեր թեմին մեջ: 1928-ին հրատարակված դավանության օրենքով Հայ Եկեղեցին («Հայ-Գրիգորյան Եկեղեցի» անունով) ուումեն պետության կողմե ճանչցվեցավ որպես ուումեն հողի վա ապրած ու զարգացած պատմական Եկեղեցիներեն մին, իսկ

1931 հուլիս 31-ին, փրոֆ. Եորկայի վարչապետության շրջանին, ուումեն խորհրդարանը հատուկ օրենք քվեարկեց Հայ Եկեղեցվո թեմի ճանաչման և կազմակերպության, որ հրատարակվեցավ թագավորական հրովարտակով, 30 օգոստոս 1931-ին:

Այս օրենքին հիման վրա թեմին առաջնորդը՝ Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյան, ուումանահայ թեմի առաջնորդ անվանվեցավ 27 հոկտեմբեր 1931 թվակիր հրովարտակով:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյանի վախճանումեն ետքը (23 հոկտեմբեր 1942) առաջնորդական աթոռը թափուր մնաց մինչև 28 նոյեմբեր 1943, երբ առաջնորդական տեղապահ ընտրվեցավ Տ. Վազգեն վարդապետ Պալճյան և որպես այդպիսին վավերացվեցավ նույն տարվո դեկտեմբեր 21-ին, պետական որոշումով:

Ռուսեն հասարակության կյանքին մեջ հայերը կարևոր դեր խաղացած են թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛, մանավանդ, մշակութային տեսակետե: Անոնց տնտեսական դերը մեծ եղած է ԺԴ.-ԺԵ. դարերու ընթացքին, երբ հայ վաճառականներու ընդարձակ գործունեությունեն մեծապես օգտված է նորաստեղծ մոլտավական իշխանությունը տնտեսապես ու քաղաքականապես: Իրոք, երբ Մոլտավիան ԺԴ. դարու կեսին հիմնվեցավ որպես ինքնուրույն իշխանապետություն, ան փոքրիկ երկիր մըն էր հյուսիսային լեռնային շրջանին մեջ: Ան տակավ մեծցավ ու տարածվեցավ դեպի հարավ ու դեպի արևելք, վաճառականական ճանապարհներու ուղղությամբ, ճանապարհներ, որոնք հայերը բացին:

Այսպես է, որ ԺԶ. դարու սկզբին մոլտավական տիրապետությունը հասավ մինչև Տնեսթր, մինչև Դանուբ և Սև ծով:

Հայերը իրենց ծոցեն տված են նաև բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ:

Ռուսեն պատմությունը հայ ծագումով նշանավոր իշխան մը կարճանագրե Իոն վոտը Արմյանուլ կամ Իոն վոտը չել Գումբլիթ (1572-1574) անունով, որ կը նշանակե Հով-

Հաննես իշխան Ահարկու: Ան ուումեն պատմության մեջ հայրենասեր և ժողովրդանվեր մեծ իշխաններու կարգին դասված է, վասնզի թուրքերու դեմ կատաղի կռիվներ մղած է հանուն ուումեն ժողովրդի ազատության և հերոսի մահով մեռած է պատերազմի դաշտին վրա:

Մոլտավիո մեջ շատ հայեր ազնվական տիտղոսներ ստացած են ու նախարարական պաշտոններու հասած և ուումեն ազատագրական շարժումներու մեջ որոշ դեր կատարած, մանավանդ ժԹ. դարուն:

Մշակութային գետնի վրա հայերը մեծ դեմքեր տված են ուումեն ժողովուրդին, մանավանդ ժԹ. դարուն, որոնց մեջ նշանավոր են՝ Մանուկ պել Միրզայան, որպես հայտնի դիվանագետ, Վասիլե Գոնրա՝ ուումեն հայտնի փիլիսոփա և կրթական նախարար, Սբիրու Հարեթ՝ ուումեն դպրոցներու մեծագույն բարենորոգիչը և հիմնադիրը համագործակցության շարժման, Կարապետ Իպրայիլյանը՝ հռչակավոր գրական քննադատ և գրական շարժման հիմնադիր, Գրիգորե Պուլքիու՝ 1856–1858–ի Մոլտավիո հայ վերածնունդի շարժման պարագլուխ:

Ի. դարուն ուումեն կյանքի մեջ հայտնի դեմքեր են. Գրիգոր Թրանքու-Յաշ՝ նախարար և հիմնադիր աշխատանքի նախարարության, բանակի զորավարներ՝ Զատիկ, Շաֆիմ, Ալթընուվիչ, հմուտ երաժշտագետ Էմանուել Չոմաք, մեծ դերասան պետական թատրոնի՝ Յանքու Բեթրեքու, գիտուններ՝ բժիշկ Պակտասար և բժիշկ Յագուպուվիչ, նկարիչ Պալթազար և այլն:

Կը կարծվի նաև, թե ուումեն մեծագույն բանաստեղծը՝ Միհաիլ Էմիգեքու, հայ ծագում ունի: Ան ծնած է Լեհաստանեն Պոթոչան գաղթած էմինովիչ անունը կրող ծնողներե:

Հին ուումանահայ հայտնի ընտանիքներու անուններն են՝ Փրունքուլ, Գաբրի, Կոյլավ, Կայինա, Պուլքլիու, Գարագաշ, Թրանքու, Բրիստյա, Պոկտան, Չերքեզ, Սողոմոնյան, Չոմաք, Զատիկ, Շահիմ, Գոթոքար, Փոփովիչ, Յագուպովիչ, Մալխասովիչ, Մանուկևիչ, Հուտիկ, Ալաչ, Մելիք, Միսիր, Պուրտիա, Յերհատ, Պակտասար, Պալդազար, Իպ-

ըայիլյանու, Հաջիու, Մելիտոն, Ալթընովիչ, Սամսոնովիչ, Նավասարդ, Թոնգեիչ և այլն:

Այսօր, սակայն, այս և ասոնց նման հարյուրավոր հին հայ ընտանիքներու հետքերը միայն կան հոս ու հոն: Այս հին հայուլթյան վերջին երկու-երեք սերունդներու մեծագույն մասը բոլորովին ուռմանացած է և մեզ համար կորսված: Անոնց թիվը, հավանաբար, տասնյակ հազարներու կը հասնի:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՆ ԱՅՍՕՐ

Մինչև 1940 թիվը ուռմանահայ թեմը ուներ 23 եկեղեցական համայնք: Պեսարապիո՝ Սովետական Միության կցումով թեմեն բաժնվեցան Քիշինևի, Աքքերմանի (Զեթաթյա-Ալպը), Օրհեի, Պըլցի, Հընչեչտի և Իսմայիլի եկեղեցիները: Իսկ հարավային Տոպրուճայի՝ Բուլղարիո կցումով ուռմանահայ թեմեն բաժնվեցան Սիլիստրեի և Պագարճըզի եկեղեցիները:

Այսօր Ռումանիո հայ թեմին մաս կը կազմեն հետևյալ 15 եկեղեցական համայնքները.

1. Պուքրեշի սնչ (Պուքարեստ) կը բնակին շուրջ 8000 հայեր: Հայ եկեղեցին՝ «Ս. Հրեչտակապետք Գաբրիել և Միքայել», վերակառուցված է 1910-1913-ին: Նույն տեղին վրա հին եկեղեցին կար, որ 1781-ին կառուցված էր:

Համայնքը ունի սեփական գերեզմանատուն, ուր կը գտնվի «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» մատուռը՝ շինված և համայնքին նվիրված տիկին Մալվինե Մելիքի կողմե:

Պուքրեշի մեջ եկեղեցական համայնքն ունի նաև հետևյալ մշակութային-բարեսիրական հաստատությունները.

ա) Երկսեռ յոթնամյա վարժարան մը, ուր կ'աշակերտեն 142 տղաներ և աղջիկներ:

բ) «Տոլտյանի» անվան Հայ մշակույթի տունը՝ իր մատենադարանի և թանգարանի բաժիններով: Այստեղ, մեծ սրահին մեջ, տեղի կ'ունենան դասախոսություններ և հանդիսություններ: Մատենադարանը ունի մոտ 10000 հատոր հայերեն և օտար լեզուներով գրքեր, ձեռագրեր:

գ) Ծերանոց՝ «Աննա-Մելիքի» անվան հաստատություն մեջ, հայ ծեր ու անպաշտպան կիներու համար:

դ) Բուժարան՝ «Գր. Տեչլիուի» անվան:

ե) Խնամատար մարմին մը, որ հայ աղքատներուն նպաստ կը բաժնէ ամեն ամիս:

Այս բոլոր հաստատությունները իրենց հատուկ վարչությունները ունին՝ նշանակված Պուքրեչի եկեղեցվո թաղական խորհուրդի կողմէ և հաշվետու են անոր:

Պուքրեչի եկեղեցին ունի վեց կալվածք (չենքեր), որոնք վարձու տրված են:

Քահանաներ՝ Տ. Իգնատիոս ավագ քահանա Քիլիմյան, Տ. Մանուկ քահանա Յաղճյան, Տ. Մամբրե քահանա Պիպերյան: Գավառներ այցելող՝ Տ. Հարություն քահանա Հովսեփյան:

2. Գոնաթանցաւ. 1880-ին կառուցված «Ս. Աստվածածին» փայտաշէն եկեղեցին 1942-ին այրեցավ, և վարժարանի մեծ սրահը վերածվեցավ եկեղեցվո, ուր կանոնավոր կերպով տեղի կունենան բոլոր պաշտամունքները:

Հայոց թիվն է 1600:

Տեղվույն երկսեռ քառամյա վարժարանը 70 աշակերտ ունի:

Հայոց գերեզմանատունը կը գտնվի ընդհանուր գերեզմանատան մեջ՝ առանձին հողամասի վրա:

Կալվածքներու թիվն է 3 շենք:

Քահանաներ՝ Տ. Համազասպ ավագ քահանա Պետիկյան, Տ. Բաբկեն քահանա Քերովբեյան:

3. Կալաքը շուրջ 200 հայ բնակչություն ունի, մեկ եկեղեցի՝ «Ս. Աստվածածին», 1858-ին կառուցված, և մեկ գերեզմանատուն: Կալվածներ՝ 7 շենք:

Կը հովվէ Տ. Հովհաննես քահանա Գարիպյան:

4. Պրայիլա. 150 հայ բնակչություն: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստվածածին», 1837-ին կառուցված է: Ունի նաև գերեզմանատուն: Կալվածներ՝ 3 շենք:

Կը հովվե Տ. Հովհաննես քահանա Գարիպյան:

5. Բիրթեշթ. 48 հայ բնակչություն: Եկեղեցի մը ունի՝ «Ս. Կարապետ», 1852-ին շինված, և 2 շենքեր՝ որպես կալված:

Պուքրեշեն կ'այցելե Տ. Հովսեփյան քահանան:

6. Պապատաղ. 31 հայեր կ'ապրին: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստվածածին», կառուցված է 1897-ին: Կալվածներ՝ 2 շենք և 8 հեկտար վարելահող:

Գոնստանցայեն կ'այցելե Բաբկեն քահանա Քերովբեյան:

7. Թուլչալի մեջ կ'ապրին 80 հայեր: «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցին կառուցված է 1885-ին: Ունի երկու շենք որպես կալված:

Այցելու քահանա կ'երթա Պրայիլայեն:

8. Սուլիմալի մեջ այժմ կը բնակին 1-2 հայ ընտանիք: «Ս. Աստվածածին» եկեղեցին 1857-ին շինված է:

9. Ֆոքշան. մոտ 180 հայ բնակչություն, երկու եկեղեցիներ ունի, մեկը՝ «Ս. Աստվածածին», 1870-ին կառուցված, երկրորդը՝ «Ս. Գևորգ», Ժէ. դարուն կառուցված, որ այժմ կես-ավերակ վիճակի մեջ է: Սեփական գերեզմանատուն ունի մեկ մատուռով: Կալվածներ՝ 9 շենք:

Քահանա՝ Տ. Արսեն Վարժապետյան:

10. Թրկու-Օքնա. մոտ 80 հայ բնակչություն: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստվածածին», 1852-ին շինված է: Գերեզմանատունը եկեղեցվո բակին մեջ է: Կալված չունի:

Տեղվույն հովիվն է Տ. Արտավազը քահանա Սահակյան:

11. Ռոման. 72 հայ բնակչություն: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստվածածին», 1609-ին կառուցված է: Հայոց գերեզմանատունը քաղաքի ընդհանուր գերեզմանատան մեջ կը գտնվի: Կալվածներ՝ 2 շենք և 8 խանութ՝ բնակարաններով: Շենքերեն մին եկեղեցվո բակին մեջ գտնվող նախկին հայ վարժարանի երկհարկանի մեծ շենքն է, որ այժմ զբաղեցված է ումեն երկրորդական վարժարանի մը կողմե:

Տեղվույն հովիվն է Տ. Տաճատ քահանա Մելքոնյան:

12. Պաքրուի մեջ կը բնակին 90 հայեր: Եկեղեցին՝ «Ս. Հրեշտակապետք», 1848-ին կառուցված է: Ունի մասնավոր գերեզմանատուն: Կալվածներու թիվն է 5 շենք:

Այցելու հովիվ՝ Տ. Տաճատ քահանա Մեղքոնյան:

13. Յաշը այսօր ունի 52 հայ բնակիչ: «Ս. Աստվածածին» եկեղեցին 1395-ին կառուցված է. վերանորոգված է 1782-ին և 1929-ին: Ունի սեփական գերեզմանատուն՝ մեկ մատուռով: Կալվածներ՝ 16 շենք:

Այցելու հովիվ՝ Տ. Տաճատ քահանա Մեղքոնյան:

14. Սուչավան այսօր հազիվ 100 հայ բնակիչ ունի իր շրջակայքի հետ միասին: Այստեղ կը գտնվին երկու եկեղեցիներ և երկու վանքեր: «Ս. Խաչ» եկեղեցին կառուցված է 1521-ին և վերանորոգված վերջին անգամ 1937-ին: Այժմ լավ վիճակի մեջ է: «Ս. Սիմեոն» եկեղեցին կառուցված է 1513-ին: Այժմ կիսավեր վիճակի մեջ է. «Ս. Աքսենի» (Զամբա) վանքը 1551-ին կառուցված է Սուչավա քաղաքին ծայրը, շատ գեղեցիկ դիրքով: Այսօր գրեթե ավերակ վիճակի մեջ է: Ռուսներն պետությունը պատմական հուշարձան հռչակած է զայն: «Ս. Աստվածածին» (Հաճկատար) վանքը կառուցված է 1512-ին, Տոնավազ անուն հայ վաճառականի մը կողմե, և մինչև այսօր մեծ համբավ ունի որպես ուխտատեղի: Բազմաթիվ անգամներ նորոգված է և այսօր բավական լավ վիճակի մեջ կը գտնվի:

Սուչավան ունի նաև հատուկ գերեզմանատուն մեկ մատուռով՝ Բրունքուլ ընտանիքի կողմե շինված: Կալվածներ՝ 51 հեկտար հող և 7 շենք:

Հովիվ՝ Տ. Գնել քահանա Մանտալյան:

15. Պոթոշան. 110 հայ բնակչուկթյամբ՝ շրջակայքով միատեղ: Եկեղեցիներ՝ «Ս. Երրորդություն», կառուցված ԺԵ դարուն և վերանորոգված 1795-ին, «Ս. Աստվածածին», կառուցված ԺԴ դարուն:

Գերեզմանատան մեջ կա մեկ մատուռ՝ «Ավետման», 1884-ին կառուցված: Կալվածներ՝ երեք շենք:

Հովիվ՝ Տ. Մեսրոպ քահանա Պարոնյան:

Բացի այս 15 եկեղեցական համայնքներեն, հայեր կ'ապրին նաև Բլոեշտ (120 հոգի), Գրայովա (50 հոգի), Ճուրճովա (40 հոգի) և շուրջ 500 հոգի ալ գանազան քաղաքներու կամ գյուղերու մեջ ցրված:

Ռուսմանիո մեջ մեր Եկեղեցվո պատկանող ընդհանուր հայուլթյան թիվն է շուրջ 12000: Այս 12000 հայերու 90%-ը նոր հայերն են, այսինքն՝ 1896-են ասդին թուրքիո կամ թրքահայաստանի շրջաններեն եկածները: Կան նաև շատ քիչ թվով կովկասահայեր:

Ըստ իրենց թվի մեծուլթյան, կարելի է գանոնք դասավորել հետևյալ կերպով. ոստոսթոցիներ, քեմախցիներ, պոլսեցիներ, երզնկացիներ, Պրուսայի շրջանեն, կեսարացիներ, պուլկարահայեր, վանեցիներ, մշեցիներ և այլն:

10 հունվար 1948 թ.
Պոպրեշ

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԱՅՍՕՐ*

Բուլղար ժողովրդական Հանրապետությունը Բալկանյան այն երկիրներեն մին է, որ 1944-ի սեպտեմբերին ազատագրված ըլլալով՝ շնորհիվ սովետական պատմական հաղթանակին, տասը տարիներ է վեր ահա կը կառուցանե իր նոր կյանքը՝ ազգային անկախության, շինարարության ու խաղաղության պայմաններու մեջ, բուլղար աշխատասեր ժողովուրդի բոլոր հայրենասեր ուժերու եռանդուն, ստեղծագործ ու կարգապահ գործակցությամբ:

Նոր Բուլղարիո մեջ նոր կյանքի կոչված է նաև երկրին հայ ազգաբնակչությունը՝ շուրջ 21 000 հոգի, որ շնորհիվ 9 սեպտեմբերեն վերջ ստեղծված պայմաններուն, կարողացած է կազմակերպել իր հասարակական կյանքը թե՛ կրոնական, թե՛ ուսումնական, թե՛ մշակութային ու հայրենասիրական տեսակետե, ինչ որ մենք մեծ գոհունակությամբ և բուլղար ժողովրդական իշխանության հանդեպ խոր երախտագիտական զգացումներով հաստատեցինք բուլղարահայ թեմը այցելելու առթիվ, տարվույս սեպտեմբեր ամսուն:

---

* Հոդվածն արտացոլում է բուլղարահայ գաղութի վիճակը 1950-ական թթ. սկզբներին: Գրված և ուղարկված է Պուրբեշից, 1954-ին: Տպագրվել է՝ «Էջմիածին», 1954, № 12, էջ 50-55:

Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 275-285, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

Այս պատմական հայ գաղութին կյանքի ներկա պատկերը տալիս առաջ կ'արժե ակնարկ մը նետել անոր պատմական անցյալին վրա, որ անգամ մը ևս ցույց կու տա մեր ժողովուրդի փոթորկահույզ ճակատագիրը անցնող դարերու ընթացքին: Թեև ցարդ ամբողջական և գիտական ուսումնասիրություն մը չէ հրատարակված ի մասին բուլղարահայություն պատմության, սակայն մենք կարողացանք որոշ ստույգ տեղեկություններ ստանալ պլովդիվաբնակ հայ մտավորականե մը՝ պարոն Ներսես Գասպարյանե, որ ավելի քան քսան տարիներե ի վեր անխոնջ պրպտումներ կը կատարե այդ ուղղությունը՝ օգտվելով հայ, բուլղար և օտար նոր ու հնագույն հեղինակներու գործերեն: Փափագելի է, որ պարոն Գասպարյան իր սկսած աշխատանքը իր լրումին հասցնե և, ըստ կարելիության, ամբողջական ուսումնասիրություն մը ձևին տակ հրատարակե իր հավաքած նյութերը, որով թանկագին ծառայություն մը մատուցած պիտի ըլլա հայ գաղութներու պատմագիտության կարևոր գործին:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Առաջին հայերը, որ ոտք դրած են Թրակիա և, հետևաբար, այժմյան Բուլղարիո հարավային կողմերը, եղած են զինվորական գունդեր, որոնք 5-րդ դարուն՝ Վարդանանց հերոսամարտեն հետո, 460-ական թվականներուն, հեռացած են իրենց հայրենիքեն՝ խույս տալու համար պարսկական հալածանքներեն:

Երկրորդ հոսանքը եկած է հաջորդ դարուն՝ Հուստինիանոս (527-565) և Մորիկ (582-602) կայսրերու օրով, որոնք հայ գաղթականություն բերած ու բնակեցուցած են բյուզանդական կայսրության հյուսիսային սահմաններուն մոտ երկու նպատակով. նախ՝ որպեսզի ցրվեն ու տկարացնեն հայոց հավաքական ուժը Արևմտյան Հայաստանի մեջ,

որ այդ ժամանակաշրջանին բյուզանդական տիրապետության ներքև ինկած էր, և երկրորդ՝ որպեսզի ապահովեն իրենց կայսրության՝ Թրակիո շրջանի հյուսիսային սահմանները բարբարոս ցեղերու արշավանքներու դեմ: 601-ին, նույն Մորիկի հրամանով, 30.000 հայ զինվորներե կազմված բանակ մը Հայաստանեն Թրակիա կը բերվի՝ զինվորական պաշտպանողական գաղութներ հաստատելու նպատակով Դանուբի հարավային կողմերը:

Հայկական ուրիշ գաղթեր դեպի Թրակիա և Մակեդոնիա, գլխավոր կեդրոն ըլլալով Ֆիլիպե քաղաքը (այժմու Պլովդիվ), կը հիշատակվին 8-րդ դարուն՝ Կոնստանտին Ե. Կոպրոնիմոսի օրով՝ 760-ին, Լևոն Դ-ի օրով՝ 778-ին, ինչպես և Նիկեփոր Ա-ի (802-811) և Հովհաննես Չմշկիկի (969-976) իշխանության ժամանակ:

Հայ գաղթականության կարևոր հոսանք մը դեպի բուլղարաց երկիր կ'ուղղվի 9-րդ դարուն, Բորիս իշխանի՝ քրիստոնեությունը ընդունելու շրջանին (864 թվականին): Հայաստանեն փախչող հայ պավլիկյաններն են անոնք, որ ապաստան կը գտնեն նոր կազմակերպվող բուլղար պետության սահմաններեն ներս և այնտեղ կը հաստատեն իրենց բնակությունը:

Ժամանակակից օտար պատմիչներ ու ճամբորդներ բազմաթիվ վկայություններ կը բերեն ի մասին հայոց ներկայության Բուլղարիո մեջ, վերև հիշված ժամանակաշրջաններուն: Կը հիշվին նաև հայ եկեղեցիներ ու վանքեր, հայ քահանաներ, վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ, ինչ որ ցույց կու տա, թե հայերը այդ հնագույն ժամանակները ունեցած են կրոնական ազգային կազմակերպված կյանք՝ իբր կեդրոն ունենալով Ֆիլիպեն: Շուրջ 1000 թվականին այս հինավուրց քաղաքին որպես կուսակալ կը հիշատակվի հայազգի պատրիկ Թեոդորոֆոնը, որուն ազդեցությունը կը տարածվեր նաև Ադրիանուպոլսո վրա: Իսկ իր օգնականը՝ նույնպես հայազգի Հովհաննես Պրոքսիմոս, հայերեն ավետարան մը գրել կու տա 1007-ին, որ այժմ կը գտնվի Վենետիկ, Մխիթարյան հայրերու ձեռագրատան մեջ:

նույն դարուն պետք է հիշել Վրաստանեն եկած Գրիգոր Բակուրյան անվամբ հունադավան հայագգի իշխանավորը և իր եղբայրը՝ Աբբաս, որոնցմե առաջինը վանք մը կառուցած է 1084 թվականին Ֆիլիպեի մոտ (30 քիլոմետր հեռավորութան վրա), այժմու համբավավոր Պաշկովոյի Պոկոուտիցա վանքը:

Հայ գաղթականութան նոր հոսանք մը կը սկսի 14-15-րդ դարերուն՝ Ղրիմեն և Հյուսիս-դանուբյան երկիրներեն, ուր հոծ թիվով հայութիուն մը ապաստան գտեր էր Բագրատունյաց հարստութան քայքայումեն վերջ, որ պատմութան մեջ ծանոթ է Անիի գաղթականութիուն անունով: Առավելապես վաճառականներ են անոնք, որ իրենց առևտուրի իբր կեդրոն կ'ընտրեն Վառնան և Ռուսջուկը: Անիի այս գաղթականութիունը հետզհետե իր առևտրի ցանցը տարածելով Ղրիմեն դեպի Պոլոնիա, դեպի Մոլտավիա, Թրանսիլվանիա և ապա՝ դեպի դանուբյան և հարավ-դանուբյան երկիրները, պատմական մեծ դեր մը ունեցավ հիշյալ բոլոր երկիրներու տնտեսական կյանքի զարգացման ու ծավալման մեջ, այսպեսով մեծապես սատարելով այդ երկիրներու կազմակերպման ու հզորացման: Հայտնի է, օրինակ, թե 13-րդ դարուն կազմված Մոլտավական փոքրիկ իշխանապետութիունը հաջորդ երկու դարերուն հետզհետե զորացավ ու իր քաղաքական գերիշխանութիունը տարածեց դեպի հարավ, մինչև Դանուբի բերանները, և դեպի արևելք՝ հայ վաճառականներու առևտուրի ճանապարհներու գծով:

15-19-րդ դարերու ընթացքին, Բալկանյան գրեթե ամբողջ թերակղզին օսմանյան տիրապետութան տակ մնալով, Արևմտյան Հայաստանեն և Կոստանդնուպոլսեն հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ եկած ու բնակութիուն հաստատած են Բուլղարիո զանազան քաղաքներուն մեջ, իբրև նույն կայսրութան քաղաքացիներ:

Շնորհիվ ռուսական բանակներու 1877-ի հաղթանակին, Բուլղարիո անկախութան հռչակումեն հետո, Թուրքիո 1896-ի կոտորածներեն փախչող բազմահազար հայեր եկած

ու ապահով ապաստան գտած են Բուլղարիա և Ռումանիա: Այս նոր գաղթականությունը եկած է թարմացնելու հին բուլղարահայ գաղութը, որ դարերու ընթացքին ցրված և ձուլված էր բնիկ տարրին հետ:

Վերջապես, առաջին համաշխարհային պատերազմեն հետո, թրքահայ մեծ գաղթականությունը Բուլղարիա մուտք գործելով՝ նոր կյանքի կոչեց երկրին հայ ազգաբնակչությունը: Հետևյալ քանի մը վիճակագրական թիվերը հստակ կերպով ցույց կու տան հայերու վերահիշյալ գաղթերը ի Բուլղարիա. 1982-ին կատարված պետական վիճակագրությունը Բուլղարիո մեջ կը նշե 6.643 հոգի, 1900-ին՝ 13.809 հոգի, 1926-ին՝ 27.322 հոգի, իսկ այժմ՝ շուրջ 21.000 հոգի, 1946-ին Բուլղարիայեն Խորհրդային Հայաստան ներգաղթած ըլլալով՝ 6.000 հոգի:

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ

Բուլղարիո այժմյան հայությունը կ'ապրի հետևյալ 14 քաղաքներուն մեջ. Պլովդիվ (Ֆիլիպե)՝ 6.500 հոգի, Սոֆիա՝ 4.500 հոգի, Վառնա՝ 3.800 հոգի, Ռուսե (Ռուսջուկ)՝ 1.700 հոգի, Բուրկազ՝ 1.300 հոգի, Խասկովո՝ 900 հոգի, Կուլարովգրադ (Շումեն)՝ 750 հոգի, Սլիվեն՝ 530 հոգի, Թաթար-Բագարջըզ՝ 450 հոգի, Տուլուխին (Տոպրիչ)՝ 320 հոգի, Սիլիստրե՝ 260 հոգի, Ստարա Զագորա՝ 250 հոգի, Այտոս՝ 105 հոգի, Յասպոլ՝ 38 հոգի, և մեկ-երկու հարյուր հայեր ևս՝ ցրված քանի մը այլ փոքր քաղաքներու մեջ:

Վերահիշյալ բոլոր քաղաքները ունին հայկական քարաշեն եկեղեցիներ և եկեղեցական կազմակերպված կյանք, որոնց գլուխը կը գտնվին հոգևոր հովիվները և հավատացյալ ժողովուրդի կողմէ ընտրված եկեղեցական վարչությունները:

Արձանագրենք այդ եկեղեցիները իրենց հովիվներով.

1. Պլովդիվ՝ Ս. Գեորգ եկեղեցին, վերանորոգված 1828-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Գեորգ քահանա Սարյան:
2. Սոֆիա՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, նոր կառուցված 1934-ին, ազգային շենքին մեջ (հին եկեղեցին փլցված ըլլալով). հոգևոր հովիվ՝ Տ. Վահան քահանա Փափազյան:
3. Վառնա՝ Ս. Սարգիս եկեղեցին, կառուցված 17-րդ դարուն և վերանորոգված 1844-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Տրդատ քահանա Տուվարճյան:
4. Ռուսե՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված 17-րդ դարուն, վերանորոգված 1805 թվականին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Ներսես քահանա Մելքոնյան:
5. Բուրլագ՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, վերանորոգված 1858-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Աթանաս քահանա Խաչատուրյան:
6. Խասկովո՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, կառուցված 1924-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Նահապետ քահանա Գարայան:
7. Կոլարովգրադ՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, վերանորոգված 1834-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Գարեգին քահանա Տյուրկերյան:
8. Սիլվեա՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, կառուցված 1830-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Կարապետ քահանա Ծերունյան:
9. Թաթար-Բագարջըզ՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, վերանորոգված 1820-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Զաքարիա քահանա Շիրինյան:
10. Տոլպուխիա՝ Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցին, կառուցված 1830-ին. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Հմայակ քահանա Զարդարյան:
11. Սիլիստրե՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հիմնված 17-րդ դարուն, վերաշինված 19-րդ դարուն. հոգևոր հովիվ՝ Տ. Միքայել քահանա Պեզիրճյան:
12. Ստարա Զագորա՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, կառուցված 1923-ին. քահանա մը կը հովվե այցելաբար:
13. Այսոս՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված 1933-ին. քահանա մը կը հովվե այցելաբար:

14. Յասպոլ՝ Ս. Աստվածածին մատուռ-եկեղեցին, կառուցված 1924-ին. քահանա մը կ'այցելե երբեմն:

ԹԵՄԱԿԱՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Մինչև Համաշխարհային առաջին պատերազմը բուլղարահայ թեմը ունեցած է թեմական կազմակերպութիւն և ոչ ալ հոգևոր առաջնորդ: Պարբերաբար այցելած են Բուլղարիո հայ եկեղեցիները եպիսկոպոս կամ վարդապետ հայրեր Կոստանդնուպոլսո պատրիարքարանի կողմէ: Երբեմն այցելող հոգևորականները փորձած են եկեղեցիները կազմակերպել ու առաջնորդական աթոռ հաստատել, ինչպես օրինակ՝ 1902-ին Տ. Վահան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյան, սակայն չեն հաջողած: Բուլղարահայոց՝ մեր ժամանակներու առաջին առաջնորդը եղած է Տ. Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյան՝ 1924-ին, որուն հաջորդած է Տ. Երվանդ արքեպիսկոպոս Փերտահճյան: Իսկ 1936-են մինչև 1950-ի աշնան Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս Կարապետյանն է պաշտոնավարած իբրև թեմի առաջնորդ, որ չորս տարի առաջ հրաժարելով իր թեմեն՝ մեկնած է Թուրքիա: 1950-ին Թեմական Խորհուրդը, իբր առաջնորդական տեղապահ, ժամանակավոր կերպով նշանակած է Տ. Աթանաս քահանա Այվազյանը, որ իր հառաջացած տարիքին հետեւանքով, վախճանած է 1952-ին: Վերջին չորս տարիներու ընթացքին թեմին բոլոր գործերը ղեկավարած է Թեմական Խորհուրդը՝ առանց հոգևոր առաջնորդի: 1949-ին Բուլղարիո մեջ, առաջին անգամ ըլլալով, Հայաստանյայց Եկեղեցւո թեմական Կազմակերպութիւնը ունեցած է իր կանոնադրութիւնը՝ վավերացված բուլղարական պետական իշխանութիւն կողմէ, խղճի ազատութիւն և կրօնական դավանութիւնց անկաշկանդ կազմակերպման Դիմիտրովյան սահմանադրութիւն սկզբունքներու հիման վրա:

Այդ նոր կանոնադրութեան տրամադրութիւններու համաձայն՝ 1949-ին ընտրված է Թեմական Խորհուրդ Սոֆիայի մեջ, իսկ 1954-ի օգոստոս 29-30-ին տեղի ունեցավ բուլղարահայ թեմի պատգամավորական ժողովը Սոֆիայի մեջ, որուն ներկա եղանք իբրև ներկայացուցիչ Մայր Աթոռո:

Բուլղարահայ թեմը, թեև չորս տարիներ շարունակ հոգևոր առաջնորդ չէ ունեցած, սակայն շնորհիվ բուլղար ժողովրդական իշխանութեան ստեղծած օրինական և գործնական բարենպաստ պայմաններուն, շնորհիվ Թեմական Խորհուրդի և եկեղեցական վարչութիւններու և քահանայից դասու անձնակերպ գործունեութեան, երկրին հայ եկեղեցիները շեն ու պայծառ կացութեան մեջ կը գտնվին թե՛ հոգևոր, թե՛ վարչական և թե՛ նյութական տեսակետներէ: Թեմական պատգամավորական ժողովը, որուն աշխատանքներուն ներկա եղանք, կը պատկերացներ իրական վիճակը այն շեն ու պայծառ եկեղեցական կյանքին և այն ազատութեան ու բերենպաստ պայմաններուն, որ ստեղծած են երկրին օրենքները կրօնքի և եկեղեցական կազմակերպութեանց նկատմամբ: Ահա թե ինչո՛ւ, ի նշան սիրո ու երախտագիտութեան՝ հանդէպ բարեխնամ պետական իշխանութեան և հանդէպ բուլղար ժողովուրդի մեծ զավակ և առաջնորդ Գեորգի Դիմիտրովի, որ հիմնադիրն է դեմոկրատական նոր Բուլղարիո, թեմական պատգամավորական ժողովը իր ամբողջ կազմով՝ 32 հոգևորական և աշխարհական պատգամավորներ, Թեմական Խորհուրդը և Սոֆիայի եկեղեցական վարչութեան անդամները, եկեղեցիո պաշտոնյաները և ուրիշ ազգայիններ, հանդիսավոր մեծ թափոր մը կազմած Մեր գլխավորութեամբ, շքեղ ծաղկեպսակ մը զետեղեցին հանգուցյալի դամբարանի առաջ, 30 օգոստոսին:

Մեկ ամիս Բուլղարիա մնալով և այցելելով յոթը հայաշատ համայնքներ՝ հաստատեցինք, թե այս հյուրընկալ երկրին մեջ կենդանի է Հայ եկեղեցին և թե անոր շուրջ համախմբված է մեր ամբողջ ժողովուրդը անխտիր՝ ուղիղ ու վառ հավատքով ոգեշնչված: Հաջորդաբար այցելեցինք Սոֆիայի, Պլովդիվի, Բուրկազի, Սլիվենի, Վառնայի, Կուա-

ըրվագրադի և Ռուսերի Հայոց եկեղեցական Համայնքները՝ ամեն տեղ Սուրբ Պատարագ մատուցանելով և քարոզելով Հավատացյալ ժողովուրդին, որ թե՛ երեկոյան ժամերգության և թե՛ մանավանդ, Սուրբ Պատարագի արարողություններուն, հոծ թիվով ներկա կըլլար՝ հոգևոր մխիթարություն ստանալու աստվածահաճո եռանդեն մղված: Եկեղեցիներու սրահները անբավարար գալով՝ Պլովդիվի, Վառնայի և Բուրկազի մեջ հարկ էր եղած եկեղեցվո բակին մեջ բարձրախոսներ զետեղել, որպեսզի մնացած մեծ թիվով ժողովուրդը կարենար հետևիլ սրբազան արարողություններուն:

Սուրբ Պատարագի ընթացքին իմ քարոզի գլխավոր նյութը եղավ խոսիլ երջանկահիշատակ մեր Վեհափառ Հայրապետի՝ Տ. Տ. Գեորգ Զ. հանգուցյալ Կաթողիկոսի եկեղեցանվեր և հայրենանվեր գործի մասին, նկարագրելով մեծագործ մեր Հովվապետի թաղման մեծաշուք արարողությունը, որ ամենախոր տպավորություն թողուց ժողովուրդին վրա: Սեպտեմբերի 12-ին, Ս. Խաչի վերացման տոնին, Բուրկազ գտնվելով՝ Սուրբ Պատարագեն վերջ նախագահեցի մատաղօրհնության արարողության: Ինձ համար մխիթարական եղավ հաստատել, թե Բուլղարիո գրեթե բոլոր եկեղեցիները կը պահեն մատաղօրհնության հայկական հին ավանդությունը:

Եկեղեցական վարչությանց կողքին արժանի են գնահատանքով հիշվելու հոգևոր հովիվները, սարկավագներն ու դպիրները, որոնք ընդհանուր առմամբ լավ պատրաստված, եռանդուն ու անձնվեր սպասավորներ են Ս. Սեղանին և հավատացյալ ժողովուրդին: Մասնավոր գնահատանքի արժանի են դպրաց դասերը և երգեցիկ խումբերը: Մեր վրա բացառիկ տպավորություն թողուցին Պլովդիվի, Սոֆիայի, Կոլարովգրադի, Վառնայի և Ռուսերի երգեցիկ խումբերը և, առհասարակ, սրբազան արարողություններու ընթացքին ոգեշունչ երգերն ու ընթերցումները, որոնք կատարվեցան հարազատ հայկական ոճով ու ընտիր ճաշակով: Այս տեսակետեն արժանի է նշվելու Պլովդիվի հմուտ

դպրապետ և խմբավար Սարգիս Պալթայանը, որուն ավելի քան քառասուն հոգիներն կազմված եկեղեցական երգչախումբը հավասար հաջողությամբ երգեց թե՛ Եկմալյանի, թե՛ Կոմիտասի պատարագները:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օգտվելով Բուլղարիա իմ այս առաջին ճանապարհորդութենեն՝ այցելեցի Բուլղար Օրթոդոքս քույր Եկեղեցվո Քարճրաստիճան ներկայացուցիչներու և շարք մը պատմական վանքեր ու եկեղեցիներ՝ միշտ և ամեն տեղ գտնելով ամենաջերմ, եղբայրական ընդունելություն: Այսպես՝ 1 սեպտեմբերին այցելեցի Սոֆիայի «Ալեքսանդր Նևսկի» հոյակապ Մայր Տաճարը, 4 սեպտեմբերին՝ Պլովդիվի մոտ գտնվող Պաչկովոյի հուշակավոր Պոկոոտիցա վանքը, և հաջորդ օրը՝ նույն քաղաքի Կոնստանտին և Հելենա հինավուրց եկեղեցին, ինչպես նաև քաղաքի Մայր եկեղեցին, 8 սեպտեմբերին՝ Սոֆիայեն 120 կիլոմետր հեռու գտնվող Ս. Հովհաննես Ռիլացիի հիշատակին նվիրված բուլղարական մեծագույն վանքը, Սոֆիայի ուսմանական եկեղեցին, Սլիվենի Մայր Եկեղեցին, Վառնա քաղաքի մեծակառույց Մայր Տաճարը և այլ սրբավայրեր: Այցելեցի նաև Սոֆիայի հրեից սինակոկը, ինչպես նաև պատմական մզկիթները Պլովդիվի (Ուլու Չամի) և Կոլարովգրադի (Տումբուլ Չամի):

Բացառիկ երջանկություն մը եղավ ինձի համար ծանոթանալ Բուլղար Եկեղեցվո նորընտիր Հովվապետ Նորին Սրբություն Տ. Տ. Կիրիլ Սրբազան Պատրիարքի հետ, որ ազնվաշուք և հեղինակավոր հոգևորական մըն է և, միաժամանակ, գիտնական մը պատմության գծով: Ծանոթացա նաև Ս. Սինոդի ընդհանուր քարտուղար Տ. Իոնա սրբազան

եպիսկոպոսին, Սլիվենի միտրոպոլիտ Տ. Նիկողոսիմով սրբազան արքեպիսկոպոսին, Վառնայի միտրոպոլիտ Տ. Իոսիֆ սրբազան արքեպիսկոպոսին, ինչպես և հրեից և մահմեդականաց կրոնապետներուն հետ:

Իբրև ներկայացուցիչ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի, պատշաճ հարգանքով ու մեծարանքով ընդունվեցա պետական իշխանությանց կողմե: Իմ ունկնդրությունը Բուլղար դավանությանց նախարար Միխայիլ Քյուլջյուկովի մոտ շատ ջերմ մթնոլորտի մը մեջ տեղի ունեցավ, և ես այդ առթիվ անգամ մը ևս տեսա Բուլղար ժողովրդական Հանրապետության ուշադիր և բարյացակամ վերաբերումը հանդեպ մեր Եկեղեցիին ու մեր ժողովուրդին: Հարգելի պարոն նախարարը իր խոսքը վերջացուց՝ փափագ հայտնելով, որ մոտ ապագային բուլղարահայ թեմը իր արժանավոր առաջնորդը ունենա, խնդրելով միաժամանակ, որ Բուլղարիո կառավարության և իր ամենահարգելի զգացումներուն թարգմանը հանդիսանա Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի մոտ: Իմ այցելությունը զուգադիպելով բուլղար ժողովուրդի ազատագրական տասնամյակի հանդիսությանց, սեպտեմբեր 9-ին պաշտոնապես հրավիրվեցա հանդիսատես ըլլալու գինվորական տողանցքին և երեկոյան՝ նախարարաց խուհուրդի պալատին մեջ տեղի ունեցող մեծ ընդունելության:

ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Շահեկան կը համարենք ակնարկ մը նետել նաև բուլղարահայ վարժարաններու կացության վրա, որ նույնքան մխիթարական պատկեր մը կը ներկայացնե, ինչքան եկեղեցիներու վիճակը: Բուլղարիո հայոց վարժարաններու թիվն է տասնևմեկ՝ մոտ հազար յոթը հարյուր երկսեռ աշակերտներով, հետևյալ կերպով բաշխված հայաշատ քաղաքներու վրա:

1. Պոլովդիվ` յոթնամյա երկսեռ նախակրթարան և մանկապարտեզ`	587 աշակերտ
2. Սոֆիա`	310
3. Վառնա`	320
4. Ռուսե` քառամյա	70
5. Բուրկազ` յոթնամյա	126
6. Խասկովո` քառամյա	60
7. Կուրտովգրադ` յոթնամյա երկսեռ նախակրթարան, 36 աշակերտ	
8. Սլիվեց`	և մանկապարտեզ 50
9. Թաթար-Բազարջըզ	20
10. Տոլպուխին`	17
11. Ստարա Զագորա`	14

Հայոց բոլոր վարժարաններու նյութական ամբողջ մատակարարութիւնը ստանձնած է բուլղար պետութիւնը: Ինչպէս Ռուսիոյ ժողովրդական Հանրապետութեան, նույնպէս և բուլղար ժողովրդական Հանրապետութեան մեջ մեր ազգային վարժարանները հայերենի դասավանդումով պետական դպրոցներ են:

Հայերեն լեզուն կ'ավանդվի բոլոր դասարաններուն մեջ. շաբաթական 8 պահ` Ա-Գ դասարանները, շաբաթական 6 պահ` Դ-Ե դասարանները, և շաբաթական 5 պահ` Զ-Է դասարանները: Վերի դասարաններուն մեջ կ'ավանդվի նաև հայոց պատմութիւն և Խորհրդային Հայաստանի աշխարհագրութիւն: Հայերեն լեզվի բոլոր դասագրքերը կը ստացվին, կանոնավորապէս, Խորհրդային Հայաստանէն:

Թեև այժմ հայոց լեզվի ուսուցիչները թիվով և որակով բավարար են, սակայն, հառաջացած ըլլալով անոնցմէ շատերուն տարիքը, գալիք տարեշրջաններուն սուր կարիքը պիտի զգացվի որակյալ, թարմ ուժերու` ձեռնհաս կերպով ավանդելու համար մեր մայրենի լեզուն:

Որպէսզի բուլղարահայ վարժարաններու ներքին վարչական ու մանկավարժական կյանքին մեջ նույնանման դրութիւն մը տիրէ, վերջին տասը տարիներու ընթացքին

տեղի ունեցած են երեք ուսուցչական համագումարներ, որոնք իրենց բարերար ազդեցությունը թողած են հայ վարժարաններու կյանքին վրա:

Հայ դպրոցներու շրջանավարտները, առանց որևէ դժվարություն հանդիպելու, իրենց ուսումը կը շարունակեն բուլղարական պետական երկրորդական (միջնակարգ) և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունց մեջ: Այժմ Սոֆիայի, Պլովդիվի և Վառնայի համալսարաններուն մեջ կ'ուսանին 250 հայ ուսանողներ և ուսանողուհիներ:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔ

Բուլղարահայոց նոր կյանքի պատկերը լրիվ կերպով տալու համար կարելի է կանգ չառնել «Երևան» միություն գործունեություն վրա, որ հիմնված ըլլալով 9 սեպտեմբեր 1944-են անմիջապես հետո՝ դարձած է հայ ազգաբնակչության մշակութային-հայրենասիրական հեղինակավոր ու սիրված կազմակերպությունը, որ իր մեջ կ'ամփոփե հայ գաղութի բոլոր անդամները և իր գործուն կյանքին շուրջ կը համախմբե բոլոր կենդանի ուժերն ու իրական արժեքները:

«Երևան» միություն վերին մարմինը Սոֆիայի կեդրոնական կոմիտեն է, որ կը ղեկավարե երկրին տասնեւչորս հայաշատ քաղաքներու մասնաճյուղերու կազմակերպությունները: Մասնաճյուղերը ունին վարչական մարմիններ՝ օժտված, ուր որ անհրաժեշտ է, օժանդակ ենթամարմիններով, ինչպիսիք են՝ գրասիրաց բաժնի, երիտասարդաց բաժնի, կանանց բաժնի մարմինները կամ հանձնախումբերը: Բոլոր մասնաճյուղերը կազմակերպած են երգչախումբեր, պարախումբեր, թատերական բաժիններ, ոմանք նաև՝ նվագախումբեր, որոնք փայլուն գործունեություն մը ունին ո՛չ միայն հայ գաղութին ծոցին մեջ, այլ նաև կը մասնակցին բուլղարական երաժշտական կյանքին՝ հանդիսա-

վոր առիթներով մեծ հաջողութիւններ արձանագրելով և պաշտոնական մարմիններու ու հրատարակութիւններու կողմէ մեծապէս գնահատուելով: Երգչախումբերը կազմված են 60-120 երգիչներէ: Պլովդիվի մասնաճյուղը ունի նաև օփերայի 65 հոգինոց անձնակազմով բաժին մը, որ վերջերս շատ հաջող կերպով բեմադրած է «Անուշ» օփերան: «Երևան»-ի մասնաճյուղերը, բոլորն անխտիր, ունին իրենց սեփական ակումբները և դահլիճները, գրադարաններն ու բացօթյա հավաքատեղիները, ընդհանրապէս ազգային սեփականութիւն եղող շէնքերու մեջ:

Միութեան պաշտոնական օրկանն է «Երևան» շաբաթաթերթը, որ լույս կը տեսնէ մայրաքաղաքին մեջ՝ 1.600 օրինակ տպաքանակով: Կարդացված ու գնահատված թերթ մըն է:

Բուլղարահայ գաղութը ունի նաև ազգային ծերանոց մը Ռուսէի մեջ, Անաստաս Միկոյանի անվան, որուն նյութական մատակարարութիւնը ստանձնած է բուլղար պետական իշխանութիւնը:

Նոր Բուլղարիան այցելող մը չի կրնար չտեսնել ու չգնահատել այն գործոն դերը, զոր եռանդով ու շինարար ոգիով ստանձնած են մեր ժողովուրդի գավակները՝ իրենց Բուլղար հայրենիքի նոր, երջանիկ կյանքին կառուցման ի խնդիր, աշխատանքի ու նվիրումի այս ազնիվ ճամբուն վրա արձանագրելով այնպիսի փայլուն արդյունքներ ու նվաճումներ, որոնցմով հայ ժողովուրդը կրնա, իրավամբ, հպարտ ըլլալ: Հիրավի, բազմաթիվ հայեր արժանացած են «աշխատանքի հերոսի», «ստախանովականի», «նորարարի» և «վաստակավորի» պատվաբեր տիտղոսներուն՝ կյանքի բոլոր ասպարեզներուն մեջ:

Բուլղարահայ ժողովուրդը իր հարազատ քաղաքացիի պարտքը կատարելով Բուլղար նոր ու բարգաւաճ Հայրենիքի հանդեպ՝ չի մոռնար միաժամանակ իր հայրենաբաղձ հայացքը ուղղել դեպի իր վերածնած Մայր Հայրենիքը, դեպի իր պաշտելի Խորհրդային Հայաստանը, որուն կյանքեն կյանք կ'առնէ ան, որուն վերելքով կը հպարտանա ու

կը ներշնչվի, որուն ոսկի ապագայի հեռանկարով կ'ոգևորվի ու կը հրճվի, և կ'երազե իր հոգիի բոլոր ուժերով՝ լուսավետ օր մը ողջունել այդ ոսկի ապագան Մայր Հայրենիքի նվիրական հողին վրա:

Սուրբ է այդ երազը, և մենք կը խոնարհինք անոր առջև...

12 ֆոկտեմբեր 1954
Պուքրե՛ջ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՐԵՎԻՆ ՏԱԿ*

Ա ԿԱՐՈՏ ՀԱՅՐԵՆԻ

*Կանչում է կրկին, կանչում անդադար,
էն չքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
Ու թևերն ահա փռած տիրաբար,
Թըռչում է հողիս, թըռչում դեպի տուն:
ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ*

*Հսկա մեքենայի մը թևերով թռիչք առած՝ հորիզոններ
ճեղքելով իջանք երևանի օդակայանը, ոտք դրինք հայ հո-
ղին վրա:*

---

* Ուղեգրությունն ամբողջությամբ, առանձին գրքով, լույս է տեսել 1954 թվականին, հայերեն և ռուսերեն անվանաթերթերով. *Վազգեն Եպիս-կոպոս Պալճյան* (Առաջնորդ ռուսահայ թեմի), Հայրենի արևին տակ, «Նոր կյանք», Պուրբեշ, 1954, էջ 5-109, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

Այդ գրքում ամփոփված են հեղինակի 1945, 1948, 1951 և 1953 թթ. այցելությունների ժամանակ Խորհրդային Հայաստանից ստացած տպավորությունները՝ բաժանված տասնչորս գլուխների:

Հատվածներ վերահրատարակվել են Սուրբ Էջմիածնում՝ «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 191-209:

Երևան... Արարատյան դաշտ... Հայաստան... Կանգնած եմ ահա՛ մեր նախնիքներու հողին վրա ու կարոտակեզ կը սեղմեմ ջերմ ձեռքերը իմ հայաստանցի եղբայրներուն, իմ հարազատ եղբայրներուն: Դարերով կուտակված կարոտներ, հուզեր, տենչեր, այժմ հանկարծ իմ մեջ կ'արթննան, մարմին կ'առնեն գիտակցութեանս լույսին տակ և կ'ալեկոծեն բովանդակ հոլթյունս: Անանուն, անուշ հուզումներ ալիք-ալիք, ուժգին կը զարնվին սրտիս արևոտ ափերուն և հորդառատ ու քաղցրահոս կ'ողողեն հոգիս. կը տարածվին շուրջս ամեն կողմ, բոլոր սահմաններեն անդին. կը հպին ամեն ինչի, մինչև հորիզոնները հեռավոր... Ի՛նչ սրբազան ապրումներ... կյանքիս առավելագույն երջանկութեան պահն է, զոր կ'ապրիմ: Ես ալ կ'ուզեմ գոչել.

«Կա՛նգ առ, վայրկյան, դուն այնքա՛ն գեղեցիկ ես»:

Երևա՛ն, իրականացած երազ:

Երևա՛ն, անթառամ ծաղիկ հայ ժողովուրդի հազարամյա անշեջ հուշին, համառ պայքարներուն, շինարար ոգիին՝ բացված Արարատյան դաշտի սրտին վրա, սեզ Մասիսներու և քառագագաթ Արագածի հավերժական նայվածքին ներքև:

Մեր մեքենան կը սուրա մայրաքաղաքի պողոտաներուն վրայեն, օդակայանեն դեպի կեդրոն, դեպի «Ինտուրիստ» հյուրանոց: Լայն, մաքուր, ասֆալտապատ պողոտաներ՝ գեղատեսիլ աքասիաներու խիտ կանաչով եզերված, ընդարձակ հրապարակներ, գողտրիկ պուրակներ, հանրային պարտեզներ, շքեղ ցուցափեղկերով անհամար վաճառատուներ և շենքեր, շենքեր անթիվ, անհատնում:

Ամեն կողմ եռուզեռ, արտասովոր կենդանութիւն, շեն ու շենշող մթնոլորտ՝ բյուրեղյա լույսի մեջ ողողուն, թաքսիներ, օթոպուսներ, հանրակառքեր, թրոլեյպուսներ կը սուրան մին մյուսին ետևեն՝ հսկայածավալ, անվերջանալի շքերթի մը պատկերը ներկայացնելով մեր առջև: Քիչ հետո Աբովյանի վրա եմ: Կը քալեմ մինակ, Երևանի փողոցներեն: Շուրջս անհամար անցորդներ, խինդ ու ծիծաղ, առատ լույս և ջերմութիւն: Հետաքրքիր, ժպտալի հայացքներ

զիս կ'ողջունեն անձայն: Կը նայիմ անոնց աչքերուն մեջ՝
խորհուրդներով զեղուն, հայկական խորունկ աչքեր, կեն-
դանի, վառ աչքեր, հյուրընկալ աչքեր...

Այնքա՛ն ըսելիքներ ունինք իրարու...

Կը քալեմ կարծես երազի մեջ՝ դյուրթական աշխարհի մը
դռները բանալով: Կը կոխեմ փողոցի քարերուն վրա. որ-
քա՛ն ջերմ են այդ քարերը: Ամեն մեկ քար սրտիս կը հպի:
Ամեն մեկ քարեն սիրտս հուզում մը կը քաղե: Այստեղ
քարերը և ամեն ինչ կենդանի են, ամեն ինչ կը շնչե, կը
շարժի...Շենքերը, ծառերը, մարդոց աչքերը, երկինքի կա-
պույտը հոգիին կը խոսին անծանոթ և խռովիչ, սակայն
քաղցր ու մտերիմ բարբառով մը, որ ջերմ հոսանքի մը
նման կ'անցնի զգայարանքներուս մեջն՝ ծաղիկ ու երգ
սփռելով: Սիրտս ուժգին կը տրոփե, և կուրծքս նեղ կու-
գա: Աշխարհն ամբողջ շուրջս պար է բռնած:

Պատրա՞նք, թե՞ իրականություն: Անուշ երկյուղ մը
կ'ապրիմ. չըլլա, թե երազ ըլլա...

Եվ որպես գերագույն ստուգություն՝ հայացքս Մասիսը
կը փնտռե...

***

«Դուք եկել եք հայրենի երկիր ձեր կարոտը առնելու:
Բայց լավ իմացեք, երբ վերադառնաք արտասահման՝ ձեր
պաշտոնավայրերը, այն ժամանակ պիտի սկսի ձեր մեջ խո-
սիլ ճշմարիտ կարոտը, բուռն, կենդանի, իրական կարոտը,
տեսած ու վայելած մայր հայրենիքի կարոտը»:

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը օր մը, երբ էջմիածին՝ իր
սեղանին շուրջ կգտնվեինք, այս խոսքերը ուղղեց մեզ՝
արտասահմանեն Սովետական Հայաստան ժամանած վար-
դապետներուս:

Արդ, կը զգամ ես ահա այդ խոսքերուն խոր ճշմար-
տությունը:

Եվ պահ մը կարոտ առնելու պատրանքով մխիթարված՝ կը ցանկամ խոսիլ, պատմել մեր աննման երկրի, մեր հարազատ Սովետական Հայրենիքի մասին, կը ցանկամ խոսիլ և պատմել այն, ինչ որ տեսա, այն, ինչ որ զգացի մեր վերածնած երկրի հողին վրա:

ԴՈՒ ՆՈՐԱՀԱՐՍ ԵՍ ԴԱՌԵԼ ԵՐԵՒԱՆ

1951-ին երրորդ անգամ ըլլալով կայցելեմ մեր հայրենիքը:

1945-ին իմ տեսած Երևանն է այս: Պահ մը ինձ կը թվի ուրիշ քաղաք մը ըլլալ: Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը արդեն մեծ կեդրոն մըն է դարձեր: Եւ դժվար է զայն համեմատել սովետական կամ եվրոպական այլ քաղաքներու հետ: Անշուշտ շուրջ 350. 000 բնակչություն ունեցող բազմաթիվ գեղեցիկ քաղաքներ կան աշխարհիս վրա, բայց մեր Երևանը կարելի է նմանեցնել անոնցմե ոչ մեկուն:

Մեր հայրենիքի առաջին քաղաքը անճանաչելի դառնալու աստիճան կերպարանափոխված է: Աճած է ան իր տարածութեամբ, նոր բացված պողոտաներով ու փողոցներով, նորաստեղծ թաղամասերով ու կառուցված հազար-հազարավոր նոր շէնքերով, մանավանդ վերջին երեք տարիներու ընթացքին: Անտարակույս որ հայրենադարձին հաջորդող 1949, 1950 և 1951 տարիները ոսկի տառերով պիտի արձանագրվին Երևանի վերաշինութեան պատմութեան մեջ:

Գլխավոր պողոտաները՝ Ստալինյան Պրոսպեկտը, Աբովյանը, Նալբանդյանը՝ հյուսիսէն հարավ, ապա Միկոյանը, Լենինյանը, Օրջոնեկիձէն՝ արևմուտքէն արևելք, ու նաև Բաղրամյանը, Ամիրյանն ու Տերյանը և ուրիշ բազմաթիվ մեծ ու փոքր փողոցներ իրարու հետ կարծեք կը մրցին իրենց շքեղութեամբ, իրենց գեղեցիկ շէնքերով ու հրապարակներով, իրենց վաճառատուններով կամ հանրային մեծ

Հաստատութիւններով, իրենց ծառագարդումով կամ լուսավառութիւնով:

1945-ին, երբ առաջին անգամ Երևանը տեսաւ և հեռուէն դիտեցի քաղաքը շրջապատող լեռկ լեռներն ու բլուրները, կը խոստովանիմ, թե կարծեք սրտիս մեջ ցուրտ բան մը զգացի և տխրեցա՝ ի տես այդ գորշ ու անկենդան տարածութիւններուն: Այսօր արեւմուտքեն, Հյուսիսեն ու հարավէն Երևանը շրջապատող բարձունքները գրեթե ամբողջութիւնով ծածկած են կանաչառատ ծառաստաններով կամ պտղատու ծառերու պարտեզներով: Շրջակա այս բարձունքներուն անտառապատումով, քաղաքի մեջ «սարքոված» բազմաթիւ «այգիներով» (պարտեզներ), պուրակներով և փողոցներու ծառագարդումով Երևանը դարձած է քաղաք մը, որ լայնորեն կը շնչէ կանաչներուն մեջ: Կանաչը առատ է մանավանդ արվարձաններուն և ավաններուն մեջ, ուր կառուցված են ու կը կառուցվին հայրենադարձներու բնակարանները: Յուրաքանչյուր տուն թաղված է փունջ-փունջ կանաչներու մեջ. կանաչը՝ տնամերձ բանջարանոցին, այգիին կամ մրգաստանին, ուր անպակաս են համբավավոր դեղձն ու ծիրանը:

Քանաքեռի բարձունքեն դեպի Հյուսիս-արեւելք կը տարածվին Նոր Զեյթունը, Կերդան, Նորքը, Այգեստանը, Սատեթաղը. արեւելյան կողմը՝ մինչև դեպի հարավ, Արարատյան դաշտին վրա՝ Նոր Բյութանիան, Նոր Արեշը և Գառնի Գ. Մասը, իսկ դեպի արեւմուտք՝ Նոր Արաբկիրն ու Նոր Մալադիան: Զանգուի մյուս ափին՝ դեպի հարավ, կը տարածվին Նոր Կիլիկիան ու Շահումյանը: Բոլոր այս ավանները այլևս քաղաքեն բաժնված արվարձաններ կամ թաղամասեր չեն, այլ Երևանի լայնատարած թեւերը, որ կ'երկարին, կը տարածվին դեպի բլուրներն ու լեռներն ի վեր և դեպի Արարատյան դաշտ՝ բոլորն ալ քաղաքի կեդրոնին հետ կապված կանոնավոր հաղորդակցութեան միջոցներով: Բնակչութիւնը ամեն տեղ տեւականորեն իր տրամադրութեան տակ ունի հանրակառք, օթոպոլս, թրո-

լեյպուս և մասնավոր թաքսիներ՝ Ձիս, Բապետա, Մոսկվիչ՝
շատ մատչելի գիներով:

Երևանը անճանաչելի դարձած է ոչ միայն իր մեծութ-
յամբ, այլ նաև իր արտաքին կերպարով, իր շենքերու յու-
րահատուկ գեղեցկությամբ, իր կենսալի ուրախությամբ:

Ճշմարիտ է բանաստեղծին զգացումը՝ «Դու նորահարս
ես դառել Երևան»:

Ստալինյանի, Բաղրամյանի և կամ Աբովյանի վրա, աչ-
քերս չեն հագենար՝ դիտելով սքանչելի կառուցումները՝
ամեն մեկը իր ճարտարապետական ձևերով, իր գիծերով,
իւր զարդաքանդակներով և իր գույներով, միևնույն ոճի
սահմաններուն մեջ: Երևանը աշխարհի այն հազվագյուտ
քաղաքներեն մին է, որ իր յուրահատուկ ոճը ունի ու կը
պահէ զայն ամենայն հետևողականությամբ: Չնմանիր այն
քաղաքներուն, ուր ամեն նոր քաղաքապետ իր ճաշակով,
ամեն ճարտարապետ իր նախասիրությամբ ու ամեն սեփա-
կանատեր իր քմահաճույքով շենքեր կառուցանելով,
ստեղծած են ճարտարապետական ոճերու իսկական Բաբե-
լոն մը, տգեղ խառնիճաղանջություն մը:

Երևանը ոճ ունի, իր սեփական ոճը: Ունի յուրահատուկ
համաչափություն և ներդաշնակություն, ունի գույն և ու-
րույն մթնոլորտ: Երևանին բացառիկ գեղեցկություն և
հմայք տվողը, կը խորհիմ, թե առավելապես շինանյութն է,
այսինքն՝ գունավոր տուֆ քարը: Տիրող գույներն են՝
մոխրագույնը, վարդագույնը, դեղինն ու կարմիրը, մանի-
շակագույնը և պեժը: Թեև ամեն մեկ շինություն միևնույն
գույնի քարով կառուցված է, օրինակ՝ վարդագույն տու-
ֆով, սակայն, այնուամենայնիվ, շենքը իր ամբողջությամբ
միապաղաղ այդ մեկ գույնով չի ներկայանար, որովհետև
ամեն մեկ շարված քար, մեկը մյուսեն թեթև կերպով կը
տարբերի իր երանգներով: Նույնիսկ միևնույն քարը հա-
ճախ իր ներքին երանգներով այլազան խառնուրդ մըն է
տիրող գույնի մը սահմանի մեջ: Յուրաքանչյուր շենք, որ
կը բարձրանա Երևանի հրապարակներուն և պողոտանե-
րուն վրա, հիմնական գույնի մը աներևակայելիորեն այլա-

զան ու բազմազան երանգներու մեկ համադրութիւնն է: Գուլներու և երանգներու այդ բազմազանութենէն և անկանոն ու պատահական մեկտեղումներէն ծնունդ կ'առնեն գուլներու անսահմանորէն հարուստ ներդաշնակումներ, և կարծեք գուլներու կենդանի շարժ մը ալիք-ալիք կը ծավալի անցորդի տեսադաշտին վրա:

Այս բոլորին վրա պետք է ավելցնել նաև այն, թե Երևանի շենքերը իրենց գուլներն ու երանգները կը փոխեն՝ համաձայն արևի լույսին և խոնավութեան աստիճանին: Այսպես, տարբեր գուլներ կը հագնի քաղաքը կեսօրվան արևի պայծառ ճառագայթներուն տակ, տարբեր գուլներ՝ իրիկնամուտին, և տարբեր գուլներ՝ անձրևէ մը հետո: Երևանը գուլներու քաղաք է: Գուլներու կենսուրախ, հանդիսավոր համանվագ մը՝ հարափոփոխ «ազոր»ներով ներդաշնակված: Գուլներու ալիքներ՝ կենդանի, լուսավոր, զուսպ ու ներդաշնակ կը շարժին, կը խոսին, կը հուզեն ու դիտողին հոգին կը պարուրեն գեղեցիկի զգացումին ապրումովը: Ներդաշնակութիւնն այլազանութեան մեջ, շարժում և կենդանութիւնն անկենդան քարին վրա, անսահմանի զգացումի իրականացում սահմանյալ տարածութեան մը մեջ, ահա՛ «նորահարս» Երևանը:

Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքի շինութիւններու գլուխգործոցը, անտարակույս, Կենտկոմի հոյակապ, շքեղ պալատն է, որ կը հանգչի Բաղրամյան պողոտայի բարձունքին վրա՝ ընդարձակ, զմայլելի պարտեզի մը կանաչներուն վերև: Իր ճարտարապետական հորինվածքով, իր պարզ ու հանդարտ գծերով, իր զուսպ գուլնով համակ գեղեցկութիւնն է, խրոխտ ու անդորր, հավասարակշիռ լիութիւնն ուժի, ազնիվ հպարտութիւնն, խաղաղ ներդաշնակութիւնն: Ան Երևանի Պարթենոնն է այսօր, վերակենդանացած Գառնին՝ հելլենական և հայկական ճարտարապետական ոճերու մեկ նոր համադրութիւնը: Առհասարակ, Երևանյան ճարտարապետութեան արդի ոճը զորավոր կերպով կը կրէ դրոշմը հայ հին ճարտարապետական ոճին: Բոլոր կառուցումները երջանիկ կերպով կը ներկայացնեն

Համադրությունը Հայկական Հին ոճին և նորագույն Հղացումներուն: Բազմաթիվ նորակառույց շենքեր իրենց ճարտարապետությունը, իրենց խոյակավոր սյուներիով, կամարներով, իրենց որմնաքանդակներով և, մանավանդ, իրենց միջնուրտով ուժգնորեն կը հիշեցնեն Գառնին կամ Զվարթնոցը, Հռիփսիմեն կամ Մարմաշենը, Աղթամարը կամ Սանահինը, և այլն: Թեև ուղղակի նմանություններ հաստատելը դժվար է, սակայն կը զգաս, թե այդ Հայ ճարտարապետության հնադարյան կոթողներն են, որ նոր կյանք առած՝ կ'ապրին այլափոխված կերպարանքով: Կը խորհիմ, թե այս զգացումին ամենահաջող բնորոշումը տված է Մարիթիա Շահինյանը, որ իր վեպերեն մեկուն մեջ կը գրե. «Երևանի շենքերու քարերը հյուսված են անցյալի շաղախով»: Ահա թե ինչո՛ւ ճիշտ պիտի ըլլա ըսել, թե այսօր խորհրդային Հայ ճարտարապետությունը իր երկրորդ յոթնորորդ դարը կ'ապրի: Եվ, ապահովաբար, այդ ճարտարապետությունը իր վերջին խոսքը ըսած չէ տակավին: Ինչպես երաժշտության, նույնպես և ճարտարապետության մեջ Հայ ժողովուրդը կը բարձրանա միջակեմ վեր, շատ վեր՝ դեպի ստեղծագործության անհաս կատարներ, դեպի նոր ու ինքնատիպ ներդաշնակություններ:

* * *

Այսպես ահա կ'աճի, կ'ուճանա ու կը ծաղկի Երևանը, իչպես ամբողջ երկիրը: Կը բարձրանա, անդադար կը բարձրանա ամենայն հայոց բոլոր ժամանակներու հայրենիքի կենսուրախ շենքը, որ այսօր սովետական դարաշրջանի արևին տակ կոչված է նոր կյանքի, արդար աշխատանքի, ստեղծագործ աշխատանքի խաղաղասեր ու առաջդիմասեր ժողովուրդներու եղբայրության Մեծ Միություն մեջ:

Հայաստանի մեջ զգացի ես մեր ժողովրդի վերածնունդի գիտակցությունը, նոր կյանք մը կառուցելու հսկայածավալ ճիգը՝ ի խնդիր սովետական լուսավոր աշխարհի կերտման

ու կատարելագործման, որուն հայ ժողովուրդը կը մասնակցի իր բոլոր ուժերովը և իր սրտի բովանդակ ջերմությամբ: Այսօր հայ ժողովրդի ամենաճշմարիտ, ամենախոր զգացումը հայրենի երկրի վերածնունդի ուրախության զգացումն է: Ամբողջ ժողովրդի մը կենդանության ուժերու զարթոնքն է, որ բուռն ու հաղթականորեն կը ծավալի՝ նոր թափ ու թռիչք տալով իր զավակներուն մտքին ու բազուկին:

Մեր հայրենիքի դյուլթիչ հողը կոչված է այսօր նոր կյանքի: Երևանը՝ մեր երկրի սիրուն մայրաքաղաքը, կեդրոնը Սովետական Հայաստանի ճարտարարվեստին և մշակույթին, նախշուն կերպով զուգված գույներու անգյուտ համանվագի մը մեջ, Երևանը՝ երկրին սիրտը, տարածված Արարատյան բարձրավանդակին վրա՝ մոտ հազար մեթր բարձրության, քառագագաթն Արագածի և վեհափառ Մասիսներու լուսաշող նայվածքին ներքև, Երևանը այսօր խորհրդանիշն է հավերժական Հայաստանին:

Եվ ոչ միայն Երևանը, այլ ամբողջ երկիրը, քաղաքներն ու գյուղերը վերաշինված են նույն համեմատություններով: Չկա գյուղ՝ առանց էլեկտրական լույսի, չկա գյուղ՝ առանց դպրոցի, չկա գյուղ՝ առանց գրադարանի, չկա գյուղ՝ առանց բժշկի, չկա գյուղ՝ առանց հողագործական կատարելագործված մեքենաներու: Ամբողջ հողագործությունը և գյուղական արդյունաբերությունը մեքենայացված է:

Ցարդ ջուրով ոռոգված են ավելի քան երկու հարյուր հազար հեկտար մշակելի հողեր (ընդամենը 450.000 հեկտար մշակելի հողին), որոնք անցյալի մեջ մեռած ըլլալ կը թվեին: Իսկ նոր հիտրոկայաններու և ջրանցքներու ստեղծումով, որոնք կառուցման ընթացքի մեջ են, երկիրը պիտի շահի նույնքան մշակելի հող: Մինչդեռ 1918-ին ցարական ժամանակաշրջանի Հայաստանը կարտադրեր հինգ միլիոն քիլովաթ-ժամ էլեկտրական ուժ, այժմ՝ 1951-ին, ան կարտադրե ավելի քան 1000 միլիոն, այսինքն՝ մեկ միլիառ քիլովաթ-ժամ: Շնորհիվ նոր կառուցումներուն Սևանը

դարձած է արդեն Սովետական Հայաստանի էլեկտրական սիրտը:

Հայաստանը, որ երեսուն տարիներ առաջ հետամնաց ու թշվառ երկիր մըն էր, այսօր զարգացած է ոչ միայն արդիական իմաստով հարուստ ու բարգավաճ գյուղատնտեսությամբ, այլ դարձած է միաժամանակ ճարտարարվեստական առաջավոր երկիր: Անհավատալի կը թվի, սակայն իրականություն է, թե Սովետական Հայաստանը իր գյուղատնտեսությամբ ու ճարտարարվեստով գրեթե ինքնավար երկիր մը դարձած է:

Ահա այս բոլորի համար է, որ Երևանի հայը, խոր երախտագիտությամբ և պաշտամունքի զգացումով գեղուն, իր հայացքը կ'ուղղե դեպի Մոսկվա, դեպի Քրեմլինի մշտաշող աստղը, որ կը հսկե ու կը պահպանե նաև հայ ժողովրդի վերածնած հայրենիքը, հայ ժողովրդի այս կենաց ծառը:

Երբեմնի Երևանը՝ թշվառության, խավարի, փոշիի ու ցեխի մեջ թաղված այդ գյուղաքաղաքը, այդ մալարիայի բույնը, պարսիկ խաներու և ցարական չինովնիկներու Երևանը այսօր կը տեսնենք Ստալինյան Պրոսպեկտի վրա գտնվող «Հին Երևան»-ը թանգարանին մեջ: Եվ երբ դուրս կու գաս այդ թանգարանեն, անհնար է, որ հայ ըլլաս և խոր երախտագիտությամբ չհիշես պատմական խոսքերը՝ արտասանված 1920-ին. «Պետք է փրկել Հայաստանը, որքան կարելի է շուտ, ամեն գնով պետք է փրկել Հայաստանը»:

Երևանյան գեղեցիկ առավոտ մը՝ 1951 հուլիս 6-ին, կ'այցելենք Երևանի Պետական Մատենադարանը և Ձեռագրատունը: Հաստատության ղեկավարները մեզ սիրալիր կ'ընդունին: Կ'այցելենք բոլոր բաժինները, բոլոր սրահները: Ահա նշանավոր Ձեռագրատունը, ուր պետական խնամքի տակ ավելի քան տասը հազար հայ ձեռագիրներ, սկսյալ Թ. դարեն, կը պահպանվին աչքի լույսի պես՝ գիտական արդիական մեթոդներով: Մեր փոթորկահույզ պատմության նշխարներն ու վկաներն են անոնք: Երկյուղածությամբ կը մոտենանք անոնց: Ձեռագրատան տնօրենը մեր ուշադրությունը կը հրավիրե մեծածավալ ձե-

ուագրի մը վրա: Զեռագրատան ամենամեծ հատորն է. 607 մեծագիր էջերն կը բաղկանա ու կը կշռե 34 քիլոկրամ: Հեռուեն դիտված՝ անտուկի մը կը նմանի:

Ահա՛ այս ձեռագրի ինքնությունն ու հրաշալի պատմությունը.

Ծառընտիր մըն է ան՝ գրված 1205-ին Մշո Ս. Կարապետ վանքին մեջ՝ ութ հարյուր ոչխարներու մորթին վրա: Դարեր շարունակ երկյուղածությամբ պահված է՝ որպես սուրբ և հրաշագործ գիրք: ԺԴ դարուն Մոնկոլ սաղրաբները գայն կ'առևանգեն ու կը տանին իրենց երկիրը՝ ահաբեկման ենթարկելու համար Մշո դաշտի հայ ժողովուրդը: Շուտով, սակայն, կը ստիպվին գայն վերադարձնել Ս. Կարապետ վանքին՝ տեղի տալով ամբողջ ժողովուրդի ցասումի և ըմբոստության սպառնալիքին առջև:

Դարերու ընթացքին Ծառընտիրը, ուրիշ փորձություններն ալ անցնելով, վանքին մեջ կը պահվի մինչև 1915-ի տեղահանությունը: Այդ շարաշուք թվականին, երբ Մշո դաշտի մեր ժողովուրդը, վանքի միաբանությունն ալ միասին, դեպի Արաբիո մահվան ճանապարհները կը քշվի, քանի մը հոգևորականներ, գյուղացիներու օգնությամբ, աքսոր երթալե առաջ՝ գիշերանց, ապահով տեղ մը՝ հողին տակ, կը թաղեն գայն:

Ծառընտիրը այդտեղ թաղված կը մնա մինչև գինադագարը, երբ գաղտնիքը գիտցող գյուղացիներեն մեկը, հրաշքով ազատելով թրքական սպանդեն, Մուշ կը վերադառնա և թաղված տեղեն դուրս կը հանե սուրբ գիրքը: Ամբողջ ժողովուրդը բնաջնջված ըլլալով, Մշո դաշտը՝ ամայի, և վանքը՝ քանդված, հայ գյուղացին կ'որոշե փախչիլ դեպի Հայաստանի ռուսական ապահով կողմը: Կը փորձե ձեռագիրը հետը առնել, սակայն շատ մեծ ու ծանր ըլլալով՝ միայն կեսը կը վերցնե հետը և կը բերե Երևան: Քանի մը տարի վերջ երկրորդ կեսն ալ երևան կ'ելլե, սակայն, Թիֆլիսի մեջ, զոր իր հետ բերեր էր ռուս սպա մը, որ գինադագարի շրջանին Մշո դաշտեն անցնելով՝ պատահմամբ գտած էր գայն: Այսօր այդ Ծառընտիրը ամբողջությամբ կը գտնվի

Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքի Ձեռագրատան մեջ՝ հարազատներու հոգածության տակ ապահով*:

Սույն ձեռագրի ողբասկանը անգամ մը ևս պատկերացուց մեր աչքերուն առջև մեր ժողովուրդի տխուր անցյալը: Իրոք որ այս Մատրնոսիի և հայ ժողովուրդի ճակատագիրներուն միջև խորհրդավոր նմանություն մը կա: Վասն զի հայ ժողովուրդն ալ այս ձեռագրի նման հալածվեցավ, մահվան դուռները տարվեցավ քանի-քանի անգամներ, թաղվեցավ իսկ, և սակայն, առասպելական փյունիկին նման իր իսկ մոխիրներեն վերածնավ և, ինչպես Գ. Էմին կ'ըսե՝ «Մի բուռ հայ ժողովուրդ հասավ փրկարար այս կարմիր երթին»՝ ստեղծելով իր նոր կյանքը, իր նոր հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանը, շնորհիվ հայ գյուղացի ժողովուրդի տոկունության ու կենդանության ուժերուն և շնորհիվ ուսու ժողովուրդի փրկարար օգնության Խորհրդային դրոշին ներքև:

Եթե չըլլար ուսու ժողովուրդը, եթե չըլլար Կարմիր Բանակը, եթե տակավին օգնության ձեռք մը սպասենք Արևմուտքեն...

«Աչքերս դարձուցի դեպի Եվրոպա: Անիկա գլխուն վրա կը կրեր քաղաքակրթության լուսապսակը, ձեռքին ուներ ջահ մը ու բերանը կը հեղեղեր Ազատություն, Հավասարություն, Եղբայրություն բառերը: Կարծեցի, թե իմ և իմ եղբայրներուս փրկության հրեշտակը պիտի ըլլա ան. բայց ի՛նչ հուսախաբություն: Անիկա դաճիճներուն հետ եղբայրացավ, անոնք բավական հարուստ էին իր թաթը լուղոտելու համար, և անգոսնեց զոհերը, որոնք շատ աղքատ էին՝ հագեցնելու համար իր ընչաքաղցությունը»:

Անցյալ դարու վերջին՝ ութսունական թվականներուն, այս տողերը գրած է պոլսահայ գործիչ Մինաս Չերազը, որ ժամանակին հայկական դատին համար աշխատած է՝ ի գո՛ւր օգնություն հայցելով «քաղաքակիրթ» ու «քրիստոնյա» Եվրոպայեն:

---

* Ըստ այլ ավանդության՝ Մշո ճառընտիրը փրկել են հայ երկու կին (Խմբ.):

Լավ ծանոթ է մեզի, թե մեր պատմությունը լեցուն է դառն փորձություններով ու անվերջ նահատակություններով: Հայ ժողովուրդը՝ միամիտ ու անփորձ, պահ մը սխալ տեսողությունը ունեցավ հուսալու, թե ապրանք վաճառող կամ նախանյութ փնտռող դրամատիրական մեծ պետությունները պիտի իրականացնեն հայ ժողովուրդի կյանքի և ինչքի ապահովությունը և նույնիսկ պիտի վերականգնեն Հայաստանի ազատությունն ու անկախությունը: Սակայն այդ բոլոր «բարեկամությունները», բոլոր խոստումները նորանոր աղետներու ազդակներ դարձան: Մեկ կողմեն՝ հայ ժողովուրդի վրա տիրող հետադիմական, բռնապետական, սուլթանական և ցարական դաժան կարգերը, մյուս կողմեն՝ դրամատիրական մեծ պետություններու մրցակցություններն ու դիվանագիտական դավերը մեր ժողովուրդը հասցուցին անդունդի եզերքը: Մետասաներորդ ժամուն էր, որ հայ ժողովուրդը փրկվեցավ վերջնական բնաջնջումե, փրկվեցավ շնորհիվ իր ապրելու հավատքին, իր տոկալու ուժին և իր զավակներու զոհաբերության ուժին, բայց, մանավանդ, շնորհիվ ուսուցող ժողովուրդի անշահախնդիր, եղբայրական օգնության և Հոկտեմբերյան Մեծ Հեղափոխության պատմության բեմին վրա բերած նոր սկզբունքներուն, նոր գաղափարներուն: Մեծ Հեղափոխությունն էր, որ առաջին անգամ ըլլալով պատմության մեջ, հռչակեց ու իրագործեց համայն մարդկության դարավոր իղձը, թե մարդը մարդուն հավասար է, ու ժողովուրդը ժողովուրդին՝ եղբայր, և ընկերային ազատագրման հետ միասին հայ ժողովուրդին ևս բերավ ազգային-քաղաքական ազատագրում:

***

Մեր տխուր անցյալը այլևս պատմության կը պատկանի վերջնականապես, անդառնալիորեն: Այսօր հայ ժողովուրդը ո՛չ աղքատ է, ո՛չ տկար է և ո՛չ ալ միմյալ: Այս մխիթարիչ իրողությունը հայ ազգը կը զգա մանավանդ հայ հո-

դին վրա՝ Սովետական Հայաստանի մեջ: Արտասահմանի հայերը միանգամ ընդ միշտ պետք է լավ գիտնան, թե միայն Սովետական Իշխանությունն ու միայն ուղևորությունն են գերագույն գրավակները մեր ազգի կենդանություն, մեր հայրենիքի վերաշինության ու խաղաղ առաջընթացության, հայ ժողովրդի ոսկի ապագային իրականացման:

Հայրենի կենդանությունն ու խաղաղությունն մեզ համար վեր է, քան ամեն ճշմարտություն: Հայրենի խաղաղությունն ու կենդանությունն համագումարն են բոլոր ճշմարտություններու:

Ոչ մեկ ճշմարիտ հայ, ուր ալ գտնվի ան՝ հայրենիքեն ներս թե դուրս, տարբեր չկրնար մտածել ու զգալ: Ոչ մեկ սխալ տեսողության հնարավորություն գոյություն չունի այլևս: Բոլորված Սովետական Հայաստանի շուրջ, լուսավորված հայրենասիրական զգացումներով՝ ամբողջ մեր ժողովուրդը, ամբողջ հայ գաղթաշխարհի հայրենասեր գանգավածները, ի մի ձուլված, առաջնորդված պետք է ըլլան մեր ազգային բարձր շահերու գիտակցությամբ:

Կա մե՛կ հայ ժողովուրդ, կա մե՛կ հայ հայրենիք, կա մե՛կ կամեցողություն և պայքարի մե՛կ դրոշ: Մեր բոլոր ճանապարհները դեպի Երևան կը տանին՝ դեպի մեր Սովետական Մայր Հայաստանի ծաղիկ մայրաքաղաքը:

***

Երեկո մը՝ էջմիածնեն վերադարձին, մեր օթոնները առաջացան Աբովյան պողոտայեն դեպի վեր: Բարձրացան Սևանա լիճ տանող ասֆալթապատ, օձապտույտ ճամբով և հասանք Ստալինի հսկայակերտ Մոնումենտ քանդակին մոտ, որուն ստորոտը կը տարածվի ամբողջ Երևանը: Գիշեր էր: Բարձունքեն կգիտեինք Երևանը: Կախարդված էինք բոլորս՝ ի տես այն հոգեզմայլ, հոյակապ տեսարանին, որ կը պարզվեր մեր աչքերուն առաջ: Երևանը լույսերու մեջ, ծով լույսերու մեջ կը շողար անձայրածիր տարածություն

մը վրա՝ մինչև հորիզոնները հեռավոր: Լույսերու ալիքները կը բարձրանային մինչև երկինք: Երկնակամարի աստղերն ալ անհունի մեջ կարծես ցոլացումը ըլլային Արատյան դաշտի վառ լույսերուն:

Քաղցր, անանուն հուզումներ հորձանահոս կ'ողողեին մեր հայու հոգիները, մեր պանդուխտ հայու հոգիները: Սրտատրոփ ու լուռ, երկար մնացինք հոն ու հափշտակված դիտեցինք՝ առանց հագենալու: Ժամանակը կանգ էր առած այդ գիշեր...

Հոգվույս մեջ ձայն մը ծիլ արձակած մեր շարականոցեն կերգեր. «Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»:

ԱԼ ՏԵՂԵՍ ՉԵՄ ԸԱՐԺԻՐ

Հայրենադարձ հայր կը պատմե...

1948-ին եկանք Հայրենիք: Հայրենաբաղձության ու երջանկության մեր բուռն զգացումներուն շուտով սկսան խռնվիլ բազմաթիվ հարցեր: Նոր խնդիրներ, նոր հարցեր, գոր մեր սկզբնական ոգևորության մեջ չէինք կրցեր տեսնել, նախատեսել, բայց այժմ մեր առաջ կգրվեին անխուսափելիորեն և լուծման կը կարոտեին:

– Ո՞ւր հաստատվինք՝ Երևա՞ն, թե՞ մեկ ուրիշ կեդրոն:
– Ի՞նչ գործի ձեռնարկենք, ի՞նչ աշխատանք ընտրենք:
– Առանձին բնակարան վարձե՞նք քաղաքին մեջ, թե՞ մեր սեփական տունը «սարքենք» պետության տված վարկով:

– Ո՞ւր, ո՞ր թաղամասը կառուցանենք մեր տունը:
– Ո՞ր դպրոցը արձանագրենք մեր աղջիկը: Ի՞նչ մասնագիտություն ընտրենք մեր տղուն, և տակավին այնպիսի անհամար հարցեր, որոնք հաճախ ընտանեկան ներքին վե-

ճերու և նույնիսկ անհամաձայնություններու պատճառ կը դառնային:

Վերջապես որոշեցի ամեն գնով մեր սեփական տունը ունենալ: Ամբողջ կյանք մը՝ թափառական, ասղանդական կյանք մը ապրեք էի սփյուռքի մեջ: Իմ տունս չէի ունեցեր երբեք օտար երկիրներու տակ, չքավորության պայմաններու մեջ միշտ անապահով և հաճախ հայածական:

Սովետական Հայրենի Պետությունը ինձ տվավ հողամաս Նոր Արեշի մեջ՝ բնակարանիս կառուցման համար անհրաժեշտ գումարն ալ տրամադրելով որպես վարկ, երեսուն տարվա ընթացքին մաս առ մաս վճարելու պայմանով:

Այր ու կին ոգևորված, հպարտ և ուրախ, առտու մը կանուխ գացինք տեսնելու մեր «կալված»-ը Նոր Արեշի մեջ: Թիվ 4 հանրակառքի վերջին կայարանեն անդէն բավական մը քալելէ հետո հասանք... Մեզի ըսին՝ ահա այստեղ է «Նոր Արեշ»-ը:

Բայց ո՞ւր է Նոր Արեշը, եղբայր: Ո՞ւր են շենքերը: Ո՞ւր են փողոցները: Ո՞ւր են բնակիչները...

Ոչինչ չէր երևար: Մեր աչքերուն առաջ կը տարածվեր պարզապես ամայի դաշտ մը: Վհատության զգացում մը կապարի պես նստավ սրտիս վրա: Կինս սկսավ լալ. «Ես այս լեռան գլուխը չեմ գար... Ես քեզ ըսի, բայց դուն քու խելքիդ հավնած ես, իմ ըսածիս կարևորություն չես տար... Ես վաղը կ'երթամ ընկեր Բաբգեն Աստվածատուրյանին, թող մեզի շենք շնորհք տուն մը տան քաղաքին կեդրոնը...»

Բայց կնոջս արցունքները շատ շուտով չքացան, և իմ սրտիս կապարն ալ հալեցավ, վասնզի մենք մինակ չէինք: Մեզ հետ էին մեզ նման հարյուրավոր հայրենադարձներ: Մեզ հետ էր մանավանդ մեր հայրենի հարազատ պետությունը իր բոլոր նյութական, թեխնիքական միջոցներով: Մեզ հետ էր և մեր կողքին մեծահոգի Մոսկվան և ամբողջ Միությունը:

Եվ սկսանք գործի: Ապագա Նոր Արեշի պատկերը մեր աչքերուն, համաձայն նախատեսված ծրագրին, բոլոր հայ-

ըենադարձներս տենդագին սկսանք շինել մեր տուները: Ամեն մեկս ստացանք շուրջ 400 քառ. մեթր հողամաս՝ 100–150 քառ. մ. շենքի, իսկ մնացյալը պարտեզի համար: Պետուլթյունը մեզ տրամադրեց շինանյութ պետական ածան գնով, ճրի ատաղձ, աշխատող ձեռքեր և փոխադրական միջոցներ, իսկ Երևանի քաղաքային վարչությունը, շինարարական չտեսնված թափով մը սկսավ փողոցներ բանալ, ճանապարհները հարթել ու սալահատակել, խմելու ջուր և լույս բերել ու նաև պարտեզները ոռոգելու համար ջրաբաշխման հատուկ դրություն ստեղծել:

Քանի մը ամիս վերջ իմ տունս արդեն պատրաստ էր: Ճիշտ է, խոհանոցի և հարակից մասերու ներքին ծեփը լրացած չէր տակավին, սակայն կարելի էր փոխադրվիլ՝ մնացած աշխատանքները հետաձգելով գարնան: Առաջին անգամ ըլլալով իմ տունիս դուռը կղպեցի և շտապեցի Երևան՝ մեր առժամյա բնակարանը: Աշնան երեկո մըն էր անձրևոտ: Կինս ու երեխաներս մեկ սենյակի մը մեջ սեղմված կսպասեին ինձի՝ «արդյոք, վաղը պիտի կարենայի՞նք փոխադրվիլ» մտածելով: Հասա տուն, ներս մտա հաղթական և գոչեցի. «Վերջապես պատրաստ է, վաղը պիտի փոքադրվինք մեր տունը, Նոր Արեչ, փողոց 22–րդ, համար 16»: Եվ բնագրաբար, կարծես ես իմ ըսածին չհավատալով, ձեռքս տարի գրպանս: Հոն էր, այո՛, ստույգ էր: Հոգիիս բովանդակ ջերմությամբ ամուր սեղմեցի ափիս մեջ այդ երկաթյա փոքրիկ առարկան: Մեր նոր տունին բանալին էր...

Այսպես ահա հիմնվեցավ «Նոր Արեչ»-ը մեկ-երկու տարվան ընթացքին, մեր այս շեն ու ծագի ու «Նոր Արեչ»-ը, որ դուք այժմ կը տեսնեք: Իսկ սա իմ տունն է:

Այսպես պատմեց հայրենադարձ հայը... Եվ նույն է պատմությունը Նոր Կիլիկիայի, Նոր Զեյթունի, Նոր Արաբկիրի ու մյուս բոլոր նորակառույց ավաններուն և թաղամասերուն: Հուզիչ և ոգևորիչ է հերոսական պատմությունը հայրենիք վերադարձած շինարար հայուն:

Այդ պատմությունը կը սպասե իր վիպասանին:

***

Հաճախ առիթը ունեցա այցելելու Նոր Արեշը, ուր բազմաթիվ ուղեւորներ կրնան հոգնահայ, ֆրանսահայ, սուրիահայ հայրենադարձներու հետ միասին: Նոր Արեշը մեծ թաղամաս մըն է, թերևս մեծագույնը: Փոքրիկ քաղաք մը ըլլալ կը թվի՝ 45 կանոնավոր ուղիղ և լայն փողոցներով, ամեն մեկը շուրջ մեկ քիլոմետր երկարութեամբ: Հարյուրավոր, հազարավոր միհարկանի ու երկհարկանի բնակելի շէնքեր՝ բոլորն ալ կառուցված գունավոր տուֆ քարերով, բոլորն ալ շրջապատված ընդարձակ պարտեզներով և բանջարանոցներով:

Այսօր՝ Հուլիս 1, 1951, հրավիրված եմ Մելքոն Յաղուպյանի տունը՝ Նոր Արեշ, ծրու փողոց, համար 55: Երևանի կեդրոնէն Նոր Արեշ գալու համար պետք է առնել երկու հանրակառք և ապա օթոպոս, որ մինչև այդ թաղամասը կ'երթա: Մելքոնը, սակայն, հակառակ իմ պնդումներուն «Բոպետա» մը վարձած է. չէ որ իր հյուրն եմ այսօր: Երեկոյան ժամը 6-ն է:

Նոր Արեշի փողոցներուն վրա եռուզեռ կա. աշխատավոր մարդիկ տուն վերադարձած են ու իրենց տնամերձ պարտեզին մեջ կը ճաշեն կամ կը խոսակցին: Շատ տուններու առջև խումբ-խումբ կիներ, հարևան կիներ, կը խոսակցին և հետաքրքրութեամբ կը նային մեր «Բոպետա»-ին, որ հյուր է եկած իրենց թաղը: Եվ երեխաներ անհամար կը թռին ամեն կողմէ, ամեն տունէ, փողոցի ամեն անկյունէ: Տոնական ջերմ ու մտերիմ մթնոլորտ մը կը տիրէ ամենուրեք:

Մելքոնի կիներն ու երկու երեխաները իրենց ազգականներով ու դրացիներով փառավոր ընդունելութիւն մը ըրին ինձ:

Մտա տունէն ներս: Մեծ ու բարձր, լուսավոր սենյակներ: Մեկ, երկու, երեք սենյակներ մաքուր, շատ մաքուր և կոկիկ կահավորված, նաև խոհանոց և հարակից մասեր. իսկ տունին ետև՝ դեպի պարտեզ, հանգստավետ «չարտախ»

մը, ուր և սարքված է ճոխ սեղանը: Մեկքոնին ու Հայկուհիին տան մեջ ամեն ինչ կարգին է, և չի պակսիր, ինչ որ անհրաժեշտ է: Մեկքոնը կոշկակար է և արտելի մեջ կաշխատի. մեծ երեխան՝ Պողոսը, արդեն հասակ նետած հուժկու պատանի մը, էլեկտրոմոնիթաժի տեխնիկումը կսորվի և երկու տարիեն պետք է ավարտե, աղջիկը՝ Արաքսին, տասնամյակը կը լրացնե առաջիկա տարի. ան մտադիր է սանիտարական ինստիտուտը արձանագրվելու: Իսկ Հայկուհին տան գործերով զբաղված է օրն ի բուն: Մեկքոնը հպարտութամբ ինձ ցույց կու տա իր սենյակներեն մեկուն մեջ սարքած «ԿԱՐՄԻՐ ԱՆԿՅՈՒՆ»-ը, որ գնահատումի առարկա եղած է բոլոր իր տունը այցելողներուն կողմե: Պատուհանին մոտ պատվավոր տեղ մը գրաված է նաև նոր գնած «Ուրալ» ռադիո գործիքը՝ սովետական թեխնիքի հրաշալիքներեն մին, որով Յաղուպյանները կրնան ամբողջ աշխարհը ունկնդրել: Ճաշի ժամանակ մենք կը բանանք «Ռադիո-Պուքրեչ»-ը և կ'ունկնդրենք մեզի այնքան ծանոթ ու սիրելի ռումբն ժողովրդական երգեր:

Փոքրիկ պտույտ մը Մեկքոնին պարտեզին մեջ: Այստեղ ան կը մշակե քանի մը տեսակ բանջարեղեններ՝ լուբիա, լոլիկ, բողկ, վարունգ, կաղամբ, դդում, սմբուկ, սոխ և այլն: Տնկած է նաև 8-10 պտղատու ծառեր՝ կեռասի, ծիրանի և դեղձի ծառեր, որոնք հաջորդ տարիեն սկսյալ պտուղ պիտի տան:

Կը նստինք «չարտախ»-ին տակ՝ սեղանին շուրջ: Բացառիկ ախորժակով կը ճաշակեմ պարտեզեն նոր փրցված թարմ բողկը, վարունգն ու լոլիկը: Կը խմենք «Ոսկեվազ»՝ խառնված «Գրեմ սոտա»-ով: Ճշմարիտ շամբանիա:

Ու մեր հայացքները սևեռած ալեփառ Արարատին՝ հոտնկայս բաժակ կը պարպենք Մայր Հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի կյանքին ու երջանկության համար: Մեկքոնը ներշնչված է, պահ մը լուռ մնալե հետո կը բացազանչե. «Ես բույնս շինեցի այստեղ՝ հայրենի կտուրի տակ, մեր Սովետական կառավարության հոգածության ներքև, ալ տեղես չեմ շարժիր»:

Այս նույն ոգիով, այս նույն հայրենասիրական գիտակցությամբ համակված են բոլոր հայրենադարձները:

Հյուր եղա բազմաթիվ ուումինահայերու մոտ: Ամեն մեկ նոր այցելութունն իմ մեջ կ'աճեցներ ոգևորութունս և կ'ամրացներ հավատքս, թե մեր հայրենադարձ եղբայրներն ու քույրերը իրենց մայր երկրին մեջ գտած են ապահով, արդյունավետ ու երջանկ կյանք մը:

Ահա քարթոնաժի գործարանի վարիչ-վարպետ Կարպիս Գումրուլյանը, որ գմայլելի տունն մը շինած է Նոր Արեշ՝ գետակի ափին: Միրված, գնահատված ու պարգևատրված, առաջավոր, նորարար վարպետ մըն է ան, որուն ուճիկը կը բարձրանա մինչև ամսական երկու հազար ուրբլիի, գումար մը, որուն կիսով միայն Գումրուլյան ընտանիքը պիտի կարենար լավ ապրիլ: Վարպետ է նաև Տիկին Գումրուլյան՝ որպես տանտիկին, վասնզի իր պատրաստած իշխան ձուկի խորովածը վեր էր ամեն գնահատանքե:

Հյուր եղա նաև Անդրանիկ և Վարդանուշ Յություճյանին, որ «Ունեվերմակ»-ի կերպարներու բաժնի վարիչն է. կը բնակի նույնպես Նոր Արեշ՝ սիրուն և ճաշակավոր կառուցված տունի մը մեջ՝ կողք կողքի ատաղձագործ Մինաս Հանրմյանի հետ, որ նույնպես լավ եկամուտ ունի՝ իբր վարպետ կարասիներու շինության արտելին մեջ: Տիկին Վարդանուշի պատրաստած սեղանը ևս կատարյալ էր իր ճոխությամբ ու որակով, և, մանավանդ, իր Պուքրեշյան շոքոլայի «թորթով»:

Չեմ կրնար մոռնալ այն ջերմ հյուրասիրութունը, զոր վայելեցի մի քանի անգամներ ուսուցիչ Արտաշես Տիրացյանի բնակարանին մեջ, ուր ան կը բնակի իր եղբոր՝ Գևորգ Տիրացյանի հետ միատեղ: Երկու եղբայր միասին երկհարկանի շենք մը կառուցած են Բաղրամյան պողոտայի վրա. ներքևը կ'ապրի Գևորգը, իսկ վերևը՝ Արտաշեսը:

Արտաշես Տիրացյան՝ Պուքրեշի Հայոց Վարժարանի սիրված ու հարգված նախկին տնօրենը, այսօր իր իտեալին

Հասած Հայ մտավորական մըն է: Ան ուսուցիչ է Երևանի օտար լեզուներու ինստիտուտի մեջ, իսկ իր երկու զավակները՝ Գևորգը, ուսանող պատմութեան ֆակուլտետին, և Գրիգորը՝ ուսանող ֆիզիկուլտուրայի ինստիտուտը:

Այցելեցի նույն պողոտայի, այսինքն՝ Բաղրամյանի վրա կառուցված երկու մեծ շէնքերը, ուսմանահայոց երեք հարկանի պլոքները՝ ամեն մեկը 10–12 հարկաբաժիններով, գորս խումբ մը ուսմանահայ հայրենադարձներ շինած են հավաքաբար:

Կոշիկի արդյունաբերութեան մեջ առաջավոր դիրքեր գրաված են ուսմանահայերեն շատ շատերը՝ իբր որակյալ բանվորներ ու վարպետներ: Այս շարքին կը պատկանին ստախանովական Փանոս Մընտիկյանը, Աբրահամ Հայրապետյանը, Ավետիս Բոլատյանը, Թադեոսյանը և ուրիշներ: Հայտնի ստախանովական է խառատ Հակոբ Հակոբյանը, դեպուտատ Երևան քաղաքի, ինչպես և իր եղբայրը՝ Կ. Հակոբյանը:

Ռուսմանահայ հայրենադարձներեն գնահատված արհեստավորներ, առաջավոր աշխատավորներ են նաև ոսկերիչ Վարդան Պետրոսյանը, էլեքտրոմոնթյոռ Քեչեճյանը, գրաշար Կարապետ Բոլատյանը, գլխարկագործ Գալայճյանը և տակավին շատ–շատեր: Բոլորին հետ տեսնվեցա, գրեթե բոլորին բնակարանները այցելեցի և այնքան քաղցր, անմոռանալի ժամեր անցուցի անոնց հետ:

Ամեն մեկը իր պատմութիւնը ունի, և ամեն մեկին պատմութիւնը նման է մյուսին. պատմութիւն մը՝ սկզբնական դժվարութիւններու և խարխափումներու, պատմութիւն մը՝ աշխատանքի և հաջողութեան:

Յնցող տպավորութիւն թողուց իմ վրա նախկին որբի մը կյանքի պատմութիւնը: Ճանչցած էի զինքը հարևանցիորեն մոտ քսան տարի առաջ Պալչիքի մեջ: Անունը Վարդան Գունտուրաճյան, բնիկ Ատաբազարցի, իր ծնողքը և իր բոլոր հարազատները կորսնցուցած աքսորի մեջ և բերված որպես որբ Ռուսմանիա 1922–ին: Որբանոցը փակվելն վերջ՝ պատանի հասակին, բախտը զինքը նետեր էր

Պալչիք, ուր կաշխատեր գորգաշինության աշխատանոցի մը մեջ՝ օրական իր հացը ճարելու ի խնդիր: 1946-ի կարավանով ներգաղթեց իր հայրենիք: Առավոտ մը ինձ այցելեց «Ինտուրիստ» հյուրանոց ու պատմեց իր կյանքը, իր հին կյանքը և իր նոր կյանքը: Պատմեց ինձ, թե ինչպես Տեր-Զորի մեջ թուրք դահիճները իր ծնողքը, իր բոլոր սիրելիները մեծ խուճաբ մը տարագիր հայերու հետ միատեղ հրացանագարկ մեռցուցած են, և ինք՝ փոքր երեխա, հրաշքով չէ մեռած: Մի քանի դիակներու տակ մնալեն հետո դուրս եկած է այդ դժոխային վայրեն ու թագնված. 17 օր շարունակ թափառած է՝ փախուստի ճամբաներ որոնելով, 17 օր շարունակ չոր խոտով սնանելով: Ի վերջո հաջողած է կյանքը փրկել ու ապրիլ մինչև զինադադար: Ապա՝ որպես որբ, բերված է Պոլիս ու անկե ալ Ռումանիա: Վարդանը քարի պես տոկուն, առողջ ու կենսուրախ երիտասարդ մըն է այժմ: Երևանի մեջ նոր մասնագիտություն մը ձեռք բերած է կաշեգործության գծով և արդեն վարպետի աստիճանի է հասած: Ամսական 1500-2000 ռուբլի կը շահի: Ամուսնացած է և ունի երկու երեխա: Վարդանը ավելցուց. «Լավ ըրի, որ եկա. լավ ըրի, որ ոմանց «բարեկամական» խորհուրդին մտիկ չտալով՝ եկա Սովետական Հայստան: Իմ ամբողջ գերդաստանես միայն ես էի վերապրող, և շատոնց ի վեր ուխտս էր իմ ընտանիքը ստեղծել մայր երկրի հողի վրա՝ իմ նահատակ ծնողացս հիշատակին: Ես չէի ուզեր կորսվիլ: Երջանիկ եմ, որ ուխտս կարողացա կատարել»:

***

1945-ին հուլիս և ոգևորիչ էր տեսնել սփյուռքեն եկած հայերու համար, թե ինչպե՛ս ափ մը չարքաչ ժողովուրդ՝ հայրենանվեր ու անձնուրաց վարիչներու առաջնորդությամբ, հերոսական ճիգերով, բազում դժվարություններ հաղթահարելով հաջողեցին ստեղծել նոր երկիր մը, նոր հայրենիք մը ամենայն հայոց համար: Բայց նույնքան հու-

զիչ և ոգևորիչ եղավ ինձ համար հաստատել, թե ինչպես երեկի թափառական, ուղեկորույս և հաճախ հալածական գաղթահայր, այսօր իր հարագատ երկրի մեջ, իր մայր ժողովրդի ծոցին մեջ գտած է վերջապես իր կյանքի նպատակը, կը սնանի նույն հայրենասեր ու շինարար ոգիով, զրահված է նույն «քարեն հաց հանելու» կամքով, և, երախտապարտ Սովետական Հայրենական Իշխանության, իր բոլոր ուժերը ի սպաս կը դնե ու կը մասնակցի Սովետական նոր աշխարհի կերտման՝ ինչպես բնիկ Հայաստանցին:

Տարակույս չկա, թե սփյուռքն ալ կրնա հպարտ ըլլալ իր հայրենադարձ զավակներով: Մեր Հայրենիքին մեջ այսօր բնիկն ու հայրենադարձը գրեթե չեն զանազանվիր: Այլևս չկան տեղացիներ և եկվորներ, չկան կուսակցութիւններ, չկան հակամարտ դասակարգեր, չկան ազգամիջյան խտրութիւններ:

Կա մեկ սիրտ, կա մեկ հոգի, մեկ ժողովուրդ, մեկ աշխատանքի ճակատ, պայքարի մեկ դրոշ՝ հանուն հայ հայրենիքի վերաշինության, հանուն Սովետական մեծ Հայրենիքի կառուցման ու զորացման, հանուն համայն աշխարհի վերջնական խաղաղության ու ժողովուրդներու եղբայրության:

ԱՅՍՏԵՂ ԿԸ ԿԵՐՏՎԻՆ ՆՈՐ ՄԱՐԴԻԿ

Առաջին առափոտը Երևանի մեջ. օրն է չորեքշաբթի, 28 մայիս, 1951:

Առաջին այցելուները կը բարձրանան Ինտուրիստի 103 համարը: Ահա ծանոթ դեմքեր՝ երիտասարդ, զվարթ, կայտառ դեմքեր իմ նախկին աշակերտներեն՝ Վահե Դանիելյանը, Սիրակ Սարյանը, Գևորգ Տիրացյանը, Անահիտ և Կայծակ Աթանասյանները, Մասիսն ու Տիգրանը, Քեչյան Արամը, Հակոբ Առաքելյանը, Գոլանճյան Սուրենը, Բրա-

բիկ Գալաթյանը և ուրիշներ հաջորդաբար կու գան ինձ բարի գալուստ մաղթելու և պատմելու իրենց ուսանողական կյանքեն, իրենց հաջողութիւններու և ապագա ծրագիրներու մասին: Բոլորն ալ կ'ուսանին Երևանի Համալսարանի զանազան ֆակուլտետներու մեջ. բոլորը լավ սորվող գերագանցիկ ուսանողներ են, և որպէս այդպիսիներ պետական թոշակ կստանան ամսական 250–են 400 ռուբլի: Հպարտ եմ այս մեր ծաղիկ երիտասարդութեամբ: Կը խորհիմ՝ ահա թանկագին պարգև մը հայրենիքին՝ Ռուսաստանայ գաղութին կողմէ:

Հայրենադարձ ուսանողները կը պատմեն ոգևորութեամբ, իրենց համալսարանական կյանքեն, սկզբնական մեծ դժվարութիւններու մասին, մանավանդ, լեզվի տեսակետէն և իրենց համառ աշխատանքի մասին՝ տիրապետելու համար մայրենի լեզվին և յուրացնելու համար ռուսական լեզուն, որ այնքան օգտակար է գիտութեան և գրկանութեան մեջ: Կը պատմեն իրենց ուսուցիչներուն բարյացակամ վերաբերմունքի և իրենց տեղացի ընկերներու սիրալիութեան մասին և վերջապէս կը խոսին իրենց առաջիմութեան ու ապագային իրենց առջև փայլուն հեռանկարներու մասին:

Ամեն մեկի պատմածը վերին աստիճանի հետաքրքրական է ու խանդավառող, և ցույց կու տա, թէ ինչպէս սովետական կյանքի մեջ երիտասարդ ուժերը, ընդունակները առաջ կը քաշվին և կը գնահատվին. ամեն հնարավորութիւն ունին առաջդիմելու, կատարելագործվելու և աստիճան առ աստիճան բարձրանալու ուսման ասպարեզի մեջ մինչև բարձրագույն ուսում, և ապա համապատասխան աշխատանքի տեղ մը գրավելու կյանքի մեջ:

Մեր հայրենադարձ ուսանող երիտասարդութիւնը այնքան կերպարանափոխված է իր Սովետական Հայրենիքին մեջ: Իրոք որ, այստեղ նոր մարդիկ դարձած են անոնք: Ահավասիկ Սիրաք Սարյանը: Կը հիշեմ զինքը 18 տարի առաջ՝ որպէս աշակերտ Պուքրեշի հայոց վարժարանին՝ տժգույն, նիհար, երկչոտ երեխա մը՝ խոշոր, սև, ուշիմ աչ-

քերով: Հորմե որբ էր. մայրը՝ չքավոր կին մը, իր չարքաշ ձեռքերով հագիվ կրնար չոր հաց մը ճարել իր անպաշտպան գավկին համար: Սիրաք հայոց նախակրթարանը սորվեցավ հագիվ չորս-հինգ տարի և ապա ստիպվեցավ հոս ու հոն աշկերտ երթալ դրամ շահելու և նեցուկ դառնալու համար իր մոր: Ոչ ոք չօգնեց իրեն: Այդ օրերուն կյանքի դաժան պայմանները խեղդեցին իր մեջ ուսման տենչը:

Բայց այս տենչը բոլորովին շիջած չէր իր հոգիին մեջ: 1946-ին առաջին կարավանով հայրենիք եկավ, որպեսզի նոր կյանք մը սկսի այս նոր աշխարհին մեջ՝ իր հարազատ հայրենի հողին վրա, որուն մասին շատոնց ի վեր այնքան հրաշալի բաներ լսեր էր: Նախ հաստատվեցավ Կիրովական և որպես պարզ բանվոր մտավ քիմիական կոմբինատի մեջ: Նոր կյանք, նոր աշխատանք, նոր մարդիկ, նոր հեռանկարներ: Այստեղ Սիրաք շուտով նկատեց, թե աշխատելով հանդերձ Փաբրիկային մեջ՝ միաժամանակ պիտի կարենա իր սորվելու ծարավը հագեցնել: Ան մշակեց իր ծրագիրը ու որոշեց գիշերային դասընթացներու հետևիլ՝ լրացնելու համար նախ իր տասնամյա ուսումը: Համառորեն կարդաց, սորվեցավ և երեք տարի վերջ կրցավ ներկայանալ Երևանի պոլիտեխնիկ ինստիտուտի քննություններուն: Սիրաքին ծրագիրը հաջողութամբ պսակվեցավ, և ան դարձավ համալսարանական ուսանող: Այս ծրագիրը իրագործված էր շնորհիվ իր անդուլ աշխատասիրության, շնորհիվ իր աշխատանոցի վարիչներուն քաջալերանքին ու օժանդակության, շնորհիվ Հայրենի պետության ընձեռած բազում դյուրություններուն: Երկու տարի վերջ Սիրաք Սարյան պիտի դառնա մեքենագետ ինժիներ իր ուսմանահայ ընկերներու՝ Վահե Դանիելյանի և Արամ Շլուկյանի հետ միասին:

Սիրաք ամուսնացած ալ է և ունի սիրունիկ երեխա մը:

Ռուսահայ երիտասարդները փայլուն տեղ կը գրավեն նաև Օտար Լեզուներու ինստիտուտի մեջ: Տիգրան և Մասիս Մանուկյան եղբայրները, Կայծակ Աթանասյանը, Հակոբ Առաքելյանը, Թորամանյանը ծանոթ դեմքեր են արդեն և կը պատրաստվին առաջիկա տարի պաշտոններ

ստանձնել Սովետական Հայաստանի զանազան տասնամյա ղարոցներուն մեջ՝ որպէս ֆրանսերէն լեզվի ուսուցիչներ: Պատմագիտութեան ճյուղին կը հետեին գերազանցիկ ուսանողներ. Սուրեն Գոլանճյան արդէն իսկ քանի մը լուրջ աշխատութիւններ ներկայացուցած է, որոնք գնահատված են, և ինքը՝ հեղինակը, նյութապէս պարգևատրված: Վերև հիշված ուսանողներէն ոմանք մտադիր են ներկայանալու նաև ասպիրանտուրայի քննութեան՝ ապագա համալսարանի փրոֆեսորութեան թեկնածուներ դառնալու նպատակով: Այդ պարագային պետական հոգածութեամբ կ'ուղարկվին անոնք Մոսկվա կամ Լենինկրատ՝ իրենց մասնագիտութեան մեջ կատարելագործելու համար աշխարհահռչակ սովետական մեծ ուսուցչապետներու խնամքին ներքև: Գեղարվեստի ինստիտուտներու մեջ ևս ներկա են ուղմանահա երիտասարդ հայրենադարձները: Անահիտ Աթանասյան խոստումնալի ուժ մը նկատված է արդէն Երևանի Կոնսերվատորիայի մեջ, և հավանաբար մեկ քանի տարի հետո Սունդուկյան թատրոնի բեմին վրա զինք պիտի ծափահարեն Երևանցիները: Երաժշտութեան բաժնին կը հետեին տաղանդավոր Բրաբիկ Գալայճյանը, Ղարիպյան քույրերը, Սարգիս Ժամկոչյանը և ուրիշներ:

Մեր երիտասարդներէն ինձ այցելեցին նաև մարմնակրթանքի, սպորտի հետևող ուսանողներ Գրիգոր Տիրացյանը, Մինաս Գաբրիելյանը, Գարեգին Գազանճյանը և արդէն հռչակավոր դարձած սեղանի թենիսի չեմպիոն՝ Հարություն Հակոբյանը: Ծանոթ է արդէն, թե Հակոբյան շահեցավ նաև ամբողջ Սովետական Միութեան չեմպիոնի փառավոր տիտղոսը:

Ռուսական հայ երիտասարդ սպորտսմենները հպարտութեամբ հիշեցին իրենց փայլուն հաջողութիւնները ոչ միայն ռեսպուբլիկական, այլ նաև համամիութենական մրցումներուն, ինչպէս՝ Թալինի, Թբիլիսիի, Պաքուի, Ռոստովի և այլ կեդրոններու մեջ:

Հակոբյան արդէն մարզիչի տիտղոս ստացած է և 1951-ի այդ օրերուն որպէս մասնագետ մարզիչ Թբիլիսի հրավիր-

ված էր երկու հազար ուղբի ուճիկով՝ չհաշված բնակութ-
յան և ապրուստի բոլոր ծախքերը, որոնք պիտի հոգացվին
Վրաստանի քույր կազմակերպությանց կողմե:

Խիստ հետաքրքրաշարժ էր Գազանճյանի պատմածները,
թե ինչպես մասնակցած է Արագածի վրա կատարված ար-
շավին 1950-ի ամրան, և ուր զետեղած են Սովետական
Միության սիրված Մեծ Առաջնորդի պրոնգյա կիսանդրին,
հոն՝ վերը՝ Արագածի երկնամերձ կատարին վրա: Գազանճ-
յան ավելցուց. «Կկարծեմ, թե աշխարհի վրա չտեսնված հո-
յակապ տեսարան մըն է Արագածի կատարեն դիտել մյուս
հսկան՝ Արարատը»:

Արևմտյան երկիրներու պայմաններուն մեջ, անտարա-
կույս, այս երիտասարդութունը հեռու պիտի ըլլար բարձ-
րագույն ուսում ստանալու հնարավորութենեն:

Մեր Սովետական Հայրենիքի մեջ սորվելու, ուսանելու,
կարդալու տենչը անհամեմատ չափերու հասած է: Երկրին
մեջ տիրող ընդհանուր մթնոլորտն է, որ մեր երիտասարդ-
ները վարակած է և ոգևորած:

Խոսակցության մը ընթացքին, օր մը, երևանցի ուսանո-
ղուհի մը ինձ կ'ըսեր. «Մեզանում, աղջիկ թե տղա, որ
բարձրագույն ուսում չունենան իրանց անհարմար են
զգում»:

Ուրեմն բոլորի իտեալն է սորվիլ, սորվիլ, շատ սորվիլ և
լավ սորվիլ: Ուսման այս ազնիվ մարմաջը կարգացի ես
մանավանդ երկու ուղմանահայ երիտասարդներու գիտակ-
ցության մեջ, որոնք, հակառակ որ տարիքով երեսունի մո-
տեցած են և նախքան հայրենադարձը ուսանելու չէին
մտածեր, այժմ Երևանի մեջ վճռած են իրենց «ճակատագի-
րը փոխել»՝ բարձրագույն կրթութիւն ստանալով, մասնա-
գետի տիտղոս մը ձեռք բերելով:

Առաջինը, որուն մասին կ'ուզեմ խոսիլ, Հակոբ Պարտիզ-
պանյանն է՝ ներգաղթած 1946-ին, այժմ պաշտոնյա Երևա-
նի երկաթուղային մեծ կայարանը: Կը հետևի գիշերային
կուրսերու: Ուշիմ ու կամքի տեր այս երիտասարդը արդեն
երկու տարիեն պիտի դառնա մեքենագետ ինժիներ: Զիս

հրավիրեց իր տունը՝ Նոր Արեշ, ցույց տվավ իր մեքենաշինագիտական աշխատությունները, իր «փրոյեքտ»-ները, իր թեխնիք գծագրությունները, որոնցմե ես քիչ բան կը հասկնայի և սակայն լավ կը զգայի, թե ՆՈՐ ՄԱՐԴՈՒ մը առջև կը գտնվիմ: Պարտիզպանյան, համեմատելով իր անցյալի կյանքը իր այսօրին հետ, կ'ըսե. «Տեսեք մենք այնտեղ կը կորսնցնեինք «դրամ շահելով» և թեթև զվարճություններով: Այնտեղ՝ դրամատիրական կարգերու տակ, մեր կյանքը բանավոր նպատակե գուրկ էր և հորիզոն չուներ: Այստեղ աշխատանքի և ուսումի աշխարհ է: Այստեղ աշխատելու և ուսանելու նոր իտեալ մը հրդեհեց էությունս: Վճռեցի օգտվիլ այս պայմաններեն և բանի մը հասնիլ, առաջավոր մասնագետ մը դառնալ և ծառայել հայրենիքիս, ծառայել մեր Սովետական մեծ հայրենիքին, իմ բոլոր ուժերովը: Ճիշտ է, թե ինձ համար դժվար է ամբողջ օրը աշխատիլ կայարանը և գիշերներն ալ սորվիլ: Տեսեք՝ ինչքան նիհարցած եմ, սակայն ոչինչ, երիտասարդ եմ, մեկ-երկու տարի ևս կը տևե այս դժվար շրջանը, ու ես կը հասնիմ իմ նպատակին, իմ կյանքի մեծ նպատակին: Ըսեք Պուլքեշ ինձ հարցնողներուն, թե ես նոր մարդ մը դարձած եմ»:

Ահա և Մուրատ՝ Քոնսթանցացի սափրիչ Մուրատը: Երիտասարդ մը, որ նույն ապրումներով տոգորված է: Թեև կին ու երկու երեխաներ ունի, և որպես սափրիչ բավարար դրամ կը շահի իր տունը պահելու համար և սակայն ինք ևս վարակված է ուսման ծարավեն և վճռած է դուրս գալ «անհարմար» վիճակեն, վճռած է հետևիլ ուրիշներու օրինակին, հետևիլ գիշերային կուրսերու, ապա բարձրագույն ուսում ստանալ և դառնալ ինժեներ: Ինձ կը հայտնե, թե առաջիկա աշնան պիտի արձանագրվի գիշերային դպրոցի դասընթացներուն:

Սովետական Հայրենիքը, սովետական ընկերային կյանքը շատ բան փոխած է հայրենադարձ մեր երիտասարդության հոգեբանության մեջ: Հայրենի երկրի ոգեչունչ մթնոլորտը, սովետական կյանքի առաջգիմասեր ընթացքը, գիտություն ու մշակույթի պաշտամունքը, շինելու, կառուցա-

նելու բուռն թափը, քաղաքացիական նոր գիտակցությունը, այս բոլորը ահա միատեղ, այլափոխած, պայծառակերպած են մեր երիտասարդությունը:

Մեր Նոր Հայրենիքն է, որ կը կերտե նոր մարդիկ, նոր հայեր:

ՀԱՄԱՐ 103-Ի ՊԱՏՇԳԱՄԻՆ

«Ինտուրիստ» հյուրանոցի համար 103-ը իմ բնակարանն է Երևան: Մաքուր ու վայելուչ կահավորված երկու սենյակներ, առանձին լոգարանով և այլ ամեն հարմարություններով: Տաք ջուրի սպասարկություն ամեն երեկո: Սեղանիս վրա հեռաձայն և ռատիո: Սպասարկողներն ու ճաշարանի մատուցողները վերին աստիճանի ուշադիր, մաքուր և բարեկիրթ: Գրեթե ամեն օր առաջին հարկաբաժնի վերակացու «խաղալքա» Եվփիմեն ինձ կդիմե՝ հարցնելով «Սրբազան ո՞նց էք. որևէ դժգոհություն չունե՞ք. ամեն բան կարգի՞ն է, մի որևէ բանի, որ կարիք ունենաք, խնդրում եմ հայտնեք մեզ»:

Ընտանեկան մտերիմ հոգածության մթնոլորտ մը կը տիրե հյուրանոցին մեջ: «Ինտուրիստ» ունի իր ճաշարանը, իր վարսավիրանոցը, իր բուժարանը, իր դերձակատունը, իր գրադարանը և իր կոշիկ ներկողը՝ դուրսի դրան մոտ:

Անտարակույս, համար 103-ի ամենահաճելի տեղը՝ պատշգամն է, որ դեպի Աբովյան պողոտա և Կինո Մոսկվայի հրապարակը կը նայի: Ճիշտ է, Արարատը չտեսնվիր իմ պատշգամեն, սակայն փոխարենը դեպի ձախ՝ հորիզոնին վրա, փառավոր կերպով կը տարածվի խորհրդավոր Արագածը իր չորս ձյունապատ կատարներով: Իսկ դիմացս՝ Աբովյանի ուղղությամբ, Քանաքեռի բարձունքին վրա՝ Ստալինի հսկա Մոնումենտ քանդակը:

Ամեն առավոտ՝ լուսաբացեն առաջ, Աբովյանն ու հրապարակը կը մաքրվին, կը լվացվին ու կը զուգվին անաղմուկ կերպով: Առավոտ կանուխ փողոցներու վրա կարծեք փոշի անգամ չկա: Եվ կը սկսի եռուզեռը: Աշխատավոր մարդիկ կու գան ու կանցնին արագ քայլերով: Ինքնաշարժներ՝ մեծ ու փոքր, իրարու ետևե կսուրան, հաճախ՝ բեռնավորված ապրանքատար մեքենաներ: Ահա նաև Երհայրը, Երկաթը, Երմիսը, մեծ ինքնաշարժներ, որոնք առավոտ կանուխ հաց, կաթ և միս կբաշխեն Երևանի խանութներուն: Աբովյանի վրայեն հանդարտ կը սահի թրուլեյպուսը՝ զարդարված հարսի մը նման, ու կ'երթա մինչև բլանի գլուխը, այսինքն՝ մինչև Աբովյանի վերջավորութիւնը, ուր սիրուն հրապարակի մը վրա զետեղված է մեծ հայրենասեր, անմահ ռազմիրա Խաչատուր Աբովյանի նորակերտ գեղատեսիլ մեծ արձանը:

Աբովյանի պողոտային ճշմարիտ փառքը, հետևաբար նաև իմ պատշգամի վայելքը, կը սկսի երեկոյան ժամը 6-են հետո և կը տևե մինչև գիշերվան 10-11-ը: Աբովյանը այսօր թեև մայրաքաղաքի գեղեցիկ ու լավ հարդարված պողոտաներեն մեկն է, սակայն կարելի չէ ըսել, թե ամենագեղեցիկն է և ոչ ալ ամենալայնը: Ընդհակառակը, նոր բացված մեծ պողոտաները շատ ավելի լայն ու փառաշուք են, սակայն Աբովյանը Երևանի շփացած գավակը կը շարունակե մնալ: Այստեղ է քաղաքի բնակչութեան պտույտի ամենասիրելի կեդրոնը, ամենահարազատ հանդիպավայրը: Եթե որ և է մեկ բարեկամդ փնտռել կ'ուզես, ամենայն հավանութեամբ երեկոյան գայն կը գտնես Աբովյանի վրա:

Աշխատանքի մարդիկ՝ բանվորներ, ծառայողներ, մտավորականներ, արվեստագետներ և մանավանդ երիտասարդ ուսանողներ ու պատանիներ՝ խումբ-խումբ կամ առանձին «ման են գալիս՝ խոսակցելով, զրուցելով կամ կատակելով»: Ամբողջ հրապարակը և փողոցը միշտ լեցուն են շարժող, հոսող բազմութեամբ մը: Ամառ է և «չոգ» է: Բոլորը հագած են բարակ, բաց գույն՝ առհասարակ սպիտակա-

գույն հագուստներ, շապիկներ, ճերմակ գույնը կը տիրապետե մանավանդ տղամարդկանց վրա:

– Տեսեք սրբագան, ի՛նչ սպիտակ գանգաված է. ի՛նչ հրաշալի տեսարան, տո ո՞րտեղ կարող էինք տեսնել էսքան հայ ի մի հավաքված, էսքան երիտասարդութուն՝ ուրախ, զվարթ, կենսալի... ահա, սա է մեր ժողովուրդը, սա է մեր հայրենիքը, տեսնում էք:

Մեր հին բարեկամ, հայրենադարձ Գևորգ Ետիգարյանն է իմ պատշգամի անբաժան ընկերը, որ գրեթե երկու օրն անգամ մը զիս կ'այցելե, երբեմն մինակ, երբեմն Արտաշես Տիրացյանի հետ (այժմ Երևանի մեջ աշխատակիցներ են Օտար Լեզուների Ինստիտուտի մեջ, Տիրացյանը՝ որպես ուսուցիչ, Ետիգարյանը՝ որպես գրադարանապետ):

Պատշգամեն կը դիտեմ մեր ժողովուրդը: Գրեթե բոլորն ալ միջահասակ, բարեձև մարմիններով, նույնիսկ տարիք առած տղամարդիկ ու կիները՝ ուղիղ ու թեթև քայլվածքով, աշխույժ և արագ շարժումներով: Հարավի տաք մթնոլորտ, երբեմն նույնիսկ ջղայնոտ, սակայն համեմատաբար հանդարտ և ոչ աղմկալի: Փողոցին մեջ բարձրաձայն խոսակցութուններ, բացականչութուններ ի մի կը խմորվին և ներդաշնակ աղմուկ մը կը ստեղծեն: Այդ ներդաշնակութունը կը խանգարվի երբեմն շոֆեռներու ձայնով՝ «վռազ արա տո», «արի ստեղ», «տո դու լավ իմացիր, ես քեզանից վախեցողը չեմ» (իմ պատշգամեն ոչ հեռու՝ հրապարակին մեկ կողմը, ինքնաշարժներու կայան էր):

Պետք է վկայեմ, թե մոտ երեք ամսվա տևողության իմ պատշգամեն դիտելով ցերեկ և երեկո՝ երբեք ականատես չեղա որ և է անախորժ դեպքի, որևէ անպատշաճ երևույթի: Երևանի հայր շատ ավելի կարգապահ է և շատ ավելի զուսպ, քան գաղութներու մեջ, թեև չհավասարիր այս տեսակետեն Մոսկվայի ժողովուրդին, որ իր կեցվածքով ու վարքով հիացում կը պատճառե որևէ օտարական մարդու: Ուշագրավ էր ինձ համար երիտասարդներու և երիտասարդուհիներու ընկերական փոխհարաբերութունները: Չտեսա անոնց մեջ ոչ արևելյան ամչկոտութունը, բայց ոչ ալ սանձարձակ, սխալ կերպով «ազատ» կոչված արևմտյան

բարքերը: Այստեղ զգալի է, թե տղա ու աղջիկ հավասար ընկերներ են՝ իրար հարգող, ամեն մեկը իր ինքնասիրութ-
յամբ, իր անհատականությամբ: Անոնց առավել կամ նվազ
մտերմությունը միշտ անպատշաճորեն չգրսևորվիր հան-
րության առջև:

Հաճախ առիթներ ստեղծեցի ոչ միայն հեռուեն դիտելու,
այլ նաև անձամբ ճանչնալու և խոսակցելու Երևանի երի-
տասարդության հետ: Ամեն անգամ խոր մխիթարության
զգացումով հաստատեցի հայ ուսանողի, հայ աշակերտի
լրջությունը, գիտության նախանձելի աստիճանը, սորվե-
լու անհագ ծարավը և, մանավանդ, մտածումի հասունութ-
յունն ու լայն հորիզոնը: Սովետահայ երիտասարդին հա-
մար կյանքը լուրջ բան մըն է և նպատակ մը ունի աշխար-
հի մեջ: Անոր համար կարծեք ուրիշ հաճույք գոյություն
չունի, քան սովորիլը, նորանոր ու ընդարձակ ծանոթութ-
յուն ամբարելը, տիեզերքը, ընկերային կյանքն ու մարդը
հասկնալը. բաց աչքերով ան կը դիտե ամեն բան իրապաշտ
ու համարձակ:

Գրեթե բոլորին վրա հանդարտ լրջություն մը կա՝ պարզ,
բնական, ճշմարիտ, առանց հովեր առնելու, առանց երևա-
կայական, առանց հիվանդագին հոգեկան բարդություննե-
րու:

Երևանցի հայուն մեջ պարզորոշ կը տեսնեմ հպարտութ-
յան և շեշտված ինքնասիրության զգացումը, որոնք եթե
չափավորության սահմաններուն մեջ մնան, հաստատակամ
ընտիր նկարագրի մը հատկանիշները կը դառնան:

Երևանցին զգայուն է և սիրտը բաց, դյուրահաղորդ և
չուտ մերձեցող, միշտ պատրաստ է օգնելու, սիրահոժար
կերպով ծառայություն մը մատուցանելու: Երկու ջերմ
խոսքով ու մաքուր ժպիտով մը կրնաս գինքը գրավել. ան-
միջապես կը սկսի հետդ խոսիլ «հա ջան»-ով, կարծես հին
բարեկամներ ըլլայիք: Երևանցին դյուրագգաց ալ է, սա-
կայն և հաճախ՝ դյուրաբորբոք, փոքրիկ անուշադրութ-
յամբ կամ անխոհեմ ակնարկով մը կրնաս գինքը վիրավո-
րել, սիրտը կոտրել: Եվ վիրավորելե վերջ դժվար է անոր

վատահոլությունն ու համակրանքը վերստին սիրաշահիլ: Հայուն սիրտը դյուրաբեկ անոթի մը նման է:

Հայրենի վերածնություն ու վերաշինություն գագացումը Երևանցիի խարիսխ-գագացումն է՝ ամուր կերպով դրոշմված անոր գիտակցության մեջ: Ան հպարտ է իր այսօրվան նորակառույց մայրաքաղաքով: Ան կը խոսի Արարատի մասին, կառավարական պալատի մասին, պողոտաներու մասին, թատրոնի, օփերայի մասին, կարծեք թե իր անհատական սեփականությունն ու իր ձեռակերտ գործերը ըլլային: «Մենք ենք շինել», «Մենք ենք կառուցել», «Սա մեր քառուչուկի Ֆապրիքան է», – կ'ըսե Երևանցին, «մերն» է անշուշտ նաև Արարատը: Աներևակայելի է հայուն պաշտամունքը դեպի այս վեհատեսիլ լեռը: Հայաստանցի փոքրիկ մանուկին եթե ըսես լեռ մը գծե, ան կը գծագրե երկու լեռներ՝ մին մեծ ու մին փոքր, կողք կողքի:

Ամեն ինչ ժողովուրդի միահամուռ ճիգերով է, որ կը ստեղծվի, բոլորի գործակցությամբ, և ամեն ինչ ժողովրդի համար, ամեն ինչ բոլորի սեփականությունը: Սեփականացված են նաև առաջավոր մեծ մարդիկ: Հայաստանցին չըսեր միայն մեր «Մասիսը», մեր խաղողը, մեր քառուչուկը, մեր համալսարանը, այլ կ'ըսե նաև մեր Առաջնորդը, մեր վարպետը, մեր Սարյանը, մեր Հայկանուշ Դանիելյանը, մեր Ալիխանյանները և այլն:

Գերազնահատական գիտակցություն մը կ'իշխե բոլորի հոգիներուն վրա: Մարդիկ կ'ապրին հավաքականության գագացումին մեջ, հավաքականության շահերու գիտակցությամբ, իրենց մեծ հայրենիքի հպարտությամբ: Երևանի մեջ մարդիկ առանձին չեն. ամեն մեկի կյանքը իր կյանքով չսկսիր և ոչ ալ անով կը վերջանա: Անհատի կյանքը կը շաղախվի հավաքական կյանքին հետ և այնտեղ ժողովրդի կյանքին մեջ կ'ապրի հավիտյան:

Հայը իմ հայրենիքին մեջ չի կորսվիր:

ԵՐԵՎԱՆՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Հանդիպումներ Երևանի մեջ:

Հանդիպումներ՝ փողոցը, շուկան, հրապարակներու վրա կամ հանրային պարտեզներու մեջ:

Հանդիպումներ՝ կրթական, գեղարվեստական հաստատություններու մեջ, թատրոնը, օֆերան, Ֆիլհարմոնիան: Հանդիպումներ աշխատանոցներու, ֆապրիքաներու, բնակարաններու մեջ...

Հանդիպումներ՝ պաշտոնական առիթներով, ծանոթ և սիրելի դեմքերու հետ, պատահական հանդիպումներ պարզ ու անծանոթ դեմքերու հետ:

Երևանի ամեն մեկ շենքը, ամեն մեկ անկյունը, ամեն մեկ անցորդի նայվածքը նոր և հետաքրքրաշարժ հանդիպում մըն է, նոր ապրում մը, նոր ուրախություն մը:

Երևանյան հանդիպումներ... այնքա՛ն քաղցր հույզեր, իրականացած երազներ, հագեցած իղձեր, ծաղիկ կապած սերեր...

Հանդիպումներու վայր մըն էր ինձ համար նաև Կոլխոզշուկան, Երևանի նշանավոր Կոլխոզշուկան: Պետական հոգածությունը կոլխոզնիկ գյուղացիներուն տրամադրված ընդարձակ հրապարակ մը՝ ոչ շատ հեռու Երևան քաղաքի կեդրոնեն՝ քարաշեն շենքերով և փայտաշեն սարքվածքներով օժտված, ուր մայրաքաղաքի մոտակա գյուղացիությունը իր բերքի արտադրության սեփական բաժինը կու գավաճառելու ազատ գնով: Հսկա շուկա մըն է, ուր հազարավոր վաճառողներ և գնորդներ, բոլորը կենսալի տենդով համակված, կը ծախեն կամ կգնեն: Բազմություն, խճողում, իրարանցում, աղմուկ: Այդ բազմության հսկա ավազանին մեջ իմ պանդուխտ հայու հոգին հայրենական լուսանք կ'ընդունի:

Հայ գյուղացիներ և գեղջկուհիներ՝ հուժկու բազուկներով, առողջ, կայտառ դիմագծերով, խորաթափանց ու երբեմն չարածճի նայվածքներով, ամեն մեկը իր գյուղի բար-

բառով ու շեշտով բարձրաձայն իր ապրանքը կը ներկայացնեն՝ բանջարեղեններ, պտուղներ՝ պես-պես, գուլնգ-գուլն և առատ, անսահմանորեն առատ, բոլորը թարմ, մաքուր և զեղատեսիլ: Ամբողջ շուկան խնամված ու մաքուր է, կը վաճառվի գրեթե ամեն ինչ՝ բացի բանջարեղեններեն ու պտուղներեն, շուկայի ծածկված մասերուն մեջ՝ շենքերուն մեջ, կը վաճառվին միս, պանիր, կաթ, յուղ, ձու, հավ, մեղր, մածուն, սեր և այլն:

Այստեղ՝ գունագեղ, խայտաբղետ բազմության մեջ, այս աղմկալի խառնարանին մեջ, թերևս ավելի քան այլուր, կը լսեի ես հայ հողին ձայնը, կը շնչեի Արարատյան դաշտի բույրը...

Քանի մը անգամներ այցելեցի Կոլխոզշուկան և անպատակ, երկար թափառեցա բազմության մեջ: Օր մը կանգ առի ծաղկավաճառ պատանիի մը կողովին առջև՝ դիտելու համար վարդերն ու մեխակները: Երիտասարդ ծաղկավաճառը անմիջապես սկսավ իր ապրանքի գովքը հյուսել՝ ավելցնելով. «Համեցեք, հայրիկ ջան, ձեզ համար էժան կը տամ»: Ժպտալով թեթև մը գլուխս շարժեցի՝ ըսելով, թե ես տեղացի չեմ և գնելու չեմ եկած: Լսելով իմ խոսքերը՝ Երևանցի պատանին ձեռքի փունջը ինձ երկարեց և ըսավ. «Համեցեք, վերցրեք առանց փողի»: Ես պահ մը շփոթեցա ու ձեռքս գրպանս տարի վճարելու համար, սակայն անհնար եղավ: Ծաղկավաճառը չէր ուզեր դրամ առնել. չէ՞ որ հյուր էի: Իր ձայնը քիչ մը բարձրացնելով՝ ջերմաղերս ու ժպտադեմ բացականչեց. «Վերցրեք էլի, ախր մենք էլ հայ քրիստոնյա ենք»:

Փունջը առի և բերի հյուրանոց՝ սեղանիս վրա:

Երևանի անձանոթ ծաղկավաճառին վարդերը երբեք պիտի չթառամին հողվույս մեջ...

***

31 հունիս, 1951. Հանդիպում հայ գրողներու հետ: Երեկոյան ժամը 6-ին կ'ուղղվինք դեպի գրողներու նորակառույց ակումբ-պալատը՝ Բաղրամյան պողոտայի վրա:

Ինչպէս մեր մյուս այցելութիւններու առթիւ, այս անգամ ալ մեր խումբը կը բաղկանա արտասահմանէն ժամանած հոգեւորականներէ՝ Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդ Գեր. Տ. Եղիշէ Արքեպ. Տերտերյան, Գեր. Տ. Սուրեն Քեմանճյան, Գեր. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս Պողարյան և այս տողերը գրողը՝ ընկերակցութեամբ Սովետական Հայաստանի դավանութեանց Խորհրդի նախագահ Հրաչյա Գրիգորյանի, Մայր Աթոռի ընդհանուր քարտուղար Հ. Ազուլյանի և Հոգևոր ճեմարանի տեսուչ փրոֆ. Մինասյանի: Գրողներու պալատը կարմիր տուֆէ շինված է՝ բազմահարկ, գեղեցիկ, մեծ շինութիւն մը՝ սյունազարդ շքեղ մուտքով: Շէնքը նոր է կառուցված և ներքին կահավորումը տակավին ավարտված չէ: Աչնան տեղի պիտի ունենա պաշտոնական բացումը: Մեզ կը դիմավորեն խումբ մը երիտասարդ գրագետ-գրագիտուհիներ ու մեզ կ'առաջնորդեն նախագահի գրասենյակը: Գրողներու Միութեան նախագահ Ավետիք Իսահակյան բացակա է: Երկու օր առաջ մեկնած է օդափոխութեան՝ հյուսիսային Կովկաս: Կը հաշտվինք վարպետի բացակայութեան գաղափարով, վասնզի քանի մը օր առաջ զինքը փառավորապէս վայելեր էինք «Արարատ» ճաշարանը՝ մտերմական սեղանի մը շուրջը, ու միասին ճաշակեր էինք Երևանյան համբավավոր Լուլե քեպապը: Գրասենյակի մեջ մեզ կ'ընդունի մեր գրական մեծ դեմքերէն վաստակավոր վիպասան Դերենիկ Դեմիրճյանը: Ներկա են գրական քննադատներ՝ Ե. Թովմայանը, Հրաչյա Գրիգորյանը, գրամատուրգ Տեր Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Գրասենյակին մեջ ընդհանուր բնույթ կրող ջերմ խոսակցութիւն: Ապա կ'այցելենք պալատի զանազան հարկաբաժինները և սրահները, մեծ ամֆիթատրոնը՝ բեմի և

Ֆիլմի ցուցադրութեան հարմարութիւններով, առանձին պարապմունքներու համար աշխատանքի սենյակները, գրասենյակները և այլն: Տպավորիչ է մուտքի մարմարապատ սրահը և ամֆիթատրոնը: Ամեն կողմ առատ լույս, շատ առատ լույս, իսկական լույսի պալատ մը թե՛ բարոյական, թե նյութական իմաստով: Դերենիկ Դեմիրճյանի նախագահութեամբ տեղ կ'առնենք երևանյան բարիքներով լեցուն սեղանի շուրջ: Կը սկսվի բարեկամական, մտերմական զրույց: Հափշտակված կ'ունենանք մեր գրչի վարպետներու խոսքը զանազան գրական-գեղարվեստական ու ազգային-ընկերային հարցերու շուրջ:

Ինչքան տարբերութիւն մեզ ծանոթ հին տիպի գրականութեան և սովետական գրական նոր ըմբռնումներուն միջև: Ինչքան տարբերութիւն գաղութահայ գրողի խղճալի կյանքի և սովետահայ գրագետի նախանձելի կյանքի պայմաններուն միջև: Ծանոթ է բոլորին, թե Սովետական Հայաստանի գրականութիւնը, ինչպես առհասարակ սովետական գրականութիւնն ու գեղարվեստը, կը մշակվի ու կը զարգանա «սոցիալիստական ռեալիզմի» և ձևով ազգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական հիմքերու վրա:

Հիմունքներ, սկզբունքներ, որոնց մասին այնքան թյուր հասկացողութիւններ տարածված են որոշ մարդկանց կողմէ՝ ըլլա տգիտութեան հետեանքով, ըլլա դիտումնավոր չարակամութեամբ: Ահա, մենք կը գտնվինք այս պահուս այդպիսի գրական մշակներու առաջ, որոնք իրենց բարձր կոչումը կ'ըմբռնեն այդ ոգիով: Սովետահայ գրագետի ու արվեստագետի նպատակն է նաև կյանքը դիտել, հասկնալ ու զայն ներկայացնել այնպես, ինչպես ան կա արտաքին առարկայական աշխարհի մեջ՝ առանց շինծու, անիրական կերպարներ հորինելու, առանց ռոմանթիք թափառումներու, առանց մտացածին, կեղծ բաղդատութիւններ կամ հոգեկան հիվանդագին վիճակներ ներկայացնելու, ինչպես հաճախ այդ կը կատարեն արևմտյան որոշ գրագետներ՝ շահագործելով մարդկային տկարութիւնները: Ի հարկէ, այլ բան է դուրսի աշխարհը, կյանքի երևույթները մարդ-

կայնացնել ու զգայականացնել (*sensibilizare*)՝ արվեստագետի զգայնության բովեն անցնելով, և այլ բան է իրականության զգացումը կորսնցնել, կյանքի ընթացքը չհասկնալ ու անկե հեռանալ, և իյնալ կեղծ հույզերու, աննպատակ թափառումներու և նույնիսկ հիվանդագին հոգեկան քոմփլեքսներու մեջ:

Պետք է ավելցնել սակայն, թե գրագետը, որ սոցիալիստական ռեալիզմի շունչով կը ստեղծագործե, ամբողջապես չեզոք դիրք մը չընդգրկեր կյանքի և մարդկային ընկերային երևույթներու, ժամանակակից կյանքը հուզող մեծ խնդիրներու նկատմամբ: Կյանքը հասկնալով ու ներկայացնելով ռեալիստորեն՝ գրագետը միաժամանակ պետք է նպաստե առաջդիմության, մարդկային կյանքի պայմաններու բարեշրջման և մարդու դաստիարակման: Ուրիշ խոսքով սովետահայ արվեստագետը ինք ևս իր արվեստով կը մասնակցի նոր ընկերության կառուցման, նոր մարդու կերտումին: Այս իմաստով է, որ սովետական արվեստագետը կը միջամտե, կ'ազդե կյանքի վրա, և դեմ է «արվեստը արվեստին համար» կարգախոսին: Այս է իմաստը նաև Ստալինյան բնորոշումին, թե «գրագետը հոգիներու ճարտարապետ է»:

Ահա քանի մը խոսքով սոցիալիստական ռեալիզմի ըմբռնումը: Շատ պարզ ու բնորոշ է նաև մյուս սկզբունքը, որով գրական ստեղծագործութենեն կը պահանջվի հորինված ըլլալ ձևով ազգային ու բովանդակով թյամբ սոցիալիստական: Ոմանք ուզած են տեսնել անոր մեջ ապագային և նույնիսկ հակազգային ոգի, ինչ որ բնավ համապատասխան չէ իրականության: Սովետական ըմբռնումը ոչ միայն հակառակ չէ ազգային նկարագրի արտահայտություններուն, այլ կը քաջալերե իսկ ու կը պահանջե, որ ամեն գրագետ, ամեն երաժիշտ, ամեն նկարիչ ներշնչվի իր ժողովրդի ստեղծագործության աղբյուրներեն, իր ժողովրդի ֆոլքլորեն, իր ժողովրդի ներկա կյանքի իրական պայմաններուն: Ահա վերին աստիճանի պերճախոս են հեղինակավոր խոսքերը Ստալինի. «Ամեն ժողովուրդ անխտիր՝ մեծ թե փոքր, իր մասնահատկությունները ունի, իր սպե-

ցիֆիքը, որ կը պատկանի միմիայն իրեն, և որ չի գտնվիր ուրիշ ազգերու մոտ: Այդ մասնահատկությունները կը հանդիսանան այն նպաստը, զոր ամեն մեկ ազգություն կը բերե համամարդկային մշակույթի գանձին՝ զայն ամբողջացնելով և ճոխացնելով: Այս իմաստով բոլոր ազգերը՝ փոքր թե մեծ, կը գտնվին իրարահավասար վիճակի մեջ և ամեն ազգ հավասար է որևէ ուրիշ ազգի»:

Արդյոք որևէ ժամանակ, որևէ մտածող բանաձևած է այսքան ճշմարիտ, այսքան մխիթարիչ ու պատմություն մեջ նոր լուսավոր ճանապարհ բացող մտածում: Մխիթարիչ ու սրտապնդիչ՝ մանավանդ մեզ նման փոքր ժողովուրդներու համար:

Մնաց, որ առհասարակ բոլոր գրական-գեղարվեստական մեծ գործերը, բոլոր ժողովուրդներու մեջ եղած են ձևով միայն ազգային, իսկ բովանդակությամբ՝ համամարդկային, միջազգային. ի հարկե, նոր կյանքը՝ սովետական ընկերային կյանքը, ստեղծած է նոր խնդիրներ և հետևապես նաև գրական նոր թեմաներ, նոր տենչեր ու նպատակներ, որոնք նոր բովանդակություն, արդիական կենդանի բովանդակություն կու տան սովետական գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններուն:

Մեր օրերու սովետահայ գրագետներու գլխավոր թեմաներն են.

ա. Սովետական նոր ընկերության մեջ ստեղծված կյանքի նոր երևույթները, միջմարդկային նոր փոխհարաբերությունները աշխատանքի մեջ, արդյունաբերության մեջ, կենցաղի և մարդկանց հոգեբանության մեջ:

բ. Նոր հայ մարդը՝ կառուցող, պայքարող, նորարար մարդը և երկրի վերաշինությունը:

գ. Նոր հայ գյուղը և գյուղացին հավաքական տնտեսության (կոլխոզի) պայմաններուն մեջ:

դ. Հայրենասիրությունը, խաղաղասիրությունը և միջազգային եղբայրության իտեալը:

Մեր գրագետներու ամենասիրելի թեմաները այսօր հայրենիքի վերաշինության, հայրենասիրության, աշխարհի

խաղաղության և ժողովուրդներու եղբայրության վե՛հ գաղափարներն են: Հայ գրագետի կոչումն է աշխատանքի նոր մարդու կերպարը ներկայացնել գեղարվեստորեն՝ այսպիսով բարձրացնելու համար հայ աշխատավորության ընկերային-գաղափարական գիտակցության մակարդակը:

Հայ գրագետի կոչումն է նաև պողպատել հայ մարդու ազգային գիտակցությունը, հայրենասիրությունը՝ հին և նորագույն պատմության էջերեն կյանքի կոչելով հայրենանվեր հերոսներն ու սխրագործությունները, որոնցմով լեցուն է մեր անցյալը և վերջին Հայրենական պատերազմի էպոպեան:

Մեր գրագետները խոսեցան մեզի նաև իրենց հրատարակություններուն մասին, իրենց ապագայի ծրագիրներուն և իրենց կյանքի բարոյական ու նյութական պայմաններուն մասին: Ակամա մտածումս ուղղեցի դեպի մեր սփյուռքի հայ գրողները, որոնք հեռու հայրենի վերածնության այս ոգեպարար մթնոլորտեն, կտրված են բուն մայր ժողովրդի ներշնչման աղբյուրներեն և զուրկ են հայրենի պետության քաջալերանքեն ու հոգածութենեն:

Այս իմ խոհերուս մարմին տվավ Դերենիկ Դեմիրճյան իր խոսքերով. «Ես վշտով մտածում եմ սփյուռքի հայ գրողի մասին: Նա գրկված է հայ ժողովրդի մայր գանգվածից, նրա իրական կյանքից, նրա ապրումներից ու իղձերից: Նա գրկված է մեր սովետական հայրենիքի վերաշինության և կուլտուրական զմայլելի վերելքի պատկերից, հերոսական պատմություններից: Սփյուռքի հայ գրողը էլ ի՞նչի մասին է գրելու, ի՞նչից է ներշնչվելու, և ո՞վ է նրա գործը գնահատելու, վարձատրելու, ո՞վ է ապահովելու նրա նյութական ու բարոյական անկախ կյանքը»:

Խոր տպավորություն թողուց իմ վրա Դերենիկ Դեմիրճյանը: Յոթանասունհինգամյա հայ գրչի վարպետը երջանիկ կերպով կը մարմնավորե հին հայ գրողի և նոր սովետահայ գրողի համագրությունը: Տարիքով և իր որոշ գործերով թեև կը պատկանի հին սերունդին, սակայն իր նոր գրականությամբ և մանավանդ իր ոգիով ու կոչումով ան

ամբողջապես արդիական է: Կը խոսի մեզի երիտասարդի ավյունով, երիտասարդի լավատեսությամբ և զարմանալիորեն ալ առաջագեմ, համարձակ մարգարեական շունչով: Պահ մը այն տպավորությունը ունեցա, թե սեղանին շուրջ գտնվողներուն մեջ ամենեն երիտասարդն է: Վաստակավոր Դերենիկ Դեմիրճյան, հակառակ իր առաջացած տարիքին և իր Ֆիզիքական տկարության, համակ աշխատանքի կորով է և բեղուն գրիչ: «Վարդանանք»-ի հեղինակը հայտարարեց մեզի, թե բացի իր ընթացիկ գրական աշխատություններեն, ձեռնարկած է և արդեն ավարտելու վրա է իր մեկ նոր մեծ պատմական վեպը, որուն կեդրոնական դեմքը Մեսրոպ Մաշտոցն է:

Այլ կարգի մտահոգություններե գերծ ըլլալով՝ սովետահայ գրագետը՝ հոգեպես անդորր և տնտեսապես ապահով, իր բոլոր ուժերով կը նվիրվի իր ազնիվ առաքելության, ժողովրդի դաստիարակչի, հոգիներու «ճարտարապետ»-ի իր կոչումին:

Սեղանի շուրջ մեր կողքին է նաև Մայակովսկիի տաղանդավոր թարգմանիչ Հրաչյա Գրիգորյանը, որ ոգևորված է հեղափոխության մեծանուն երգչի կյանքովն ու գործովը, որուն նվիրված պիտի ըլլա իր հրատարակելիք նոր հատորը: Մեր բանաստեղծ սեղանակիցներեն Սարմեն, Հրաչյա Հովհաննիսյան և ուրիշներ կ'արտասանեն իրենց նոր գործերեն: Սարմեն կը կարգա լույսով ու գույնով լեցուն «Հայոց Աղջիկներ»-ը և «Երևան»-ը՝ այս վերջինը նվիրված Սովետական Հայաստանի մարաքաղաքի վերաշինության, իսկ Հրաչյան՝ «Մայրը» գեղեցիկ բանաստեղծությունը, որ անտարակույս հեղինակի լավագույն գործերեն մին պետք է համարել: Իր գործերեն կը կարգա նաև մեզի սեղանակից երիտասարդ գրագիտուհին՝ զգայուն և ներշնչված:

Ափսոս որ ներկա չեն այս սեղանին Զարյանն ու Սարյանը, Հովհաննես Շիրազն ու Կապուտիկյանը, Գ. Էմինն ու Ա. Գրաչին և մյուսները: Անոնք շատոնց փախուստ տված են արդեն Երևանի հուլիսյան «շոգեն»:

Ինչքան պիտի ուզեիր լսել շնորհալի Սիլվա Կապուտիկյանի իսկ բերնեն.

Թող մանկանա քո շրթներից
Մեր ավեճեր հայոց լեզուն

.....

Որ էլ գնաս, թե մորդ անգամ մտքից հանես

Քո մայր լեզուն չմոռանաս...

*Տաղանդով գեղուն Շիրազը պիտի կարգար անշուշտ իր
«Կարոտ»-ի խոսքերը.*

Հագար տարվա կարոտ ունի իմ երազը հագարաթեվ

Այս թեկուզ լուռ, դեռ ավերակ տեսնեմ Անիս ու Աոր մեռնեմ...

Որպես սիրտս ազատատենչ, որպես սիրտս բացված վրան՝

Գլխիս կարմիր մի դրոշակ, տեսնեմ Անիս ու Աոր մեռնեմ

.....

*Իսկ հայրենաշունչն Գևորգ էմին Հայաստանը խոսեց-
նեք բարձրադաղակ.*

Խաղաղությունը բառ չէ ինձ համար եվ ոչ ալ կոչեր

Նա Սովետական իմ հայրենիքն է խաղաղ ու արդար:

***

1951 հուլիս 9-ին հանդիպումս փրոֆ. Փիոթրովսքիի հետ: Մեքենաներով կ'ուղղվիրք քաղաքեն դուրս՝ դեպի Կարմիր Բլուր՝ դեպի հնադարյան պեղումներու վայրը, ուր երևան հանված է Ուրարտական շրջանի Դենչեպահին կոչված քաղաքի արքունական պալատը՝ Ջանգու գետեն ոչ շատ հեռու: Անապատային տարածություն մը՝ քարքարոտ, դեղին-կարմիր փոշիի վերածված հող, ոչ մեկ կանաչություն, ոչ մեկ բնակություն, այրող արև: Քալելով կառաջանանք դեպի բլուրը, որ մեկ-երկու հարյուր մեթր հեռու է մեզմե: Հեռուեն կը նշմարենք խումբ մը մարդիկ, որ կ'ուզան մեզ դիմավորելու: Բոլորն ալ երիտասարդ են, հա-

գած են կտավե պարզ ու միաձև շալոփետներ և գլուխին ծածկած քասքեթներով. փոշոտ են բոլորն ալ, ոտքեն մինչև գլուխ՝ այրած, շիկացած դեմքերով: Երբ կը մոտենանք, մեզ ձեռք կ'երկարե նախ խուճախն գլուխը գտնվող բարձրահասակ, նիհար, շեկ, դեմքի ազնիվ գծերով տղամարդը՝ շուրջ 40–45 տարեկան: Հայերեն կ'ողջունեն մեզ. «Բարով եկաք մեզ մոտ»:

Փրոֆ. Փիոթրովսքին է, մեծանուն ռուս հնագետը, ուսուցչապետ Լենինկրատի համալսարանի և փոխտնօրեն աշխարհահռչակ «Էրմիթաժ» թանգարանի: Շատ համեստ, հեզահամբույր, համակրելի անձնավորություն մը: Շրջապատված է քսանի չափ երիտասարդ հայ ուսանող–ուսանողուհիներով, բոլորն ալ Երևանի Պետական համալսարանի պատմագիտական ֆակուլտետեն, որոնք աշակերտություն կ'ընեն անվանի փրոֆեսորին մոտ:

Պեղումներու վարիչ փրոֆեսորը մեզ կ'առաջնորդե՝ լայնորեն բացատրություններ տալով: Ահա երևան հանված պալատի մառանները, գինիի հսկա կարասները, պազալթե տաշված մեծ քարեր, աղյուսե հյուսված պատեր, կովի ժամանակ հրդեհի հետքեր, այրած փայտի մասեր, գենքեր, պղնձյա դասեր և այլն, իսկ ավելի հեռուն՝ իշխաններու բնակարաններուն ավերակները: Զանգուլի ափին կերևա նաև Ուրարտական շրջանեն մնացած ջրանցքը, որ այսօր ալ կ'օգտագործվի:

Ապա տեղ կ'առնենք քարերուն վրա, մեծ հովանոցի մը տակ, ուր փրոֆ. Փիոթրովսքին մեզ կը ներկայացնե ճոխ ալպոմ մը՝ մեծադիր նկարներով Կարմիր Բլուրի պեղումներուն արդյունքները պատկերացնող: Ալպոմը թերթ առ թերթ կը բացվի մեր առաջ և փրոֆեսորը մեզ հիացնող հեղինակություններ կը պատմե հին Ուրարտուի քաղաքակրթական ուրույն արժեքի մասին:

Չափազանց հետաքրքրական համեմատություններ կ'ընեն արդյունաբերության, կուլտուրական, առևտրական, ռազմա–քաղաքական տեսակետներե Ուրարտուի և այդ պատմաշրջանին պատկանող այլ քաղաքակրթություններ

րուն միջև, ինչպես էին Ասորեստանը, Բաբելոնը, Եգիպտոսն ու նախահելլենական շրջանը՝ վեր հանելով Ուրարտուի հարաբերությունները այդ կեդրոններուն հետ և փոխադարձ ազդեցությունները: Ռուս փրոֆեսորը արդեն հաստատած է, թե ԴԵՆՇԵՊԱԻՆԻ եղած է Ուրարտուի փոխարքաներուն կեդրոնը, իսկ բուն մայրաքաղաքը՝ թագավորանիստ կեդրոնը, եղած է Վանա շրջանի մեջ: Այժմ մեծ եռանդով առաջ կը տանի պեղումները պալատի դիվանատունը գտնելու նպատակով: Եթե իրոք դիվանատունը հայտնաբերվի, այդ պիտի հանդիսանա մեր դարերու մեծագույն հնագիտական գյուտերեն մին: Մեր խոսակցությունը ամբողջ տևողության թարգմանի պաշտոնը փայլուն կերպով կը կատարեր գերազանցիկ ուսանող Գևորգ Տիրացյանը՝ խոստովանալից որդին ուսմանահայ հայրենադարձ ուսուցիչ Արտաշես Տիրացյանի:

Շուրջ երեք ժամեր անցուցինք Կարմիր Բլուրի վրա՝ պտույտ մը կատարելով մեր ազգային պատմության հնագույն շրջանի, կարծեք, կախարդական աշխարհին մեջ:

Երիտասարդ ուսանողները մեջ ընդ մեջ մեզ կը հյուրասիրեին ամենաթանկագին ըմպելիքով, որ կարելի էր երևակայել այդ կիզիչ արևին տակ երևանյան սառն ջուրով, որ առավոտուն բերված է հատուկ հողե սափորներու մեջ և թաց լաթերով փաթաթված:

Կխորհիմ, ի՞նչ զոհաբերության ոգի, գիտական մարդու ի՞նչ անձնուրաց գիտակցություն, որով ուսու մեծանուն գիտնականը՝ փրոֆ. Փիոթրովսկին, ամբողջ տարին Լենինկրատ աշխատելե վերջ՝ իր ամառվան արձակուրդի ամիսներուն, ամեն տարի այս հարավի հնոցը կ'իջնե իբր վարիչ Կարմիր Բլուրի պեղումներուն՝ ոգևորված հայ ժողովրդի հին քաղաքակրթության արժեքներով:

Հաջորդ օրը էջմիածին կը պատմենք մեր այս այցելության և փրոֆ. Փիոթրովսքիի հետ մեր ունեցած հանդիպումին մասին:

Վեհափառը, գոհ մեր տպավորություններեն, կ'եզրափակե. «Իմացեք, որ հայ ժողովուրդը հարազատ ու մեծ բա-

ըեկամներ շատ ունի թե՛ Մոսկվա և թե՛ Լենինկրատ: Նրանց շարքին է պատկանում փրոֆ. Փիոթրովսկին, ինչպես և Ալեքսանդր Ֆատեեփն ու Մարիեթա Շահինյանը, ուրիշների կողքին: Նրանք հասկանում և գնահատում են մեր հին արժեքները հաճախ ավելի լավ, քան մենք՝ հաստատանքիներս»:

***

Անմոռանալի քաղցր հիշատակներ կը պահեմ նաև Երևանի գեղարվեստական հաստատություններու մեր այցելություններն:

Ահա, Երևանի Սպենդիարյանի անվան օփերայի մեծ դահլիճին մեջ եմ: Սրահը՝ գրեթե լեցուն: Շշուկային ջերմ աղմուկ և նվագախմբի գործիքներու խուլ ձայներ: Բայց ահա լույսերը մարիլ կը սկսին հանդարտ ու մեղմիկ: Մութին հետ կ'իջնե նաև խոր լարված լուսություն: Եվ հանկարծ, երաժշտությունը կը սկսի հոսիլ Երևանի օփերայի բեմեն... կը ցնծա հոգիս ու վերացած կ'օրորվի երգի ալիքներուն վրա: Անցյալի մեջ, քանի-քանի անգամներ նման ներկայացումներու առթիվ ցանկացեր էի ապրիլ այս պահը Երևանի մեջ: Ահավասիկ, այդ ցանկությունը իրականացած է: Եվ ի՛նչ փառավոր իրականություն: Առանց վարանումի կարելի է ըսել, թե Երևանի օփերան, թատրոնն ու Ֆիլհարմոնիան իրենց արվեստի մակարդակով առաջնակարգ տեղ պիտի կարենային գրավել ու պատիվ բերել որևէ քաղաքակիրթ երկրի:

Սովետական Հայաստան երեք անգամ այցելելով՝ անփոխարինելի հաճույքը ունեցա լայնորեն վայելելու Երևանի գեղարվեստական կյանքը՝ օփերան, թատրոնը, Ֆիլհարմոնիան, Երգի-պարի անսամպլը, Օփերեթը, Հայ Կինոն և այլն: Ունկնդրեցի «Անուշ», «Դավիթ Բեկ», «Եվկենի Օնեկին» և «Ֆաուստն» օփերաները և «Խանդուկ» պալեթը: Լսեցի մեր մեծ երգիչներեն Հայկանուշ Դանիելյանը, Մու-

սիա Չմշկյանը, Շարա Տալյանը, Դավիթ Պողոսյանը և Գոհարիկ Գասպարյանը: Վերոհիշյալ օփերաները և ֆիլհարմոնիայի համերգները ղեկավարեցին տաղանդավոր տիրիժյորներ Մալունցյանը, Ղարաճանյանը և Պուտաղյանը՝ մեծ հմտությամբ և ճշմարիտ արվեստագետի տեմպերամենտով:

Արվեստի նույն կատարելիության կը հասնի նաև Սունդուկյանի անվան Պետական Թատրոնը իր առաջնակարգ ղերակատարներով: Այստեղ տեսա Սունդուկյանի «Պեպո»-ն, «Խաթաբալա»-ն, «Էլի մեկ զոհ»-ը, Նար-Դոսի «Սպանված Աղավնին», Գուրգեն Բորյանի «Բարձրունքներում»-ը, Լերմոնտովի «Դիմակահանդես»-ը, ինչպես նաև «Համլետ»-ն ու «Օթելլո»-ն: Մեր Պետական Թատրոնը օժտված է իրոք լավագույն ուժերով. ղերասաններ, ինչպես են՝ Հրաչյա Ներսիսյանը, Օլկա Գյուլագյանը, Ավետ Ավետյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը, Մալյանն ու Արագյանը, Պարոնիկյանն ու Խաժակյանը և ուրիշ շատեր անփոխարինելի ուժեր են և պարծանքը այսօրվա հայ բեմին:

Իմ վրա խոր տպավորություն թողուցին Հրաչյայի Պեպոն, Վաղարշյանի Համլետը և Ավետ Ավետյանի Զամպախովը և մանավանդ Յակոն:

1951-ի ամրան բախտն ունեցա Երևանի բեմին վրա տեսնելու հյուրաբար Հայաստան եկած, հայ ժողովրդի պաշտամունքին առարկա դարձած Վահրամ Փափագյանը, «Օթելլո»-ի և Արփենինի դերերուն մեջ: Մեծ հաճույքն ունեցա լսելու «Հայաստանի սոխակ»-ը՝ Գոհար Գասպարյանը, որ իր արվեստի կատարելիության հասած է ու հայ արվեստի աստղերեն մին դարձած շնորհիվ փրկարար հայրենադարձին:

Միայն հարազատ մայր երկրի մեջ, միայն հայրենական պետության հովանին ներքև է, որ հայ արվեստագետը լիակատար պայմաններ կը գտնե՝ մշակվելու, կատարելագործվելու և ստեղծագործելու:

Ի՛նչ տխուր եղած է, ի՛նչ տխուր է և այսօր արևմտահայ աշխարհի մեջ ցիր ու ցան հայ արվեստագետներու ճակա-

տագիրը, որոնք իրենց տաղանդը ի դուր կը մաշեցնեն, օրե օր կը տժգունին, կ'այլասերին ու կը հյուժին:

«Դիմակահանդես»-ի ներկայացումեն անմիջապես վերջ թատրոնի տնօրենություն զրասենյակին մեջ հանդիպում մը ունեցանք Վահրամ Փափազյանի և Հրաչյա Ներսիսյանի հետ՝ երկուքն ալ սփյուռքեն հայրենիք եկած առաջին համաշխարհային պատերազմեն հետո՝ Սովետական իշխանություն լուսաբացին:

Ուրախ, ջերմ զրույցի մթնոլորտին մեջ Հրաչյա Ներսիսյան, անդրադառնալով իր արտասահմանյան կյանքի պայմաններուն, ի միջի այլոց ըսավ. «Մենք երկուքս՝ Վահրամն ու ես, այն բախտավորներից ենք, որ Սովետական կարգերի հաստատման, այսինքն՝ հայ ժողովրդի վերածնունդի առաջին իսկ օրերին, Պոլսից եկանք մայր հայրենիք ու մնացինք այստեղ մեր ժողովրդի երիտասարդ պետություն կողքին՝ դնահատված և ապահովված ամեն կերպով: Մենք փրկվեցինք այն տխուր պայմաններից, որոնց ենթակա է հայ արվեստագետը սփյուռքի զրամատիրական աշխարհին մեջ, ուր ան շատ հաճախ ստիպված է «իր տոմսերը» վաճառելու տունետուն, խանութխանութ՝ կերպով մը վարելու համար իր միշտ անապահով և արհամարված կյանքը: Ինչքան տաղանդներ կորսված են ու կը կորսվին այդ պայմանների մեջ»:

Սովետահայ արվեստագետի գիտակցության մեջ ամրակուռ է այն համոզումը, թե գեղարվեստական գործը միայն արվեստագետներու և փոքրաթիվ «նրբաճաշակներու» վայելքի կամ ժամանցի առարկան է, ինչպես շատ անգամ կը հասկնան արևելյան աշխարհայացքով մարդիկ:

Երաժշտություն, թատրոն, գրականություն և նկարչություն այստեղ՝ սովետական ընկերության մեջ, ի սպաս կը դրվին ժողովրդի լայն զանգվածներուն, քաղաքի և գյուղի բոլոր աշխատավոր մարդոց՝ բարձրացնելու համար զանոնք, անոնց ճաշակն ու զգայնությունը մինչև արվեստի բարձրագույն կատարները: Այս ազնիվ նպատակին հասնելու համար տեսա ես, թե ինչպես Սովետական Հա-

յաստանի մեջ ձեռք ձեռքի կ'աշխատին արվեստագետն ու արվեստի հաստատությունները, պետական մարմիններն ու կրթական-դաստիարակչական-գիտական հաստատությունները՝ կազմակերպված, պլանավորված ձևով: Դպրոցն ու համալսարանը, ակումբներն ու զբոսայգիները, ռատիոն ու մամուլը, ցուցահանդեսն ու հրապարակային դասախոսությունները թանկագին գործակիցներն են սովետահայ արվեստագետներուն:

ՄԱՐԴԸ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ

«Եթե կ'ուզենք մեր թերություններում վերջ տալ, և եթե կ'ուզենք որ մեր երկիրը բավարար չափով կարող մարդիկ ունենա, տեխնիկան առաջ տանին ու զայն ի գործ ածեն, պետք է նախ և առաջ սորվինք մարդը գնահատիլ: Վերջապես պետք է հասկանանք, որ աշխարհի բոլոր դրամագույններեն ամենեն թանկարժեք ու ամենեն վճռական դեր ունեցող դրամագույնը մարդն է»:

Ստալինյան այս լուսավոր խոսքերը կենդանի իրականություն են և ծրագիր դարձած են նաև մեր հայրենիքին մեջ:

Եթե մարդը ամենաթանկարժեք դրամագույնն է, ապա ուրեմն հարկ է ամենաուղղի խնամք և ամենահարատև հոգածություն տա՞նք մարդուն հանդեպ: Խնամքն և հոգածություն երեխաներուն և մայրերուն, խնամք և հոգածություն դպրոցական հասակի աշակերտության և ուսանողության, խնամք և հոգածություն աշխատանքի մարդկանց, խնամք և հոգածություն ծերության սեմին հասած աշխատավորներուն: Խնամք և հոգածություն բոլորին՝ առողջապահական, կրթական, փրոֆեսիոնալ դաստիարակության, աշխատանքի ու կյանքի նյութական պայմաններու բարելավման և մշակութային կարիքներու բավարարման տեսակետներեն:

Սովետական Հայաստան այցելող մը դյուրավ կրնա հաստատել այս բոլոր պայմաններուն իրականութունը: Պետութեան և հասարակութեան ամենաջերմ ուշադրութեամբ կ'ուղղվի նախ երեխաներուն և պատանիներուն: Ամեն մեծ հաստատութիւնն ունի իր մանկամսուրը, ուր գործաւոր խնամք և լավ սնունդ կ'ստանան աշխատավորներու երեխաները մինչև 5-6 տարեկան հասակին: Անձամբ տեսա այդպիսի մեկ քանի մանկամսուրներ: Օրինակ՝ ծխախոտի Փապրիքայի մանկամսուրը, զոր այցելեցինք հուլիս 12-ին, ուր կաշխատին 800 բանվոր-բանվորուհիներ երկու հերթով (ամենով) ութական ժամ: Մանկամսուրը բաղկացած էր լուսավոր մեծ երեք սրահներէ՝ շատ զվարթ կահավորված և առատ կանաչ բույսերով ու ծաղիկներով զուգված: Լեցուն էին պես-պես, գույնզգույն խաղալիքներ, տիկնիկներ, պատկերներ, ժապավեններ, ալպոմներ և այլն: Երեխաները, ըստ տարիքի, նստած էին գետինը՝ մաքուր գորգերու վրա, կամ ցած աթոռներու վրա՝ սեղաններու շուրջ, իսկ ուրիշներ՝ շատ փոքրիկները, պառկած կը քնանային հատուկ անկողիններու մեջ: Բոլորը մաքուր և առողջ էին: Ամեն մեկ սրահին մեջ կային երկու-երեք խնամող-հսկող քույրեր՝ սպիտակ զգեստավորված: Մանկամսուրեն ելնելով՝ մտանք Փապրիքայի բուժարանը: Գլխավոր բժիշկը մեզ լայն բացատրութիւններ տվաւ, թե ինչպես կը հետևին ամեն մեկ աշխատավորի առողջական վիճակին: Ամեն մեկը ունի իր ֆիշան, և շաբաթը անգամ մը քննութեան ենթարկվելով՝ այնտեղ կ'արձանագրվի քննութեան արդիւնքը: Բուժարանը մաքուր է և օժտված ամեն տեսակի գործիքներով ու մեքենաներով, հատկապես թոքերու քննութեան համար: Բոլոր աշխատավորները կը ստանան օրական մեկական քիլոկրամ կաթ:

Նկատելի է առհասարակ մաքուր, օդասոււն և կարգապահ մթնոլորտը թե՛ աշխատանոցներուն, թե՛ միջանցքներուն մեջ: Հանդիպեցա այստեղ բազմաթիւ հայրենադարձ աշխատավորներու, որոնց շարքին նաև քանի մը ծանոթ ուղմանահայ երիտասարդներու, որոնք ուրախ և հպարտ

եկան ձեռք սեղմելու: Բոլորի դեմքին վրա կարդացի գոհունակություն և բավարարություն:

Նույն օրը այցելեցինք համբավավոր «Արարատ» տրեստի գինիի և քոնյակի գործարանի զանազան բաժինները՝ մինչև հինգերորդ հարկ գետնին տակ գտնվող պահեստի մասնանները: Քանի մը օր վերջ այցելեցինք պոմպոնի և կոնֆետի մեծ գործարանը և օգոստոս 2-ին Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության հսկաներեն մին՝ տրանսֆորմատորներու և գեներատորներու, կոմպրեսորներու և էլեկտրական տրակտորներու էլեկտրամեքենաչինական ուղինան, որ կգտնվի քաքաղեն դուրս՝ 180 հա. տարածության մը վրա: Ճարտարարվեստականացած մեծ երկիրներու հատուկ հսկա հաստատություն մըն է այս: Այժմ օրական 8-10 վակոն ապրանք կարտադրե Սովետական Միության մեծ կառուցումներուն համար: Այստեղ կ'աշխատին շուրջ 5000 բանվորներ և 260 ինժիներներ ու մասնագետ վարպետներ: Առաջիկա 3-4 տարիներու ընթացքին, մինչև հնգամյա պլանի վախճանին, նոր բաժիններ ևս պիտի կառուցվին ու այսպիսով բանվորներու թիվը պիտի հասնի 15.000-ի:

Այստեղ ևս կը տիրե վերին աստիճանի կատարյալ, արդիականորեն կազմակերպված աշխատանք և աշխատանքի առողջապահական և ապահովության պայմաններ: Արկածներ գրեթե չեն պատահիր շնորհիվ այս միջոցառումներուն: Բանվորները լավ հագված են և ունին առողջ ու կայտառ երևույթ: Այստեղ ալ այցելեցինք մանկամսուրը, բուժարանը, որ հիվանդանոցի կը նմանի, բանվորական հրաշալի ճաշարանը, բոլորովին արդիական խոհանոցը ամեն տեսակ սարքավորումներով, ապա գրադարանի հսկա լուսավոր ընթերցասրահները, ակումբ-սրահը, ուր կա ռատիո և կինոյի սարքավորում: Այցելեցինք այս ուղինայի լայնատարած հանգստի պարտեզը և մարմնակրթանքի դաշտը՝ մարզական բոլոր տեսակի խաղերու հարմարություններով: Ընդարձակ լողարանը, ջրցանի (տուչ) կազմածները և այլն: Իսկ քանի մը հարյուր մեթր հեռուն կը տեսնենք երեք հարկանի մեծ շեն-

քեր (պլոքներ) մոխրագույն տուֆե կառուցված, որոնք բանվորական բնակարաններն են: Ամառ առավոտ է. պատուհանները բաց են, տանտիկիները տան մաքրություն կ'ընեն: Բազմաթիվ պատուհաններ և պատշգամներ զուգված են ծաղիկի թաղարներով: Շրջակա տարածություններու վրա աջին ու ձախին կը տեսնենք ուրիշ քանի մը մեծ շենքեր, որոնք կառուցման ընթացքի մեջ են, և ուրիշներ ալ պիտի կառուցվին հետզհետե: Այս կառուցումներեն ոմանք նոր աշխատասրահներ պիտի ըլլան, իսկ ոմանք՝ բնակարաններ բանվորներու և ծառայողներու համար:

Կ'այցելենք էլեկտրամեքենաչինական այս հսկա հաստատության բոլոր աշխատասրահները: Վիթխարի մեքենաներու շուրջ կ'աշխատին անհամար չարքաշ հայ բանվորներ: Մեզ տեսնելով՝ պահ մը կանգ կ'առնեն և ապա կրկին կը շարունակեն իրենց աշխատանքը ակներև հպարտությամբ, և կամ եթե շատ մոտն ենք, կու գան ձեռք տալու իրենց բանվորի ամուր ու բարի ձեռքերը: Կը դիտեմ այս մարդիկը ու կը խորհիմ՝ ահա ճշմարիտ մարդիկ, ահա ճշմարիտ հայրենասերներ, շինարար, ստեղծագործող հայրերին, ահա մեր հայրենիքը վերաշինող անանուն հերոսները: Այստեղ բոլորի դեմքին վրա տեսա դրոշմը աշխատանքի ուրախության, դրոշմը՝ պարտականությունը կատարած ըլլալու ուրախության:

Եվ ինչու հայ բանվորը ուրախությամբ պիտի չկատարէ իր աշխատանքի բաժինը, քանի որ ան չաշխատիր այս կամ այն շահագործողին հաշվոյն, այլ իր ժողովրդի, իր հայրենիքի վերաշինության օգտին, քանի որ ինքն այս հաստատության տերը ըլլալու զգացումն ունի, քանի որ արդար կերպով գնահատված և վարձատրված է իր տքնությունը, քանի որ հոգատար պետությունը նեցուկ է իրեն, իր ընտանիքին, իր զավակներուն:

Աշխատավոր մարդոց երեխաները անխտիր ուսում կը ստանան: Գերազանցիկ աշակերտներն ու ուսանողները նյութապես վարձատրված են մինչև ամսական 350 ռուբլիով, իսկ ամառվան ընթացքին բոլոր երեխաները օգափո-

խուլթյան կը դրկվին 40 օր լրիվ՝ պետութեան ամբողջական ծախսերով: Հիվանդութեան պարագային ձրի է դարձանը թե՛ բանվորի և թե՛ ընտանիքի անդամներուն համար:

Բժշկական հսկա ցանց մը տարածված է ամբողջ երկրին մեջ՝ քաղաքներուն, գյուղերուն և ավաններուն մեջ:

Չկա անկյուն մը Սովետական Հայաստանի մեջ, ուր չհասնի պետութեան կողմէ նշանակված բժշկի խնամքը: Միջին հաշվով ամեն 483 բնակչի համար կա մեկ բժիշկ, չհաշված օգնական բժիշկներն ու սանիտարական անձնակազմը: Մինչդեռ Փրանսայի պես երկրի մը մեջ, օրինակ, կա միայն մեկ բժիշկ՝ հազար հոգիի համար: Այսպես է, որ հայ ժողովուրդը ազատած է մալարիայի և այլ հիվանդութիւններու ճիրաններէն, այսպես է, որ կը կերտվի նոր հայրենիքի մեջ նոր ժողովուրդ մը՝ առողջ մարմնով և առողջ հոգով:

Մեր ուղմանահայ հայրենադարձ մայրերը ինձ խոստովանեցան, թե ինչպէս առաջին տարին դժվարով հանձնած են իրենց փոքր երեխաները «օտար» ձեռքերու՝ օղափոխութեան տարվելու համար Ծաղկաձոր: Եվ սակայն շուտով համոզված են, իրենց սեփական փորձով, թե այդ ձեռքերը ոչ թե օտար, այլ հարազատ ձեռքեր են, որոնք 40 օր հետո երեխաները կը վերադարձնեն առնվազն 3-4 քիլոկրամով «չաղացած», ավելի առողջ ու կայտառ, ավելի կիրթ ու ընկերական:

Էլեկտրամեքենաշինական ուղինայի սրահներէն մեկուն՝ գեներատորներու սարքավորման բաժնին մեջ, խոսքի կեցա բաժնի վարիչ ինժիններին հետ: Հարց տվի, թե ինչ կերպով կ'ապահովեք ձեր աշխատանոցի որակյալ նոր ուժերը, նոր բանվորական քատրերը: Վարիչ ինժինները՝ շուրջ հիսուն տարեկան, լուրջ, խստադեմ, բայց համակրելի անձ մը, զիս լուսաբանեց այսպես. «Մենք մեր հաստատութեան մեջ կ'ընդունենք, ի հարկէ, արհեստից վարժարաններ, տեխնիկումներ ավարտողներ, բայց նաև առանց նման տեխնիկական ուսում ստացած պատանիներ: Մեր հաստատութեանը ինքը սրանց համար, թե աշխատանոց է և թե դպրոց միա-

ժամանակ: Ունենք մասնավոր կուրսեր կատարելագործման համար: Մենք մեր բոլոր միջոցներով քաջալերում ենք նոր ուժերը, որպեսզի նրանք հնարավորություն ունենան աստիճան առ աստիճան բարձրանալու և ձեռք բերելու իրենց աշխատանքին մեջ լավագույն արդյունքներ՝ արտադրութ-յան որակի և քանակի տեսակետից: Ի հարկե, սա կախում ունի նաև իրանից՝ պատանի բանվորից, նրա ուշիմությունից, նրա ուսման և առաջդիմելու փափաքից: Եթե կա այդ փափաքն ու համառ աշխատանքի կորովը, նա մեր օգնու-թյամբ և միջնորդությունով կրնա նույն իսկ բարձրագույն ուսում ստանալ Երևանի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտում և չորս-հինգ տարի հետո վերադառնալ մեզ մոտ՝ արդեն իբ-րև մասնագետ ինժիներ: Իր ուսանողական շրջանին նա կը ստանա գրեթե նույնքան փող, ինչքան որ պիտի ստանար աշխատանքի մեջ մնալով»:

Ինչքան ոգեպնդիչ ու հուզիչ էին մեզ համար այս պարզ ու արտաքնապես չոր խոսքերը, որ վարիչ ինժիները կ'արտասանեին հանդարտ ձայնով, սովորական ու հանրա-ծանոթ հարցերու մասին խոսելու զգացումով: Սակայն գա-ղութահայ մարդուն, միջին արևելքի կամ արևմտյան դրա-մատիրական աշխարհին մեջ ապրող ու տքնող հայ աշխա-տավոր մարդուն համար ինչքան արտասովոր, ինչքան ըղ-ձալի կյանքի ու աշխատանքի պայմաններ են ասոնք:

Հիշեցի Մարիեթա Շահինյանի «Հիդրոկայանը» վեպեն դրվագ մը: Նորաստեղծ Սովետական Հայաստանի մեջ կը կառուցվի առաջին հիդրոկայանը: Երկիրը տակավին ավե-րակ է, տնտեսությունը ամբողջապես քայքայված, ժողո-վուրդը, հայ ժողովուրդը մահվան ճիրաններեն նոր ազա-տած, շշմած է, կը խարխափե, կ'որոնե ու կը սկսի հուսալ...: Վեպին գլխավոր հերոսը՝ Արնո Արևյան, կը դիտե շուկային մեջ հավաքված հայ գյուղացիները՝ նիհար, տժգույն, հոռե-տես, նստած են գետնին վրա անշարժ՝ իրենց ձեռքերը կախ ինկած: Արևյան սակայն նոր մարդն է և, հայացքը ուղղած դեպի հեռուն, դեպի գալիքը՝ կը խորհի. «Եթե այս ձեռքե-

րուն աշխատանք հայթայթվի, եթե այս ձեռքերը արթն-
նան...»:

Այդ արթնցած ձեռքերը հազար հազարներու ձեռքերն
են ահա, որ մենք կը տեսնենք այսօր՝ կենդանի, աշխույժ,
ջլապինդ, շինարար, ստեղծագործ...

***

Երջանիկ առիթն ունեցա անձամբ այցելելու Սովետական
Հայաստանի օդափոխության կարգ մը վայրերը, որոնք բո-
լորն ալ աշխատավոր ժողովրդի տրամադրության տակ
դրված են: Մեր Հայրենիքի մեջ աշխատավորին հանգստի
իրավունքը անխախտ կերպով ապահովված է: Հանգստի
վայրեր, սանաթորիաներ, հանքային ջրերու կեդրոններ,
ինչպես՝ Սևան, Դիլիջան, Արզնի, Իստիսու (Ջերմուկ), Ստե-
փանավան, Կիրովական, երկրի սահմաններեն ներս, ինչպես
նաև հարյուրավոր նման օդափոխության վայրեր Սովետա-
կան Միության մեջ լայնորեն բացած են իրենց հյուրընկալ
դռները Հայաստանի աշխատավորության և մտավորակա-
նության համար: Եղա Դիլիջան, Արզնի, Սևան և Ծաղկա-
ձոր: Դիլիջանը ճշմարիտ դրախտավայր մըն է իր բնական
դիրքով, իր անտառապատ բարձր լեռներով: Այստեղ կա-
ռուցված է սանաթորիում մը՝ բժշկական դարմանման նոր-
ագույն սարքավորումներով օժտված, ինչպես նաև բազ-
մաթիվ շենքեր, հանգստի տուներ և պարտեզներ:

Արզնին տեսած էի 1948-ին ալ: Ի՛նչ տարբերություն սա-
կայն հին Արզնիին և նոր Արզնիին միջև: Իր նոր սանաթո-
րիումով, հանքային ջրերու լողարաններով, բուժական ան-
համար սարքավորումներով, նոր բազմաթիվ շենքերով Արզ-
նին չհիշեցներ անգամ հինը: Այժմ 200 հիվանդներ միաժա-
մանակ կրնան հանքային ջրերու լողանք և այլևայլ հիդ-
րոէլեկտրաբուժիչ խնամք ստանալ առանձին սենյակներու
(քապիններ) մեջ: Սրահները, միջանցքները, քապինները, լո-
գարանները կը փայլին սպիտակ մաքրության մեջ: Ամեն
ինչ մարմար է, մոզաիք է կամ հախճապակի է և նիքել: Քա-

նի մը հարյուրի հասնող անձնակազմ մը կա այստեղ՝ մասնագետ հայ բժիշկներու ղեկավարութեան ներքեւ: Սովետական Հայաստան հիվանդներ կու գան նաև Միութեան քույր հանրապետութիւններէն՝ լսած ըլլալով համբավը Արզնիի, Դիլիջանի կամ Զերմուկի հանքային ջուրերուն:

Մեր հայրենիքի մեջ ուղիղ կերպով հասկցված են մեծ Առաջնորդին խոսքերը, թե աշխարհի բոլոր դրամագլուխներէն ամենէն թանկարժեքը մարդն է, ու քայլ առ քայլ և ավելի ու ավելի լիակատար կերպով կը կիրարկվի հոն՝ գործնական կյանքի մեջ, մարդուն մասին այս վեհ ըմբռնումը:

ԷԶՄԻԱԾԻՆԸ ԱՅՍՕՐ

«Դարեր եկան, դարեր անցան Էջմիածին
Քո հիսն անշարժ ու անասան Էջմիածին»

Երրորդ անգամն է, որ կ'ուղղվիմ դեպի Մայր Աթոռ: Այգիներով, հպարտ բարտիներով, գողտրիկ ազասիաներով կամ բուրումնավետ փշատի ծառերով եզերված ասֆալտապատ ճանապարհը մեզ կը տանի դեպի Էջմիածին: Ահա, հորիզոնին վրա կ'ուրվագծվին արդեն Ս. Հռիփսիմեի, Շողակաթի և Ս. Էջմիածնի գմբեթներուն ազնվաշուք կերպարները: Երջանկութիւնը ունիմ վերստին տեսնելու այս հնադարյան սրբավայրերը: Քիչ հետո արդեն Մայր Տաճարի մեջ եմ: Կ'աղոթեմ: Ապա դուրսը, շուրջս հին ծանոթներ, սիրելի դեմքեր, կարոտալի խոսքեր, ուրախութիւն և ծիծաղ:

Կը բարձրանամ վեհարան: Զիս կ'ընդունի Վեհափառ Հայրապետը՝ Նորին Սուրբ Օծութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ը: Ի՛նչ մխիթարիչ ապրում տեսնել 83-ամյա մեր ալեփառ Հայրապետը իր աշխատանքի սեղանին՝

առողջ, աշխույժ և կորովի: Վեհափառը համակ իմաստութ-
յուն է, անչափ սեր դեպի մեր եկեղեցին ու հայ ժողովուր-
դը, ջերմ նվիրում դեպի մեր վերածնած ու հայ հայրենիքը,
այլ նաև համակ լավատեսություն, շինարար ոգի և համակ
ծրագիր:

«Վեհափառը զարհուրելի հայրենասեր մըն է»,– կըսե Տ.
Եղիշե արքեպիսկոպոս:

Անտարակույս Գևորգ Զ հայրենասեր Հայրապետին կը
պարտինք Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի մեր օրերու վերա-
ծնունդը և կազմակերպյալ վիճակը:

Այն պատմական օրեն՝ 1945–ի մայիսեն, երբ Նորին
Սրբությունը ներկայացավ Քրեմլին՝ Սովետական ժողո-
վուրդներու մեծ առաջնորդ Ի. Վ. Ստալինին, նոր շրջան մը
բացվեցավ հազարամյա Հայաստանյայց եկեղեցվո պատ-
մության մեջ: Շրջան մը՝ վերածաղկման և բարեկարգութ-
յուններու: Իրոք հասած էր ժամանակը, որ վերածնած և
վերաշինվող նոր հայրենիքի կողքին հայ հավատացյալ ժո-
ղովուրդը ունենար հայրենանվեր, ժողովրդին հետ քայլող,
կենդանի եկեղեցի մը: «Հայրենիքի Պաշտպանության»
չքանաչնակիր մեծագործ մեր Հայրապետը 1945–ի Ազգա-
յին եկեղեցական ժողովին հաջորդող տարիներուն՝ որպես
ազգընտիր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, աննախընթաց հե-
ղինակությամբ սկսավ բեղուն և արդյունաշատ իր գործու-
նեություն նորագույն շրջանը:

Եկեղեցանվեր ու հայրենասեր նոր ուժեր եկան, հա-
մախմբվեցան Մայր Աթոռի և Ամենայն Հայոց Հովվապե-
տի շուրջ: Վեհափառի ջանքերով վերաբացվեցավ Հոգևոր
ճեմարանը՝ վեց դասարաններով, լույս տեսնել սկսավ
Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը, նոր
հիմերու վրա ղրվեցավ Կաթողիկոսարանի տնտեսությունը,
կարգ–կանոն և միօրինակություն հաստատվեցավ եկեղե-
ցական պաշտամունքներուն մեջ, նորոգվեցան ու վերա-
բացվեցան շարք մը եկեղեցիներ թե՛ Հայաստանի և թե՛
ղրացի հանրապետություններու հայաշատ կեդրոններուն
մեջ, վերակազմակերպվեցան Թբիլիսիի, Պաքուի և Ռուս-

տով-Նախիջևանի թեմերը և վերջապես ուղղակի սերտ կապեր վերահաստատվեցան Մայր Աթոռի և արտասահմանի մեր նվիրապետական Աթոռներու և թեմերու միջև:

Սովետական Հայաստանի մեջ այսօր բոլոր օրինական և գործնական պայմանները կան, որպեսզի հավատացյալները իրենց աստվածակառույց սուրբ հաստատությունը՝ Հայաստանյայց Եկեղեցին, պահեն-պահպանեն, կազմակերպեն ու ծաղկեցնեն:

Հայաստանի հավատացյալ ժողովուրդը իր լայն զանգվածներով ամուր կանգնած է իր նախնայաց սուրբ հավատքի վեմին վրա և նախանձախնդիր է իր ազգային ավանդություններուն պահպանման, իսկ սովետական իշխանությունը ոչ միայն որևէ կերպով արգելք չի հանդիսանար կրոնական կյանքի արտահայտություններուն, այլ օրենքի ուժով կ'ապահովե բոլոր եկեղեցիներու ազատ ու անկաշկանդ գործունեությունը և հաճախ կ'օժանդակե Մայր Աթոռի և Վեհափառ Հայրապետի ծրագրերներուն անթերի ու անհապաղ կենսագործման:

1951-ին, ավելի քան երկու ամիսներ Սովետական Հայաստան մնալով, առիթն ունեցա բազմաթիվ անգամներ մասնակցելու եկեղեցական արարողություններու և ուխտագնացություններու: Սուրբ Պատարագ մատուցանեցի թե՛ Էջմիածին Մայր Տաճարին մեջ, թե՛ Երևան՝ Ս. Սարգիս, Ս. Վարդան Զորավար և Ս. Հովհաննես եկեղեցիներուն մեջ և թե՛ Օշական՝ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի տոնին առթիվ: Ամեն անգամ եկեղեցիները լեցուն էին բերնբերան: Լեցուն կ'ըլլային նաև շրջափակերը մանավանդ Էջմիածին տաղավարներուն, երբ գյուղացի հավատացյալները ուխտի կու գան նույնիսկ հեռուներեն, մատաղ կը բերեն և ապա ժողովրդական խրախճանք կը սարքեն տավուլ-գոլուսայով, կերուխումով, պարերով ու երգերով:

Իմ հիշողությանս մեջ անջինջ պիտի մնա այն, ինչ որ տեսա Օշական՝ Ս. Մեսրոպի գերեզմանի մոտ, 14 հունիսին՝ հինգշաբթի օր մը, երբ հոգեկան մխիթարությունն ալ ունեցա Ս. Պատարագ մատուցանելու տեղվույն եկեղեցիին

մեջ, որուն Ս. Սեղանին տակ՝ գետնահարկը, կը գտնվի մեր մեծ սուրբին գերեզմանը: Հակառակ որ ամառ ժամանակ և գործի օր էր, Օշական գյուղի և շրջակա գյուղերու հավատացյալ գյուղացիութիւնը, ինչպէս նաև Երևանի ու Աշտարակի շրջանէն եկած բազմաթիւ հավատացյալներ լեցուցեր էին եկեղեցին, շրջափակը և գրեթէ ամբողջ գյուղը: Հայ տառերու հնարիչ ու հայ դպրութեան հանճարեղ հիմնադիր սուրբին գերեզմանին մոտ անվերջանալի էր ուխտագնացութիւնը: Գյուղացիներ, հայ շինականներ ու քաղաքէն եկած մարդիկ՝ ծեր թե երիտասարդ, տղամարդիկ թե կիներ, պատանիներ ու երեխաներ շարան-շարան գետնահարկը կ'իջնէին, ծունկի կու գային՝ շատեր մոմ ալ վառելով, և Սուրբ Մեսրոպին նվիրական շիրիմը կը համբուրէին երկյուղածութեամբ:

Անշուշտ Հայաստանյայց եկեղեցիին և Մայր Աթոռին առաջ տակավին կան որոշ հարցեր, որոշ ծրագիրներ, որոնք լուծման և կենսագործման կը կարոտին, սակայն այդ կախում ունի նաև հավատացյալներու նյութական օժանդակութեան աստիճանէն, կախում ունի հոգևորականութեան հաստատակամ ու անձնուրաց աշխատանքէն և, մանավանդ, սփյուռքի հայութեան Մայր Աթոռին օգնելու, նվիրաբերելու պատրաստակամութենէն, արտասահմանի թեմերու կողմէ ստանձնված հանձնառութիւններու ճշգրիտ գործադրութենէն: Կրօնական ապրումը կենդանի է Սովետական Հայաստանի հավատացյալ ժողովրդի հոգիին մեջ: Մայր Աթոռը կազմակերպված հաստատութիւնն է՝ իմաստուն և հեղինակավոր հայրապետի մը ղեկավարութեան ներքեւ, իսկ հայրենի պետական իշխանութիւնը նեցուկ և հովանի՝ մեր հազարամյա սուրբ հաստատութեան: Կը մնա, որ ինքը՝ հավատացյալ ժողովուրդը, ինքը՝ հայ եկեղեցին, լարե իր կենդանի ուժերը, իր իմացական և հոգևոր ուժերը և գիտնա օգտվիլ ստեղծված բարենպաստ պայմաններէն:

Մայր Աթոռը և ներքին թեմերը, ըստ կարելիւոյն, լավ կազմակերպված են: Առավել կամ նվազ կանոնավորութեամբ կը գանձվին 10-20% տուրքերը Մայր Աթոռի կողմէ:

Գեղարդա վանքին մեջ հիմնված են որոշ հասութաբեր տնտեսություններ՝ ոչխարապահություն, կաթնագործություն և մեղվաբուծություն, որոնք Մայր Աթոռին կը հայթայթեն առատ միս, յուղ, պանիր և մանավանդ զմայլելի մեղր: Այս բարիքները կը բավարարեն էջմիածնի վանքին և ճեմարանին կարիքները և մաս մըն ալ կը վաճառվին ազատ շուկային վրա:

Կան սակայն մեծ ծրագիրներ, ինչպես են Մայր Տաճարի հիմնական վերանորոգման այլևս անհետաձգելի դարձած խնդիրը, սեփական տպարանի մը ստեղծումը, նոր Վեհարանի նորոգությունն ու կահավորումը, Երևանի մեջ կաթողիկոսարանի մը շինությունը և տակավին ուրիշ այլ հարցեր, որոնք միայն համազգային միասնական ուժերով կարելի կ'ըլլա իրագործել: Չմոռանանք միաժամանակ, որ Հոգևոր ճեմարանը և պաշտոնաթերթը լուրջ գումարներու կը կարոտին՝ վերջնականապես ապահով վիճակի մեջ դրվելու համար:

Ինչպես 1945-ին ու 1948-ին, 1951-ին ևս ականատես վկան եղա հայրենի աշխարհի մեջ մեր ազգային եկեղեցվո վերագարթնումի և վերակազմակերպման ձեռնարկներուն ու ճիգերուն: Ս. էջմիածինը կենդանի իրականություն մըն է այսօր, անսասան վեմը մեր լույս հավատքին, անշեջ փարոսը մեր հոգևոր լուսավորության, աստվածապարզ և ճանապարհը մեր հոգիներու փրկության, ու միաժամանակ հարազատ օճախ մը ջերմ հայրենասիրության: Ով որ տեսած է մեր մայր երկիրն ու իր սրբավայրերը, ով որ ճանչցած ու հասկցած է մեր բնաշխարհի ժողովրդի հոգին, անոր ականջին ինչքա՛ն դատարկ, ինչքա՛ն անհարազատ կը հնչեն պապական «հրավեր»-ն ու աղաճանյանական «թուղթեր»-ը: Հայտանցի մարդուն համար չարժեք նույնիսկ պատասխան տալ անոնց: Ո՞վ են այդ մարդիկ: Ի՞նչ կապ ունին հայ ժողովրդին, հայ հայրենիքին հետ: Ի՞նչ աղերս կա Հռոմի և հայ ժողովրդին դարերու պատմության, հայ ժողովրդին արդի վերածնունդին ու հայ հայրենիքին վերաշինության միջև: Ո՞ւր էին Վատիկանն ու Աղաճանյանները հայ ժողովրդի նահատակության շրջաններուն,

ո՞ւր էին Վատիկանն ու Աղաճանյանները հայ ժողովրդի մահու և կենաց պայքարներու օրերուն, ո՞ւր էին Վատիկանն ու Աղաճանյանները Հայրենիքի ազատագրման ու վերաշինութեան հերոսական ճիգերու օրերուն, ո՞ւր էին Վատիկանն ու Աղաճանյանները վերջին Հայրենական պատերազմի ծանր օրերուն և ո՞ւր էին վերջապես անոնք հաղթանակի փառավոր օրերուն ու գաղթահայ ժողովրդի հայրենադարձի ոգևորութեան և ցնծութեան օրերուն: Հայ ժողովուրդը չի ճանչնար Վատիկանն ու Աղաճանյանները այսօր, անոնց «հրավեր»-ներուն մե՛կ պատասխան ունի տալիք՝ «Ոչ գիտեմ գձեզ»:

Բայց պարզ կ'երևա այլևս, թե Վատիկանը և արևմտյան իմպերիալիզմին ծառայող հայանուն կարտինալը կ'ուզեն օգտվիլ՝ միջազգային քաղաքական այսօրվան իրադրութենէն բաժնելու համար գաղութահայ ժողովուրդը իր հարազատ մայր հայրենիքէն և իր հարազատ մայր եկեղեցիէն: Գաղութահայ ժողովրդի կյանքին դեմ ուղղված մահափորձ մըն է ասիկա, իսկ կարտինալ Աղաճանյան երկրորդ Նիկոյ թորոսովիչ մը:

Հայ ժողովուրդը, սակայն, իր լայն գանգվածներով արթնուն է և անդրդվելի իր հայրենասիրութեամբ: Եվ կարծվածէն շատ ավելի շուտ պապական գործակալներու շարժումը մոռացութեան պիտի տրվի՝ ամբողջ հայ ազգի արհամարհանքին ու նզովքին տակ թաղված, իսկ հայանուն դավադիրներու անունները պիտի սրբվին մեր ժողովրդի կենաց մատյանէն:

Հայ ժողովուրդը թե՛ փորձառութեամբ ունի, թե՛ հասունութեամբ՝ գանազանելու հափշտակող գայլերը իր հարազատ քաջ հովապետէն, որ «զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչ-խարաց»:

Հայ ժողովուրդը կը ճանչնա, կը հասկնա, կը սիրե իր ազգային եկեղեցին, Հայաստանյայց եկեղեցին՝ կազմակերպված ու հովանավորված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն:

Սուրբ Էջմիածինը, ինչպես միշտ, այսօր ալ գրավականն ու խորհրդանիշն է հայ եկեղեցվո միասնականության, թե՛ կրոնա-եկեղեցական, թե՛ հայրենասիրական իմաստով: Դարերու ավանդն է այս: Ոչ ոք թող չփորձե խռովել այս միասնականությունը, ոչ ոք թող չփորձե դավեր լարել Էջմիածնի դեմ՝ դիտումնավոր նենգ հերհյուրանքներ տարածելով սփյուռքի հայության և օտար երկիրներու հանրային կարծիքին մեջ:

Ժողովուրդներու կյանքին մեջ կան սրբություններ, ժողովուրդներու հոգիին մեջ կան խարխիս զգացումներ, որոնք կ'ապրին, ինչքան որ այդ ժողովուրդները ապրին: Մեր ժողովրդի այդ սրբությունը Սուրբ Էջմիածինն է: Մեր ժողովրդի այդ խարխիս զգացումը անշեջ սերն է դեպի Մայր Հայրենիք:

Եվ ինչպե՞ս հայ ժողովուրդը չճանչնա իր հարազատ քաջ հովվապետը, երբ Նորին Սրբությունը կանգնած է այսօր մեր ազգի ամենաթանկագին իդեալներու կենսազորման ճանապարհին վրա: Այդ՝ ճանապարհն է հայ հայրենիքի վերաշինության, հայ եկեղեցվո միասնականության, հայոց ազգային արդար իղձերու իրականացման, հայրենադարձի, ինչպես և համայն աշխարհի խաղաղության: Մեր հայրենանվեր վեհափառ Հայրապետը աննկուն կերպով կանգնած է հայ ժողովրդի կողքին՝ հայրենի պետության կողքին՝ հանուն խաղաղության մղվող պայքարի ճանապարհին վրա: Ահա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի իղձն ու ծրագիրները: Ո՞ր հայ մարդը սարսուռով չկարդաց մեր ծերունազարդ Հայրապետի խոսքերը 1950-ի ապրիլին՝ աշխարհի խաղաղության և միջազգային համերաշխ գործակցության մասին:

«Անցյալում անհամար վիշտ ու դառնություն տեսած բազմազարչար հայ ժողովրդի համար չի եղել նվիրական ավելի բարձր երազանք, քան տևական խաղաղությունը: Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին մշտապես աղոթել է աշխարհի խաղաղության և մարդկանց բարօրության համար: Քաղաքական ներկա խառնակ իրադ-

ըուծյան մեջ, երբ մարդկությունը կանգնած է միլիոնավոր նոր զոհեր կլանող համաշխարհային նոր պատերազմի սպառնալիքի մղձավանջի առաջ, հայոց եկեղեցին, հավատարիմ իր ավանդական սկզբունքին, իր ճայնն է բարձրացնում խաղաղության օգտին և անվերապահ միանում խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային Կոմիտեի Սղոքհոլմի նստաշրջանի բանաձևին»։ (12 ապրիլ, 1950)։

Վեհափառը իր այս կեցվածքով ու գործունեությամբ, անկասկած, թե ստուգապես և ամենահարազատորեն կը մարմնավորե ամբողջ Հայաստանյայց եկեղեցիին գիտակցությունն ու անոր գերագույն շահերը։

Հայ ժողովուրդը խաղաղասեր է։ Անոր ջերմ աղոթքն է, որ Սովետական եղբայր ժողովուրդներու կողքին խաղաղ ու անկաշկանդորեն ապրի և կյանքի վեհափառ երգը հյուսե իրեն հատուկ կերպով։ Հայ ժողովրդի անսասան հավատքն է, որ մարդասպան զենքերու դժոխային փոթորիկը, զոր կ'ուզեն շղթայազերծել ոսկրի դեզերու վրա նստած արևմուտքի որոշ մարդիկ, ուշ կամ կանուխ պիտի փշրվի խաղաղասեր, բազմամիլիոն պարզ մարդկանց արդար կամքին առաջ։

Սովետական Հայաստանի մեջ՝ Երևան, Էջմիածին, Օշական, Դիլիջան, Սևան, Արզնի, բազմաթիվ անգամներ առիթն ունեցա մոտենալու ժողովրդին։ Խոսքի նստա շատ շատերու հետ՝ բնիկներու թե հայրենադարձներու, մտավորականներու թե պարզ մարդոց հետ, քաղաքացիներու և թե գյուղացիներու հետ, հարց ու փորձ ըրի և ճանչցա ու հասկցա Հայաստանի հայ մարդու հոգին։ Հոն՝ այդ հոգիին մեջ, գտա պայծառ գիտակցություն մը մեր ներկա ազգային վերածնունդի նկատմամբ, գտա աշխատելու, կառուցանելու աննկուն կորով ու վճռական կամեցողություն, խոր հայրենասիրություն, ինչպես և խոր երախտագիտություն և պաշտամունքի հասնող սրտաբուխ անկեղծ սեր ու համակրանք հանդեպ ուրև եղբայր ժողովրդին ու հանդեպ Սովետական իշխանության։

Հայ ժողովրդի երջանկությունը և կյանքի ապահովությունը անբաժանորեն կապված են ուսու ժողովրդի և Սովետական Միության գոյության ու զարգացման հետ:

Դեպի Սովետական Հայաստանի իմ վերջին ճանապարհորդութենեն հետո անգամ մը ևս ամրացավ ու բյուրեղացավ իմ մեջ հավատքը, թե ի վերջո պիտի ապահովվի խաղաղությունը ամբողջ աշխարհի մեջ, և մեր Սովետական Հայրենիքը պիտի կարողանա ամբողջական կերպով ի կատար ածել իր շինարար, ժողովրդանվեր ծրագիրները:

ՄՈՍԿՎԱ– ԵՐԵՎԱՆ

Մոսկվա-Երեվան, այս մոտ երեք հազար քիլոմետր ճանապարհը որոշեցի այս անգամ շոգեկառքով անցնիլ:

19 մայիս 1953՝ երեկոյան ժամը 7-ին, Մոսկվայի Քուրսք կայարանն եմ:

Մոսկվա-Երևան հատուկ կառախումբը, իր ավելի քան երեսուն վակոններով, կը փայլի: Հեռուեն իսկ ուշադրությունս կը գրավե ան՝ իր հաճելի գույներով և ներդաշնակ, հանդարտ գծերով: Վակոնները՝ բոլորը նոր, օժտված են ամեն տեսակի հարմարություններով: Ներսը՝ ճաշակավոր կահավորում և կատարյալ մաքրություն: Ամեն ճանապարհորդ անխտիր թե առաջին, թե երկրորդ կարգի մեջ (երրորդ կարգ գոյություն չունի իս. Միության մեջ) ունի իր անկողինը, սեղանը, էլեկտրական լամբը, լվացքի հարմարություններ, ռադիո և այլն: Ամեն վակոն երկու «բրավատնիք» ունի (ծառայող պաշտոնյաներ), որոնք տեղական կերպով հոգ կը տանին մաքրության, կարգապահության, թեյի սպասարկության, երբ որ կամենաս և այլն: Կառախումբը ունի բնականաբար նաև իր փառավոր ճաշարան-վակոնը, ուր տաքուկ մթնոլորտի մը մեջ կարելի է գտնել ամեն ճաշակի հարմար կերակուրներ և ըմպելիքներ:

Հազիվ տեղավորված քապինիս մեջ՝ կը նկատեմ, թե շուրջս ամեն կողմ հայ ճամբորդներ են, մեծ մասամբ Երևանցի հայրենակիցներ, որոնք տուն կերթան: Քանի մը վայրկյանի մեջ, արդեն ծանոթություն հաստատած եմ շատերուն հետ: Բոլորը համակրելի ժպտադեմ մարդիկ, որոնց մեջ կ'եռա հարավի ջերմությունը և հայկական հարազատությունը:

Չափազանց ուրախ եմ, որ իմ նոր բարեկամներուն հետ, երեք-չորս օրվան դրացնություն մը պիտի ընեմ ընտանեկան մթնոլորտի մը մեջ: Եվ իրոք, հուլիսի հաճելի անցան այդ օրերը, վասն զի ուղեկիցներս ու ես բացինք մեր հայրենական զգացումներու ծրարը: Բացինք իրարու մեր կարոտալի սրտերը և սովրեցանք զիրար ճանչնալ, զիրար հասկնալ ու սիրել:

Բոլորիս ճանապարհը նույնն էր՝ դեպի Երևան...

Կառախումբը կը սլանար ոռոսական անծայրածիր տափաստաններեն և ժամերը կը սահեին աննկատելի կերպով: Ահա քանի մը գլխավոր կայարաններ, ուր մեր վայրաշարժը կանգ կառնե տասը-քսան վայրկյան: Օգտվելով այս առիթներեն և հետևելով իմ ճամբու ընկերներու օրինակին՝ վար կ'իջնեմ վակոնեն՝ ոտքս հողին դնելու և «մի քիչ ման գալու» այս հսկա կայարաններուն մեջ՝ օժտված նորագույն ամեն սարքավորումներով և հարմարություններով: Բացի մեծ ճաշարաններեն, որոնք կը գտնվին կայարանի շենքին մեջ, կանգ առած կառախումբերուն մոտ կան նաև շարժուն ճաշարաններ, ուր ամենահամեստ ճանապարհորդն իսկ քանի մը կոպեկներով կը գտնե տաք կերակուր մը, սովորաբար ոռոսական նշանավոր պորչը և առատ հաց, նաև զանազան խմորեղեններ-բիրոժքի, պլինի-պտուղներ, պաղպաղակ, լիմոնատ և այլն:

Կայարաններուն մեջ կը տիրեր մաքրություն և կարգուկանոն: Շատ վայելուչ համազգեստով, տղամարդ կամ կին պաշտոնյաներ, պատրաստ էին որևէ կերպով իրենց ծառայությունը մատուցանելու ճամբորդներուն՝ քա-

ղաքավարութեամբ ու ամենայն հոգածութեամբ: Արժանի է հիշել նաև այն, թե ամեն կայարան անկյուն մը ունեւր, ուր պաղ ջուրի աղբյուրին մոտ կը գտնուեն նաև եռացած ջուրի աղբյուր մը, ուրկե առանց վճարումի, ամեն մարդ կրնար գալ իր ամանը լեցնելու՝ թեյ պատրաստելու համար:

Մեծակառույց, հոյակապ կայարաններ կը հաջորդեն մեկը մյուսին: Ահա Օրելը, Քուրսքը, Պիելկորոտը, Խարքովը և Ռոստովը, անուններ, որոնք կը հիշեցնեն վերջին պատերազմի կատաղի կռիվներուն վայրերը: Հերոսական քաղաքներ, որոնք հավետ փառքով պսակվեցան: Թշնամիին հրկիզված ու քարուքանդ ըրած կայարաններուն տեղ այսօր կը բարձրանան նորակառույց զմայլելի շէնքեր, որոնք իսկական հաղթական կոթողներ են՝ արժանի այս հերոսական վայրերուն:

Ռոստովեն գրեթե ուղիղ գծով կ'իջնենք դեպի Կովկաս, մինչև Արմավիր, ապա կ'ուղղվինք դեպի արևմուտք՝ հասնելով Թուրքիայի ծովի ափին: Հորիզոնի վրա կը տարածվի «Սև» կոչված ծովին ջինջ կապույտը անսահման՝ խորհրդավոր ու լուռ կենդանութեամբ գեղուն:

Զմայլելի է ճանապարհը ծովի ափին: Գեղատեսիլ վայրերը իրարու կը հաջորդեն՝ Սոչի, Ատլեր, Գագրի, Սուխումի, Օչամչիրի և ուրիշ ավելի փոքր կայարաններ, բոլորը օդափոխութեան ու հանգստեան հրաշալի վայրեր, ուր կը բարձրանան տասնյակ-հարյուրավոր սանատորիաներ, հանգստեան պալատներ, զբոսանքի պարտեզներ, մարզադաշտեր, բացօդայ թատրոններ, սինեմաներ և այլն: Դեպի այս դրախտատեսիլ ափերը կու գան աշխատանքի մարդիկ, միութեան բոլոր հանրապետութիւններէն: (Իմ վակոնին մեջ կը ճամբորդին երկու կիներ Ուրալի շրջանէն՝ մին բանվորուհի և մյուսը ուսուցչուհի, որոնք Սոչի իջան): Այս ծովափին վրա Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնը ևս կառուցած է ու կը շարունակե կառուցանել հատու շէնքեր Հայաստանի աշխատավորութեան համար:

Ավելի քան կես օր մը ծովափէն ճամբորդելէ հետո մեր գնացքը ուղղվեցավ դեպի արևելք ու մտավ Անդրկովկաս՝

Վրաստան՝ Սամգրեդի, Խաչուրի, Գորի, Թբիլիսի գծով: Վրաստանի սիրուն մայրաքաղաքը կանգ առինք մոտ մեկ ժամ և ապա ուղղվեցանք դեպի հարավ: Երեկո էր արդեն, երբ սրտատրոփ կը սպասեմ մեր մուտքը Հայաստան: Եվ ահա գիշերը ժամը 10–ին, աննկատելի կերպով սահմանը կ'անցնինք ու քիչ վերջ կանգ կ'առնենք «Այրում» կայարանը՝ Սովետական Հայաստանի առաջին կայարանը:

Վիթխարի լեռներ ճամփա կը բանան Դեբեդի փրփրալի ջուրերուն, որուն ափին հաղթական սուլուցով կը սուրա մեր գնացքը:

Հայաստանի լեռներու խոնավը, գիշերվան զով օդին խառնված, կը գինովցնեն յիս, ու երկար կը մնամ արթուն՝ մուլթին մեջ պատուհանես դիտելու համար մեր հայրենիքի խռովիչ բնաշխարհը: Կես գիշերին կը հասնինք Սանահին: Քանի մը ուղեկիցներու հետ կ'իջնենք ու կը նստինք նորակառույց կայարանի նստարաններեն մեկուն վրա: Զորավոր էլեկտրական լույսերու տակ մեր առջև կը բարձրանա կարմիր տուֆե, հայկական ոճով կառուցված կայարանի գեղեցիկ շենքը: Չեմ հագենար՝ շուրջս դիտելով և պաղ ու առողջ օդը ծծելով: Պիտի ուզեի երկար, երկար մնալ այս կայարանը, որ գողտրիկ ու խորհրդավոր քաղցրությամբ մը լեցուն է, ինչպես իր նազելի անունը՝ Սանահին:

Լուսաբացին արդեն Լենինական ենք: Շատոնց բաժնված ենք Դեբեդ գետեն, և այժմ գնացքը ուղիղ գծով կ'իջնե դեպի հարավ՝ Ախուրյանի հոսանքն ի վեր, դեպի Արաքս: Երկաթուղագիծը ինչքա՛ն մոտ է սահմանին, տեղտեղ հազիվ երկու–երեք տասնյակ մեթր: Ճամբու ընկերներես մին ցույց կու տա ինձ հոն հեռուն՝ դեպի արևմուտք, սահմանեն անդին որոշակի կերպով նշմարվող պարիսպներու ուրվագիծը. Անիի ավերակներն են...

Բայց շուտով Ախուրյանեն ալ կը բաժնվինք և կ'առաջանանք դեպի արևելք: Ահա համբավավոր Հոկտեմբերյան շրջանը՝ թաղված լայնատարած բերքառատ կանաչներու մեջ:

Երբ մեր շոգեկառքը Արաքսի ջուրերուն հասավ, արդեն բոլորս շարժման մեջ էինք: Մոտ չորս օրեր տևող մեր ճա-

նապարհորդութիւնը իր վախճանին կը մոտենար: Բոլորս, շենչող ուրախութեամբ համակված, կը դիմենք դեպի պատուհանները ու տպավորութիւններ կը փոխանակենք: Հորիզոնին վրա կը բարձրանա Արարատի վիթխարի զանգվածը՝ փառահեղ ու տիրական: Անհամբեր պատուհանես դուրս կը դիտեմ՝ տեսնելու համար մեր մայրաքաղաքի առաջին շէնքերը: Եվ մինչ աչքերս հորիզոնին վրա Երևան կը փնտռեին, սպասումի ու եռուզեռի այս մթնոլորտին մեջ մեր ձայնասփյուռը սկսավ երգել տոնական ցնծութեամբ.

«Գարուն Երևան, սիրուն Երևան...»

Պանդուխտ հայու հոգևոլոյս մեջ, մարմին առին ու ծաղկեցան Հովհաննես Շիրազի՝ կարոտի և սիրո հույզերը՝

«Սիրոս առա ու ման եկա հազար երկիր, հազար մի տեղ,

Բայց չգտա հայրենիքից անուշ մի հող, անուշ մի տեղ,

Որ բացվում է ձմեռ գարուն ազատ սիրո վարդը շքեղ,

Արի ծաղկեմք, իմ սիրական, սիրո ազատ հողն եմք ընկել...»

Եվ այսպէս, երգելով մտանք Երևան...

***

Քանի մը խոսք իմ դրացիներու մասին:

Առաջին անձը, որուն ծանոթացա, տարեց հայ տիկին մըն էր՝ համեստ ու վայելուչ արտաքինով, լուրջ ու ժպտադեմ հայացքով: Ավելի ուշ իմացա, թե տիկինը մեր հայրենիքի լավագույն գիտական աշխատողներէն մին է՝ հայտնի քիմիկոս փրօֆ. Արաքսյա Պապայանը, որ այնքան օգտաշատ աշխատանք կը տանի, հատկապէս նոր սերունդներու գիտական դաստիարակման ազնիվ ասպարեզին մեջ:

Մտերիմ դրացնութիւն ըրի փրօֆ. Գևորգյանի հետ՝ Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտի տնօրէնը: Մասնագիտութեամբ պատմագիր փրօֆ. Գևորգյանի հետ իմ հանդիպումը եղավ ինձ համար շատ շահեկան, վասն զի երկար խոսեցանք մեր փոթորկալի պատմութեան զանազան

Հարցերուն շուրջ: Հարգելի ուսուցչապետին մեջ ես գտա նաև խանդավառ հայրենասեր մը՝ ամբողջապես նվիրված երկրի նոր սերունդներու մշակութային մակարդակի բարձրացման, նոր ու շինարար ոգիով, հարազատ ու գիտակցական խոր սիրով համակված ոուս մեծ ժողովրդի նկատմամբ: Փրոֆ. Գևորգյանը իր ինստիտուտի մեջ ունի քանի մը ուսմանահայ ուսանողներ, որոնց շարքեն մասնավոր գոհունակությամբ կը հիշե Սանդուրձյան քույրերը, որոնք փայլուն կերպով կ'ուսանին՝ արժանանալով իրենց ուսուցիչներու ամենաբարձր գնահատանքին:

Մեզ հետ կը ճամբորդեն նաև խումբ մը ճարտարագետներ՝ գլխավորությամբ ինժ. Լևոն Երզնկյանին, որոնք կը դասվին մեր օրերու հայրենի վերաշինության տաղանդավոր ու անձնվեր մասնագետներու շարքին՝ շենքերու կառուցման գծով: Լևոն Երզնկյան ու իր ընկերները խանդավառված են իրենց գործով և լավատեսությամբ ու ինքնավստահությամբ կը պատմեն իրենց կառուցումներուն և հայրենի պետության ապագա շինարարական նորանոր ծրագիրներու մասին:

Տեր Աստված, տուր աշխարհիս խաղաղություն, որպես զի սա մեր ափ մը ժողովուրդը ավելի ու ավելի վերաշինե, շենցնե ու ծաղկեցնե իր մայր երկիրը, և ցույց տա աշխարհին, թե ի՞նչ կարող է իրագործել փոքր ժողովուրդ մը խաղաղ ու արդար աշխատանքի պայմաններու մեջ հայրենանվեր վարիչներու առաջնորդությամբ:

Արմավիրեն մինչև Երևան նոր երկու ուղեկիցներ ևս ունեցա: Երկու կուխողի աշխատողներ (հայ գյուղացիներ Արմավիրի շրջանեն), որոնք բարիքներով բեռնավորված, այցի կ'երթային Երևան իրենց հարազատներուն: Մին տարեց էր, ընտանիքի հայր, որ կը պատմեր իրենց հարուստ կուխողի կյանքին և արդիականացած աշխատանքի պայմաններուն մասին: «Մեքենաներն ու էլեկտրականությունը հրաշքներ են գործում մեզ մոտ», կ'ըսեր այս բարի ձեռքերով գյուղացին: Իր ընկերը երիտասարդ մըն էր, որ հազիվ մեկ տարի առաջ արձակվեր էր զինվորական ծառայութե-

նեն՝ որպես նավաստի Պալթյան նավատորմին մեջ, և տուն վերադառնալով՝ ամուսնացեր էր ու իր պատվավոր տեղը գրավեր իրենց գյուղի կոլխոզին մեջ՝ որպես մեքենավար: Հպարտ էր ան՝ որպես Պալթյան նավատորմի սովետական նավաստի, և երջանիկ՝ որպես մեքենավար կոլխոզնիկ:

Իմ ուղեկիցները առհասարակ բոլորն ալ չափազանց ուշադիր էին ինձ հանդեպ: Ոմանք զիս ճաշի հրավիրեցին վակոն-ճաշարանը, իսկ կոլխոզնիկ բարեկամներս ճաշի ատեն, երբ իրենց ծրարները կբանային, դժվար կ'ըլլար ինձ իրենց ձեռքեն ազատիլ:

– «Համեցեք, սրբազան Ղան, մեր աղքատիկ սեղանից անուշ արեք»: Ու իրենց աղքատիկ սեղան կոչվածը լեցուն էր պատվական բարիքներով՝ հայկական համեղ երչիկ, քուֆ-դա, տունեն պատրաստված համեղ հաց, պանիր, հավկիթ, խորոված հավ, քաղցրեղեն և անշուշտ... մի քիչ էլ գինի:

ՍԵՎԱՆԻ ԱՓԻՆ

Չորս հունիսին հինգշաբթի օր մըն էր, երբ երկու օթոմեքենաներով ուղևորվեցանք դեպի Սևան:

Ասֆալտապատ շոսեն եզերող նորատունկ ծառերը արդեն աճած են ու առատ ճյուղեր արձակած: Մեր մեքենաները կը սուրան անոնց վառ կանաչին ընդմեջեն՝ մեր ճանապարհորդութունը կրկնապես հաճելի դարձնելով:

Ճամբուն կը տեսնեմ նոր ավաններ, նորակառույց երկաթուղային կայան մը՝ կարմիր տուֆե շինված, շիկացած տաք կարմիր մը, ինչպես նաև մեծ տարածության մը վրա՝ «Արարատ» տրեստի մեկ նոր կեդրոնը, շենքերու խումբ մը՝ հայկական ոճով, կամարակապ պարիսպով շրջապատված:

Ամեն կողմ կը շինեն, անդադար կը շինեն:

Ճանապարհի կեսին ահա և նոր Ախտան, որ չի նմանիլ 1945-ի մեր տեսած Ախտային: Այժմ գրեթե ամբողջովին նոր ու սիրուն գյուղաքաղաք մըն էր՝ բազմահարկ հար-

յուրավոր շենքերով, լավ պարենավորված վաճառատուներով, աշխատանոցներով, ճարտարարվեստական հաստատություններով, դպրոցական և այլ մշակութային հիմնարկներով և այլն:

Քանի մը վայրկյան կանգ առինք այստեղ և «սառը ջուր» խմեցինք գլխավոր ճանապարհին եզերքը գտնվող ծանոթ հուշարձան-աղբյուրին:

Մոտ երկու ժամեն հասանք Սևանա լճի ափին: Երջանիկ եմ: Ահա ջինջ կապույտը անծայրածիր կը տարածվի մինչև հորիզոնները հեռավոր ու կը կորսվի երկնակամարի նույնքան ջինջ կապույտին մեջ:

Այստեղ է թագավորությունը լույսկապույտին և խաղաղության: Այստեղ՝ բնության ծոցին մեջ, այս երկրի ու երկնի սահմաններուն վրա, կը բարձրանան Սևանա երկու հինավուրց վանքերու խորհրդավոր սիլուեթները, որ իրենց երկնասլաց քարե թևերով կ'աղոթեն անձայն...

Կ'իջնեմ մինչև ջուրին եզերքը և, քարի մը վրա նստած, հանդարտ, խոր լուռության մեջ, երկար կ'ունկնդրեմ գողտրիկ երաժշտությունը մեղմիկ ալյակներուն:

Կ'խորիմ մեր փառքի դարերուն և կամ մեր սև օրերուն. քանի՛-քանի՛ սերունդներ եկած են այստեղ՝ երկնքին հետ խոսելու...

***

Սևանա լճի ափին՝ կանաչազարդ բլուրի մը լանջին, օթոներու ճանապարհին վրա կառուցված է փայտաշեն մեծ հանգստարան-ճաշարան մը՝ մինութքան, ուր օրվան ամեն ժամուն կարելի է գտնել ամեն տեսակի խմիչքներ, համբավավոր իշխան ձուկը ու այլևայլ ընդեղեններ՝ մաքուր սպասարկությամբ:

Ճաշի կը նստինք առատ սեղանի մը շուրջ, որուն կը նախագահե Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը, որ հոգնածության որևէ նշան ցույց չի տար: Ընդհակառակը, այս բավա-

կանի երկար ճանապարհորդութիւնը Վեհափառին վրա բարերար ազդեցութիւն մը գործած է: Ավելի թարմացած է, ավելի տրամադրված է և իրեն հատուկ հայրական գրավիչ ժպիտով կը շարժի, կը խոսի, կը կատակե զվարթ ու աշխույժ:

Սեղանակից են նաև կրօնից նախարար պր. Հրաչյա Գրիգորյանը իր տիկնոջ հետ, Գեր. Վահան Սրբազանը, ճեմարանի վերատեսուչ Պր. Մինաս Մինասյանը և Մայր Աթոռի գործակատարներեն Պր. Սամուէլ Եսայանը:

Ընդհանուր ուրախ մթնոլորտի մեջ, չեմ գիտեր ինչպես, խոսքը եղավ Նոյյան Տապանին:

Վեհափառ Հայրապետը այս առիթը օգտագործեց՝ հայկական սիրուն ավանդութիւն մը պատմելով, որով մեր նախնիք պատասխան մը գրեք էին այն հարցին, թե ինչպե՞ս է, որ ջրհեղեղեն հետո Նոյ Նահապետին Տապանը մեր Արարատին վրա էր նստեր:

Ահա թե ինչպես: Վերևը երկինքն էր ու աշխարհը ամբողջ ծով: Արարիչն Աստված, հուսախաբ իր ստեղծած արարածներեն, ջուրերու հեղեղին մեջ կորստյան մատներ էր Ադամի և Եվայի ամբողջ սերունդը: Սակայն, համաձայն արարչական իր խոստման, փրկեք էր Նոյ Նահապետը իր գերդաստանով՝ ապահովելու համար ապագա տիպար մարդկութեան մը գոյութիւնը:

Եվ այդ Տապանին մեջ փրկված Աստծո այս ընտրյալ գերդաստանը մեր Նախահայր Նոյի դեկավարութեամբ ցամաքամաս մը կը փնտռեր հոն հանգչելու համար, մինչև ջուրերուն քաշվիլը:

Այսպես, երկա՛ր օրեր թափառելե վերջ օվկիանոս-աշխարհին վրա Տապանը կը մոտենա ահա Սիս լեռան, որուն գագաթը նշմարելի էր դարձեր հողը փնտռող անհամբեր մեր նախահայրերուն:

Նոյ ոգևորված կը դիմե այս լեռան նահապետական իր խրոխտ ձայնով.

«Ո՛վ Սիս, ա՛ն զիս»:

Կիրիկիո լեռներուն արքան անակնկալի կու գա և, պահ մը իր հպարտութեան զգացումին անսալով, կը խորհի ապաստան շնորհել մարդկային ընտրյալ սերունդի ներկայացուցիչներուն՝ անոնց փրկարարը ըլլալու փառքով հավերժանալու համար, գալիք բոլոր ժամանակներուն առաջ: Սակայն ուղղամտութիւնը ավելի զորավոր հանդիսանալով, քան գոռոզութեան զգացումը (այդ ատենները կ'երևի, թե ամեն ոք իր հասակին չափը կը ճանչնար) արդարադատն արքա Սիս վճռաբար կ'արձակէ սա պատասխանը երանելի Նահապետին:

«Երթ առ Մասիս,

Զի բարձր է քան գիս»:

Ճաշի ընթացքին Թբիլիսիեն դեպի Երևան եկող մեծ օթոմեքենան մը կանգ առավ մինութեային առջև:

Դռները բացվելով՝ մեքենայեն վար իջան քսան-քսան-հինգ երիտասարդներ՝ ուրախ տրամադրութիւններով: Եկան ճաշարան ու տեղ գրավեցին մեր սեղանեն բավական հեռու: Վեհափառ Հայրապետը, իմանալով որ վրացի երաժշտագետ երիտասարդներ են, որոնք հյուրաբար Երևան կ'երթան, կարգադրեց, որ մի քանի շիշ հայկական շամբանիայով հյուրասիրվին:

Հայրապետական այս նվերը մեծ ոգևորութիւն պատճառեց եղբայր ժողովրդի այս երիտասարդ ներկայացուցիչներուն: Նվեր մըն էր, որ շնորհված ըլլալով Հայաստանյայց Եկեղեցւո հովվապետի կողմէ, բացառիկ իմաստ մը կը ստանար ազգամիջյան եղբայրական գիտակցութեան լույսին տակ: Իրոք, մեծապես հուզիչ եղավ տեսարանը, երբ իրենց մեկնումեն առաջ բոլոր այս արվեստագետ երիտասարդները հարգալի եկան Վեհափառի մոտ՝ Նորին Ս. Օծովեան աջը համբուրելու, շնորհակալութեան ու երախտագիտական զգայուն խոսքեր ուղղելով Վեհափառին ու հայ ժողովրդին:

Հուզված էր նաև Վեհափառը, որ իր պատասխան խոսքով հոգեբուխ բարեմաղթութիւններ ըրավ վրացի դրացի ժողովուրդին և հատկապես անոր հայրենանվեր երիտա-

սարգուծյան ու բոլորին տվալ իր հայրապետական օրհնությունը:

ՎԻՇԱՊՆԵՐԸ

Նույն օրը Սևանի ափին ճաշեն հետո մինչ Վեհափառը կը հանգստանար, երկու ընկերակիցներով այցելեցինք «Սևանգետը»՝ լճի ափին կառուցված ստորերկրյա հիդրոէլեկտրակայանը, որ ինչպես հայտնի է, իր տեսակին մեջ միակն է ամբողջ աշխարհի մեջ:

Դուրսեն դիտված շատ բան չնկատվիր: Բարձր բլուր մը՝ լանջերուն քանի մը խումբ շենքերով: Այս քարաշեն շենքերեն մին գլխավոր մուտքն է, ուրկե ներս կը մտնենք՝ արտոնություն ստանալու ձևակերպությունները կատարելե վերջ: Երկար անցքե մը կը հառաջանանք դեպի խորը, մինչև որ կը հասնինք էլեկտրական լիֆթին: Կ'իջնենք հարյուր մեթր գետնին տակ և դուրս կու գանք ընդարձակ, գեղեցիկ, շատ լուսավոր ու օդասուն սրահ մը, ուր գետեղված են հազար ու մեկ տեսակ ժամացույցի նման գործիքներ, մեքենաներ, խողովակներ և զանազան գույներով լուսավոր ցուցասլաքներ: Սա մեծ սրահն է. բարձրությունը՝ 17 մ., երկարությունը՝ 45 մ., լայնքը՝ 15 մ.: «Սևանգետը» գետնափոր իսկական պալատ մըն է՝ բազմահարկ, ամբողջությամբ առատ լույսի մեջ ողողված: Թեև հարյուր մեթրով ցած է վերևի մթնոլորտեն, սակայն օդը թարմ է և հաճելի: Ավելի ներքև գետեղված՝ աշխատող թուրպիներու աղմուկն է միայն, որ կը հիշեցնե մեզ, թե ուր կը գտնվինք:

Հիդրոկայանի ամենահետաքրքրական մասը այդ է՝ թուրպիներու հարկաբաժինը:

Երկաթյա սանդուխ մը մեզ կը տանի ևս 12 մ. խորը, ուր կը գործեն թուրպին կոչված հսկայական այդ երկու էլեկ-

տրածին մեքենաները, որոնց ամեն մեկը լճի կողքին 32 խ. մեթր ջուր կ'ընդունի մեկ երկվայրկյանի մեջ:

Լճեն եկած ջուրը թուրպինները շարժման մեջ դնելե վերջ մեծ ջրվեժի մը աղմուկով փոթորկահույզ կը նետվի դեպի թունելը, որ բերանը լայն բացած՝ կառնե կը տանի ջուրի այդ գանգվածը, լեռան տակեն դուրս՝ լույս աշխարհ: Թունելին երկարությունն է 5.500 մ., իսկ լայնքը՝ 6 մ. տրամագիծ: Ջուրը, թունելեն դուրս գալով, կը միանա Զանգու գետի հունին ու իր վազքը կը շարունակե դեպի Արարատյան դաշտ:

Երկաթյա ամրակուռ կամուրջի մը վրա կանգնած՝ սահմրկած կը դիտենք այս ահարկու տեսարանը և կը հիանանք Սովետական տեխնիկի այս գլուխ գործոցին վրա, որով օգտագործված են շղթայագերծ ուժերը բնության՝ առատ ջուր և լույս բաշխելու համար Հայաստան աշխարհին:

Գլխավոր ինժիները, որ մեզ բացատրություններ կուտա, կ'ավելցնեն՝ «Սևանգետ» նման է առասպելական վիշապի մը, որ իր դունչը խրած լճի կողին՝ անհագորեն կը խմե անհատնում ջուրերը Սևանին:

***

Երկու շաբաթ հետո տեսա նաև երկրորդ վիշապը՝ նորակառույց Կյումյուլչգետը՝ մեր հայրենիքի ամենագորեղ հիդրոէլեկտրակայանը:

Ան կառուցված է Արքել գյուղի մոտ՝ Զանգուի ափին: Որոշ աշխատանքներ, արտաքին հարդարում, տակավին վերջացած չեն: Տեղագին աշխատանք կը տարվի ամեն կողմ՝ ճշտված ժամկետին ամեն ինչ վերջացնելու համար, որովհետև պաշտոնական բացումը պետք է կատարվի մեկերկու շաբաթ վերջ:

Կյումյուլչգետի կայանը ստեղծված է՝ բոլորովին յուրահատուկ լուծում մը տալով առաջադրված հարցին: Զանգուի բնական հոսանքը ինքնին արդեն բավական արագըն-

Թաց է, քանի որ անոր ջուրերը Սևանա լճեն մինչև Երևան ոչ պակաս, քան հազար մեթրի վայրէջք մը կ'ունենան, իսկական ջրվեժ մը, սակայն մեր հայրենիքի հնարամիտ ճարտարագետները, բավարարվելով այդքանով, դիմած են համարձակ ծրագրի մը, զոր իրագործած են հրաշալի կերպով:

Կյուլմյուլզգեսեն բավական հեռու գտնվող Ախտայի մոտերեն փոխած են Զանգու գետի հունը և ջուրերը բերած են կետի մը վրա, որուն ստորոտը՝ 300 մ. ցած, կը գտնվի նույն Զանգու գետի բնական հունի շարունակությունը: Երեք մեթր տրամագիծ ունեցող չորս հսկա պողպատյա խողովակներու մեջ են Զանգուի խռոված այդ ջուրերը գրեթե ուղիղ գծով երեք հարյուր մեթր բարձրությունեն դեպի ձոր կը նետվին, ուր նորակառույց «վիշապը» պատրաստ կը սպասե՝ խմելու զանոնք անհագ պապակով:

Ջուրի այս հսկայական զանգվածը, ուրեմն, երեք հարյուր մեթր բարձրությունեն վար թափելով, իր ահարկու ուժով շարժման մեջ կը դնե Կյուլմյուլզգեսի հիդրոէլեկտրակայանին չորս հսկա թուրպինները և ապա փրփրահոսիկ կերթա իր վազքը շարունակելու Զանգուի մայր հունի ճամբով դեպի Երևան:

Կյուլմյուլզգեսը ի վիճակի պիտի ըլլա երկրին տալու 300.000 ձիու ուժ էլեկտրական էներգիա:

Զմայլանքի արժանի է այս հիդրոկայանի գլխավոր սրահը, որուն պատերը և առաստաղը զարդարված են հայկական մանրանկարչական ոճով հորինված գեղեցիկ քանդակներով:

Պետք է ավելցնեմ հետաքրքրական մանրամասնություն մը ևս, թե՛ ըլլա Կյուլմյուլզգեսը, ըլլա մանավանդ Սևանգեսը, ինքնագործ (առատոմատ) կայաններ են, այսինքն կը գործեն առանց մարդոց ուղղակի միջամտության: Իրոք, երբ Սևանգեսի կայանը իջանք, 112 մ. հողին տակ՝ այնտեղ՝ այդ հսկա սրահներուն և անցքերուն մեջ, տեսանք միայն երկու մարդ, որոնց պաշտոնն էր միայն և միայն հետևիլ զետեղված զանազան ժամացույցաձև գործիքներու սլաքներուն՝ արձանագրելու համար ջուրի ճնշման չափը, էլեկտրական

Հոսանքի աստիճանը և այլն: Կայանի ինժիները կը բացատրեն, թե նույն իսկ այդ երկու պաշտոնյաները կրնան դուրս ելնել և դուռը փակել իրենց ետևեն: Հիդրոկայանը իր աշխատանքը կը շարունակե՝ ղեկավարվելով... Երևանեն:

Կյուլմյուլչգեսի կառուցումով Զանգուի վրա ստեղծված կըլլան արդեն չորս մեծ հիդրոէլեկտրակայաններ: Ինչպես հայտնի է, մեր հայրենի կառավարութայան ծրագիրն է չորս նման հիդրոէլեկտրակայաններ ևս կառուցանել նույն գետի հոսանքին՝ ընդամենը ութ կայաններ ունենալու համար Զանգուի երկայնքին՝ Սևանեն մինչև Երևան:

***

Հիդրոէլեկտրակայանին մոտ՝ Արքել հին գյուղին կողքին, հիմնված է նոր ավան մը՝ Կյուլմյուլչգես անունով, որ փոքրիկ քաղաքի մը սկսած է նմանիլ արդեն: Ան օժտված է քաղաքային-վարչական հաստատություններով, երեք հարկանի հիվանդանոցով մը, երկու վարժարաններով, հանրային ճաշարանով, վաճառատուներով և այլն: Փողոցները լայն ու կանոնավոր են, բոլորը՝ սալահատակված և մաքուր: Ամեն մեկ բնակելի շենք շրջապատված է ծաղկազարդ սիրուն պարտեզներով, իսկ կեդրոնը՝ հրապարակին մոտ, կը տարածվի շատ ընդարձակ պարտեզ մը՝ առնվազն մեկ հեկտար տարածութամբ, ուր կը մշակվին վարդեր, միայն վարդեր, գույնզգույն յոթանասուն ընտիր տեսակի վարդեր:

Այս անհամար վարդերու գույնեն ու բույրեն գինովցած՝ երկար մնացի ու ըմբոշխնեցի՝ մոտ հազար հինգ հարյուր մեթր բարձրութայն վրա՝ քարքարոտ ժայռերու կատարին, այս ծաղկած վարդաստանը, որ խորհրդանիշը կը հանդիսանար մեր վերածնած մայր հայրենիքի ներկա ծաղկյալ կենդանութայն:

Եվ ակամա խորհեցա, թե մեր շնորհալի բանաստեղծուհի Մարո Մարգարյանը, թերևս այստեղ է ներշնչված գրելու համար.

«Որքա՛ն Աերկեր ու Արբերանգ
Ծիլ ու ծաղիկ ոսկեբերան,
Գույնէր շքեղ ու հուրհուրան
Սև թվացող այս հողի մէջ»:

«Որքան շշուկ խորհրդավոր,
Որքան մրմունջ՝ անուշ, անդորր
Որքան աղմուկ անդնդախոր,
Լուռ թվացող այս հողի մէջ»:

*Կյումյուշգեսեսն Երևան վերադարձանք փունջ-փունջ
վարդերով:*

ԵՐԳՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԸ

Հայ ժողովուրդը երգի ու գուլյնի ժողովուրդ է:

Մեր հայրենի երկրի լուսավոր ու գունագեղ բնութիւնն է, անշուշտ, որ իր գորավոր դրոշմը դրած է հայուն զգայնութիւն վրա: Հայաստանի երկնակամարի ջինջ կապույտը, պայծառ լույսը, կարկաչահոս, գուլալ ջուրերը, ալ ու ալվան հագած ձորերու վառ գուլյները, անդնդախոր լեռները, լերկ ժայռերու ժանգ կապած գուլյները, ձմեռվան «երկինքը մուգ» ու «վիշապաձայն բուքը վսեմ» Հայոց Աշխարհին կու տան ինքնատիպ բնույթ մը՝ գունագեղ, կենդանի, խռովիչ, խորհրդավոր... Մթնոլորտին մեջ, ամենուրեք, կը զգաս աներևույթ շողակաթում մը, թրթռացում մը լույսի, որ կը տարածվի մոտդ ու հեռուն, ամեն ինչի վրա՝ շունչ ու շարժում տալով բնութիւն, շենքերուն, մարդոց և քեզ շրջապատող բոլոր առարկաներուն, անոնց գուլյներուն ու կերպարներուն, ինչպէս Թիցիանի նկարներուն մեջ:

Նկարչի մը աչքով դիտված՝ Հայաստանը ֆանտաստիկ աշխարհ մըն է գուլյներու, լույսերու և ստվերներու:

Այս աշխարհն է, որ հայ մարդու հոգվուն մեջ ծնունդ կու տա գույնի ու երգի զգացումին:

Եթե արվեստագետը՝ նկարիչ, երաժիշտ կամ բանաստեղծ, անխառն բնագրով և իրավ ապրումով ահանջ տա այս կախարդիչ բնության ձայներուն ու առաջնորդվի անոր թելադրանքներով, կրնա հասնիլ արվեստի մեծ գործերու հորինման:

Երգի ու գույնի զգացումները զուգակցեցի ես, վասնզի կը խորհիմ, թե երաժշտության և նկարչության միջև մասնավորապես, ինչպես, առհասարակ, բոլոր արվեստներու միջև, ներքին աղերս մը կա: Երկուքն ալ նույն բնության ու նույն ժողովուրդի հոգվուն հարազատ արտացոլումներն են՝ արվեստագետի ստեղծարար զգայնության բովեն անցած:

Սխալ պիտի չըլլար ըսել, գոնե որոշ ստեղծագործություններու նկատմամբ, թե նկարչությունը գույններու երաժշտություն մըն է, իսկ երաժշտությունը՝ գույնավոր պատկերներու ներգաշնավորում մը: Հայաստանի լեռները ժանգահար, արտերը ոսկեգույն, գույնագեղ ծաղիկներն ու մրգերը հյութեղ այնքան նման են Մարտիրոս Սարյանի վառ գույներուն, Առաքելյանի ու Թադևոսյանի հորինած բնապատկերներուն և կամ Իսաբեկյանի ստեղծած փոթորկահույզ կերպարներուն: Եվ այս բոլորը, ինչ որ կը գտնենք հայ նկարչության մեջ, նույն հարազատությամբ և նույն վառ գույներով կենդանություն կը ստանան մայր Հայրենիքի նորագույն երաժշտության մեջ, անոր արևահամ ջերմության, անուշ նազանքին ու գույնավոր աշխույժ ուրիշին ու պատկերներուն մեջ:

Ունկնդրեցե՛ք Արամ Խաչատուրյանի Երկրորդ սիմֆոնիան և կամ «Գայանեն», ունկնդրեցե՛ք Սաթյանի, Բաբաջանյանի, Ստեփանյանի, Տիգրանյանի և կամ Ալեքսանդր Հարությունյանի գործերը, և պիտի տեսնեք, թե ինչպես նկարչության մեջ, նույնպես և երաժշտության մեջ Հայաստան աշխարհն է ու հայ ժողովուրդն է, որ կ'ապրին հորդառատ կենսունակությամբ:

Հայրենի բնաշխարհը և հայ ժողովուրդի նոր կյանքը, ահա՛ այն ներշնչումի կենդանի աղբյուրները, ուրկե կու գան իրենց սափորները լեցնել հայ երաժիշտն ու նկարիչը, բանաստեղծն ու ճարտարապետը՝ ամեն մեկը ստեղծագործելով իր արվեստին հատուկ արտահայտութայան միջոցներով, ամեն մեկը իր զգայնությամբ, ամեն մեկը իր անհատականութայան դրոշմով:

Այսպես է, որ Երևանը կ'երգե...

Երգը, Հայաստանի մեջ, ժողովուրդի կյանքի ամենաբնորոշ երևույթներեն մին է: Կ'երգեն բոլորը՝ ծեր ու ջահել: Կ'երգեն աշխատանքի պահուն, կ'երգեն ազատ երկնքին տակ, կ'երգեն տունը, կ'երգեն փողոցը:

Օր մը՝ երեկոյան դեմ, Երևանի ծայրամասերու մեկ փողոցեն անցած ժամանակ, երգի ձայն լսեցի բաց պատուհանն մը, որ դեպի փողոց կը նայեր: Կանգ առի քովնտի և դիտեցի տեսարանը՝ պատուհանեն ներս: Հոն՝ սեղանի մը շուրջ, ոմանք ալ ընկողմանած, հավաքված էին ընտանիքի անդամները, հավանաբար, բոլորը վեց-յոթը հոգի: Երիտասարդ տղամարդ մը տհուլը գրկած՝ կը զարներ, հա կը զարներ՝ գրեթե նույն եղանակը նվազելով: Ռիթմը շատ կենդանի էր ու աշխույժ՝ նազանքոտ երանգավորումներով զեղուն:

Բոլորը հափշտակված կ'ունկնդրեին՝ ծեր մամիկեն սկսած մինչև փոքր երեխաները, առանց ձանձրույթի և ժամեր շարունակ: Վերադարձիս, նույն պատուհանին առջևեն անցնելով, նույն պատկերը տեսա, նույն տհուլի ձայնով:

Երևանցին իր ազգային երաժշտությունը ոչ թե պարզապես «կ'ունկնդրե», ինչպես պիտի ունկնդրեր վիեննական վալս մը կամ Պոլոնական մազուրքա մը, այլ ան կ'ապրի գայն իր բովանդակ էությամբ: Այդ երգն ու իր հոգին մեկ ամբողջություն կը կազմեն: Եթե երգը ընդհատվի, անոր հոգին թե՛ մը կը պոկվի կարծես:

***

Երաժշտական ելույթներու առթիվ Երևանի բոլոր սրահները բերնեբերան լեցուն են, մանավանդ, երբ հայկական ժողովրդական երաժշտութայան մասին է խոսքը:

Պետական օփերան, նորակառույց Հայֆիլհարմոնիայի փոքր դահլիճը, երաժշտական թատրոնը (օփերեթը), Հայկական երգի-պարի անսամպլը, Հայ գուսաններու նվագախումբը մեր մայրաքաղաքի երաժշտական կյանքի գլխավոր օճախներն են, որոնք պատիվ կը բերեն մեր վերածնված Հայրենիքին ու Հայ ժողովուրդին:

Վերոհիշյալ պետական երաժշտական մեծ հիմնարկություններուն վրա պետք է ավելցնել նաև այն բազմաթիվ նվագախումբերը և երգչախումբերը, որոնք կազմակերպված են զանազան մեծ հաստատություններու և կազմակերպություններու կողքին: Իրենց կատարելությամբ աչքի կը զարնեն, մանավանդ, պատանեկան, պիոներական միություններու երաժշտական բազմատեսակ անսամպլները:

***

1953-ի հունիսին ներկա գտնվեցա բազմաթիվ գեղարվեստական ներկայացումներու, որոնց շարքին պետք է հիշեմ «Գայանեն», «Կարմիր Կակաչը» և «Արչակ Երկրորդը»: Երեքն ալ Սպենդիարյանի անվան օփերայի և պալեթի սրահին մեջ:

Զմայլելի է Արամ Խաչատուրյանի «Գայանե» պալեթի երաժշտությունը: Հոն կը գտնես մեր երկրի արևն ու երկինքը, արագավազ գուլալ ջուրերն ու շիկացած արտերը՝ բոլորը վառ գույներով վրձինված: Հոն կը գտնես նոր գյուղն ու շինականը՝ ոգեշնչված իր աշխատանքով, իր նոր կյանքով, կենդանի, աշխույժ, երջանիկ:

Նորակառույց Հայֆիլհարմոնիայի մեծ դահլիճի բացումը կատարվեց էր մայիսի սկիզբը, իմ՝ Երևան հասնելես երկու շաբաթ առաջ: Բնականաբար անհամբեր էի տեսնելու մեր մայրաքաղաքի այս նոր հրաշալիքը: Եվ շուտով այդ առիթը ստեղծվեցավ ինձ համար Երևան ժամանելես քանի մը օր հետո:

Հինգշաբթի՝ 28 մայիսին էր այդ անմոռանալի օրը, երբ տեսա ու վայելեցի սույն գմայլելի դահլիճը:

Փարթերը մեծ ամֆիթատրոն մըն է՝ կիսաշրջանակաձև: Ունի երկու կարգ օթյակներ, մեջտեղը՝ ամֆիթատրոն պալքոն մը և ավելի վերը՝ լայնատարած պալքոն մը ևս, նույնպես ամֆիթատրոնի ձևով: Սրահը ամբողջ հազար չորս հարյուր ավոտներ ունի: Պատերը և, մանավանդ, առաստաղը զարդարված են գեղեցիկ, հայկական ոճով քանդակներով ու որմնանկարներով: Ամեն ինչ ճաշակավոր է, նեղաշնակ, հաճելի, ճոխ և միաժամանակ պարզ, առանց ավելորդ խճողումներու: Բեմը հսկայական տարածություն ունի և օժտված է մեծ օրկով մը: Կահավորումը ամբողջապես նոր է, մաքուր և դահլիճի ամբողջության հետ ներդաշնակ: Օթյակները ծածկված են կարմիր թավիչով: Դահլիճը ողողված է առատ, արտակարգորեն առատ լույսով, իսկական լույսի հեղեղ: Առաստաղեն կախված չորս պրոնզյա հոյակապ ջահերը՝ շատ գեղեցիկ հորինված, և բազմաթիվ աներևույթ լուսարձակներ ծնունդ կու տան այս լույսի հեղեղին: Գեղեցիկ են ու շքեղ նաև մարմարապատ մուտքը, միջանցքներն ու աստիճանները: Երրորդ հարկի վրա բացօթյա, լայնատարած պատշգամբ մը հաճելի հնարավորությունը կ'ընծայե ներկաներուն՝ միջնարարներու ընթացքին թարմ օդ շնչելու և ըմբռնելու դյուրիճ տեսարան մը, Երևանը ծով լույսի մեջ ողողված գիշեր ժամանակ:

Ֆիլհարմոնիայի նոր դահլիճը, անտարակույս, պատիվ կը բերե մեր հայրենի շինարար կառավարության և գայն կառուցող ճարտարապետներուն ու վարպետներուն: Որևէ եվրոպական մայրաքաղաք հպարտ պիտի զգա ինքզինքը նման դահլիճով մը:

Համերգը, որուն ներկա եղա հինգշաբթի երեկո, անմոռանալի օր մը պիտի մնա ինձ համար: Դահլիճը լեփլեցուն էր մինչև վերջին տեղը: Մեր երաժշտասեր, խանդավառ ժողովուրդը եկած էր վայելելու իր մայրաքաղաքի այս նոր ու աննման գոհարը: Եկած էր վայելելու նաև ֆիլհարմոնիայի նվագախումբը՝ ղեկավարությամբ հայտնի տիրիֆոր

Մալունցյանի, և Հայ ժողովուրդի տաղանդավոր երգչուհի, մեցոսոփրանո Զարուհի Դոլուխանյանը, որ քանի մը համերգներ տալու համար Մոսկվայեն հյուրաբար եկած էր մայր երկիր: Այդ երեկո ծրագիրը կազմված էր արևմտյան հեղինակներու գործերեն՝ Հենտել, Մոցարդ, Սեն-Սանս, Լալո և Մայերպեր: Գեղարվեստական մեծ վայելք մըն է լսել Դոլուխանյանը: Լեցուն, անուշ, վճիտ ձայն մը. կատարյալ թեքնիք, գույն ու նրբին երանգներ արտահայտերու զգայնություն, զուսպ ջերմություն, ձայներու մեկ ուժիստրեն մյուսը ազատ ու թեթևորեն անցնելու բացառիկ կարողություն, գեղարվեստական խոր հասկացողություն, և այս բոլորը՝ հայակական քաղցր թեմպրով մը համակված: Գլուխգործոց մըն էր Մոցարդի «Մոդերի» կատարումը:

Դժվարությունները բաժնվեցա համերգեն ու սրահեն: Համերգին ներկա էին բազմաթիվ հայրենազարձներ, որոնց շարքին նաև մի քանի ծանոթ ուսմանահայեր:

Միջնարարներուն հաճույք մը ևս եղավ ինձ համար շրջիլ մարմարապատ միջանցքներու մեջ՝ ներկաներու խուռներամ բազմության խառնված: Բոլորը, բոլորը երևանցի հայրենակիցներ են՝ ուրախ, զվարթ, վառվռուն դեմքերով, բոլորը վայելուչ հազնված և զարդարուն: Բոլորի աչքերուն մեջ կը կարդաս տոնական ուրախություն մը և հպարտության զգացում մը՝ ի տես այս արվեստի փառահեղ տաճարին:

Անահնկալ հանդիպումներ՝ նկարիչ Մարտիրոս Սարյան, փրոֆ. Արաքսիա Պապայան և ինժ. Լևոն Երզնկյան: Զերմություններ կը սեղմենք իրարու ձեռք, իբրև հին բարեկամներ:

Հայրենի հողի վրա բարեկամությունները սրտերը կը կապեն ու կը մնան անջնջելի:

***

Հայ Ֆիլհարմոնիայի մեծ դահլիճը վայելող մը անհնար է, որ վերստին չփափաքի զայն տեսնել ու ըմբռնել: Շուտով այս երկրորդ առիթն ալ ստեղծվեցավ ինձ համար: Եւ այն ալ բացառիկ առիթ մը, որուն համար ինքզինքս մեծապես բախտավոր զգացի:

Հունիս 8-ը երևանցիներուն համար տոնական օր մը եղավ, երբ նորակերտ այս դահլիճին մեջ կազմակերպվեցավ համերգային մեծ երեկո մը՝ նվիրված Խորհրդային Միության անվանի կոմպոզիտոր Արամ Խաչատուրյանի հիսնամյա հոբելյանին:

Մայրաքաղաքի մտավորականությունն ու աշխատավորությունը, ինչպես նաև ներկայացուցիչներ դրացի քույր հանրապետություններեն եկած էին մեծարելու Հայ ժողովուրդի աշխարհահռչակ այս զավակը:

Անմոռանալի երեկո մը ևս ինձ համար: Հանդիսությունը բացավ արվեստի վաստակավոր գործիչ Գ. Տիգրանյանը, որ մոտ կես ժամ տևող իր խոսքով վեր հանեց Արամ Խաչատուրյանի երաժշտական-ստեղծագործական մեծ անձնավորությունը:

Արամ Խաչատուրյան, իրոք որ, մեր ժամանակներու մեծագույն կոմպոզիտորներեն մին կը համարվի: Ան հորինած է ինքնուրույն երաժշտություն մը՝ ստեղծագործական բուռն ու հորդաուստ զգայնությամբ, երաժշտական խոր մտածումով և վառ երևակայությամբ, գույնի և երանգներու զգացումով զեղուն, և երաժշտական կերպարները՝ հստակ ու կենսավառ ձևով արտահայտելու մեծ արվեստով: Խաչատուրյան, բարձրանալով հանդերձ դեպի ստեղծագործության ամենաբարձր կատարները, իր երաժշտության մնացած է միաժամանակ հարազատ զավակը իր ժողովուրդին, վասնզի իր գործերը սերտորեն աղերս ունին Հայ ժողովուրդի կյանքին ու զգայնության ակերուն հետ: Մայր երկիրն ու մայր ժողովուրդը եղած են իր ներշնչման գլխավոր աղբյուրները:

Այս տեսակետեն՝ ինքը Խաչատուրյան և Հայ ժողովուրդը պետք է երախտապարտ ըլլան իրենց ուսու մեծ ուսու-

ցիչներուն, որոնց խնամքին տակ մշակված և հասունացած է իր ստեղծագործական տաղանդը՝ Մոսկվայի պետական երաժշտանոցի մեջ:

Հայ մեծահամբավ կոմպոզիտորը հատկապես երախտապարտ է իր ուսուցչապետ փրոֆ. Միասքովսքիին, որուն մասին Խաչատուրյան կը գրե. «Ն. Ե. Միասքովսքին՝ իմ անմոռանալի ուսուցիչը, արտակարգ զգայնությամբ և խոր ըմբռնումով էր ուղղում իմ երաժշտական միտքը ուսական և արևմտյան դասական երաժշտության ամբողջ հարստությունը ճանաչելու, պրոֆեսիոնալ կոմպոզիտորական վարպետությանը տիրապետելու ճանապարհով՝ ընդ որում ձգտելով չխախտել կամ չփոխել ազգային երաժշտական խառնվածքի այն կենդանի զգայնությունը, որ ներծծվել էր իմ մեջ մայրական կաթի հետ»:

Համերգի առաջին բաժնին մասնակցեցավ շնորհալի դաշնակահարուհի Աննա Ամբակունյան, որ մեծ վարպետությամբ նվագեց «Թոքաթան» և ուրիշ քանի մը ավելի փոքրիկ գոհարներ, որմե հետո պետական օփերայի երկու երգչուհիներ հաջող կերպով երգեցին հոբելյարի գործերեն:

Առաջին մասը վերջացավ Թավջութակի համար գրված համերգին Առաջին մասի կատարումով, որուն մենանվագի բաժինը տաղանդով կատարեց Երևանի պետական երաժշտանոցի վերջին դասարանի ուսանողուհի Մետեա Աբրահամյան:

Փառավոր եղավ, սակայն, համերգին երկրորդ մասը, երբ հանդես եկան Հայֆիլհարմոնիայի նվագախումբը, երգչախումբը և երիտասարդ ջութակահար Հակոբ Վարդանյան, վարպետ տիրիժոր Մալունցյանի հմուտ ու ջերմ զգայնությամբ: Ընդհանուր ոգևորության մեջ կատարվեցան Արամ Խաչատուրյանի սիմֆոնիք ստեղծագործություններեն՝ «Պոեմ Հայրենիքի մասին», «Ջութակի և նվագախումբի կոնցերտը» ամբողջությամբ, որուն ջութակի մենանվագը ճշմարտությամբ ու ճաշակով կատարեց Հակոբ Վարդանյան, ապա «Դիմակահանդեսի» նշանավոր վալսը և նույնքան նշանավոր «Սուրերու պարը» «Գայանե» պալե-

Թե՛ն, որոնք ցնծագին ծափահարվեցան ունկնդիր խանդավառ ժողովուրդին կողմե:

Հայ ժողովուրդը հպարտ էր իր մեծատաղանդ, հարազատ զավակով:

Համերգը վերջացած էր, և ես մենակ կը քալեի Երևանի փողոցներեն՝ երգը սրտիս: Կ'անցնեի կանաչ հագած աքա-սիաներու տակեն, որոնք, իրենց վարսերը կախած, կ'ուզեին, կարծես, ճակատս շոյել: Ակամա, երբեմն ձեռքս կ'երկարեի դեպի այդ կանաչագարդ ճյուղերը՝ պատասխանելու համար անոնց սիրո հրավերին: Եվ աղոթքի նման, հոգվույս մեջ կ'իջներ Գեղամ Սարյանի երգը օրհնության.

Դու կանաչ, կանաչ մնաս,
Հայրենի իմ ծառ.
Արմատներդ՝ անվնաս,
Ըյուղերիդ ծիծառ.
Թո՛ղ ամեն գարուն ծաղկես
Ու լիճիս փարթամ,
Ծուքիդ տակ գամ, հանգչիմ ես
Ու գովքդ կարդամ...

ԵՐԵՎԱՆԸ 1953-ԻՆ

Ահա Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը 1953-ի գարնան: Նորանոր բազմաթիվ կառուցումներ, նույնքան գեղեցիկ, ինչքան նախորդ տարիներուն շինվածները, նույնքան առինքնող:

Կը տեսնեմ ասֆալտապատ նոր ճանապարհ մը Զանգուլի մյուս ափին, որ սկիզբ առնելով հաղթանակի կամուրջեն՝ կերթա մինչև Արզնի: Կ'այցելեմ նշանավոր ծածկած շուկան՝ Ստալինյան պողոտային վրա, ապա «Արարատ» տրեստի հոյակապ նոր շենքերը՝ մին լենինյան հրապարա-

կը, մյուսը հաղթանակի կամուրջին ճիշդ դիմացը, բլրան կատարին: Կը տեսնեմ ամեն կողմ թե քաղաքին կեդրոնը, թե ծայրամասերը՝ բազմաթիվ բնակելի մեծ շենքեր, երեք, չորս և հինգ հարկանի, բոլորը նոր կառուցված և կամ կառուցման ընթացքի մեջ:

Հրաշալիք մըն է մասնավորապես Բաղրամյան պողոտան, որ կը տանի դեպի Արաբկիր: Հանրակառքը կ'աշխատի այժմ այս լայն պողոտային ամբողջ երկայնքին՝ բարձրանալով մինչև Արաբկիր՝ փողոց Կոմիտաս: Բաղրամյանի վրա բնակելի շենքերու կողքին, կան բազմաթիվ գիտական, մշակութային ու պետական հաստատություններու նվիրված շենքեր: Բոլորը անխտիր կառուցված են գունավոր տուֆով, մեկը մյուսեն տարբեր գույներով և ճարտարապետական տարբեր ինքնատիպ հորինվածքով, բայց բոլորը հայկական ոճի դրոշմով:

Կան քանի մը նոր շինություններ, որոնք կառուցման մեջ են տակավին, ինչպես օրինակ, նոր հյուրանոցին շենքը, որ հոյակապ պալատի մը տպավորությունը կը թողու:

Անտարակույս Բաղրամյան պողոտան նոր Երևանի ամենահատկանշական թաղամասն է: Անկե անցնելով՝ կը խորհիս, թե ճարտարապետական ցուցահանդես մըն է, որ կայացելես: Յուրաքանչյուր նոր շենք ճարտարապետական գյուտ մըն է: Ամեն մեկը նոր ու հաջող համադրություն մը, հայկական հին ճարտարապետական ոճի և սովետական նորագույն կառուցողական ըմբռնումներու: Ի պատիվ իրենց՝ մեր հայրենիքի ճարտարապետները, լավագույն կերպով կրցած են լուծել՝ ազգային հին ոճը նորագույն գաղափարներուն և պահանջներուն հետ ներդաշնակելու հարցերը: Ինչպես մեր պատմական անցյալ շրջաններուն, այսօր ալ հայ ճարտարապետության ու քանդակագործության արվեստին մեջ գեղեցիկը մարմին կ'առնե հանդարտ ու ծանր քարերու զանգվածներուն վրա՝ պարզ, սակայն, գորավոր ձևեր հորինելով, դեպի վեր ուժգին շարժում մը ուրվագծելով և այլազանության (անկրկնելիության) մեջ ներդաշնակություններ իրականացնելով:

Նոր Երևանի գեղակերտ կառուցումներեն մին պիտի դառնա Մատենադարան–Ձեռագրատան հոյակապ շենքը, որ կիսով չափ արդեն կը բարձրանա Ստալինյան պողոտայի վերջավորութեան ճիշդ ճակատը՝ Քանաքեռի բարձունքին ստորոտը: Ան կը կառուցվի ոչ թե տուֆ քարով, այլ գորշ գուլնի պագալթով: Հայտնի է, թե պագալթը կռանիթի նման ամենամուր ու ամենադիմացկուն շինանյութն է: Պագալթով կառուցանելը մեծ դժվարութիւններու կապված է այս ազնիվ քարի ծանրութեան և կարծրութեան պատճառով, սակայն անգամ մը, որ այս դժվարութիւնները հաղթահարվին, պագալթե կառուցված շենքը դարեր ու դարեր կանգուն կը մնա անասան:

Եվ արդարև, երկաթագիր հազարամյա մեր ձեռագրերն ու մատյանները պետք էին ամփոփվիլ այսպիսի շինութեան մը մեջ, ուր քար ու մատյան միասին ապրին հավիտյան:

Իջնելով Բաղրամյան պողոտայի զառիվայրը՝ կու գամ դեպի կեդրոն, դեպի Ստալինյան և Ամիրյան, դեպի Աբովյան և ապա Միկոյան պողոտաները:

Այստեղ կը գտնվին մայրաքաղաքի առևտրական ամենաշքեղ հաստատութիւնները՝ բոլորը զարգարուն, մաքուր ցուցափեղկերով, իսկ ներսը՝ լեցուն պես-պես ապրանքներով: Այս տարի՝ 1953-ին, ակնբախ է արտասովոր առատութիւնը ամեն տեսակ ապրանքներու՝ սննդամթերքի, հագուստեղենի և տնային տնտեսութեան անհրաժեշտ իրերէններու նկատմամբ: Մեծ առատութեամբ ամեն կողմ կը տեսնվին ալյումինե և բլաստմասայե հազարումեկ տեսակ առարկաներ, ինչպես նաև էլեկտրական այլևայլ մեքենաներ և կազմածներ՝ տնային տնտեսութեան անհրաժեշտ, ինչպիսին են էլեկտրական ջերմոցներ, էլեկտրական սառցարաններ, խոհանոցի էլեկտրական վառարաններ, էլեկտրական բարձեր, ռադիոյի գործիքներ, պիսիքլետներ, մոթոսիքլետներ և այլն, և այլն, որոնք համեմատաբար աժան գներով կը վաճառվին: Որակյալ բանվոր մը, օրինակի համար, իր ամսական ռոճիկին կեսովը կրնա էլեկտրական սառցարանով օժտել իր խոհանոցը: Հայտնապես նկատելի

է, թե վերջին տարիներուն ծավալ ստացած է զարգեղեններու առևտուրը: Այս խանութները թիվով ավելի շատ են այժմ, քան նախորդ տարիներուն և ավելի, շատ ավելի ճոխ՝ ոսկեղեն ու արծաթեղեն իրենց ապրանքներով: Բացառիկ հաճույք մըն է այցելել ու գնումներ ընել «Արարատ» տրեստի վաճառատուներեն: Բոլորն ալ «մոտել» խանութներ են. կը փայլին արտակարգ մաքրությամբ, ներքին կարգուկանոնով, ճաշակավոր գունագեղ կահավորումով, զարդարուն ցուցափեղկերով ու ապրանքներուն հրապուրիչ արտաքինով: Այստեղ կը վաճառվեն Հայաստանի համբավավոր գինիներն ու կոնյակները, շամպանյան ու լիքեորները, հաճախ նաև չոր միրգ, չամիչ, շարոց, նուշ և այլն:

Երևանի վաճառատուներուն մեջ ուշադրությունս գրավեց վաճառողներու մաքրությունը, մանավանդ սննդամթերքի կեդրոններուն մեջ, ուր բոլորը սպիտակ վերարկուներ հագած են՝ կին թե տղամարդ: Որոշ թարմ ապրանքներ, ինչպես են՝ կարագ յուղ, խոզի հալած յուղ, «հոլանտական» հայկական պանիրները և կամ մսեղեն մթերքներ, պահված են էլեկտրական հսկայական սառցարաններու մեջ, որոնք զետեղված են անմիջապես վաճառողի ետևը՝ պատին մեջ: Մյուս մթերքները, ինչպես՝ շաքար, բրինձ, ալյուր, մակարոն և այլն, պարկերու և կամ հատուկ սնտուկներու մեջ կը գտնվին՝ բարակ, թափանցիկ շղարշով ծածկված:

Խանութներու թիվը այնքան աճած է արդեն, որ օրվան որևէ ժամուն մեծ խճողումի չես հանդիպիլ: Ամենաշատը երբեմն հինգեն տասը հոգինոց հերթ մը կրնաս տեսնել, ուր անցուդարձը մեծ է օրվան որոշ ժամերուն: Այդպիսի վաճառատուներեն մին է, օրինակ՝ Աբովյանի վրա գտնվող «Ունիվերսալ»-ը և իր կողքի մթերային մեծ խանութը, ուր ես հաճախ կ'այցելեի ոչ թե գնումի, այլ այնպես՝ մեր երկրի բարիքներուն առատ մթնոլորտը և Երևանցի գնորդներուն եռուզեռը ըմբոշխնելու համար:

Չեմ կրնար այստեղ չհիշել Երևանի զարդերեն մին հանդիսացող ձկնեղեն ապրանքներու ընդարձակ վաճառատունը՝ Աբովյանի վրա, ուր կը ծառայեն նաև երկու հունահայ հայրենադարձ երիտասարդներ՝ մաքուր, սպիտակ վերարկուներ հագած, հաճոյակատար ու ժպտադեմ: Այստեղ կը տեսնես ախորժակ գրգռող ամեն տեսակի բարիքներ՝ աղի ձուկերու տեսակներ, պահածո ձուկեր, սարտելներ, նաև թարմ ձուկեր՝ Հայաստանի լիճերեն ու գետերեն և կամ հեռավոր Կասպից ծովեն: Սակայն բոլորի վրա կ'իշխե բնականաբար Սևանա «իշխանը»՝ թարմ կամ պահածո:

Մեծապես հաճելի եղավ ինձ Երևանի խանութներուն մեջ տեսնել պես-պես ապրանքներ՝ ոչ միայն սովետական արտադրութեան կեդրոններեն ստացված, այլ նաև եղբայրական դեմոկրատական երկիրներեն և նույնիսկ ավելի հեռուներեն: Այսպես է, որ մթերային խանութներու մեջ տեսա չինական թեյ, լեմոն, քաքառ, սուրճ (հում կամ խարկված), հաճախ՝ նարինջ, պանան, անանաս (պահածո), պարսկական չամիչ և բրինձ (որոնք կը մրցին տեղական չամիչին և բրինձին հետ): Մանուֆակտուրայի վաճառատուներու մեջ տեսա լենինկրատոյան շատ նրբաճաշակ կերպասներու և «քաբրոն»-ներու (տեսակ մը նայլոն) կողքին նաև հունգարական և չեխոսլովակյան կերպասներ և մանավանդ չինական հիանալի մետաքսեղեններ:

Շատ կը ծախվի սպիտակ կամ քրեմ մետաքսը, որովհետև ոչ միայն կիները, այլ և տղամարդիկ իրենց համար շապիկ ու ամառվան գգեստ կը պատրաստեն այդ ապրանքներեն, հաճելի է դիտել ամեն երեկո Երևանցիները՝ մեծ մասամբ սպիտակ հագված, կին ու տղամարդ «ման գալիս» Աբովյանի վրա՝ օրորուն քայլվածքով:

Երևանի գեղեցիկ խանութներու կողքին պետք է մոռնան գրավաճառատուները, որոնք աչքի կը զարնեն թե՛ իրենց թիվով, թե՛ իրենց վայելուչ շքեղութեամբ: Գիրքը այստեղ տաք հացի նման բան մըն է: Որոշ գիրքեր, հազարավոր օրինակներով կը սպառին քանի մը ժամվան մեջ: Այսպես կը վաճառվին, օրինակ, Ավետիք Իսահակյանի և

Դերենիկ Դեմիրճյանի գիրքերը: Բայց ոչ միայն գուտ գրական, այլև պատմական, գիտական որոշ գիրքեր նույն արագուժյամբ կսպառին: Այսպես, իմ Երևան ժամանելեն քանի մը օր առաջ լույս տեսեր էր Ա. Աբրահամյանի «Գրաբար» լեզվի նոր ու արժեքավոր ձեռնարկը, որ արդեն սպառած էր: Մասնավոր միջամտությամբ միայն կարողացա օրինակ մը ձեռք ձգել Պետհրատի պահեստեն:

Գրավաճառատուները այցելելով, հպարտության զգացումով համակված՝ կը դիտեի գունազարդ, գեղեցիկ կազմով հատորները՝ Տոլստոյի, Մաքսիմ Գորկիի, Սերվանտեսի, Շեքսպիրի, Տանթերի, Կյոթեյի, Պալգաքի, Մոլիերի, Տիգենսի և այլ դասական գրողներու՝ բոլորը հայերեն թարգմանությամբ:

Շնորհիվ Հայպետհրատի ծավալուն և բեղուն գործունեության ուսսական և համաշխարհային գրականությունը մատչելի բաց գիրք մը դարձած է մեր երկրի ընթերցասեր ժողովրդին համար:

ՄՈՍԿՎԱ

Հարգելի ընթերցողը թող չխորհի, թե պիտի փորձեմ այստեղ ներկայացնել Մեծ Մայրաքաղաքը:

Ավելի ձեռնհաս ու գայն մոտեն ճանչցող հեղինակներ, հատորներ նվիրած են անոր փառահեղ անցյալին և ծաղկյալ, բարգավաճ ներկային: Ինձ համար իրոք անհնար պիտի ըլլար քանի մը էջերու մեջ ներկայացնել ուսս ժողովրդի այս մայր քաղաքը, ուր կը զգաս անոր հերոսական պատմության ավելի քան ութ հարյուր տարիներու ծանրությունը: Քաղաք մը ինքնատիպ, որ լեցուն է պատմական-գեղարվեստական անհամար կոթողներով ու հուշարձաններով: Քաղաք մը կենսահորդ, որ այսօր կեղրոնն է աշխարհի մեկ վեցերորդը կազմող՝ ավելի քան երկու հար-

յուր միլիոննոց բազմազգյա դաշնակցային հզոր պետութ-
յան մը: Հսկա քաղաք մը արդիական, որ կը փառավորվի
նորակերտ հրաշալի կառուցումներով, հազարավոր ուզի-
նաներով և ֆապրիկաներով, քաղաք-վաճառատուներով,
մեծահամբավ թանգարաններով, գմայլելի անհամար պար-
տեզներով, հրապարակներով և զբոսանքի վայրերով, և
տեխնիկի ու արվեստի գլուխ գործոց մետրոպոլիտենով:
Քաղաք մը, վերջապես, հարազատորեն ուսսական, բազմա-
միլիոն բնակչությամբ, ուր միայն իվանով անունը կրող
քաղաքացիներու թիվը հարյուր հազարի կը հասնի, ուր
յոթ հազար իվան իվանովիչ իվանովներ կ'ապրին, և որու
մեկ փողոցը միայն, ինչպես է Գորկի պողոտան, ավելի
բնակչություն ունի, քան մեր Երևանը ամբողջ:

Ես պիտի խոսիմ միայն «Հայկական Մոսկվա»-ի մասին,
այն ալ այն չափով, ինչ չափով որ պատահական անցորդ
մը կրնա տեսնել ու ծանոթանալ քանի մը օրերու ընթաց-
քին, երկու ճանապարհորդություններու միջև:

Առաջին հերթին ուշադրությունս գրավեց կեդրոնի
Կարմիր հրապարակին շատ մոտ՝ մեծ թատրոնեն քիչ մը
անդին՝ դեպի ձախ բացվող փողոցին վրա, գունավոր ու
լուսաշող նեոնե ռեքլամը «Արարատ» հայկական ճաշարա-
նին, ուր միշտ կարելի է գտնել Հայաստանի լավագույն
գինիները, «չաչիք»-ն ու «լուլա քեպապ»-ը, տոլման և
թանապուրը: Ծաշարանին մեջ հայկական մթնոլորտ կը
տիրե շնորհիվ ներքին պատերու վրա տեսնվող հայկական
ոճով քանդակներուն ու նկարներուն և շնորհիվ սեղաննե-
րու շուրջ տեղ գրաված հաճախորդներուն, որոնք մեծ մա-
սամբ հայեր են, շատերը՝ երևանցիներ, որոնք Մոսկվա ե-
կած են իրենց գործերով:

«Հայկական» է նաև Սովետական Հայաստանի մթերա-
յին վաճառատունը, որ նոր է բացված Գորկի պողոտայի
մեկ անկյունը՝ երկու փողոցներու վրա քանի մը տասնյակ
մեթր տարածված Պուշկինի հրապարակին ճիշտ դեմը: Այս-
տեղ ավելի ճոխ ու շեշտված կերպով կը դրսևորվի որմնան-
կարներու և քանդակներու հայկական ոճը: Խանութին մեջ

կարելի է ազատորեն հայերենով հասկցվիլ բոլոր վաճառողներուն հետ, պաշտոնյաներու մեծամասնութիւնը հայերե են: Կը վաճառվին մեր արևոտ հայրենի հողին բարիքները՝ գինի, կոնյակ, շամպայն, հանքային ջուրեր (Արզնի, Զերմուկ և Դիլիջան), պահածոներ՝ ծիրանի և դեղձի, վարդի և ընկուզի անուշ, խաղողի և խնձորի հյութ (սոք), հայկական սիկառներ՝ Մասիս, Անի, Սևան և այլն: Վաճառատան մեջ մասնավոր բաժին մը կա, ուր գավաթով կամ ամբողջ շիշով, կը սպասարկեն սառնորակ հանքային ջուրեր կամ պտուղներու հյութեր: Երբ երկրորդ անգամ ըլլալով՝ մտա այս Հայաստանյան խանութը բաժակ մը պաղ Զերմուկ խմելու, գանձիչ երիտասարդ տիկինը, ժպիտը դեմքին, ինձ ըսավ. «Ներողութիւն տեր Հայր, կարելի՞ է ձեզ խնդրել, որ այս կիրակի իմ երեխան մկրտեք, ես նոր եմ հաստատվել Մոսկվա ու չգիտեմ ում դիմել և ուր»:

Յով ի սիրտ դրական պատասխան մը չկրցի տալ այս հավատացյալ տիկնոջը, սակայն հարցը լուծվեցավ՝ իրեն տալով տեր Խաչատուրի հեռախոսի համար:

***

Մեծապես շահեկան է այցելել Մոսկվայի հայոց գերեզմանատունը, որ ըստ երևույթին, մոտ 200 տարվան հնութիւն ունի: Կը գտնվի քաղաքի ծայրամասերեն մեկուն մեջ՝ ուղևական շատ ընդարձակ գերեզմանատան մը դիմացը: Հայոց Գերեզմանատունը կամ «Հանգստարան»-ը, ինչպես սովորութիւն է ըսել Կովկասի մեջ, («Հանգստարան» բառը ճիշտ թարգմանութիւն է «քիմեթերիոն» հունական բառին, ուրկէ կը սերի նաև ուղևաններեն cimitir-ը), կարմիր աղյուսե շինված բարձր պարիսպով շրջապատված՝ բավական մեծ տարածութիւն մը կը գրավե: Մուտքին անմիջապես մտքը՝ ձախ կողմը, կը գտնվի նույն կարմիր աղյուսով կառուցված շէնք մը, ուր կը բնակի գերեզմանապահը իր

ընտանիքով: Շենքը օժտված է նաև ընդարձակ սրահով մը՝ ի հարկին այնտեղ պատսպարելու համար այցելուները ձմեռը և կամ անձրևի ժամանակ: Այս սրահին մեջ է, որ երբեմն հոգեճաշեր կը տրվին: Մուտքեն ոչ շատ հեռու՝ դեպի աջ կողմը գերեզմանին, կը բարձրանա մատուռը, որ, հաստատակառույց շինութուն մը ըլլալով, կրնա նաև իբր եկեղեցի ծառայել: Մոսկվայի ծերունի բարեջան հովիվ Տեր Խաչատուրը, որ կ'ընկերակցի ինձի, կը հայտնէ, թէ ներքին հանգանակութեամբ մը և քաղաքային իշխանութեանց օժանդակութեամբ ծրագրված է նորոգութեան ձեռնարկել ու բարեզարդել այս մատուռ-եկեղեցին:

Առհասարակ գերեզմանատան մեջ կը տիրէ մաքրութիւն և կարգուկանոն: Շատ գերեզմաներ լավ խնամված վիճակի մեջ են և ծաղիկներով հարդարված: Հայտնապես կը տեսնվի, թէ ննջեցելոց հիշատակը կենդանի զգացում մըն է Մոսկվայի հայոց մեջ: Այս տեսակետեն կը խորհիմ, թէ մերոնք կրած են նաև բարերար ազդեցութիւնը ուսուցողութիւն, որ երկյուղածութեամբ ու հոգեկան ջերմութեամբ սրտին մեջ վառ կը պահէ իր մեռելներուն հիշատակը: Ռուս մարդը տեսականորեն կը խնամէ ու կը հարգարէ իր սիրելիներուն շիրիմները և շատ հաճախ այցի կ'երթա ընտանյոք:

Երկար պտույտ մը ընելով նաև ուսական գերեզմանատան մեջ՝ ես տեսա, թէ ինչքան զորավոր և կենդանի զգացում մըն է մեռելներու պաշտամունքը ուսուցողի գիտակցութեան մեջ:

Մոսկվայի հայոց գերեզմանատան մեջ՝ համեստ խաչ մը կրող գերեզմաններու կողքին, կան նաև բազմաթիվ մարմարակերտ գեղեցիկ տապանաքարեր, խաչքարեր և դամբարաններ: Ոմանք գեղեցիկ հուշարձաններ են՝ պատմական կամ գեղարվեստական արժեք ներկայացնող:

Այստեղ գտա նաև մեր ազգին համար նվիրական շիրիմներ, ուր կը հանգչին մարմինները երբեմնի բոցաշունչ հայրենասերներու և մեծատաղանդ գիտնականներու, որոնք

Հայ ժողովրդի հույսն ու պարծանքն եղած են անցյալ դարուն:

Ահա գերեզմանաքարերը Մկրտիչ Էմինի, Ստեփաննոս Նազարյանցի, Սմբատ Շահազիզի, Ղազարոս Լազարյանցի, ուսուցչապետ Խալաթյանցի, Կարապետ Կոստանյանի, Մսեր Մսերյանցի և այլոց: Սույն տապանաքարերն ու մանք կը կրեն հետևյալ քանդակված խոսքերը՝ «Երախտապարտ սրտով հայոց հասարակութունը»: Գերեզմանատան ճախ կողմը՝ պարիսպին մոտ, կան երեք մատուռ-դամբարաններ՝ մեկը մյուսեն 5-6 մեթր հեռավորության վրա: Առաջինը կը պատկանի Մսրյան ընտանիքին, երկրորդը՝ Անանյանց, իսկ երրորդը՝ Գևորգ Քանանյանց ընտանիքներուն: Այս երեք հուշարձաններն ալ, թեև ճարտարապետական տարբեր ձևերով հորինված, բայց հավասարապես հայկական ոճը մարմնավորող քարե ու մարմարե քանդակված շատ գեղեցիկ կոթողներ են, որոնք, իմ կարծիքով, կարելի է արվեստի գործեր նկատել:

Իմ վրա առավելոագուշյն խոր տպավորութուն թողուց, սակայն, անսովոր մեծությամբ, սև կրանիթյա հուշարձան մը (կը խորհիմ, թե ավելի քան վեց մեթր բարձրութուն ունի), որուն վրա կատարյալ արվեստով քանդակված է հայկական ոճով մեծ խաչ մը՝ հնադարյան մեր համբավավոր խաչքարերու օրինակով:

Հայկական քանդակագործական արվեստի ճշմարիտ կոթող մըն է այս հուշարձանը, որուն վերևը փորագրված է գեղեցիկ երկաթագիր տառերով.

«Ամեն, ամեն ասեմ Ձեզ, եթե ոչ հատն ցորենոյ անկեալ լերկիր մեռանիցի. ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ», իսկ ներքևը քանդակված է հետևյալը.

«Աստ հանգչի շառաւիղ Հայ Մելիքների՝ Դավիթ Սերկելեան Մելիք Բեզլետարեանց (1875-1913)»:

Դիտելով այս հայկական գեղեցիկ հուշարձաններն ու խաչքարերը՝ կը մտածեի, թե ի՞նչ լավ կ'ըլլար, եթե սփյուռքի մեջ ևս մեր ժողովուրդը հետևեր այս օրինակին, փոխանակ այլազան, պայմանադրական ու մեր սրտին ոչն-

չով խոսող ոճերով հուշարձաններ և դամբանաքարեր կանգնեցնելու, որոնք շատ հաճախ գեղեցիկ ալ չեն: Միայն այդ կերպով է, որ մեր գերեզմանատուները կը դառնան ճշմարիտ հայկական հանգստարաններ թե՛ մեր ազգային զգայնության հարազատորեն մտերիմ, թե՛ օտարներուն համար հետաքրքրաշարժ ու գնահատելի:

***

Մոսկվան ինձ համար չափով մը հայկական եղավ նաև այն պատճառով, որ իմ պտուկտի պահերուն, ըլլան փողոցը, թե պարտեզներու կամ վաճառատուներու մեջ, հաճախ, շատ հաճախ կը հանդիպեի հայերու, ըլլան անոնք մոսկվաբնակ հայեր, ըլլան Հայաստանէն կամ Թբիլիսիէն եկած այցելուներ՝ ամեն մեկը իր աշխատանքի գծով:

Առանց անձնապէս ծանոթներ ըլլալու՝ բնազդաբար կը մոտենայինք իրարու ու ջերմությամբ իրարու ձեռք կսեղմեինք, իբրև հին բարեկամներ: Հաճելի անակնկալ մը եղավ ինձ համար այս հսկա քաղաքին մեջ հանդիպիլ նաև հայրենադարձ հայրենակիցներու: Այսպէս, ծանոթացա հունահայ երիտասարդի մը, որ, մեքենագետ որակյալ բանվոր ըլլալով, պետութեան ծախսով ուղարկված էր Մոսկվա՝ իր մասնագիտութեան մեջ ավելի մեծ հմտութիւն ձեռք բերելու նպատակով: Հանդիպեցա և ճանչցա բազմաթիւ հայ ուսանողներ և ուրիշ մի քանի ինժինեըներ: Հայ ուսանողները Գորկի փողոցի վրա աչքի կը զարնեն իրենց հայկական դիմագծերով ու... բարձրախոսութեամբ, մանավանդ որ սովորութիւն ունենին չորս-հինգ հոգի կամ ավելի, խմբովին զբոսնելու:

Օր մը, երբ ժտանով փողոցը մտա՝ ուղղվելու համար դեպի Սավոյ հյուրանոցը, ուր կընակեի ամենակատարյալ քոնֆորթով, նկատեցի, թե հասուն տարիքի, փափախը գլխուն մարդ մը զիս կը հետապնդէ, բայց չհամարձակիր խոսք ուղղել ինձ: Կանգ առի՝ դեպի իր կողմը դառնալով:

Խրախուսված իմ այս վերաբերումեն՝ ինձ մոտեցավ և ըսավ. «Անշուշտ դուք հայ հոգևորական էք և հավանաբար վարդապետ»: Բազմեցի հայ մարդ մըն էր: Հպարտությամբ պատմեց ինձ իր և իր որդվուն մասին: Թեև համեստ պայմաններու մեջ ապրած քաղաքացի, սակայն իր որդին կարողացել էր բարձրագույն կրթություն ստանալ, բժիշկ դառնալ և այժմ՝ մի քանի տարիներե ի վեր, Մոսկվա կապրեր՝ որպես մասնագետ բժիշկ՝ կոչված ըլլալով բժշկական կարևոր հաստատության մը տնօրենի պաշտոնին: Եվ ավելցուց. «Որդիս արդեն երեսուն տարեկանը լրացած է, մտածում եմ մի լավ հայ աղջիկ գտնել նրան համար»:

Հաջողության մաղթանքով բաժնվեցա այս համակրելի հայրենակիցեն:

Անձրևոտ օր մըն էր, երբ փողոցը խումբ մը հայերեն խոսող երիտասարդներ ճամբաս կտրեցին և ինձ մոտեցան ժպտադեմ ու հարգալից: Երևանցի մարզիկներ էին՝ Մոսկվա եկած՝ մասնակցելու համար համամիութենական մրցումներու:

Երկուքը ուղմանահայ հայրենադարձ երիտասարդներ էին, իմ նախկին աշակերտներեն, որոնցմե մին Սովետական Հայաստանի սպորտային քայլի (*marş fortat*) ախոյան՝ Արամ Հովակիմյանն էր, որ հույս ուներ հաղթական դուրս գալու նաև Մոսկվայի մրցումներու ընթացքին: Հայաստանի ախոյանությունը շահած էր 10 քլմ. ճանապարհ քալելով 48,50 վայրկյանի մեջ:

Մոսկվայի մեջ քանի մը անգամներ ինձ այցելեցին մեր Մայր Աթոռի Հոգևոր ճեմարանի շրջանավարտ երեք շնորհունակ սարկավագները՝ Քաջիկը, Անդրանիկը և Հենրիկը, որոնք երեքն ալ վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ երկու տարի հետևեր էին Ջակորսկի ուսական աստվածաբանական ճեմարանի մասնագիտական կրոնագիտական դասընթացքներուն՝ միաժամանակ աշխատություններ կատարելով հայ պատմագիտության կալվածին մեջ՝ ղեկավարությամբ հայտնի փրոֆ. Հովսեփ Կուսիկյանի, որ, իբր հայագետ և բյուզանդագետ, աշխատա-

կից է Մոսկվայի պատմագիտական պետական ակադեմիային:

Ինձ մեծ գոհունակությունն ու մխիթարությունն պատճառեց այն, որ մեր երեք խոստումնալից սարկավազները ամենայն լրջությամբ նվիրված են իրենց աշխատանքներին, և հոգևոր-սրտով կը հավատան իրենց կոչումին: Լուռ ու մունջ կը պատրաստվին անոնք մոտ օրեն իրենց աշխատանքի և սիրո պտուղները ընծա բերելու՝ մեր աստվածակառույց Սուրբ Եկեղեցվույն ու մեր վերածնած մայր հայրենիքին:

***

Մեր սարկավազներեն Անդրանիկի միջոցով պատահամամբ ճանչցա ուրիշ հայրենադարձ երիտասարդ մը՝ Պեյրութեն ներգաղթած ու Երևան հաստատված իր ծնողաց հետ, 1947-ին: Ան այժմ Գ. կուրսի ուսանող է Մոսկվայի պետական երաժշտանոցի մեջ՝ հետևելով երգի (գանթո) բաժնին: Անունն է Լևոն Կեողլանյան, հազիվ 24-25 տարեկան միջահասակ աշխույժ երիտասարդ մը՝ թուխ մազերով, հայկական փայլուն աչքերով, ջերմ ու գրավիչ ժպիտով: Լևոն Կեողլանյան անուն մըն է, որուն մասին ապահովաբար շուտով պիտի խոսվի և գրվի, և անով պայծառ աստղ մը ևս պիտի փայլի սովետահայ արժեքներու լուսաշող երկնակամարին վրա: Լևոնը, թեև տակավին ուսանող, մասնավոր հրավերով սկսած է իր մասնակցությունը բերել զանազան համերգներու, որոնց երկուքին ես ալ ներկա գտնվեցա: Այս հայրենադարձ երիտասարդի փայլուն հաջողությունը առանձնապես հուզում և ուրախություն պատճառեց ինձ:

Մոսկվայի հռչակավոր «Գոլոննի զալի»-ի մեջ՝ անվանի ռուս արվեստագետներու շարքին, երգեց նաև Պեյրութեն ներգաղթած ուսանող Լևոնը: Համերգին ծանուցողը անհրաժեշտ նկատեց երկու խոսքով ներկայացնել տաղանդա-

վոր հայ երգիչը ներկա գտնվող ուսու մտավորական ունկնդիրներուն (սույն համերգը կազմակերպված էր կրթական մինիստրութեան կողմէ, հատկապէս՝ Սովետական Միութեան բոլոր կարևոր կեդրոններէն արձակուրդով Մոսկվա եկած ուսուցիչներու համար):

Ծանուցողը խոսք առնելով նախ հիշեց, թէ Լևոնը Թուրքիո մեջ հալածված ժողովրդի մը զավակն է, որուն հայրը, առաջին համաշխարհային պատերազմին թուրքերու կազմակերպած ջարդերէն հրաշքով ազատվելով, ապաստան էր գտած Լիբանանի մեջ: Այստեղ ծնած ու մեծցած էր Լևոնը թշվառութեան մեջ՝ հազիվ կարողանալով իր ապրուստը ճարել բանվորութեամբ: Սակայն 1947-ին մայր երկիր՝ Սովետական Հայաստան գաղթելով, գտած էր լավագույն պայմանները՝ ուսանելու և իր բնատուր տաղանդը մշակելու: Ավարտելով Երևանի երաժշտական վարժարանը՝ Լևոն եկեր էր Մոսկվա՝ այստեղ կատարելագործելու համար իր արվեստը պետական երաժշտանոցի մեծանուն մասնագետներու խնամքին ներքև:

Ապա բեմ ելավ Լևոն Կեողլանյան քիչ մը երկչոտ ու գունատ: Երգեց Սպենդիարյանի «Այ վարդ»-ը, Չայկովսքիէն կտոր մը և ապա իտալական ժողովրդական երգ մը: Հնչեղ, գորավոր, արտակարգ քաղցր, բյուրեղյա զգայուն ձայն մը, որ կախարդեց ամբողջ սրահը՝ արժանանալով խելահեղ ու անվերջանալի ծափահարութիւններու:

Պահ մը այնպէս թվեցավ ինձ, թէ բեմի վրա գնահատվողն ու ծափահարվողը ոչ միայն հայ արվեստագետն է, այլ ինքը մեր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Եվ հիրավի, Լևոն Կեողլանյանի կյանքի պատմութիւնը և իր այսօրվան փառքը կը խորհրդանշեն հայ ժողովրդի վերածնունդն ու առաջընթաց, բարգաւաճ կյանքը շնորհիվ ուսու մարդասեր ու ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մեծահոգի ժողովրդի եղբայրական անվերապահ աջակցութեան և Սովետական Իշխանութեան ստեղծած օգտաշատ բազում պայմաններուն:

ԾԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ*

Մասին սարը ինչքան դիտես, Հայաստանի
ճամբաներեն ինչքան քալես, Երևանի
պաղ ջուրերու աղբյուրներեն ինչքան
խմես, չես հագեճար: Քաղցր է սերը
Հայրենիքի:

ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Թեև վեցերորդ անգամ ըլլալով՝ Խորհրդային Հայաստան ճամբորդեցի, սակայն, գրեթե նույն ուժգնությամբ, ինչպես նախորդ անգամներուն, զգացի կարոտն ու ծարավը հայրենի հողին ու ջուրին, Երևանի շենքերուն ու հաստանցի իմ եղբայրներուն:

* Այս ուղեգրությունն ամփոփում է Վեհափառ Հայրապետի 1954 թ. դեկտեմբեր և 1955-ի առաջին ամիսներին Խորհրդային Հայաստան և հարևան հանրապետությունների հայաբնակ շրջաններ կատարած այցելություններից ստացած տպավորությունները:

Նախապես տպագրվել է թերթոնների ձևով Պուքրեշի «Նոր կյանք» շաբաթաթերթում՝ 1955թ. ապրիլի 8-ին, № 15, ապրիլի 15, № 16, ապրիլի 22, № 17, ապրիլի 29, № 18, մայիսի 13, № 20, մայիսի 20, № 21, մայիսի 27, № 22 և հունիսի 3, № 23, ընդամենը 8 հատված: Առաջին 4 թերթոնները խորագրվել են՝ «Սովետական Հայաստանը 1955-ին», վերջին 4-ը՝ «Ճամբորդական նոթեր»: Ստորագրված է՝ Վազգեն եպս. Պալճյան:

Երկրորդ անգամ վերահրատարակվել է Սուրբ Էջմիածնում «Գալիքի տեսիլքով» ժողովածուի Ա հատորում՝ էջ 301-322, որից և արված է սույն հրատարակությունը:

Հայրենաբաղձ ընթերցողը կ'սպասե, անշուշտ, որ նորություններ պատմեմ մեր հարազատ մայր երկրեն, պատմեմ նոր շինություններու, նոր հաջողություններու, նոր նվաճումներու մասին, վասնզի ան գիտե, թե խորհրդային աշխարհի մեջ ամիս մը չ'անցնիր, օր չ'անցնիր, որ իր հետ չբերե նորություն մը, ըլլա իբրև ծրագիր կամ կառուցողական ձեռնարկ՝ տնտեսա-արդյունաբերական կյանքի մեջ, ըլլա իբրև նոր նվաճում և ստեղծագործություն՝ գիտության ու արվեստներու կալվածին մեջ:

Եվ այսպես մտածելով՝ ընթերցողը ամենևին չի սխալիր:

Երբ անցնող տարվուն դեկտեմբեր 18-ին՝ ցերեկվան ժամը 1.30-ին, Խորհրդային Հայաստանի սահմանը անցանք, առաջին իսկ կայարանի՝ Այրումի շուրջ տեսա նոր մի քանի մեծ շինություններ, որոնք անցյալ տարի չկային: Ապա շոգեկառքը հառաջանալով Դեբեդ գետի փրփրալի ափերով՝ նշմարեցի աշխատանքները, որոնք նոր սկսած են՝ Նոյեմբերյանի շրջանի քարքարուտ այդ լեռնալանջերուն վրա պտղատու ծառաստաններ մշակելու համար, մինչև այժմ անմշակ մնացած ընդարձակ խոպան տարածություններու վրա: Տեղ-տեղ հստակ կերպով տեսանելի էին ծառապատված հողամասերը: Մի քանի տարի հետո դեղձ ու ծիրան, սալոր ու խնձոր պիտի թափվի Նոյեմբերյանի մրգաստաններու հազար-հազարավոր ծառերեն:

Բայց Սանահին կայարանն է, որտեղ մեզ վերապահված է անակնկալը: Այստեղ է, որ Մոսկվա-Երևան մեր կառախումբին շոգեշարժ մեքենան կը փոխարինվի էլեքտրաշարժ մեքենայով մը: Էլեքտրական հսկա լոքոմոթիվ մը՝ նոր ու գունագեղ, մեր կառախումբը շարժման մեջ կը դնե ու կը տանի մեզ մինչև Լենինական: Լենինականեն մինչև Երևան վերստին կը ճամբորդենք շոգեշարժ մեքենայով: Փաստ է ուրեմն, թե Խորհրդային Հայաստանի երկաթուղագծերը սկսած են արդեն էլեքտրականացվիլ: Ու աշխատանքները կը շարունակվին մինչև բոլոր գծերու ամբողջական էլեքտրականացումը:

Ամբողջ ճանապարհի երկարութեան հաճախ կը տեսնեմ նորանոր կառուցումներ շէնքերու, կամուրջներու կամ գործարաններու: Ալավերդիի կայարանեն ոչ շատ հեռու բարձրացած է հոյակապ նոր շէնք մը՝ վարդազույն տուֆե կառուցված, որ բնակելի մեծ շինութիւն մը ըլլալ կը թվեր:

Թեև դեկտեմբերի վերջերն ենք, սակայն բավականին առատ միրգ կը վաճառվի կայարաններու շուրջ: Գյուղացի կիներ ու պատանիներ են ծախողները, իրենց տնամերձ տնտեսութեան պտուղներեն: Մեր վակոնին մոտերը կը տեսնեմ ինը-տասը տարեկան սեւաչյա մանչուկ մը, որ իր ձեռքերուն մեջ բռնած է հինգ կարմիր, խոշոր խնձորներ: Կը կանչեմ մոտս, կ'առնեմ խնձորները և կը հարցնեմ. «Ինչքա՞ն արժեն էս խնձորները»: Երեսան իմ հարցումին չպատասխանեց, երկչոտ գետնին նայեցավ ժպտելով, ու այտերը կարմրեցան ձեռքի խնձորներուն նման: Երկարեցի հինգ ուրբախանոց թուղթ մը, բայց սեւաչյա հայորդին ավելի ևս կարմրելով՝ ըսավ. «Ո՞նց առնեմ էս փողը, ամաչում եմ»: Հարցուցի, թե ո՞վ է, և անունը ի՞նչ է: Աչքերը փայլեցան և համարձակ ու խելացի ինձ նայելով՝ պատասխանեց. «Հովիկ է իմ անունը», – ու փախավ գնաց առանց դրամը առնելու:

Ճամբու ընկերներս են երեք հայ ինժեներներ, տնտեսագետ մը և Երևանի պետական օփերայի անվան տիրիփոր, փրոֆեսոր Գևորգ Բուդաղյանը:

Ինժեներները՝ երկուքը գյուղատնտես և մեկը երկրաբան, լայն տեղեկութիւններ կու տան ինձ նոր շինարարական ձեռնարկներու մասին, որոնց շարքին կարևոր կը համարեմ հիշել Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան որոշումը, առաջին հերթին՝ երկու նոր հիտրոէլեքտրակայաններ կառուցելու մասին, մին՝ Դեբեդ գետի, և երկրորդը՝ Որոտան գետի հոսանքին վրա: Պիտի կառուցվին ևս երեք ավելի փոքր հիտրոէլեքտրակայաններ մինչև 1961 թվականը: Այսպեսով՝ էլեքտրական ուժի նոր, մեծ աղբյուրներ պիտի ստեղծվին Հայաստանի մեջ՝ Զանգուի փին կառուցված մյուս մեծ էլեքտրակայաններու կողքին,

ու Սևանա լճի ջուրերն ավելի խնայողաբար պիտի գործածվին, որպեսզի այս զմայլելի լիճը, որ իր մեծությամբ ու բարձրությամբ աշխարհի մեջ մեկ հատիկ է, իր գոյությունը պահե տևականորեն:

Իմ երաժշտագետ ճամբու ընկերոջմես ալ նույնքան հրաշալի բաներ կը լսեմ Երևանի երաժշտական կյանքին վերաբերյալ: Պետական երաժշտանոցի փրոֆեսոր և օփերայի տիրիժոր Բուդաղյան մեծ գովեստով կը խոսի Ալեքսանդր Հարությունյանի և Արնո Բաբաջանյանի մասին: Գովքը կը հյուսե Բաբաջանյանի մեկ նոր ստեղծագործություն՝ «Հայկական ռապսոդիային», որ «երաժշտական մեծ գործերու շարքին պիտի դասվի», – կը հայտարարե երաժշտագետ խոսակիցս:

Փրոֆ. Բուդաղյան կը նշե նոր ու ճշմարիտ տաղանդ, տիրիժոր Արամ Հովհաննիսյանը, որուն վրա մեծ հույսեր դրած է հայ երաժշտական աշխարհը, ինչպես նաև երկու երիտասարդ տաղանդներ՝ թավջութակահարներ Մետեա Աբրահամյան և Յուրի Եդիգարյան: Որպես կարևոր նպաստ հայ երաժշտական գիտություն, փրոֆեսորը կը հիշե Երևանի երաժշտանոցի դասախոսներեն Ռոբերտ Աթայանի՝ խազերու մասին արժեքավոր ուսումնասիրությունը և այլն:

Կը տեղեկանամ նաև, թե Հայպետհրատը ծրագրած է հրատարակել, 1955-1956-ի ընթացքին, գործերը արևմտահայ գրագետներ Մեծարենցի, Վարուժանի, Սիամանթոյի և Սևակի: Ինչպես հայտնի է, Հ. Պարոնյանի գործերուն առաջին հատորը լույս տեսած է արդեն, իսկ Բ. հատորը լույս պիտի տեսնե ապրիլի մեջ:

«Շատ լավ ժամանակին եք գալիս Երևան, սրբազան, – ավելցուց փրոֆ. Բուդաղյան: – Առաջին երկու-երեք ամիսների ընթացքում Դուք Երևանի մեջ պիտի կարողանաք լսել Կոմիտասի անվան քառյակը, հայազգի հայտնի դաշնակահար Վիկտոր Մերժանովը, Գոհար Գասպարյանի՝ նոր հայտագրով համերգները, ինչպես նաև երաժշտական ելույթները մեծ տիրիժոր Կ. Զանդեուլինգի, հռչակավոր

Թավջութակահար Դանիել Շաֆրանի և մուտովական «Տոյնա» երգչախումբի»:

Սիրտս կը խայտար՝ լսելով այս բոլորը, ու այս հույզերով խանդավառ, առաջին անգամ մեր մայր երկիրը այցելողի մը ջերմ անհամբերությամբը գեղուն՝ հասա Երևան դեկտեմբերի 18-ին՝ գիշերվան ժամը 11-ին:

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ԹԱՓ

Երևանը անընդհատ աճող ու շենցող քաղաք մըն է: Թե՛ կեդրոնը և թե՛ թաղամասերուն մեջ տասնյակ ու հարյուրավոր նոր, բազմահարկ շենքեր կը բարձրանան՝ բոլորը գունավոր տուֆ քարե կառուցված, մեծ մասամբ բնակելի շենքեր: Բոլոր թաղերուն մեջ կարելի է տեսնել քաղաքային վարչության կարգադրությամբ փլցվող հին տուներ՝ տվյալ հողամասի վրա երեք-չորս հարկանի նոր շենքեր կառուցելու նպատակով, բավարարելու համար մայրաքաղաքի՝ հետզհետե աճող բնակչության պահանջները:

Այս տարի և հաջորդ մի քանի տարիներու ընթացքին, սակայն, Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքի շինարարական աշխատանքներու ծանրության կեդրոնը պիտի հանդիսանան Շահումյան և Միկոյան շրջանները:

Բաղրամյան գեղատեսիլ փողոցը Երևանի կեդրոնեն կը բարձրանա մինչև Արաբկիրի թաղը (Միկոյան շրջան), որուն առաջին փողոցը՝ Կոմիտասի անվան, կը տարածվի դեպի աջ, իսկ դեպի ձախ կը սկսի նոր բացված Քիւլյան լայն պողոտան, որ կը տանի մինչև Զանգու գետի ափը բարձունքներու վրայեն: Այստեղ՝ Զանգու գետի վրա, հոյակապ կամուրջ մը կը կառուցվի, որ պիտի միացնե Քիւլյան փողոցը գետի մյուս ափին հետ, ուր կը սկսի Շահումյանի անվան շրջանը: Ստեփան Շահումյան շրջանին մաս կը կազմեն Նոր Մալաթիա և Նոր Կիլիկիա մեծ թաղամասերը, ուր քանի մը տասնյակ հազար հայրենադարձներ ի-

ըենց բնակարանները կառուցած են՝ շրջապատված տնամերձ պարտեզներով: Նորակառույց կամուրջը թեքնիքի հրաշալիք մըն է. բարձրութիւնը՝ վաթսունհինգ մեթր, երկարութիւնը՝ երեք հարյուր մեթր, և այնքա՛ն լայն, որ վրայեն պիտի անցնին հանրակառք և մեքենաներու համար հատուկ ճանապարհ՝ բացի եզերքի մայթերեն, որոնք հատկացված պիտի ըլլան անցորդներու:

Այցելեցի շինվող կամուրջը, որ գրեթե ավարտած է ու այս տարի՝ նոյեմբեր 7-ին, շահագործման պիտի հանձնվի: Կառուցող գլխավոր ինժեներներն են Սիմոն Հովնանյան և Գրիգոր Աղապապյան: Սիմոն Հովնանյան գլխավոր կառուցողն է եղած նաև Հաղթանակի կամուրջին, և հայաստանցիները զինքը կ'անվանեն «կամուրջներու արքա»:

Զանգու գետի ափին՝ Շահումյան շրջանի բլուրներու և բարձրավանդակին վրա, կը տարածվին շատ ընդարձակ հողամասեր, ուր ծրագրված է հիմնել հանգստյան և կուլտուրայի մեծ պարտեզ մը՝ Ստեփան Շահումյանի անվան, ինչպես և շատ ընդարձակ մարզադաշտ մը: Պարտեզը պիտի երկարի մինչև Ծիծեռնակաբերդի բարձունքները:

Շինարարական սուլյն ծրագիրը այստեղ կանգ չ'առնէր սակայն: Ուրիշ մեծ կամուրջ մը ևս ծրագրված է կառուցել, որ պիտի միացնէ Միկոյան շրջանի մյուս ծայրը նոր Կիրգայի և Նորքի բարձունքին: Այսպեսով՝ ասֆալտապատ լայն ճանապարհ մը պիտի միացնէ (Երևանի շուրջ, հսկա գոտիի մը նման) Շահումյան շրջանը Միկոյան շրջանին, և այս վերջինը՝ Նոր Կիրգային և Նորքին վերոհիշյալ երկու մեծ կամուրջներով, որոնցմէ մին արդեն գրեթե պատրաստ է: Այդ ճանապարհը, Նորքի բարձունքին լայն աղեղ մը կազմելով, պիտի իջնէ մինչև Նոր Արեշ, այսինքն՝ Արարատյան դաշտը: Ու այս ճանապարհը եթէ միացվի Երևանէջմիածին ճանապարհին, այն ատեն մեր մայրաքաղաքը շրջապատող ճանապարհի գոտին արդեն կատարյալ կ'ըլլա: Հոյակապ ծրագիր մըն է, որ կարճ ժամանակի մեջ ամբողջովին պիտի կերպարանափոխէ մեր Հայրենիքի մայր քաղաքը: Երևանցիները, բոլորը անխտիր, մեծ ոգևորութիւնով կը

խոսին այս սքանչելի ծրագրին մասին, և ոմանք այն կարծիքն ունին, թե քաղաքին ամենեն գեղեցիկ մասը պիտի դառնա մեծն Շահումյանի անունը կրող շրջանը:

Երանի՛ անոնց, որ Երևանը պիտի տեսնեն ու վայելեն տասը տարի հետո:

Երանի՛, մանավանդ, բոլոր անոնց, որ մեր վերածնած երկրի գալիքը կը ստեղծեն իրենց բազուկներու և հոգիի շինարար ուժերով:

Ձերմ երախտագիտությամբ գեղուն՝ մեր հայրենաբաղձ սրտերը բանաստեղծին հետ կ'երգեն.

«Իմ Հայաստան աշխարհի դեմ սիրտս բաց,
Վար իջնեի սանդուղներով եթերի.

.....
Գուրգուրեի, համբուրեի ես սիրով
Վեր խոչացող ճակատները շենքերի.

.....
Համբուրեի ժողովրդիս ձեռները՝
Հանճարագործ աշխատանքի բովի մեջ»:

(Վ. Ալազան)

Մայրաքաղաքի և ամբողջ երկրի շինարարության թափին համընթաց կը զարգանա նաև Հայաստանի ճարտարարվեստը՝ ըլլա ընդլայնումովը արդեն իսկ գոյություն ունեցող ճարտարարվեստներու, ըլլա ստեղծումովը նորերու, մանավանդ, քիմիական և էլեքտրամեքենաշինական ճարտարարվեստներու գծով:

Հունվար 2-ին ինձ այցելողներուն մեջ կը գտնվեր Պուքրեշեն հայրենադարձ Խաչիկ Գայսերյանը, որը պատմեց Երևանի ժամացույցներու գործարանին հետզհետե ընդարձակման և արտադրության մեծ աճի մասին: Գայսերյանը այդ գործարանի մեջ որակյալ աշխատավորներեն է հինգ-վեց տարիե ի վեր: Այս գործարանին մեջ կ'աշխատին նաև հայրենադարձ հարյուրավոր նոր վարպետներ ու որակյալ բանվորներ: Այժմ գործարանը ընդարձակվեցավ, և արտադրությունը բարձրացավ թե՛ քանակով, թե՛ որակով:

Գայսերյան շեշտեց նաև այն, թե արտադրված ժամացույցներու բոլոր մասերը անխտիր կը պատրաստվին իրենց գործարանին մեջ:

Երևանի գործարանի ժամացույցները զնահատված են ամբողջ Միության մեջ, և պահանջը այնքան շատ է, որ խնդիր կը դրվի ավելի ևս մեծցնելու արտադրութիւնը:

Այս տարի գործարանը պիտի սկսի արտադրել նաև նոր ձևի ժամացույցներ՝ ավելի շքեղ արտաքինով, իսկ մոտատենեն նոր բաժին մը պիտի սկսի գործել՝ թևի ժամացույցներ արտադրելու համար:

Մեր մայրաքաղաքի մեջ զարգացող այս ճարտարարվեստը մեծ ապագա ունի և պատիվ կը բերե մեր շինարար ժողովուրդին:

Շինարարութեան և ճարտարարվեստի աճին հետ միասին օրեօր կը բարելավվին նաև աշխատող մարդկանց կյանքի պայմանները: Գայսերյան այս տեսակետեն ալ ուրախալի տեղեկութիւններ տվավ՝ հայտնելով, թե իրենց վարպետներու և բանվորներու եկամուտները հետզհետե բարձրացած են, և ամեն մեկը՝ համաձայն իր աշխատանքի արտադրողականութեան աստիճանին, կը շահի 1000–են մինչև 2000 ռ. և նույնիսկ, երբեմն, ավելի: Իսկ նորարարները և ստախանովականները կը ստանան բացառիկ գումարներ որպէս պարգև:

Գայսերյան ինձ մոտ եկած էր իր կնոջ՝ Անահիտին և իր սիրունիկ երեխային հետ: Կը դիտեի զիրենք, կը նայեի իրենց հագուստին, իրենց դեմքին, կը լսեի իրենց խանդավառ, շենչող խոսքը և հոգեպէս մխիթարված կը խորհեի՝ ահա՛ երջանիկ ընտանիք մը:

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ

Հունվար 4–ին՝ երեկոյան, մեծ ուրախութեամբ ճամբա ելա դեպի Լենինական՝ Ս. Ծննդեան տոներու առթիվ պա-

տարագ մատուցանելու և ջրօրհնյաց հանդեսին նախագահելու համար:

Առաջին անգամ էր, որ պիտի տեսնեի մեր Հայրենիքի երկրորդ քաղաքը՝ նախկին Ալեքսանդրապոլը կամ Կյումրին, որ կը գտնվի Ախուրյանի ափին՝ ծովի մակերեսեն 1500 մ. բարձրություն ունեցող բարձրավանդակի մը վրա: Քաղաքին օդն ու ջուրը հիանալի են և շատ առողջարար:

Երևան-Մոսկվա գնացքը Լենինական հասավ նույն օրը՝ գիշերը ժամը 11-ի մոտ: Առաջին իսկ տպավորությունս անսպասելիորեն հրաշալի էր: Մեզ ընդունեց շքեղ կայարան մը՝ ընդարձակ ու գեղեցիկ սրահներով: Ամեն տեղ կարգուկանոն և մաքրություն: Մեծ կեդրոնի մը կայարան ըլլալու տպավորությունը կը թողու:

Մեր եկեղեցական իշխանության ներկայացուցիչներու կողմէ առաջնորդվեցանք դեպի «Ինտուրիստ» հյուրանոցը, որ կը գտնվի քաղաքին կեդրոնը՝ մեծ հրապարակին վրա: Եվ ինչպես Երևանի մեջ, այստեղ ևս հյուրանոցը բազմահարկ, մեծ շենք մըն է՝ օժտված բոլոր հարմարություններով:

Առավոտյան, երբ սենյակիս պատշգամբը ելա՝ քաղաքը դիտելու, խոր գոհունակությամբ տեսա, թե Լենինականը իսկապես իր անունին արժանի քաղաք մըն է՝ բառին բովանդակ իմաստովը:

Հրապարակը շատ ընդարձակ է և ամեն կողմերեն շրջապատված բազմահարկ, սիրուն շենքերով՝ քարաշեն, գունագեղ: Չորս-հինգ փողոցներ՝ լայն ու կանոնավոր, իրենց սկիզբը կ'առնեն սույն հրապարակեն ու կը տանին դեպի քաղաքի զանազան մասերը՝ տարբեր ուղղություններով:

Հրապարակի վրա և հրապարակի շուրջ գտնվող շենքերու այս համախումբին մեջ հաճույքով տեսա երկու մեծ եկեղեցիներու երկնասլաց գմբեթները, որոնցմէ մեկը մանավանդ՝ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, կ'իշխեր բոլորին վրա իր բարձրությամբ (60 մեթր) և իր ճարտարապետական բացառիկ գեղեցկությամբ: Այս տաճարը կառուցած է 1859-1873-ի շրջանին, Թադեոս Անդրիկյան անունով նշանավոր

վարպետը, Անիի Մայր եկեղեցվո նմանությամբ՝ մոխրագույն և կարմիր տուֆե: Ջայն կարելի է համարել հայկական ճարտարապետության կոթողներեն մին:

Իհարկե, պատշգամբեն ավելին չէի կարող տեսնել: Ահա թե ինչո՛ւ իմ առաջին ցանկությունը եղավ Լենինականի եկեղեցիները այցելելե վերջ քալելով «ման գալ քաղաքում»: Եվ իրոք, քանի մը ժամվան պտույտը ինձ մոտեն ծանոթացուց քաղաքին:

Լենինական մնացի չորս օր և գրեթե ամեն օր նման պտույտներ կատարեցի դեպի քաղաքի զանազան մասերը: Այցելեցի հանրային մեծ և գեղեցիկ հանգստյան և կուլտուրայի պարտեզը, որ կը տարածվի բարձունքներու վրա, այցելեցի շուկան, բազմաթիվ վաճառատուներ, որոնք նույնպես ներկայանալի և լավ պարենավորված են, ինչպես Երևանի խանութները, այցելեցի պետական թատրոնի շենքը և այլն:

Այցելեցի նաև ռուսական հայ մի քանի հայրենադարձներու բնակարանները: Դժբախտաբար, ժամանակ չունեցա՝ բոլորին հրավերները ընդունելու: Այս տեսակետեն, ամենն արագ շարժվողը Հայկ Քիլիմյանը եղավ, որ եկեղեցական արարողութենեն հետո զիս ուղղակի իր բնակարանը տարավ, ուր այնքան ջերմ ընդունելություն գտա իր ընտանեկան հարկին տակ:

Հայկն ու իր կինը՝ Ռեբեկան, երիտասարդ ու աշխատունակ ուժեր են, որոնք, ինչպես առհասարակ բոլոր մեր հայրենադարձ եղբայրներն ու քույրերը, տոգորված են հայրենաշինության գիտակցությամբ և հպարտ են իրենց աշխատանքով ու Հայրենիքի շինարարության ու արդյունաբերության առաջընթաց թափով:

Հայկն ու գրեթե բոլոր հայրենադարձները կը բնակին Լենինականի նորակառույց մասին մեջ, որ տարածված է քաղաքի նշանավոր թեքսթիլի մեծ կոմբինատի շուրջ: Այդ նոր քաղաքամասը ինքնին ամբողջ քաղաք մըն է՝ իր յուրահատուկ ոճով: Այստեղ չկան քաղաքի հին թաղերու խառն ոճով կառուցված շենքերը, ոմանք պարսկական,

Թրքական կամ այլ ոճով, այլ բոլորը 3-4 հարկանի քարաշեն, մեծ, բնակելի շենքեր են, գրեթե միանման, ինչպես նորագույն մեծ քաղաքներու բանվորական թաղամասերը: Բոլոր փողոցները՝ լայն, մաքուր, կանոնավոր, սալահատակված քարով կամ ասֆալտով, կը տարածվին մի քանի քիլոմետր երկարութեամբ՝ գիշերները առատ էլեքտրական լույսով լուսավորված:

Վերջին տասը տարիներու ընթացքին Լենինականը գրեթե կրկին անգամ մեծցած է՝ բնակչութեան թիվը մոտենալով երկու հարյուր հազարի:

Այս նոր թաղին մեջ կը բնակի նաև Հայկ Քիլիմյանը, ուրիշ ռումանահայ և սուրիահայ հայրենադարձներու հետ միասին:

Հագիվ ճաշը ավարտած էինք, երբ ահա՛ սկսան գալ, մեկը մյուսին ետևեն, ռումանահայ հայրենադարձներ՝ զիս տեսնելու: Շուտով Հայկին բնակարանը արդեն լեփ-լեցուն էր: Քսան-քսանհինգ ռումանահայեր եկեր էին զիս ողջունելու և պատմելու իրենց նոր կյանքի մասին: Անոնք մեծ մասամբ կ'աշխատին թեքսթիլ-թրիքոթածի գործարանին մեջ:

Իմ վրա անջնջելի տպավորութիւն թողուցին, մանավանդ, մի քանի երիտասարդներ, ոմանք իմ նախկին աշակերտներեն Պուքրեշի ազգային վարժարանի, որոնք այսօր փայլուն և պատվավոր կերպով կը կատարեն իրենց հայրենանվեր ու շինարար քաղաքացիի պարտականութիւնը, մեր վերաշինվող ու ծաղկող սովետական հայրենիքին մեջ:

Ահա՛ Տիգրան Խորանյանը՝ 23 տարեկան, որ մասնագետ աշխատավոր մը դարձած է վերոհիշյալ գործարանին ներկարարութեան բաժնին մեջ որպէս մեքենավար և աշխատելով 1959-ի հաշվուն՝ հռչակված է աշխատանքի առաջավոր: Ամսական 1800 ռ. ռոճիկ կը ստանա և իր արձակուրդներուն այցելած է Լենինկրատ, Մոսկվա և ուրիշ կեդրոններ:

Աշխատանքի առաջավոր է նաև Ալիս Հալարյանը թրիքոթածի բաժնին մեջ՝ որպէս քափրոն (նայլոն) գուլպաներ

կազմող մեքենայի մը հայտնի վարիչ: Նույնքան հայտնի են իրենց որակյալ աշխատանքով էլեքտրամեքենագիտական գծով՝ Արամ Քեչեճյանը և Սարգիս Հովհաննիսյանը: Բոլորին ձեռքերը կը սեղմեմ անհուն ուրախությամբ՝ շնորհավորելով և օրհնելով զիրենք: Խանդավառ երիտասարդներ են և հպարտությամբ կը պատմեն իրենց նոր կյանքի մասին և անսասանելի հավատքը ունին ավելի պայծառ ու երջանիկ գալիքին: Այդ հավատքը կարգացի հատկապես Արամ Քեչեճյանի և Տիգրան Խորանյանի խոսքերուն մեջ: Անոնք Հայկի սեղանի շուրջ ջերմ հայրենասիրության բաժակաճառեր արտասանեցին՝ պարզ ու խորապես անկեղծ խոսքերով:

Նույն օրը՝ երեկոյան, այցելութիւն տվի Վերոն Պոյաճյանի բնակարանը, որ կը գտնվի միևնույն թաղամասին մեջ: Այստեղ ևս, նույնքան ճոխ սեղանին շուրջ, հավաքվեցան ուրիշ տասնյակ մը ուղևորահայ հայրենադարձներ՝ բոլորը ուրախ տրամադրութիւններով: Շատ շուտով ջերմագին մթնոլորտ մը ստեղծվեցավ, և չզգացինք, թե ինչպես սահեցան ժամերը: Եվ ի՞նչ հաճելի անցան այդ ժամերը:

Հայրենի հողին վրա, երբեմնի պանդուխտ հայու հոգիին մեջ, նոր զգայութիւն մը կը բորբոքի՝ անկեղծ ու հարազատ ապրումներով զեղուն, զգայութիւն մը, որ կը փոխանցվեր ինծի և կը համակեր իմ ամբողջ էութիւնը: Ու իմ սրտի բոլոր լարերով ես սիրեցի մեր հայրենադարձ եղբայրներն ու քույրերը:

Երբ բաժնվեցա զիս հյուրասիրողներեն, արդեն ուշ գիշեր էր: Հայկն ու Տիգրանը զիս կ'առաջնորդեին դեպի հյուրանոց: Առաջարկեցին զիս մեքենա նստիլ՝ տրված ըլլալով, որ ավելի քան կես ժամվա քալելու ճամբա կար, սակայն նախընտրեցի քալելով երթալ:

Հրաշալի գիշեր մըն էր՝ պայծառ ու աստղազարդ երկնքով: Ձմեռվան առողջ օդը ծծելով՝ կը քալեինք նոր Լենինականի փողոցներեն: Ինձ ուղեկցողները անսպառ ոգևորությամբ կը պատմեին իրենց քաղաքի մասին, թե ինչպես վերջին ութ տարիներու ընթացքին, իրենց իսկ աչքերուն

տակ, նոր Լենինականը ծնավ: Անոնք գիտեին ամեն մեկ փողոցի, ամեն մեկ շենքի պատմությունը: Երբեմն կանգ կ'առնեինք սովորականեն ավելի մեծ ու շքեղ շենքի մը առջև՝ սյունազարդ, քանդակազարդ և երբեմն այ որոշ մասերով մարմարապատ: Պետական կամ կրթական-մշակութային հաստատություններն են անոնք՝ Երևանի գունավոր շենքերու ոճով կառուցված:

Մինչ այսպես խոսակցելով՝ դանդաղ կը հառաջանայինք, սկսանք մոտենալ հսկա շինություններու շարքի մը՝ ողողված առատ լույսով: Այս շենքերու շարքը կը տարածվեր երեք-չորս փողոցներու վրա, քանի մը հարյուր մեթր երկարությունը և խորությունը: Համբավավոր թեքսթիլ-թրիքոթափ կոմբինատն է, համամիութենական նշանակություն ունեցող արտադրության կեդրոններեն մին: Այստեղ այժմ կ'աշխատին հազարավոր բանվորներ: Վերջերս հաստատված են նոր բաժիններ, ինչպես օրինակ՝ նոր մանարանը, որ ինք միայն ամբողջ հսկա շենք մը կը գրավե, և որտեղ կ'աշխատին երկու հազար մարդիկ: Վերջին երկու-երեք տարիներու ընթացքին գործարանի գրեթե բոլոր բաժիններու մեջ զետեղված են ավելի կատարելագործված, թեքնիքի նորագույն պահանջներուն համապատասխան մեքենաներ:

Գիտական ու թեքնիք աշխատանքի փորձի փոխանակման գծով անցյալ աշնան Լենինական են եկեր Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունեն խումբ մը մասնագետ ինժեներներ՝ ուսումնասիրելու համար Հայաստանի թեքսթիլ արդյունաբերության մեջ կիրառված մեթոտները և, իրենց հերթին, հայ մասնագետներուն հաղորդելու համար Դեմոկրատական նոր Գերմանիո մեջ զարգացող ճարտարարվեստի նորագույն նվաճումները:

Տիգրան Խորանյան հպարտությունը կը պատմեր, թե ինք ևս եղած է այն խումբ մը երիտասարդ առաջավորներուն մեջ, որոնք աշխատած են գերմանացի ինժեներներուն հետ՝ հարստացնելով իրենց աշխատանքի փորձը:

– Ահա այն պատուհանը, ուր ես կ'աշխատիմ, – ցույց տվավ Տիգրանը՝ հուզումի շերտ մը դնելով իր խոսքին մեջ: Զգալի էր հոգվո ջերմությունը բանվոր այս երիտասարդին՝ հանդեպ իր աշխատանքի վայրին, հանդեպ իր մեքենաներուն:

Եթե կյանքի տարբեր պայմաններու մեջ բանվորը կը դառնա մեքենաներու գերին, խորհրդային հասարակարգի մեջ աշխատավորը կը սիրե իր մեքենան, կը սիրե իր ձեռքի գործիքը այնպես, ինչպես նկարիչը՝ իր վրձինը, կամ երաժիշտը՝ իր նվագարանը: Եվ գործիքն ու մեքենան ա՛յդ սիրով շունչ կ'առնեն, կը դառնան շարունակությունը աշխատողի ձեռքին:

Բանվորի ձեռքն է ու անոր հոգին, որ կենդանություն կու տան մեքենային:

Տիգրան Խորանյանի մեջ ես տեսա ներշնչված հայ բանվորի կերպարը:

Ու աչքերս հառած մայր Հայրենիքի արդյունաբերության այն հսկա գործարանին՝ կը քալեի դանդաղ, ավելի երկար ըմբոշխնել կարենալու համար տենդագին աշխատող մեքենաներու հաղթական երգն ու գիշերվան մեջ շողացող լույսերը, որ առատորեն կը հոսեին հարյուրավոր պատուհաններէ:

Այստեղ գիշեր-ցերեկ աշխատանքը չի դադրիր:

Լենինականի թեքսթիլ-թրիքոթաժի կոմբինատը աննախընթաց թափով կ'աճի, կը զարգանա՝ հետզհետե մեծցնելով արտադրության քանակը, հետզհետե բարելավելով ապրանքներու որակը, ի պատիվ մեր աշխատավոր ժողովուրդին և խորհրդային թեքնիքին:

Եվ ի տես այս բոլորին՝ մեկ անգամ մը ևս հիշեցի անցյալը, տխուր ու անհորիզոն անցյալը հայ ժողովուրդին: Հիշեցի մանավանդ ճակատագիրը հին Ալեքսանդրապոլին, որուն անվան հետ կապված է այնքա՛ն հուսաբեկում և ցասում:

Մեր խուլ խրճիթը պալատ է դարձել,

Աշխարհը՝ մեր դեմ մի լայն պողոտա.

*Մեր աստղն այնպես է մեզ ոսկեզօծել ,
Որ մեզ տեսնողը չի էլ հավատա,
Թե մենք էլ մի օր հաց ենք մոտրացել,
Թե որք ենք եղել աշխարհի վրա...*

(Հ. Ծիրազ)*

ԹԲԻԼԻՍԻ

Շեն է Թբիլիսին, Հարուստ է Թբիլիսին, գեղեցիկ է Թբիլիսին՝ մայրաքաղաքը եղբայրական խորհրդային Վրաստանի:

Հայն տարածված արագավազ Կուր գետի երկու ափերուն վրա, շրջապատված գեղատեսիլ բլուրներով, պճնված առատ բուսականությամբ, պայծառ երկնքի տակ հասակ նետող, որպես չինարի ծառ բազում դարերու կյանք ապրած, բայց միշտ երիտասարդ ու արևոտ Թբիլիսին նույնքան սիրված ու երգված է ոռու և հայ ժողովուրդներու զավակներու կողմե, ինչքան վրացիներուն, որոնք, իրավամբ, հպարտ են իրենց մայրաքաղաքով:

Եվ իրոք, Սայաթ-Նովայի, Սունդուկյանի և Թումանյանի Թիֆլիսը այնքան հարագատորեն կը խոսի հայուն հոգիին թե՛ իր անցյալով, թե՛ իր ներկայով: Մեր երկու ժողովուրդները գրեթե միասին ծնան և միատեղ ապրեցան, որպես զիրար հասկցող հարևաններ, և միշտ գործակցեցան իրենց մշակութային, կրոնական և քաղաքական կյանքի ճամբուն վրա: Գործակցություն, որ իր գազաթնակետին հասավ խորհրդային այս դարաշրջանին՝ օգտաշատ, շինարար արդյունքներով երկու դրացի ժողովուրդներուն համար ալ, որոնք անցյալի մեջ դարեր շարունակ նույն տառապանքներուն, նույն դաժան լուծերուն և հարստահարությանց ենթարկվեցան և որոնք, շատ հաճախ, միասին

---

* Հաջորդ թերթունը խմբագրողից անկախ պատճառներով դուրս է մնում սույն հատորից:

բարձրացուցած են ազատութեան սրբազան դրոշը և միասին հերոսացած:

Ու այսօր անոնք կ'ապրին կողք-կողքի, խորհրդային մեծ եղբայրութեան արևին տակ, զիրար կը գնահատեն և իրարու կ'օգնեն աշխատանքի և ստեղծագործութեան բոլոր մարգերուն մեջ: Եվ այլ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, վասնզի այդ իսկ կը պահանջեն ճշմարիտ կերպով ըմբռնված, փոխադարձ շահերը վրացի և հայ ժողովուրդներուն:

Տիրահոնակ ցարական փոխարքաներու աթոռանիստ քաղաքը այսօր կոչված է նոր կյանքի՝ իր նորակերտ, ծաղկյալ ճարտարարվեստով և շինարարական հզոր թափով: Կը բավե պտույտ մը կատարել Շոթա Ռուսթավելի անվան մեծ պողոտային վրա և ապա բարձրանալ «Ֆունիկուլորով» մինչև կատարը Մթածմինդա լեռան ու այդ բարձունքեն դիտել քաղաքը ամբողջ՝ համոզվելու համար, որ Թբիլիսին ճշմարտապէս պատկառելի քաղաք մըն է և մեծ կեդրոն մը արդյունաբերական և մշակութային, որուն բնակչութեան թիվը կը հասնի այսօր մեկ միլիոնի:

Դրախտային անկյուն մըն է Մթածմինդա լեռան կատարը՝ իր շատ ընդարձակ հանգստյան և կուլտուրայի պարտեզով և սյունազարդ, շքեղ ճաշարանով, ուր առատ կը հոսի Կախեթի անմահական գինին: Այստեղ նշանավոր են նաև Կովկասյան շաշիկը և վրացական «խաչապուրին» (տեսակ մը պանիրե բաթե):

Քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւնը, որուն համրանքը կը մոտենա երեք հարյուր հազարի, եղբայրացած վրացի ժողովրդին հետ, իր աշխատանքի, իր մտքի ու հոգիի ուժերու նպաստը կը բերե ավելի ևս ծաղկմանը համար մշտադալար Թբիլիսին:

Վիրահայ ժողովուրդը ճանչցա ես, մանավանդ, եկեղեցական կյանքի մեջ և մխիթարվեցա՝ անոր հոգիին մեջ կարդալով խոր հայրենասիրութիւն և ջերմ հավատք հանդեպ մեր դարավոր Ս. Էջմիածնի: Երբ 19 հունվարին Սուրբ Պատարագ մատուցի քաղաքի Ս. Գևորգ հայ եկեղեցիին մեջ, ներկա էր ծովածավալ բազմութիւն մը հայ հավա-

Ներկա եղա երկու վրացական ազգային օֆերաներու ներկայացման՝ «Տայխի» և «Աբեսալոմ և Էթերի», որոնք ժողովրդական երաժշտության գլուխգործոցներն են վրացական գեղարվեստին, ստեղծագործությունները Հայտնի կոմպոզիտոր Բալիաշվիլիին, որ վրացիներու մեծագույն երաժշտագետը կը համարվի:

Վրացիները առաջնակարգ ուժեր ունին այսօր գրականություն, երաժշտության, թատերերգության, նկարչության, ինչպես նաև գիտության մեջ, որոնց կողքին պատվաբեր տեղ մը կը գրավեն նաև վիրահայ արվեստի և գիտության մարզիկ: Հայ արվեստի կեդրոն մըն է Թբիլիսիի Հայ տրամաթիքական թատրոնը՝ Հավլաբար թաղամասի մեջ, իր նորակառույց շենքով, որ այսօրվան իր գործունեությունը վառ կը պահէ Հայ թատերական արվեստի հին ու փառավոր ավանդությունները Վրաստանի մայրաքաղաքին մեջ: Հայկական կյանքի արտահայտություններն մին կը հանդիսանա «Սովետական Վրաստան» հայերեն լեզվով օրաթերթը: Պարբերաբար լույս կը տեսնեն նաև հայերեն գրքեր: Հայկական ճոխ գրականություն կը ստացվի, անշուշտ, Խորհրդային Հայաստանեն՝ ի մեծ բավարարություն Հայ ազգաբնակչության: Մեծ է ցանցը Վրաստանի Հայ դպրոցներուն: Տասնյակ նախակրթարաններ ու քսանհինգ երկրորդական վարժարաններ իրենց դռները բաց կը պահեն Հայ աշակերտության առջև, և մի քանի բարձրագույն մանկավարժական ինստիտուտներ ուսուցիչներ կը պատրաստեն Վրաստանի Հայ վարժարաններուն համար: Բացի Թբիլիսիեն, Խորհրդային Վրաստանի մեջ հայաշատ կեդրոններ են՝ Ախալքալաքը, Ախալցխան, Պաթումը, Սուխում-Կակրա ծովեզրյա շրջանը, Թելավին և այլ վայրեր:

Աճող ու ծաղկող երջանիկ Վրաստանի մայր հողին վրա բարգավաճ կյանք մը կ'ապրի նաև Հայ ազգաբնակչությունը՝ համերաշխ ու խաղաղ պայմաններու մեջ:

ՊԱՔՈՒ

Արևելքի քաղաքները մասնահատուկ հրապույր մը ունին, որ մեր երևակայութեան մեջ ծնունդ առած է դեռևս դպրոցական գրասեղաններու վրա: Անոնց շարքին Պաքուն իր ուրույն տեղը կը գրավե, մանավանդ որ ան հռչակավոր է նաև որպէս աշխարհի ամենահարուստ նավթարդունաբերական կեդրոններէն մին: Ահա թե ինչո՛ւ մեծ հետաքրքրութեամբ ճամբա ելա դեպի եղբայրական Ադրբեյջանի մայրաքաղաքը:

Երևանի կայարանէն գնացքը շարժվեցավ փետրվար 4-ի առավոտյան ժամը 9-ին՝ գրեթե ամբողջ ճամբու ընթացքին անցնելով Արաքս գետի ափերով:

Քանի մը ժամէն մտանք Նախիջևանի ինքնավար շրջանը և ժամը 3-ին հասանք Նախիջևան քաղաքը: Այստեղ 20 վայրկյան մնալէ հետո գնացքը շարունակեց իր ճանապարհը հետզհետե բարձրացող լեռներու մեջէն:

Կարմրագույն, վիթխարի, լերկ ապառաժներ, երբեմն սարսափազդու ձևեր առած, երկաթուղագիծը կ'եզերեն: Թե դեպի խորհրդային կողմը, բայց, մանավանդ, դեպի Պարսկաստան, հեռուն, հզոր ու փառահեղ խոյանքով, անվերջանալի ծանր շղթաները լեռներուն պար բռնած իրենց ճյուղնապատ կատարները դեպի վեր կը կարկառեն՝ երկնքի դռները բախելով:

Ճանապարհին բազմաթիւ կամուրջներն ու փակուղիները իրարու կը հաջորդեն:

Պարսկական ափին լեռնաշղթաները երբեմն ցած կ'իջնեն և տեղ կու տան կիրճերու և լեռնանցքներու, ուրկէ փոքրիկ գետակներ կու գան իրենց ջուրերը միացնելու մայր Արաքսին: Նախիջևան քաղաքէն բավական հեռացեր էինք, երբ տեսանելի դարձավ Պարսկաստանի կողմէն Արաքսի մեջ թափվող՝ դանդաղահոս գետակ մը պղտոր, որ հազիւ թե մեր ուշադրութիւնը պիտի գրավեր, եթե չըսեին, թե Տղմուտն է: Տղմո՛ւտ... որ հազար և հինգ հարյուր տարիներ առաջ վկան եղավ Վարդանանց քաջերու հերո-

սամարտին... Եվ այս երկնակարկառ լեռներու ողիմպյան աշխարհին մեջ պահ մը վերացած՝ իմ մտածումը Տղմուտի ափով գնաց հեռուն, դեպի դաշտն Ավարայրի, դեպի հայոց պատմութեան թերմոփիլեն:

Հայրենի հողին վրա ինչքա՛ն կենդանի է պատմութիւնը, ինչքա՛ն ներկա է անցյալը...

Երեկոյան ժամը 6-ին հասանք Ջուլֆա, ապա մտանք Հայաստան, անցանք Մեղրիեն և քիչ հետո վերստին Ադրբեջան մտնելով՝ ուղղվեցանք դեպի հյուսիս-արևելք՝ միշտ Արաքսի ափով: Արդեն գիշեր էր, և դուրսը խավարն էր պատեր: Ոչինչ չէր երևար: Շոգեկառքը, լեռներեն ազատած, այժմ կը սուրար Մուղանի տափաստաններեն ուղիղ գծով դեպի Պաքու:

Պաքու կամ Պաքը հարս քաղաքն է Կասպից ծովի արևմտյան ափին, որ Աբշերոն թերակղզիի վրա լայնորեն փռած է իր փեշերը: Ունի ավելի քան մեկ ու կես միլիոն բնակչութիւն:

Իմ երևակայած արևելյան քաղաքը չէ սակայն արդի Պաքուն: Ան չի նմաներ Մերձավոր և Միջին Արևելքի այն կեդրոններուն, ուր եվրոպացի գրոսաշրջիկներ զվարճանալու կու գան՝ լուսանկարելով հնութիւններու և ավերակներու կողքին արևելքցիներու խրճիթներն ու կյանքի վհատեցուցիչ թշվառութիւնը:

Ծովափին՝ քաղաքի կեդրոնին մոտ, կը տարածվի հին Պաքուն՝ շրջապատված հնադարյան պարիսպներով: Այստեղ կը տեսնենք հին մզկիթներ և միջնադարյան բնակելի շէնքեր, նեղ ու օձապտույտ փողոցներ, պատմական հուշարձաններ, ինչպիսիք են՝ Շահ Աբբասի դարպասը, Գրգավեսին և այլն: Եթե չհաշվենք այս հուշարձան թաղամասը և՛ մի քանի այլ ծայրամասեր, Պաքուն այսօր նորակառույց, շքեղ քաղաք մըն է՝ եվրոպական իմաստով, կանոնավոր, ասֆալտապատ պողոտաներով, գեղեցիկ, քարաշէն շէնքերով, սիրուն հրապարակներով և պարտեզներով, մեծ վաճառատուններով, բազմաթիւ կրթական, գիտական, մշակութային-գեղարվեստական հաստատութիւններով և այլն:

Հատկապես զմայլանքի արժանի են շարք մը հոյակապ կառուցումներ՝ ութ-տասը հարկանի, արևելյան-արաբական ոճով, որոնք արդար հպարտությունն են արդի Պաքուին: Քաղաքի գլխավոր պողոտաներու և փողոցներու շարքին աչքի կը զարնեն Շահումյանի անվան մեծ պողոտան և Կամոյի, Ամիրյանի ու Հովսեփյանի անվան փողոցները:

Գեղեցիկ է ծովեզերքը իր նավահանգիստով և առափնյա զբոսավայրերով, որ դեպի քաղաքի կողմը եզերված են ձիթենիներով:

Կեդրոնական հրապարակներեն մեկուն վրա խրոխտ ու հպարտ կը բարձրանա պրոնզյա գեղատեսիլ արձանը աղբբեջան ժողովուրդի մեծագույն բանաստեղծ փիլիսոփա Նիզամի Կենճեիի (վախճ. 1203-ին), որ Արևելքի պարծանքներեն մին կը հանդիսանա բոլոր ժամանակներու համար: Նույն հրապարակին վրա կը գտնվի այս մեծ բանաստեղծին նվիրված թանգարանը, ուր այնքան շահեկան և գեղեցիկ բաներ կրցինք տեսնել, մանավանդ մանրանկարները և զորզերը գեղարվեստական գլուխգործոցներ էին:

Նիզամիի անվան հրապարակին կից փողոցին անկյունը կը բարձրանա հայոց Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին՝ կառուցված հայկական ոճով, 1865-ին: Քարաշեն մեծ եկեղեցի մըն է՝ ճաշակով ու հմտությամբ հորինված: Եկեղեցին ունի չորս քահանաներ: Այստեղ է նաև Աղբբեջանի և Թուրքեստանի թեմակալ առաջնորդին աթոռը: Թեմական-եկեղեցական գործերը կը ղեկավարե առաջնորդ Տեր Գարեգին ծայրագույն վարդապետը՝ գործակցությամբ Թեմական Խորհուրդին, որ կազմված է աշխարհական անձերէ:

Պաքուի հայ եկեղեցին իր առաջնորդով և Թեմական Խորհուրդով, իր քահանայից դասով, դպիրներով ու երգչախումբով կոչված է բավարարելու հոգևոր կարիքները հավատացյալ ժողովուրդին: Եվ ուրախությամբ հաստատեցի, թե այդ հավատացյալ ժողովուրդը նախանձախնդիր է՝ ավելի ու ավելի շեն ու պայծառ տեսնելու մեր հավատքի վեմ Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցին:

Սուրբ պատարագ մատուցի կիրակի՝ 6 փետրվարին, ի ներկայության հավատացյալներու խուռներամ բազմության մը: Հոգևոր ուրախության և ցնծության ալիք մը սիրտեսիրտ կ'անցներ ու կը համակեր բոլորին: Սուրբ պատարագեն վերջ ժողովուրդը երկար ատեն մնաց եկեղեցւո մեջ՝ մոտեն տեսնելու, հարցուփորձ ընելու և զրուցելու համար արտասահմանեն եկած հոգևորականի մը հետ: Եվ հուզիչ էր տեսարանը: Բոլորը կը փափաքէին, որ առաջիկա կիրակի ալ պատարագեմ. և իրոք, չկրցի դուրս ելլել եկեղեցիեն, մինչև որ չխոստացա մնալ Պաքու ութ օր ևս: Կիրակի՝ 13 փետրվարին, իմ երկրորդ պատարագին, եկեղեցին բերնբերան լեցուն էր, և շատերը, ներսը տեղ չունենալով, դուրսեն հետևեր էին սրբազան արարողության:

Նույն մեր հավատացյալ ժողովուրդը և կրօնական պաշտամունքի նույն ազատության պայմանները այստեղ՝ ինչպես մայր հայրենիքի մեջ:

Տասր օր Պաքու մնալով՝ առիթն ունեցա մոտեն ծանոթանալու քաղաքին և այցելելու շարք մը տեսարժան վայրեր, թանգարաններ և մշակութային-գեղարվեստական հաստատութիւններ: Ներկա եղա մի քանի հետաքրքրաշարժ ներկայացումներու օփերայի և պալեթի թատրոնը, ուր տեսա «Կյուլչեն» պալեթն ու «Լեյլի և Մեծնուն» և «Շահ Իսմայիլ» օփերաները՝ զուտ արևելյան-արաբական երաժշտական ոճով: Քաղաքը օժտված է նաև բազմաթիվ սինեմաներով: Այստեղ տեսա ֆրանսական «Փանֆան լա Թյուլիփ» ֆիլմը, որ ջերմ ընդունելութիւն գտած է սովետական երկիրներու մեջ:

Պաշտոնական այցելութիւններ տվի մայրաքաղաքի ռուս օրթոտոքս Մայր Եկեղեցիին, ուր զիս մեծ սիրով ընդունեց Հայր Գազանցև, և ապա՝ Ադրբեջանի մահմետական դավանության Շեյխ ուլ Իսլամին, որ նույն ջերմությամբ դիմավորեց զիս:

Շեյխ ուլ Իսլամը՝ իմաստուն և հեղինակավոր ծերունի մը, իմ ողջույնի խոսքերուն պատասխանեց անկեղծ հուզումով և շեշտեց, թե այսօր ադրբեջանցի և հայ ժողո-

վուրդները կողք-կողքի կ'ապրին՝ իբրև հարազատ եղբայրներ, իբրև «յուտաշներ», և միասին կը կերտեն իրենց խաղաղ ու երջանիկ ապագան:

Շեյխ ուլ Իսլամի փոխանորդներեն միույն ընկերակցությամբ այցելեցի քանի մի կարևոր մզկիթներ: Հուզիչ եղավ իմ այցը «Հաճի էփտեհեր բեկ» մզկիթը, ուր երբ հասանք, աղոթքի պահն էր, և մի քանի տասնյակ հավատացյալներ, իրենց կրոնապետին շուրջ հավաքված, հին, գեղեցիկ գորգերու վրա ծնկաչոք, լուռ կ'աղոթեին: Սակայն, երբ մեզ տեսան դրան մեջ, ընդհատեցին իրենց աղոթքը և հավաքվեցան մեր շուրջ հարգալիր հետաքրքրությամբ մը: Շատ համակրելի ու տաքարյուն անձնավորություն մըն էր մուլան՝ Նեճիֆ Կուլի Պապաև, որ զիս գիկաբաց ընդունեց և ողջունյի ու խաղաղասիրական իմ խոսքերուն պատասխանելով՝ ավելցուց արևելքցիի հատուկ ջերմությամբ. «Ձեր այցելությամբ ու Ձեր խոսքերով, կարծեք, Պաքուն անգամ մը ևս մեզի տրվեցավ»:

Հայ-ադրբեջան եղբայրություն... ահա՛ հրաշալի նվաճումներեն մին ազգություններու նկատմամբ խորհրդային ողջամիտ ու շինարար քաղաքականություն:

Նույն օրը այցելեցի հայոց շատ ընդարձակ գերեզմանատունը, որ կը գտնվի «Էրմենքենդ» թաղամասի ուղղությամբ, քաղաքեն դուրս: «Էրմենքենդ» ամբողջապես հայաբնակ թաղամաս մըն է՝ շուրջ 90.000 բնակչությամբ: Մնացած մոտ երկու հարյուր հազար հայերը ցրված են քաղաքի մյուս բոլոր թաղամասերուն մեջ կամ արվարձանները: Պաքուցի հայոց մեջ մեծ թիվ կը կազմեն դարաբաղցիները և շամախեցիները, որոնք պահած են իրենց բարբառը: Հայերը այստեղ առհասարակ հայախոս են: Կան, սակայն, նաև շատ ռուսախոսներ:

Բազմաթիվ պետական հայկական նախակրթարաններ ու երկրորդական վարժարաններ կան՝ բավարարելու համար հայ ազգաբնակչության կրթական կարիքները: Հայ աշակերտներու մեծ մասն մըն ալ պետական ռուսական վարժարանները կը հաճախե: Լույս կը տեսնե հայերեն լեզվով

օրաթերթ մը՝ «Կոմունիստ» անունով, և, անշուշտ, Խորհրդային Հայաստանն էր ստացվին հայերեն թերթեր, ամսագրեր ու գրքեր ընթերցասեր հայ հասարակության համար: Կը վաճառվի նաև «Էջմիածին» պաշտոնաթերթը:

Առիթն ունեցա այցելելու նաև չորս-հինգ հայ ընտանիքներու բնակարանները, ուր հյուրասիրվեցա հայկական ավանդական ջերմությամբ: Ամեն տեղ սրտերը զեղուն էին սիրով և ուրախությամբ, իսկ սեղանները լեցուն՝ պես-պես բարիքներովը արևոտ Ադրբեջանին: Ըստ տեղական սովորության՝ ճաշի վերջավորությանը կը մատուցվեր համբավավոր Ղարաբաղի կամ Շամախիի փիլավը (պնակին տակը՝ հավկիթի մեջ տապակված լավաշ, վրան՝ բրնձե փիլավը, և այս բոլորին վրա առատորեն թափված՝ կարագ յուղի մեջ լավ մը տաքցված չամիչ կամ չամիչ և շագանակ, իսկ պնակին շուրջը տարածված, հասուն նուռի կարմիր հատիկներ): Փիլավը պետք է ուտել Պաքու կամ Ղարաբաղ:

Խորհրդային Հայաստանի կամ Խորհրդային Ադրբեջանի միջև կենդանի են կապերը նաև գիտություն և արվեստներու գծով: Գրեթե ամիս չ'անցնիր, որ փոխադարձ այցելություններ չը կատարվին այս երկու դրացի երկիրներու միջև՝ ավելի ու ավելի խորացնելու համար գործակցությունը և աշխատանքի ու ստեղծագործություն փորձի փոխանակումը տնտեսական, գիտական ու գեղարվեստական գետնին վրա:

Իմ՝ Պաքու գտնված ատեն այստեղ կը գտնվեր Թաթուլ Ալթունյանի երգի-պարի վաստակավոր խումբը, որուն համերգները աննկարագրելի խանդավառություն էին ստեղծած ժողովուրդին մեջ: Բազմաթիվ համերգներ մայրաքաղաքի մեջ կազմակեպելե վերջ հայկական խումբը այցելեց նաև Ստեփանակերտ (Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մայրաքաղաքը) և Կիրովաբադ (Գանձակ):

Երևան վերադարձիս այստեղ գտա Ադրբեջանի երգի-պարի խումբը, որուն մեկ ներկայացման ներկա եղա Հայ-Ֆիլհարմոնիայի մեծ դահլիճին մեջ:

Երևանցիները հոծ բազմությամբ փութացեր էին մինչև վերջին տեղը գրավել դահլիճին 1400 աթոռները և ոգևորությամբ կը ծափահարեին եղբայրական Ադրբեջանի ժողովրդական արվեստի վարպետները:

Ներկա եղող ժողովուրդի ոգևորությունը ցնծություն փոխվեցավ և վերածվեցավ հայ-ադրբեջանական եղբայրության ցույցի, երբ երգիչներեն մին իր գեղեցիկ երգը վերջացուց սա խոսքերով. «Կեցցե՛ Հայաստան վե կյունեչ-լի Ադրբեջան»:

Խորհրդային ժողովուրդներու եղբայրական համերաշխ համակեցությունը և շինարար գործակցությունը, խորհրդային իրավակարգի ստեղծած խաղաղություն, հավասարության և ազատ զարգացման պայմաններու մեջ, կենդանի իրականություն մըն է այսօր, որուն առավել ևս ամրապնդման մենք՝ հայերս, պետք է սրտանց բաղձանք ու աշխատինք՝ մեր ժողովուրդի գերագույն շահերուն ծառայած ըլլալու գիտակցությամբ:

ՎԵՐԱԳԱՐՁ

Պաքուեն վերադարձիս մեկ օրով այցելեցի Խորհրդային Ադրբեջանի երկրորդ քաղաք Կիրովաբադը՝ պատմական հին անունով Կենճե կամ Գանձակ, այժմ ավելի քան հարյուր հիսուն հազար բնակչությամբ: Քաղաքը բաժնված է երկու մասերու, գրեթե չորցած գետի մը հունով: Հայ ազգաբնակչությունը՝ շուրջ վաթսուն հազար, կը բնակի քաղաքին երկրորդ մասին մեջ, որ, համեմատաբար, Կիրովաբադի ավելի հին թաղամասն է: Այս թաղամասի կեդրոնը կը գտնվի հայոց հոյակապ «Ս. Լուսավորիչ» եկեղեցին՝ կառուցված հայկական ճարտարապետական ոճով, 1853-ին, իր ժամանակին հայոց հայտնի հոգևոր հովիվ և վարդապետ Տ. Կարապետ Ավագ քահանա Մատինյանցի ջանքերով: Նույն այդ արժանավոր քահանան է, որ եկեղեցիի կողքին կառուցած է երեք հարկանի պատկառելի դպրոցա-

կան շենք մը, որ այսօր ալ կը ծառայէ իր նպատակին, իբրև Կիրովաբադի հայոց երկրորդական վարժարաններէն մին: Եկեղեցվո մուտքին մոտ՝ հանգուցյալ Տ. Կարապետ Վարժապետ քահանային տապանաքարին վրա, հուզումով կարդացի հետեւյալ արձանագրութիւնը.

«Դու մեծ եռանդով ու բարի վարքով՝
Սեր, խաղաղություն Գանձակ սիրեցիր,
Եվ գաղափարի կենսատու սերմեր
Մատաղ սրտերում դու սերմանեցիր:
Մահիցդ երեսունչորս տարի անցած
Սաներիդ խումբը եռանդով լցված՝
Քո մեծ ուսուցչիդ անմոռաց անվան
Լիառատ սիրով կանգնեց այս արձան»:

Կիրովաբադը ունի նաև երկու ուխտատեղիներ՝ «Ս. Սարգիս» և «Ս. Աստվածածին» (Չոլաք), ուր հավատացյալ ժողովուրդը մեծ տաղավարներուն ուխտի կ'երթա հոծ թիվով:

Կիրովաբադէն հեռացա՝ երանի տալով լուսաբնակ Տ. Կարապետ Վարժապետ քահանային հոգվույն և մաղթելով, որ Տերը նման նվիրված ու շինարար հոգևորականներ չնորհէ մեզի, որոնց այնքա՛ն կարիք ունի այսօր մեր Եկեղեցին:

* * *

Երևանէն բաժնվելով՝ դեպի Մոսկվա ճանապարհիս երկու օր ալ կանգ առի Ռոստով-Նախիջևան հայաչափ քաղաքը, ուր Սուրբ Պատարագ մատուցի տեղվույն «Ս. Լուսավորիչ» փառավոր եկեղեցիին մեջ: Հակառակ եղանակի խստութեան՝ ճյուղախառն փոթորիկ մը շաբաթ գիշեր սկսավ և տեեց մոտ քսանչորս ժամ, այնուամենայնիվ, քանի մը հարյուր հավատացյալներ փութացեր էին ներկա գտնվելու արարողութիւններուն: Ռոստով-Նախիջևան թեմի առաջնորդն է Գերապատիվ Տ. Վարդան ծայրագույն վարդապետը, ութսունամյա բարեջան հոգևորական մը՝ սիրված իր

չուրջիններեն և ժողովուրդեն: Եկեղեցին ունի երեք գործող քահանաներ, երկու սարկավագներ և սիրահոժար կերպով երգող դպիրներ ու բավականին լավ երգչախումբ մը՝ բաղկացած տասը-տասներկու օրիորդներ և տիկիներեն:

Եղանակի աննպաստ ըլլալու պատճառով չկրցի այցելել ո՛չ Սուրբ Խաչ պատմական վանքը, որ կը գտնվի քաղաքեն ութ քիլոմետր հեռու, և ո՛չ ալ Ս. Հովհաննես Կարապետ գերեզմանատան եկեղեցին:

Նախիջևանը՝ շուրջ 20-25 հազար հայ ազգաբնակչութեամբ, այժմ ամբողջապէս միացած է Ռոստովին և կը կազմէ քաղաքին մեծ թաղամասերէն մին՝ Պրոլետարսկայա շրջանը: Հայերը այստեղ բարօր կյանք ունին և կը վայելեն համակրանքը տեղացի ռուս ժողովուրդին և պետական իշխանութեան: Մեծ մասամբ հայախոս են և կը խոսին արեւմտահայերէնի մոտ բարբառ մը: Կան նաև շատ ռուսախոս ընտանիքներ: Ինչպէս ամեն կողմ Խորհրդային Միութեան մեջ, նաև Ռոստովի մեր ժողովուրդը հայրենասեր է և կը հրճվի մայր Հայրենիքի վերաշինութեամբ ու վերելքով: Շինարար ոգիով ու եռանդով նվիրված է ան Խորհրդային մեծ Հայրենիքի լուսավոր ու երջանիկ ապագայի կառուցման, այն պայծառ գիտակցութեամբ, թե Խորհրդային Հայրենիքի հզորութունը, բարօրութունն ու խաղաղութունը կը նշանակեն նաև հայ ժողովուրդի ու Հայրենիքի կյանքի ապահովութունը և բարգաւաճումը խաղաղ առաջընթացով:

* * *

Դեպի Մոսկուա ճանապարհին՝ գնացքի մեջ, ուղեկից ունեցա Հայաստանի գիտնականներէն մին՝ փրոֆ.-տոքթոր Արտաշէս Ալեքսանյան, մասնագետ վարակիչ հիվանդութեաններու, որ Մոսկուա կ'երթար մասնակցելու համար Խորհրդային Միութեան բժշկական համագումարին, ուր, իբրև առաջին գեկուցող, հանդես պիտի գար հայտնի կենսաբան, փրոֆ.-տոքթոր Լևոն Օրբելին՝ անդամ Խորհրդային Միութեան և Հայաստանի ակադեմիաներուն: Փրոֆ.

Ալեքսանյան հպարտությամբ կը հիշե անունը գիտնական Օրբելիին, որ մի քանի անգամ արժանացած է պետական մրցանակի դափնեկրի տիտղոսին և հռչակված է «Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս»:

Մեծ ուսուցիչ գիտնական Փավլովի աշակերտ Օրբելին իր հերթին հասցուցած է աշակերտներ, որոնք ամբողջ Միության մեջ ծանոթ են իրենց գիտական աշխատություններով և արդեն հեղինակություններ դարձած են գիտական աշխարհին մեջ: Անոնց շարքին առաջին հերթին պետք է հիշել փրոֆ. Էդրաս Հասրաթյանը և Խաչատուր Կոչոտյանցը:

Փրոֆ. Ալեքսանյան կը պատմե, թե ինչպես այսօրվան գիտնական փրոֆ. Հասրաթյան թրքական ջարդերեն ազատված պիթլիսցի որբերեն մին է, որ անտեր-անտիրական փողոցները թափառելով՝ հասած է Խորհրդային Հայաստանի փրկություն ափին: Փողոցեն գտնված այդ թափառաչրջիկ երեխան է, որ շնորհիվ հայրենի պետության հոգածություն և փրոֆ. Օրբելիի գիտական-դաստիարակչական աշխատանքին հաջողած է իր տաղանդը արժեքավորել և դառնալ Խորհրդային գիտության աստղերեն մին:

Եվ ինչպե՞ս, կրկին ու կրկին անգամ, չհիշենք ու չընդգծենք, թե միայն ու միայն մեր Հայրենիքի փրկության ու վերածննդի շնորհիվ է, որ մեր ժողովուրդի հանճարը սկսավ վերստին փայլիլ ու ստեղծագործել գիտության, գրականության և արվեստներու մեջ՝ պատվաբեր տեղ մը գրավելով այսօր համաշխարհային արժեքներու գանճարանին մեջ:

Այս հույզերով ու ապրումներով հասա Մոսկուա: Վերստին հանդիպեցա ուսուցիչ մեծ մարդասեր ժողովուրդին, իր հրաշալի մայր քաղաքին մեջ, վերստին դիտեցի փառահեղ Քրեմլինի հնադարյան պարիսպները, վերստին հայացքս սևեռեցի դեպի լուսարձակ աստղը Սպասքի աշտարակին, որ Խորհրդանիշն է Խորհրդային Միության ժողովուրդներու եղբայրության, միասնականության ու հզորության:

Խաղաղությունն Մոսկուային...

Խաղաղությունն մեր մայր Հայրենիքին...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԱՍԻՆ	7
ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ ՎԵՊԻՆ ՄԵՋ	29
ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ՈՐՊԵՍ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ.....	73
ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ	205
ՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԸ ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	231
ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԱՅՍՕՐ	243
ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՐԵՎԻՆ ՏԱԿ	258
ՃԱՄԲՐՈՂԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ	356

---

*Նրադարակչության
տնօրեն՝
Գեղ. Խմբագիր՝
Նամակարգչային
աշխատանքները՝*

*Տ. Եզնիկ արքեպ. Պեդրոսյան
Ղևոնդ քահանա Մայիլյան
Նրադարակչական բաժնի*

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Տպարան